

MƏMMƏD CƏFƏR

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

3

Məmməd Cəfər Cəfərov

2003
1487

MƏMMƏD CƏFƏR

115
C 50

Əməkdaşlıq
ƏLÇİY
Zəif vəziyyətə biologiya elminin dəstəyi
professor
Rəhbərlik
İsmail İSRAİLOV
Biologiya elminin inkişafı, öyrənmə

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

49241

(III cild)

Məmməd Cəfər Cəfərov Azərbaycan Respublikasının əməkdaşlıq elmi sahəsində
tərəqqi qazandıran, elmi sahədə vəzifə və mədəniyyət sahəsində
daxili və xarici işlərə iştirak etmiş, Azərbaycan Respublikasının
biologiya elmi sahəsində M. A. Cəfərovun, S. V. İsmailovun, M. A. Cəfərovun
fəaliyyətində M. A. Cəfərovun və M. İsmailovun iştirakını qeyd etmişdir.
İsmailovun Azərbaycan Respublikasının inkişafına və
tərəqqisinə töhfə verməsinə əsaslı və qaydada qaydada çalışmışdır.
Qeyd edilən elmi sahədə M. A. Cəfərovun iştirakını qeyd etmişdir.
İsmailovun və M. A. Cəfərovun iştirakını qeyd etmişdir.
Qeyd edilən elmi sahədə M. A. Cəfərovun iştirakını qeyd etmişdir.
İsmailovun və M. A. Cəfərovun iştirakını qeyd etmişdir.

M. F. İsmailov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

«ÇINAR-ÇAP»
BAKİ - 2003

79249

115 (2=A3)

Az.2
C77

MƏMMƏD CƏFƏR

Elmi redaktoru
ELÇİN
Xalq yazıçısı, filologiya elmləri doktoru,
professor

Redaktoru
İsrafil İSRAFILOV
filologiya elmləri namizədi, dosent

Tərtib edəni
Təhməsin FƏRZƏLİYEV
filologiya elmləri namizədi

SE
FƏRZƏLİYEV
İSRAFILOV

Məmməd Cəfər.

C77 **SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ. (III cild)**, Bakı, «**ÇINAR-ÇAP**» müəssisəsinin nəşriyyatı, 2003, – 360 səh.

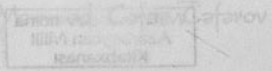
Məmməd Cəfər Cəfərovun «Seçilmiş əsərləri»nin üçüncü cildi dörd bölmədən ibarətdir: «Ədəbi portretlər», «Mənəvi dəyərlər və mədəni irs haqqında», «Kövrək duyğulu yazılar», «Bədiəi yaradıcılıq».

Birinci bölmədə M.S.Ordubadı, M.A.Dadaşzadə, S.Vurğun, Mir Cəlal, Rəsul Rza, İlyas Əfəndiyev və M.İbrahimovun yaradıcılıqları işıqlandırılıb.

İkinci bölmədə Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında «Əkinçi» qəzetinin rolundan bəhs edilir və gənc ədəbi qüvvələrə məsləhətlər verilir.

Üçüncü bölmədə böyük alimin A.Şaiq haqqında xatirələri, cləcə də görkəmli rəssam S.Bəhlulzadə və yazıçı Elçin haqqında fikirləri öz əksini tapıb.

Dördüncü bölməyə ədibin «Qeybalının dostlarına məktubu», «Çox gözəl, çox yaxşı», «Zənbillər» və digər hekayələri daxil edilib.

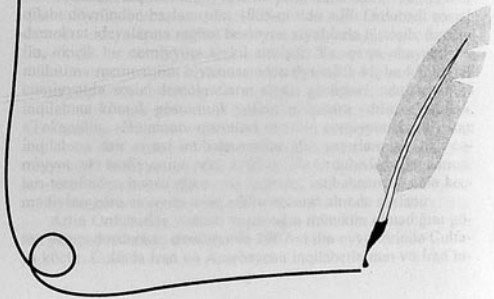
C 4702060200
122

«ÇINAR-ÇAP»
BAKİ - 2003

© «**ÇINAR-ÇAP**», 2003

ƏDƏBİ BAQQINDA SÖZ

ƏDƏBİ PORTRETLƏR

ƏDƏBİ
PORTRETLƏR

...Qubayevlərdən, digər ədəbiyyatçılardan, xüsusən də...
...mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyəti...
...dövrümüzün ədəbiyyatında...
...mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyəti...

ORDUBADI HAQQINDA SÖZ

Məmməd Səid Ordubadi bizim ədəbiyyatımızın, mətbuatımızın, incəsənətimizin, ümumiyyətlə, mənəvi mədəniyyətimizin inkişafına xüsusi mövqeyi olan yazıçılarımızdan biridir. Bir şair, dramaturq, jurnalist, memuarist, siyasi publisist, musiqi mənləri müəllifi, tərçüməçi, xüsusən qüdrətli nasir-romançı kimi, həm də bir alim-şərqşünas və azərbaycanşünas kimi Ordubadi çox zəngin bir irs qoyub getmişdir. Bu vüsatlı, universal, ədəbi-elmi fəaliyyət hər şeydən əvvəl özünün ideyalılığı, aydın, ötkəm, siyasi siması, Ordubadi fabriklə zavod fəhliliyindən yazıçılığa qədər mənalı bir həyat yolu keçmiş, 14 yaşından 35 yaşına qədər tam 21 il anadan olduğu Ordubad şəhərində ipək fabrikasında fəhləlik etmiş, təhsilini də fəhləliklə almış, bədii yaradıcılığa da dəzgah dalında başlamış, ilk yazıları ilə fəhlələr arasında sahibkarlara qarşı zəhmətkeşlərin mənafeyini müdafiə edən fəhlə şairi kimi tanınmışdır. 1907-ci ilə qədər yazdığı və Cəlil Məmmədquluzadənin «Qeyrət» mətbəəsində çap etdirdiyi «Qəflət», «Vətən və hürriyyət» adlı şeir məcmuələri, xüsusən, «Molla Nəsrəddin»dəki felyetonları ilə Ordubadi artıq tərəqqipərvər mollanəsərdinçilərdən biri sayılırdı.

Ordubadi inqilabi fəaliyyətə də yənə fəhlə ikən, 1905-ci il inqilabi dövründən başlamışdır. 1905-ci ildə ədib Ordubadi sosial-demokrat ideyalarına rəğbət bəsləyən ziyalılarla birləşib, öz sözü ilə, «kiçik bir cəmiyyət» təşkil etmişdi. Yazıcının «hayatım və mühitim» memuarının əlyazmasından öyrənirik ki, bu kiçik gizli cəmiyyətdə sosial-demokratların siyasi görüşləri, taktikası, İran inqilabına kömək göstərmək yolları müzakirə edilir, «Yoldaş», «Təkamül», «Hümmət» qəzetləri oxunur, cəmiyyət üzvləri İran inqilabına dair siyasi intibahnamələr alıb yayırlarmış. Gizli cəmiyyətdəki fəaliyyətinə görə 1906-cı ildə Ordubadi çar jandarmaları tərəfindən həbsə alınır, evi axtarılır, intibahnamələr ələ keçmədiyinə görə az sonra azad edilib nəzarət altında saxlanılır.

Artıq Ordubadda sərbəst yaşamağın mümkün olmadığını görən yazıçı dostlarının məsləhətilə 1907-ci ilin əvvəllərində Culfaya köçür. Culfada İran və Azərbaycan inqilabçılarından və İran in-

qilabına kömək edən sosial-demokratların gizli təşkilatı vardı. Ordubadi Culfaya gələn gündən inqilabi fəaliyyətini davam etdirir, təşkilatın tapşırığı ilə o, tez-tez Təbrizə gedir, İran Azərbaycanının başqa şəhərlərində olur, inqilabçılarla əlaqə saxlayırdı. Ədib öz memuarında yazır ki, «bu illərdə mən vaxtımın çoxunu İran tərəfindən keçirirdim. Orada bir çoxları ilə tanış olur, ən ciddi işlərdə iştirak edirdim. 1909-cu ildəki Təbriz inqilabı, demək olar ki, gözümün qabağında gedirdi. Həmin ildə Təbriz inqilabının çar Rusiyası tərəfindən boğulması mənə inqilab mübarizəsində daha ciddi iştirak etməyə sövq etdi... Mən İran inqilabına çox əhəmiyyət verirdim, mən inqilabın gedişi ilə çox yaxşı tanış idim».

Ədibin 1908–1911-ci illər arasında yazdığı «Bədbəxt milyonçu», «İki çocuğun Avropaya səyahəti» romanları, məsrutə hərəkatının məğlubiyyəti səbəblərini göstərən, çar senzurasında yandırılmış «İnqilabi-pərişan» əsəri, Məmmədli şahın nökrü Lyaxovla birləşib məclisi topa tutmasını göstərən «Baği-Şah, yaxud Tehran faciəsi» dramı və Səttarxan hərəkatına aid bir çox siyasi-publisist məqalələri, onun «Mən İran inqilabına çox əhəmiyyət verirdim» sözlərini çox aydın təsdiq edir. Məlumdur ki, bu illər birinci rus inqilabının təsiri ilə Asiyada və Şərqi Avropada 1905-ci il inqilabının başlanması, Asiyanın oyanması dövrü, şərqdə burjuva-demokratik inqilabı uğrunda mübarizə illəri idi. Məmməd Səid Ordubadi də həm gizli inqilabi fəaliyyəti, həm də bədii yaradıcılığı ilə bu tarixi mübarizəyə qoşulmuşdu.

Birinci dünya müharibəsi ərafəsində, 1912–1913-cü illərdə yazdığı, mövzusu İspaniya tarixindən alınmış və İspaniyada ərəb xilafətinin süqutunun tarixən zəruri olduğunu göstərən «Əndəlin son günləri» və «Məhv olsun cahangirlik müharibələri, yaşasın sülh, eşq və məhəbbət!» sözləri ilə qurtaran «Teymurləng və İldırım Bəyazid» dramlarında ədib bir qədər mücərrəd şəkildə olsa da, ədalətsiz müharibələrə, milli zülmə, cahangirlik iddialarına qarşı nifrətini bildirmiş; «Yusif və Züleyxa» pyesi, «Harun ər-Rəşid və Zübeydə xatun» povesti bir sıra başqa əsərlərində feodal-saray, despot əxlaqına qarşı dostluq, məhəbbət, insanpərvərlik kimi gözəl əxlaqi keyfiyyətləri, fikir, vicdan azadlığı ideyalarını təbliğ etmişdi. Bu illərdə Ordubadinin çox uzaq tarixi mövzulara

¹ M.S.Ordubadi. «Həyatım və mühitim», Respublika əlyazmaları fondu, arxiv 15, inv. s. 36.

müraciət etməsi səbəbsiz deyildi, həmin illər çar senzurası təzyiqinin çox amansız şəkli aldığı, mütərəqqi mətbuat orqanlarının qapadıldığı illər idi.

1913-cü ilin yayında Culfada gizli təşkilatda fəaliyyət göstərən inqilabçı demokratların çoxu, o cümlədən M.S.Ordubadi də həbs edildi. Ədib neçə ay Naxçıvan, Tiflis və Novocerkask həbsxanalarında saxlanıldıqdan sonra, 1913-cü ilin axırlarında Saritsına sürgün edildi. Fevral inqilabına qədər dörd il sürgündə qaldı. Sürgün illərində ədib vaxt tapdıqca yazır, Bakı qəzetləri və jurnallarına şer və məqalələr göndərirdi. Həyatının sürgün illəri haqqında yazıcının «Saritsın xatirələrindən» sərlovhəli yazısında məlumat vardır.

Ordubadi 1919-cu ildə Həştərxana gəlir. Həştərxanda nəşr edilən «Hümmət» qəzetində müdir müavini vəzifəsini icra edir. «Həyatım və mühitim» memuarında ədib Nəriman Nərimanov haqqında məlumat verir. Həştərxanda ağır xəstələndiyi zaman Nərimanovun işinin çoxluğuna baxmayaraq, onu necə qayğıkeşliklə müalicə etdiyini dərin minnətdarlıq hissi ilə xatırlayır. Xatirələrində ədib Həştərxanda M.Əzizbəyov adına qiraətxana və kitabxananın təşkilində iştirak etdiyini də xatırlayır.

Ordubadi 1920-ci ilin may ayında Bakıya gəlir. Ədibin yaradıcılığının ən məhsuldar dövrü də 20-ci ildən başlayır. Bu zaman onun 48 yaşı vardı.

1920-ci ildən başlayaraq əməlpərvər ədib, ömrünün qalan 30 ilini bu şərəfli tarixin yararlanması işinə sərf etmişdir. Bu 30 ildə Ordubadi yaradıcılığın çoxcəhətliyi, həyatiliyi, aktuallığı və məhsuldarlığı heyətləndiricidir: 20-ci illərdə ədib, bir tərəfdən mətbuat orqanlarında («Kommunist», «Yeni yol», «Əxbar», «Füqəra füyuzatı»nda və s.) əməkdaşlıq edir, yeni mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsinə, mədəni inqilabın təşkilinə kömək göstərir, ikinci tərəfdən bədii, elmi və siyasi-publisist yaradıcılığını davam etdirir.

İnqilabdan əvvəlki satıralarında, mənəzüm və mənsur felyetonlarında şərq despotizmini, çar üsul-idarəsini, feodal burjuva və ruhani əxlaqını, maarif, mədəniyyət düşmənlərini qamçılayan ədib, yeni dövrdə öz kəskin satira süngüsünü qarğıruhçuluğa qarşı çevirir. Bu zaman burjuva diplomatlarından Jorj Klemano, Bortu, Ostin Çemberlen, Llyod Corc, Çörçil, Laval, Paunkare, Roma papası, Vatikan siyasətçiləri və bir çox başqalarının təbliğati-

nı qəzəblə ifşa edən və bu gün də əhəmiyyətini itirməyən onların satiraları buna misal ola bilər.

«Təbriz, iqlim, iqtisadi vəziyyət və qədim asarı», «Qafqaz tarixinə aid qeydlər», «Təbriz şəhərinin yaranması və inkişaf tarixi», «Şəmsəddin Təbrizin həyatı və əsərləri», «Təbrizdə inqilab», «Təbriz alimləri, ədib və şairləri» kimi məqalələri ilə ədib oxucularını vətənin tarixi, iqtisadi vəziyyəti, mədəniyyəti və azadlıq uğrunda mübarizəsi ilə tanış edir. «İngilis imperiazizmi Şərq xalqlarının düşməni rolunda», «Fransa mətbuatı və biz», «Hindistan məsələsi», «Şərq oyandı», «Lozan səhnələrinin son pərdəsi», «Bugünkü İran» kimi məqalələrində imperialist dövlətlərin mənfur «Şərq siyasətini» ifşa edir, müstəmləkə və yarı-müstəmləkə halına salınmış xalqların artıq azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə qalxdıqlarını fərhələ nəzərə çatdırır, qoca Şərqi oyanıldığını xəbər verir. Belə əsərlər eyni zamanda Ordubadının siyasi cəhətdən nə qədər hazırlıq olduğunu və beynəlxalq hadisələri necə diqqətlə izlədiyini göstərir.

Bütün bu işlərlə bərabər ədib vaxt tapıb Puşkinin, Demyan Bedninin, Emi Siyav, İsakovski, Lebedev Kumaç, Sikorski, Surkov və başqa şairlərdən də bir çox törcümələr etmişdir.

30-cu illərdə, 10 il müddətində Ordubadi 27-ci ildən yazmağa başladığı 4 cildlik «Dumanlı Təbriz» romanını, «Gizli Bakı», «Döyüşən şəhər», «Dünya dəyişir» romanlarını bitirib nəşr etdirir; müasir həyat hadisələrini əks etdirən bir seriya hekayələrini və pyeslərini yazır. Musiqi mədəniyyətimizin inkişafına misilsiz xidmətlər göstərən, «Nərgiz», «Nizami», «Səfa», «Durna», «Bəş mənatlıq gəlin», «Ürək çalanlar», «Nüşabə» və bir sıra başqa operə və operettaların librettolarını yaradır. «Koroğlu» operasının şerhlərini yazır, mətnini təkmilləşdirir. «Azərbaycan tarixinin yaradılması prinsipləri», «Əbül Əla Gəncəvi və Rudəkini», «Rudəki haqqında məxəzlər», «Bab və Böha», «İran Pəhləvi dövründə», «İranın qədim və təzə tarixindən» kimi bir çox elmi-tədqiqat xarakterli məqalələri ilə şərqşünaslıq və azərbaycanşünaslıq elminə zənginləşdirir.

«Təbriz» sərlövhlili əsərində Ordubadi yazırdı: «Xalqların mədəni səviyyəsi artıqca onlarda vətənpərvərlik ruhu da eyni dərəcədə yüksəlir. Onlar artıq öz ölkələrinin tarixi ilə maraqlanırlar, harada doğulduğunu və keçmişdə bu yerdə kimlərin yaşadığını öyrənmək istəyir və özünün hansı bir qövmi davam etdirdiyini

tədqiq etməyə başlayırlar. Koloniyacıların ölkələrdə apardıqları əsas iş xalqların tarixini təhrif etmək, onun milli mədəniyyətini varlığını danmaq, onun siyasi inkişaf yollarını və milli həyatının mübarizə səhifələrini gizlətmək və onun kimliyini şübhələr altında qoymaqdan ibarət olmuşdur.¹ Bu ruhda yazılmış bir neçə məqaləsində müəllif, milli mədəniyyətlərin inkişafına, çiçəklənməsinə geniş şərait yaradıldığını qeyd edir və bu əsasda Azərbaycan tarixinin yazılması zəruriyyətini və prinsiplərini şərh edirdi.²

İkinci dünya müharibəsinin ilk günlərində Ordubadi faşist taunu əleyhinə 20-ci illərdən başladığı mübarizəni davam etdirir. Ədibin köskin satirik qələmi yenə işə düşür, bir-birinin ardınca alman, italyan və yapon faşizmini ifşa edən felyetonlar yaranır. Elmi və siyasi publisist məqalələrində qələm yoldaşlarını, ədəbiyyat və incəsənət ustalarını vətən müdafiəsinə səsləyir. «İncəsənət və müharibə» məqaləsində yazırdı: «Həyat yalnız öz qələmlərini və fırçalarını böyük tarixi döyüş günlərində süngü ilə yanaşı qoya bilən sənətkarları yaşatmışdır. Vətənin təhlükə qarşısında olduğu günlərdə vətən qəhrəmanlarını döyüşlərə ruhlandırmaq, qələbənin ölməz epopeyalarını yaratmaq heqiqi sənətkarların həmişə vətəndaşlıq borcu olmuşdur».

«Tarix və qələbə», «Atom və dollar dünyası puça çıxacaqdır» kimi məqalələrində ədib xalqın qələbəyə olan inamını təsdiqləyir, «İntizar çəkənlər» komediyasında «Bəlkə də qayıtdılar» xülyası qalqlarına güldürdü. İkinci tərəfdən yazdığı vətən qəhrəmanlarını döyüşlərə ruhlandırmaq üçün tarixi qəhrəmanlıq ənənələrinə müraciət edir; mənzum dramları içərisində ən qüvvətli olan beş pərdəli «Maral» əsərində, «Dumanlı Təbriz» dramında, «Səttarxan», «Qara Məlik», «Camal» adlı bədii oçerklərində, «Vaqif bir dövlət xadimi kimi» məqaləsində tarixi şəxslərin səhifələrini və rəqləyir, vətən uğrunda, azadlıq, istiqlaliyyət uğrunda vuruşan qəhrəman əcdadını xatırlayır, yeni nəsillərə tanıtdırır.

1941-ci ildə yazdığı və düşmənlə köşfiyyətinə qarşı əks-kəşfiyyətə böyük fədakarlıq və sayıqlıq göstərən insanların mübarizə-

¹ M.S.Ordubadi. Təbriz, Respublika olyazmaları fondu, arxiv 16, s. 321.

² M.S.Ordubadi. Azərbaycan tarixinin yaradılması prinsipləri. Respublika olyazmaları fondu, arxiv 16 (123-280).

sindən bəhs edən «Gənc çəkistlər» romanı ədibin müharibə illərindəki yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

Qələbədən sonrakı illərdə Ordubadi yenə roman yaradıcılığını qayıdır. İki hissədən ibarət olan «Qılınc və qələm» romanını yazır. Ədibin «Nizamın dövrü və həyatı», «Nizami dövründə ədəbiyyat», «XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və onun klassik Şərq ədəbiyyatına təsiri», «Bərdə qalası haqqında» adlı elmi məqalələri; yazıçı dostlarından Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Cəfər Cabbarlı haqqında məqalə və xatirələri, «Həyatım və mühitim» memuarı, müasir şer və tənqid haqqında məqalələri, «Tənqid» adlı üç pərdəli komediyası və bir çox başqa əsərləri də bu illərdə yazılmışdır.

Müharibədən sonrakı yeni quruculuq illərində ədibin Sumqayıt şəhərinin salınmasında gənc fəhlə və mühəndislərin fədakarlığında bəhs edən «Böyük quruluşda» dramını göstərmək olar.

Bir hesablamaya görə Ordubadinin əsərlərinin sayı altı min ədəddən çoxdur. 1932-ci ildən 1950-ci ilə qədər müxtəlif janrlarda yazdığı əsərlər göstərir ki, Ordubadi altmış yaşından sonra daha məhsuldar işləmişdir. Bu gün oxucuların əlinə düşməyən iri həcmli «Qılınc və qələm» romanını Ordubadi 73 yaşında başlamış, 76 yaşında tamamlamışdır.

Biz oxucular, Məmməd Səid Ordubadını «Dumanlı Təbriz» kimi əsərlər ilə yeni əsrdə Şərqi oyanmasını sənət güzgüsündə canlandıran, Şərqi «Mən bir gecələr Şərqi» kimi təqdim və təsvir edən yazıçıların əksinə olaraq, əsərlərində imperialist müdaxiləsinə, müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizəyə qalxan inqilabçı Şərqi göstərən şöhrətləndirən və Şərq xalqlarının qurtuluşunu, həqiqi azadlıq və istiqlaliyyətini gören bir yazıçı kimi tanıyıraq.

Siyasi düşüncənin fəallığı və sayıqlığı, bütün mühüm beynəlxalq hadisələrə həssaslıq və vaxtında münasibət bildirmək Ordubadi yaradıcılığının diqqətəlayiq cəhətlərindən olmuşdur.

Məmməd Səid Ordubadi qəhrəman Bakı sakinlərinin tarixi mübarizəsinin bədi abidələrini yaradan «Gizli Bakı» kimi sinfi mübarizə dastanlarının müəllifi kimi tanınmışdır. Yaxın tarixi keçmişdən və uzaq keçmişdən yazdığı əsərlərdə Azərbaycanın böyük mədəniyyət ustaları, vətənpərvər igidləri, müasir həyatdan yazdığı əsərlərdə yeni həyat quran insanlar, ikinci dünya müharibəsi qəhrəmanları Ordubadinin sevimli qəhrəmanları olmuşdur.

Biz oxucular Ordubadını yüksək yazıçılıq mədəniyyətinə ma-

lik olan bilici bir azərbaycanşünas alim-yazıçı kimi tanıyıraq. Ordubadinin elə bir əsəri yoxdur ki, Azərbaycanla əlaqədar olmasın. Yüksək yazıçılıq mədəniyyətinə malik olan bu ədibin əsərlərində biz vətənimizin həm uzaq-yaxın tarixi keçmişinin, tarixi qəhrəmanlıq ənənələrimizin, həm də müasir həyatımızın müəyyən dövrünü – yeni həyat uğrunda mübarizə illərinin bədi inikasını görürük. Məqalələrin birində ədib demişdir: «Qüvvətli və ölməz bir əsər meydana qoymaq üçün əvvəlcə öz vətəni tanımağın və sonra da başərin vətəni olan dünyanı tanımağın lazımdır». Onun «Dumanlı Təbriz», «Qılınc və qələm», «Gizli Bakı» kimi romanları əyani surətdə göstərir ki, ədib özü də bu prinsiplə yazıb yaratmışdır.

Məmməd Səid Ordubadi, sadəcə əsər yazmır, mübarizə aparırdı. Köhnəliyi, irticanı inkar, yeniliyi, tərəqqini təsdiq edirdi. Ədəbi fəaliyyətinin ilk dövrlərindən onun yaradıcılığında «Qılınc və qələm»in möhkəm dostluğu vardı. Onun sözü ilə işi, əsərlərində təbliğ etdiyi fikirlərlə əməli, ictimai siyasi-mədəni fəaliyyəti arasında ziddiyyət olmamışdır. Ədibin əsərlərində mənsub olduğu xalq, öz varlığının, qədimliyinin, zəngin ədəbi-mədəni irsinin, qəhrəmanlıq ənənələrinin və yeni həyat uğrunda mübarizədə sarsılmaz iradəsinin parlaq bədi inikasını görür.

Ordubadi, şəxsi həyatında çox sadə, təvazökar idi. Onun dəb-dəbəsi ancaq əsərləri və bu əsərlərdə xalqa, vətənə olan məhəbbəti idi. Mənəli və cazibəli əsərləri, xüsusən romanları ilə Ordubadi Azərbaycanı geniş miqyaslı tanınmış və müxtəlif millətlərdən oxucuları olan xoşbəxt yazıçılarından idi.

Bütün böyük mədəniyyət xadimlərimizə həsr edilmiş yubileylər kimi heç şübhəsiz, Ordubadinin anadan olmasının 100 illik yubiley təntənəsi də tarix səhifələrinə düşəcək və gələcək nəsillər tərəfindən də iftixarla yad ediləcəkdir.

Bələ ümumxalq qədirşünaslığının əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu, o deməkdir ki, xalq üçün yaşayıb yarananları xalq həmişə əziz tutur, mədəniyyətə xidmət edənləri mədəniyyət yaşadır, əbadiləşdirir. Xalq özünün görkəmli xadimlərinin dünyaya tanıtılmaqla, özünü də daha yaxşı tanıtdırması olur, mütəəşkilliyini, mədəni səviyyəsinin yüksəkliyini nümayiş etdirir.

Qıbta ediləsidir o yazıçı, o mütəfəkkir ki, onun əsərləri azadlığa, səadətə, mədəniyyətə, tərəqqiyə, mənsub olduğu xalqa və

ümumən bəşəriyyətə bəslədiyi məhəbbətlə çırpınan bir qəlbin məhsuludur.

Biz, «Dumanlı Təbriz», «Gizli Bakı», «Qılınc və qələm» müəllifi Ordubadını də belə bir yazıçı kimi tanıyırdıq. Ordubadi sözün yüksək mənasında xalq yazıçısı, xalq adamı idi.

MƏMMƏD ARİF VƏ ONUN ƏDƏBİYYAT HAQQINDA NƏZƏRİ FİKİRLƏRİ

M.Arif ədəbi fəaliyyətə 19 yaşından, yəni ibtidai məktəb müəllimi ikən, bədii əsərlərlə başlamışdır. Onun ilk qələm təcrübələri olan mövhumat əleyhinə yazılmış felyetonları 1923-cü ildə satirik «Molla Nəsrəddin» jurnalında nəşr edilmişdir. Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində oxuduğu və Moskvada Sovet Şərq Xalqları Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspirantı olduğu illərdə M.Arif yenə bədii yaradıcılığını davam etdirmiş, «Qızıl gənc qələmlər» almanaxında, «Oktyabr əlovları» məcmuəsində, «Maarif və mədəniyyət», «Şərq qadını», «Ədəbiyyat cəbhəsi» jurnallarında və «Kommunist» qəzetində, «Son izdivac», «Ara-kəsmə», «Mal həkimi», «Mənzil məsələsi», «Tar çalını» kimi kiçik hekayə və şerlərlə iştirak etmişdir. Felyetonlarında olduğu kimi, bu hekayə və şerlərində də yeniliyin köhnəliyə qarşı mübarizəsi, şüurlarda olan feodal qalıqların tənzidii əsas yer tuturdu.

Bu xüsusiyyət, bu tənzidii ruh yalnız gənc M.Arifin yaradıcılığının ilk dövrünə aid olan bir cəhət deyildi. Bu illərdə köhnəliyin qalıqlarına qarşı mübarizə həvəsi bədii yaradıcılığa başlayan gənclərin hamısında qüvvətli idi və bu əhvali-ruhiyyə bir tərəfdən klassik tənzidii realizm ənənələri ilə bağlı idisə, ikinci tərəfdən və daha çox mədəni inqilab uğrunda kəskin mübarizələrin təsiri və tələbi idi. Bütün mübariz ədəbi gəncliyin yaradıcılıq idealarına xas olan bu cəhət, köhnəlik qalıqlarını qamçılamaqla bərabər, romantik pafosla yeniliyi təsdiq etmək M.Arifin də ilk bədii əsərlərinin məziyyətlərindən idi.

M.Arif 1928–1930-cu illərdə bədii əsərlərlə yanaşı, tərəcəmə ilə də muntəzəm məşğul olub, M.Qorki, A.P.Çexov, A.Serafimoviç, K.Nikifirov, V.Inber, A.Jarov, E.Remark, Y.Bexer, R.Taqor və başqa yazıçılardan müxtəlif janrlarda əsərlər (roman, hekayə, şer) tərəcəmə etmiş, həmçinin, ilk elmi yazılarını («Maksim Qorki», «N.A.Nekrasov», «A.S.Puşkin», «Puşkinin «Kapitan qızı», «Lermontovun «Zəmanəmizin pəhrəmanı», «A.P.Çexov») və başqa bir sıra məqalələrini də nəşr etdirmişdir. Klassik irsi inkar

edən vulqar sosioloqların tügəyən etdiyi bir dövrdə M.Arifin rus klassiklərini təbliğ etməsi, gənc tənqidçin vulqar sosioloji görüşlərinin təsirinəndə tamamilə uzaq olduğunu göstərirdi ki, klassiklərə münasibətdə belə bir aydın cəbhə tutmaq o zaman nadir hadisə sayılırdı.

1932-ci ildən M.Arif yaradıcılığının yeni dövrü başlayır. O, tamamilə ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsinə keçir. Bu illərdə ədəbi tənqidin inkişafı üçün çox geniş şərait yaranmışdı.

M.Arif gənc ədəbi qüvvələrlə birlikdə boy atan bir tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi yaradıcılığının ikinci dövründə (1932–1940) var qüvvəsinin tənqidin qarşısında duran bu mühüm vəzifələrin yerinə yetirilməsinə həsr etmişdir. Bu illərdə onun yaradıcılığında diqqəti cəlb edən mühüm cəhətlərdən biri həmyaşları olan gənc istedadlıların (M.Müsfiq, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, Əbülhəsən, Mir Cəlal, S.Rəhimov, S.Rəhman və b.) yaradıcılığı ilə ciddi məşğul olmasıdır. M.Müsfiqin əsərləri haqqında yazdığı «Lirikadan eposa doğru» (1933), «M.Müsfiqin poemaları» (1935), Əbülhəsənin realizmdən bəhs edən «Yüksəliş yollarında» (1933), «Yoxuşlar» romanı (1933), «Səməd Vurğun haqqında» (1937), «Cəfər Cabbarlının şer və hekayələri» (1937), «Cabbarlının dramaturgiyası» (1937), «S.Vurğunun «Vaqif» əsəri» (1938), «Xanlar haqqında» (1940), «Süleyman Rüstəmin yaradıcılığı haqqında» (1937), «Mir Cəlalın «Dirilən adam» romanı» (1938), «Məmməd Rahimin yaradıcılığı» (1940), «Mirzə İbrahımovun «Madrid» əsəri» (1940), «Süleyman Rüstəmin «Qaçqan Nəbi» dramı» (1940) və başqa məqalələrində tənqidçi Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı yaradıcı qüvvələrinin sənətkarlıq nailiyyətlərini ümumiləşdirir, onların əsərlərində bədii inikasin həqiqətə nə dərəcədə uyğun olub olmadığını araşdırır. «Bədii obrazlar inqilab xidmətində» (1934), «Nəsrimizdə yeni insanlar və qəhrəmanlar» (1940) kimi nəzəri məqalələrində sənətdə müasirlik prinsiplərini və müsəbət qəhrəman problemini aydınlaşdırır.

M.Arif həmin illərdə C.Cabbarlı haqqında nəşr etdirdiyi silsilə məqalələrində və Y.V.Çəmənzəminli haqqında yazdığı «Qanlıdan işığa» məqaləsində bir neçə il əvvəl «Cığırdaşlar» adlanan yazıçıların məfkurə cəhətdən inkişafına nəzər salır, onların müasir həyatı əks etdirən əsərlərinin təhlilini verir. 30-cu illərdə klassik ədəbiyyatın demokratik ənənələrinin və sənətkarlıq sirlərinin tədqiq və təbliği xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdi. Bu

dövrdə Azərbaycan klassiklərindən M.Arifin diqqətini daha çox cəlb edən XIX əsrin böyük alimi, filosofu və dramaturqu M.F.Axundov olmuşdur. «M.F.Axundov» (1936), «Böyük dramaturq» (1938), «Axundovun ədəbi-tənqidi görüşləri» (1938), «Axundovun bədii poeziyası» (1938), «Axundovun estetik görüşləri» (1939) adlı məqalə və tənqidlərində tənqidçi, M.F.Axundovun fəlsəfi materializmini, siyasi-ictimai görüşlərini, Azərbaycanın ilk dramaturqu kimi onun bu sənətdə ustalığını, ədəbi-tənqidi, estetik irsini, mütəfəkkir ədibin öz dövründə və sonralar Yaxın Şərç ədəbiyyatı və ictimai fikrinə təsirini tədqiq etmiş, müasir ədəbiyyatın inkişafı üçün Axundov ənənələrindən istifadə yollarını göstərmişdir.

Nizamının anadan olmasının 800 illiyi yubileyinə hazırlıq dövründə tənqidçi böyük şairin bədii irsi ilə məşğul olub «Nizami əsərlərinin tərcüməsi haqqında» (1940), «Xosrov və Şirin» (1940) məqalələrini nəşr etdirmişdir.

30-cu illərdə M.Arif rus və başqa xalqlar ədəbiyyatı klassikləri haqqında da tədqiqlərini davam etdirmişdir. Bu illərdə yazılmış «Serafimoviçin «Dəmir axını» (1933), «Şevçenko» (1934), «Qoqolun həyat və yaradıcılığı» (1934), «Mübariz tənqidçi Dobrolyubov» (1936), «Puşkin» (1936), «Yeni rus ədəbiyyatı və dilinin banisi» (1937), «Şota Rustaveli» (1936), «Ş.Rustavelinin yaradıcılığı» (1937), «R.Taqorun yaradıcılığı» (1937), «Lomonosov bir şair kimi» (1938), «Lermontov və Abbas Səhhət» (1939), «M.Y.Saltıkov-Şedrin» (1939), «Çernışevskinin bədii yaradıcılığı» (1939), «L.Tolstoy» (1939), «A.P.Çexov» (1939), «A.M.Qorki» (1937) kimi məqalə və tənqidlərində tənqidçinin əsas məqsədi klassik ədəbi irsin ən yaxşı nailiyyətlərini gənc Azərbaycan ədəbiyyatının ixtiyarına vermək, onlarda klassik irsə məhəbbət oyatmaq idi.

1930-cu illərin axırlarında M.Arif böyük bəstəkar Ü.Hacıbəyovun məşhur «Koroğlu» operasının tamaşası ilə əlaqədar olaraq, xalq yaradıcılığı ilə maraqlanmağa başlamış, «Koroğlu» dastanı (1938), «Azərbaycan xalqının talantlı oğlu» məqalələrində milli musiqinin inkişafında musiqi folkloru qaynaqlarının böyük əhəmiyyətindən danışmışdır. Sonrakı illərdə xalq yaradıcılığının tədqiqi tənqidçini məşğul edən əsas problemlərdən biri olmuşdur.

30-cu illərdə M.Arif respublikanın ibtidai və orta məktəbləri üçün dərsliklərin, müntəxabatların yaradılmasında və proqramla-

rın tərtibində də fəal iştirak etmişdir. O, 40 ildən artıq ibtidai, xüsusən orta məktəb dərslərinin ən təcrübəli müəlliflərindən olmuşdur.

1932–1938-ci illərdə M.Ərif tərjüməçilik işini də davam etdirib, Servantesin «Don Kixot», N.Ostrovskinin «Polad necə bərkidi» romanını və yenə M.Qorkidən, A.Serafimoviçdən, A.Barbūdən və başqa yazıçılardan hekayələr tərjümə etmişdir.

II Dünya müharibəsi illərində M.Ərifin yaradıcılığında faşizm taunu əleyhinə yazılmış siyasi publisistika və müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin təhlili daha geniş yer tutmuşdur. «Faşizm məhv ediləcək» (1941), «Qatillərə ölüm» (1944), «Heyne və faşizm» (1942), «Nə üçün faşizmin Heyneni görməyə gözü yoxdur?» (1941), «Vətən eşqi» (1941), «Sönməz günəş» (1944), «Qəhrəmanın şərəfini» (1942) kimi kitabça və məqalələrində M.Ərif xalqların faşizm qarşı apardıqları müharibənin qabiliyyətli bitəcəyinə olan sarsılmaz inamı ifadə edirdi. Tənqidçi, həmçinin müharibə dövrü ədəbiyyatını diqqətlə izləyir, «Kəskin silah» (1941), «Məhəbbət və nifrət lirikası» (1942), «Qabiliyyət poeziyası» (1942), «Böyük Vətən müharibəsi günlərində Azərbaycan sovet ədəbiyyatı» (1942), «Azərbaycan ədəbiyyatında internasionalizm və xalqlar dostluğu» (1942) məqalələrində müharibə illərində, həqiqətən, kəskin silaha çevrilmiş şerin nailiyyətlərindən, işğalçıların vəhşiliyini ifşa edən qəzəbli hekayələrdən, cəbhə və arxa həyatını əks etdirən əsərlərdən, cəbhəçi yazıçıların yaradıcılığından yazırdı. Belə məqalələr və tədqiqlərində müharibə dövrü ədəbiyyatının sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, şer, nəsr, dramaturgiyaya gətirilən yeni bədi kəyfiliyyətləri araşdırıb təhlil edir, ədəbi tənqidin yeni vəzifələrini, nəzəri məsələlərini şərh edirdi. Məqalə və tədqiqlərinin başqa bir qismində isə M.S.Ordubadı, S.Vurğun, Əbülhəsən, M.İbrahimov, M.Hüseyn, S.Rəhimov, Ə.Vəliyev, M.Rəhim, R.Rza, Ə.Cəmil, M.Cəlil, Z.Xəlil və başqa yazıçıların müharibə mövzusunda yazdıqları əsərləri təhlil edirdi.

II Dünya müharibəsi dövrü ədəbiyyatı, şer, nəsr, dramaturgiya və siyasi publisistika Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında yeni, əlamətdar bir mərhələ idi. Bu yeni mərhələnin məfkurəvi və bədi-estetik xüsusiyyətləri ilk dəfə M.Ərifin məqalələrində tədqiq və təhlil edilmişdir.

M.Ərifin müharibə illərində eyni zamanda ilk təşəbbüs olaraq

«Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi» (1944) əsərini yazması bu illərdə tənqidçinin ədəbiyyatın tədqiqi və təbliği sahəsində nə qədər böyük səylə çalışdığını çox aydın göstərir. «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi» əsərində milli ədəbiyyatın iyirmi dörd ildə keçdiyi inkişaf yolu tədqiq edilmişdir. Bu əsər 1968-ci ildə yenə M.Ərifin iştirakı və redaktorluğu ilə yazılmış ikicildlik «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi»nin bünövrəsi idi.

Müharibə illərində M.Ərif Azərbaycan, rus və başqa sovet xalqları ədəbiyyatı sahəsindəki tədqiqatını da davam etdirmiş, Krılov, Qriboyedov, Çexov, A.Tolstoy, Qorki, Mayakovski, Franko və başqaları haqqında bir sıra məzmunlu elmi-populyar məqalələr yazmışdır. Bunlara misal olaraq «Sovet dövrünün ölməz səiri» (1943), «Maksim Qorki» (1944), «Krılov və Azərbaycan ədəbiyyatı» (1944), «İvan Frankonun yaradıcılığı» (1944), «Aleksy Tolstoy» (1945) məqalələrini və kitabçalarını göstərmək olar. Bu əsərlərdə də, tənqidçi, haqqında bəhs etdiyi yazıçıların yaradıcılığında mühüm yer tutan vətənpərvərlik, insanpərvərlik ideyalarını nəzərə çatdırmağa xüsusi sөy göstərirdi ki, bu da müharibə dövrü tənqidinin tələblərinə uyğun idi.

1944-cü ildə M.Ərif «Azərbaycan sovet ədəbiyyatının inkişaf yolları» mövzusunda yazdığı dissertasiyanı müdafiə edib filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsinə almışdır.

Müharibədən sonra – 40-cı illərin ikinci yarısında M.Ərif yenə birinci növbədə canlı ədəbi prosesi diqqətlə izləyib «Məhman» povesti və müsəbət qəhrəman məsələsi (1945), «Bugünkü dramaturgiyaya bir nəzər» (1946), «H.Mehdinin «Fəryad» povesti» (1946), «Azərbaycan sovet şerində lirika» (1947), «Müharibə» romanı haqqında» (1948), «Şərqiin səhəri» (1949), «Bahar suları» (1949) kimi məqalə və tənqidlərində yenidən yaranmış bədi əsərlərin geniş təhlilini verir, «Böyük Vətən müharibəsi və ədəbiyyat» məqaləsində müharibə dövrü ədəbiyyatının ən yaxşı və sovet ədəbiyyatı üçün yeni olan təcrübələrini ümumiləşdirib, dinc quruculuq dövrü ədəbiyyatının – şer, nəsr və dramaturgiyanın yeni vəzifələrini aydınlaşdırır.

Tənqidçi 30-cu illərdən onu maraqlandıran xalq yaradıcılığı və ondan yaradıcı surətdə istifadə etmək məsələlərinə diqqəti artırıb, «Azərbaycan xalq teatri» (1946–1950) və «Dədə Qorqud» dastanları» adlı tədqiqat əsərlərini yaradır. «Cəfər Cəbbarlı Şorq xalqlarının azadlığı uğrunda» publisist məqalələrini nəşr etdirir;

«Nizaminin kiçik qəhrəmanları və böyük arzuları» (1947), «Böyük simalar Nizami haqqında» (1947) yazılan ilə Nizami haqqında tədqiqlərini davam etdirir.

Nizami yaradıcılığı ilə məşğul olmasın alimin orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatını daha dərinə öyrənməyə sövq edir. Bu zəhmət hədəf getmir, onun yaxşı nəticələri bir il sonra yazdığı «Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı» əsərində özünü aydın göstərir.

«Maksim Qorki və Azərbaycan ədəbiyyatı» (1947), «Nekrasov və Abbas Səhhət» (1946), «Azərbaycan ədəbiyyatında Qorki ənənələri» (1949) adlı tədqiqlərində və həmin illərdə Nəvai, Lomonosov, Gertsen, Belinski, Puşkin, Şevçenko və başqa klassiklər haqqında yazdığı məqalələrdə tənqidçi klassiklərdən hər birinin özünəməxsus sənətkarlıq məharətini tədqiq edirdi.

Bu illərdə mədəni irsə münasibət problemi yalnız ədəbi irsə çərçivəsində deyil, daha geniş miqyasda qoyulurdu. Çünki irsə münasibətini istər bədii yaradıcılıqda, istərsə humanitar elmlərdə çoxcəhətli sahələri yaranmışdır; Azərbaycan tarixi, ədəbiyyat tarixi, dil tarixi, incəsənət tarixi, estetik fikir tarixi, xalq yaradıcılığının tədqiqi və ədəbi əlaqələr tarixinin yeni əsaslı bünövrəsi qoyulur, görkəmli ədəbi simalar, tarixi şəxsiyyətlər haqqında monoqrafiyalar yazılırdı. İkinci tərəfdən ayrı-ayrı yazıçılar tarixi mövzularda yeni əsərlər üzərində işləyirdilər.

Ümumiyyətlə, bu illərdə M.Arif sözün geniş mənasında ədəbiyyatın mühüm nəzəri problemlərini həlləni, xüsusən bədii yaradıcılıqda yüksək sənətkarlıq sirlərini elmi şəkildə aydınlaşdırmağa böyük fikir vermiş, bu məsələlərə «Dil və üslub» (1946-1948), «Dram əsərlərində dil, dialoq və üslub məsələləri» (1946), «Lirika» (1946) kimi ayrıca tədqiqat əsərləri həsr etmişdir.

40-cı illərin yarısında M.Arif L.N.Tolstoyun məşhur «Hərb və sülh» romanının tərcüməsinə başlayır. Romanın birinci cildinin tərcüməsi 1947-ci ildə nəşr olunur. Evripidin «Alkesta» faciəsini də M.Arif 1949-cu ildə tərcümə etmişdir.

50-ci illərdən M.Arif yaradıcılığının yeni dövrü başlayır. Bu illərdə də alim daimi mövzularına bağlıdır. Ədəbiyyatın nəzəri problemləri, Azərbaycan ədəbiyyatının özünəməxsus nailiyyətləri

ri, müasir yazıçıların yaradıcılığı, ən yeni bədii əsərlərin təhlili, klassik irsin tədqiqi yaradıcılığının birinci və ikinci dövründə olduğu kimi, bu illərdə də M.Arifin sevimli mövzuları, tədqiqat obyekti təkdir.

Bununla bərabər zaman, ədəbi inkişaf tənqidçini düşündürən yeni problemlər də irəli sürmüşdü. Ədəbi tənqiddən və ədəbiyyatşünaslıq elmindən sənətkarlıq məsələləri ilə daha ciddi məşğul olmaq tələb olunurdu. Bu tələbi doğuran səbəblər çox və müxtəlif idi; Azərbaycan ədəbiyyatı üslub, bədii forma müxtəlifliyi cəhətindən zənginləşirdi. Şer, nəsr və dramaturgiya yeni janr xüsusiyyətləri kəsb edirdi. Şairlər şerdə «sərbəst şer», nasirlər lirik roman, povest, dramaturqlar lirik dram, lirik komediya kimi formalara müraciət edirdilər.

Bu yeniliklər, yeni meyillər, ilk təcrübələr, axtarışlar müəyyən çətinliklər də doğururdu. Nəsrdə hadisəçilik, şerdə quru fəlsəfəçilik, poetik folklor ənənələrini təqlid, dramaturgiyada konfliktizlik «nəzəriyyəsi» təsirləri müşahidə olunurdu. Əsl sənət əsərləri ilə yanaşı, zəif, sönük əsərlər də yaranırdı. Şəhər, fəhlə həyatı mövzusu, kənd, kolxoz həyatı mövzusunda nisbətən çox zəif işlənirdi. Komediyanın yeni keyfiyyətləri, komediya müsbət qəhrəman məsələsi, lirikanın inkişaf perspektivləri, roman, kiçik hekayə problemi də aktual nəzəri məsələlərdən idi.

İkinci tərəfdən qüvvətli bir yeni yazıçılar nəsli də yetişmişdi ki, onların yaradıcılığı, atdıqları ilk addımlarla ciddi məşğul olmaq lazım idi. Bütün bu məsələlər M.Arifin 50-ci illər yaradıcılığında geniş əhatə edilmişdir.

50-ci illərdə yazılmış «Bədii dil və yüksək sənətkarlıq uğrunda» (1951); «Mirzə Fətəli Axundov və Sovet komediyası məsələsi» (1953), «Dramaturgiyamızın yüksəlişi uğrunda» (1953), «Realist dramaturgiya yollarında» (1954) kimi məqalə və tədqiqlərinə müasir ədəbiyyatın nailiyyətlərini, ən yaxşı ədəbi təcrübələri, novatorluğu qiymətləndirməklə bərabər, keyfiyyəti aşağı salan nöqsanları da nəzərə çatdırıb, onların aradan qaldırılması yollarını göstərməklə ədəbiyyatın daha sürətlə inkişafına kömək etmək tənqidçini düşündürən əsas məsələlərdəndi.

«Muğan» poeması» (1956), «Aygün» və müasirlik» (1958), «Yazıcının siyasi mövqeyi» (1959) və s. məqalələrində tənqidçi, oxucuların diqqətini xüsusilə cəlb edən əsərlərin geniş təhlilini

verib, qismən də tənqidə mübahisəyə səbəb olan əsərlər haqqında düzgün və aydın təsvir yaratmağa çalışırdı.

«Mikayıl Müşfiq» (1959), «Böyük ideyalar şairi» (1956), «Şair Məmməd Rahim» (1957), «Yazıçı və alim» (1958), «Yeni nəsil» (1954) məqalələrində ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılıq ideyalarını şərh, ədəbi portretin nümunələrini verir. «L.N.Tolstoy və Cəlil Məmmədquluzadə» (1953), «Mayakovski və Azərbaycan» (1950), «Rus yazıçıları Azərbaycan haqqında» (1953) məqalələrində Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri haqqındakı axtarışlarını davam etdirir; A.D.Qantemir, I.M.Karamzin, N.A.Nekrasov, A.P.Çexov, İ.A.Qonçarov, L.N.Tolstoy, N.Ostrovski, V.Mayakovski, N.Tixonov haqqında yeni əsərlərini yazır; «Nəriman Nərimanovun bir cildliyi» (1956), «Böyük hind ədibi R.Taqor» (1956), məqalələrində Şərqi böyük sənətkarının irsinə nəzər salır, «Ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafı» (1957) məqaləsində Azərbaycan ədəbi tənqidinin müasir vəziyyəti və gələcək inkişaf yollarını aydınlaşdırır; bədii tərcümə işini davam etdirib, L.N.Tolstoyun «Hərb və sülh» romanının IV hissəsini, A.Makarenkonun «Pedaqoji poema»sını, N.Kojevnikovun «Dirilik suyu», L.M.Vaysenberqin «Kiçik bacı» romanlarını tərcümə edir.

1954–1958-ci illər arasında M.Arifin «V.Q.Belinski», «Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu», «Azərbaycan ədəbiyyatının yeni yüksəliş dövrü», «Şair Məmməd Rahim», «Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı» və «Ədəbi-tənqidi məqalələr» adlı kitabı nəşr olunur.

«Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu» əsərini alim 1954-cü ildə doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə edib, filologiya elmlər doktoru alimlik dərəcəsinə və professor adını almışdır. C.Cabbarlı haqqında həmin tədqiqatı o, sonra daha da təkmilləşdirib, 1956-cı ildə nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatının ilk böyük klassiki C.Cabbarlı və S.Vurğunun yaradıcılığı M.Arifi daha çox məşğul etmişdir. 1938–1960-cı illər arasında M.Arif C.Cabbarlı haqqında Azərbaycan və rus dillərində 40-dan artıq tədqiqat xarakterli məqalələr yazmış, bunlardan əlavə, bir çox başqa nəzəri məqalələrində də tez-tez Cabbarlı ənənələrinə müraciət etmişdir.

«Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu» monoqrafiyası M.Arifin ədib haqqında 18 illik tədqiqat çalışmalarıının nəticəsi, yekunu idi. Müəllif C.Cabbarlının yaradıcılıq yolunu Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi tarixi inkişafı fonunda tədqiq etmiş və onun bir tərəf-

dən milli ədəbi ənənələr zəminində yetişdiyini, digər tərəfdən klassik rus və dünya ədəbiyyatında müxtəlif ənənələrə bağlı olduğunu əsaslandırmışdır. Monoqrafiyada C.Cabbarlının həyatı, dövrü, ilk ədəbi təcrübələri, satirik-likri şeri, ilk hekayə və dramları, yaradıcılığının birinci dövründəki mənəvi böhranları, ziddiyyətləri, sonra sovet dövrü yaradıcılığı, «Aydın», «Oqtag Eoğlu», «Od gəlini», «Sevil», «Almas», «1905-ci ildən», «Dönüş», «Yaşar» dramlarının təhlili əhatə edilmişdir. Bunlardan əlavə müəllif öz tədqiqatında Cabbarlı realizminin və romantikasının xüsusiyyətləri, Cabbarlı ənənələri və ədəbiyyatda müsbət qəhrəman məsələsi kimi problem məsələlərə də geniş yer vermişdir. C.Cabbarlı yaradıcılığında M.Arifi cəlb edən müasirlik, partiyalılıq, xəlqilik və yüksək məfkürəviliklə bərabər, ədibin yüksək sənətkarlıq məharəti, əsərlərinin fəvqəladə bədii təsir gücü idi.

1965–1970-ci illərdə M.Arifin yaradıcılığında 1971-ci ildə rus dilində nəşr etdirdiyi «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabı və «Səməd Vurğunun dramaturgiyası» adlı monoqrafiyası xüsusi yer tutur.

Rusiyanın klassik və müasir ədəbiyyatı ilə Azərbaycan oxucularını bir tərəfdən məqalə və tədqiqatları, digər tərəfdən tərcümələri ilə tanış etməyə həmişə böyük səy göstərən və bu işə ömür sərf edən M.Arifdə Azərbaycan klassik və müasir ədəbiyyatı ilə də rus oxucularını tanış etmək arzusu 30-cu illərin axırlarında yaranmışdı. Onun 1937–1958-ci illər arasında rus dilində nəşr etdirdiyi «Azərbaycan ədəbiyyatı» (1957), «Koroğlu» dastanı (1958), «Azərbaycan ədəbiyyatının çiçəklənməsi» (1940), «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı» (1940) əsərləri və M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, M.S.Ordubadı, S.Vurğun və başqa yazıçılar haqqında məqalələri bu arzu ilə əlaqədar idi.

1958-ci ildə M.Arif «Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı» kitabçasını yazır. Əsər rus, fars, ingilis dilində nəşr olunur. Bir neçə il sonra yenə tənqidçinin elmi rəhbərliyi və iştirakı ilə rus dilində hazırlanmış «Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi öçerkləri» (1963) Moskvada çap edilir.

Giriş və 11 fəsildən ibarət olan «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi öçerkləri»nin birinci fəslində ən qədim xalq yaradıcılığı nümunəsi kimi «Dədə Qorqud» dastanları təhlil edilir. İkinci və üçüncü fəsilərdə Qətran Təbrizi, Əbül Üla Gəncəvi, Məhəmməd Fə-

ləki Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Əssar Təbrizi, Əhməd Bürhanəddin, Əvhədi Marağayi, İmadeddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli kimi klassiklərin həyatı, əsərləri və yaradıcılıq ideyaları tədqiq olunur. Nizaminin «Sirlər xəzinəsi», «Xosrov və Şirvan», «Leyli və Məcnun», «Yeddi gözəl», «İskəndərnamə», Xaqaninin «Həbsiyyə», «Mədain xərəbələri», Məhsətinin rübailəri, Əssar Təbrizinin «Məhr və Müştəri», Əhməd Bürhanəddinin lirikası, Əvhədinin «Cami-Cəm», «Dəhnamə», Nəsiminin lirik və fəlsəfi şeirləri, Xətainin «Dəhnamə», Füzulinin qəzəlləri, alleqorik əsərləri, «Leyli və Məcnun» poeması, xalq yaradıcılığı nümunələrindən «Koroğlu» dastanı kimi əsərlərin yığcam təhlili verilir. Bu fəsillərdə müxtəlif Azərbaycan poeziyasına təsir göstərən sufizm, panteizm, xüsusən hürufilik ideyalarının fəlsəfi və siyasi ictimai mahiyyətini aydınlaşdırmağa ayrıca diqqət yetirir.

Dördüncü və beşinci fəsillərdə XVII əsr şairlərimizdən Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məsihi, XVIII əsr şairlərimizdən Nişat Şirvani, Şakir Şirvani, Məhcür Şirvani, Vidadi və Vaqif poeziyasının ideya və bədii xüsusiyyətləri tədqiq olunur. «Vərqa və Gülşən», «Əhvali-Şirvan», «Qisseyi-Şirzad» və «Şəhriyar dastanı» poemalarının təhlili verilir. Altıncı fəsildə A.Bakıxanov, M.S.Vazeh, İ.Qutçaşanlı, Q.Zakir, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, Natəvan, Heyran xanım, Ə.Nəbati və M.N.Baharın həyat və yaradıcılığı, ən görkəmli əsərləri nəzərdən keçirilir. Bu fəsildə müəllif M.F.Axundovun ədəbi və elmi fəlsəfi irsinə daha geniş yer verir.

Yeddinci fəsil 1900–1917-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin qısa xülasəsinə təşkil edir. Müəllif, dövrün C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, M.S.Orudubadi kimi görkəmli yazıçılarının yaradıcılığı, əsərlərlə oxucusunu tanış edir, dövrü mətbuat, mətbuatdakı ideya mübarizələri, inqilabçı-demokratların orqanı olan «Molla Nəsrəddin» və bolşevik mətbuatının fəaliyyəti haqqında danışır. Ə.Haqverdiyev, A.Şaiq, Ə.Nəzmi kimi yazıçılardan yaradıcılıq xarakteristikasını verir.

Kitabda sovet ədəbiyyatı bəhsə daha geniş yer tutur. Bu bəhs «1917–1920-ci illər ədəbiyyatı», «1920–1930-cu illər ədəbiyyatı», «Böyük Vətən müharibəsi dövrü ədəbiyyatı» və «1945–1970-ci illər ədəbiyyatı» adı ilə dörd fəsildən ibarət olub, Azərbaycan ədəbiyyatının 53 illik tarixinin qısa xülasəsinə verir. Bu fəsillərdə

yeni ədəbiyyatın yaranmasında N.Nərimanov, Q.Əfəndiyev, M.S.Orudubadi, C.Məmmədquluzadə, S.S.Axundov, A.Şaiq, Ə.Haqverdiyev kimi təcrübəli yazıçıların 1917–1932-ci illərdəki fəaliyyəti qiymətləndirilir. «Qızıl Qələmlər İttifaqı», «Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti», «Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı» kimi ədəbi cəmiyyətlərin fəaliyyəti işıqlandırılır.

Bu fəsil əvvəlki fəsillərdən fərqli olaraq əsasən janrlar üzrə planlaşdırılmışdır. «Azərbaycan sovet şeiri», «Bədi nəsr», «Dramaturgiya» kimi yarım sərəlvhələrə bölünmüş bu bəhsdə, müəllif, Azərbaycanın həm yaşlı, həm də yeni nəslinin yaradıcılığını xronoloji şəkildə izləyib yarım əsr müddətində yaranan ən yaxşı şeir, nəsr və dramaturgiya əsərlərinin təhlilini verir və nəzəri ümumiləşdirmələr yolu ilə 53 illik ədəbiyyatın keçdiyi yolu, inkişaf xüsusiyyətlərini, milli müəyyənliliyini, bu ədəbiyyatda sosialist rəğbətini yaranması və formalaşması mərhələlərini aydınlaşdırır.

Kitabın ən yaxşı cəhətlərindən biri də budur ki, müəllif ədəbi-tarixi inkişafı göstərərək X-XI əsrlərdən başlamış sovet dövründə Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatının, mühüm tarixi hadisələrin, elm, mədəniyyət və incəsənətin inkişafının, başqa xalqlarla olan mədəni-ədəbi əlaqələrin qısa icmalını vermişdir. Bu icmalların köməyiylə oxucu ədəbiyyat tarixi ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının siyasi ictimai-qişadlı keçmiş və mədəniyyət tarixilə də yığcam şəkildə tanış ola bilir.

«Səməd Vurğunun dramaturgiyası» monoqrafiyası M.Arifin 70-ci illərdə şair haqqında yazdığı əsərlər içərisində tədqiqat obyektinin genişliyi, problemlərin aktuallığı ilə fərqlənir.

C.Cabbarlı haqqında yazdığı monoqrafiya kimi «Səməd Vurğun dramaturgiyası» əsəri də tənqidçinin şair haqqında bir neçə ilklə düşüncələrinin yekunu idi.

Monoqrafiyanın birinci fəslə «Vaqif», ikinci fəslə «Xanlar», üçüncü fəslə «Fərhəd və Şirin», dördüncü fəslə «İnsan», beşinci fəslə isə S.Vurğun dramaturgiyasının sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir.

M.Arifin tədqiqatçılıq prinsipləri bu əsərdə də özünü göstərmişdir. Belə ki, müəllif əsas mövzu ilə yanaşı, Azərbaycan sovet dramaturgiyasının bünövrəsinə təşkil edən milli klassik dramaturgiya ənənələrinin, şairin müasiri olan Azərbaycan və rus dramaturqlarının əsərlərini də tədqiqatə cəlb etmişdir. Monoqrafiyada S.Vurğun dramalarının səhnə izahı, rejissor işi, aktyor oyununu haq-

qında mülhizələr də xüsusi yer tutur. Bütün fəsilərdə, ədəbiyyatın inkişaf perspektivləri bərəsindəki arzularına, şairin nəzəri fikirlərinə geniş yer vermişdir.

60-cı və 70-ci illərin əvvəllərində M.Arif yenə müasir ədəbi proses və nəzəri problemlər haqqında tədqiqlərini davam etdirib, «Mirzə İbrahimovun həyat və yaradıcılığı» (1961), «Müasirlik ədəbiyyatımızın diqqət mərkəzində olmalıdır» (1962), «Poeziya və keyfiyyət» (1965), «Poeziyamız haqqında» (1966), «Şairin xoşbəxtliyi» (1967), «Tənqidi realizm ənənələri və sosialist realizmi» (1969), «Gültüş gözəllikdir» (1970), «İstedad və əmək» (1971), klassiklər haqqında isə «Anton Pavlovic Çexov» (1960), «Lomonosov və rus ədəbiyyatı» (1961), «Böyük Kobzar» (1964), «Rus ədəbiyyatının ən qədim abidəsi» (1964), «Dostoyevski və onun surətlər aləmi» (1971), «İnsanpərvər Şair Nəsimi» (1973) və başqa tədqiqat xarakterli əsərlərini yazmışdır.

M.Arifin Azərbaycan şeri, nəsi və dramaturgiyası haqqında tədqiqləri, ayrı-ayrı müasir yazıçılar haqqında məqalələri bir küll halında müasir ədəbiyyatın inkişaf tarixini və əsas problemlərini əhatə etdiyi kimi, onun Azərbaycan klassikləri Nizami, Füzuli, Vaqif, Sabir, Məmmədquluzadə, Nərimanov və b. haqqında məqalələri də spesifik şəkildə ədəbiyyat tarixi oçerkləri baxımından qiymətləndirilə bilər. Yaxşı diqqət etsək alimin rus klassik və müasir ədəbiyyatı haqqında yazdığı əsərlər xronoloji şəkildə götürüldükdə yenə rus ədəbiyyatı tarixi oçerkləri təsirini buraxır. Onun qədim dövr, XVII və XVIII əsr rus ədəbiyyatına aid tədqiqləri, Lomonosov, Qantemir, Karamzin, Dmitriyev haqqında oçerkləri, sonra da Krilov, Puşkin, Lermontov, Qoqol, Qriboyedov, Belinski, Çernişevski, Dobrolyubov, Şedrin, Nekrasov, L.N.Tolstoy, Çexov, Qorki, Mayakovski və başqa rus ədibləri haqda tədqiqləri oxucunu Rusiyanın ayrı-ayrı görkəmli yazıçıları ilə tanış etdiyi kimi, rus ədəbiyyatının tarixi inkişaf yolları ilə də tanış edir.

Ədəbi-bədii tənqid tarixi və ən məşhur tənqidçilərin yaradıcılıq təcürbəsi aydın göstərmişdir ki, ancaq həm klassik ədəbiyyatı və onun nəzəriyyəsini, həm də müasir ədəbiyyatı və onun problemlərini yaxşı bilən tənqidçilər müasir ədəbiyyatın inkişafına kömək etmiş, ona düzgün istiqamət verə bilmişlər. Başqa cür də ola bilməz. Necə ola bilər ki, haqqında yazdığı hər hansı müasir sənətkar klassik irs üzərində yüksəlsin, ondan faydalansın, sən bunlardan xəbərsiz ola-ola onun sənəti haqqında mühakimə yürüdə-

şən... Bundan başqa ikinci mühüm bir şərt də bu günün ədəbiyyatı ilə vaxtaşırı deyil, müntəzəm məşğul olmaq, onun inkişafını müntəzəm izləmək olmuşdur. Bu xüsusiyyət M.Arifin də tədqiqə özünü aydın burzu verir.

M.Arifin ədəbiyyatın nəzəri problemləri (yaradıcılıq metodu, sənətdə bədii həqiqətin inikas forması, ədəbi irsə münasibət, nəvətorluq, bədii dil, şerdə sənətkarlıq, roman problemi, dram sənətinin xüsusiyyətləri, ədəbiyyatda satira və s.) haqqında bir çox qiymətli orijinal fikirləri var ki, bunların elmi şəkildə işlənilməsi ümumiləşdirilməsi tənqidimizin nəzəri səviyyəsinin inkişaf yolunu aydınlaşdırmaq üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

YARADICILIQ METODU PROBLEMI

«Köhnə realizm», «tənqidi realizm» dedikdə müəllif bu realizmin ən mütərəqqi qolunun da öz zamanasının inqilabi hərəkatı ilə əlaqədar olduğunu və bu realizmdə ən güclü cəhət olan tənqidi yanaşı, mütərəqqi ictimai qüvvələrin təsdiqinin də səciyyəvi olduğunu unutmur. Onun Sabir, Məmmədquluzadə, Çernişevski, Nekrasov kimi realistlər haqqında məqalələri «köhnə realizm» bu münasibətini çox aydın göstərir. «Köhnə realizm» ilə yeni realizmin fərqiindən danışanda, tənqidçi bu cəhəti nəzərdə tutur ki, tənqidi realizmin əsas siyasi istiqaməti ədalətsiz ictimai quruluşu ziddiyyətlərini, çirkləblərini açıb göstərməkdən ibarət olduğu halda, yeni realizmin siyasi istiqaməti köhnəliyin qalıqlarını, nöqsanlarını tənqid etməklə bərabər, bəşəriyyətin ən yaxşı arzularının necə həqiqətə çevrildiyini təsvir və tərənnüm etməkdir.

Yeniyyətin təsdiqi, həyatı daha da yaxşılaşdırmaq, gözəlləşdirmək əzmi, yaradıcılıq metodunun əsas ruhunu təşkil edir – prinsipinə M.Arif müxtəlif məqalə və tədqiqlərində döna-döna qayıdır. Bu cəhətdən tənqidçinin C.Cabbarlının «Dönüş» dramında tənqidi realizm ədəbiyyatının nümayəndələrindən olub, yeni həyatla ayaqlaşmağa və yeni ədəbiyyatın tələblərini aydın dərk etməyə çətinlik çəkən yazıçı Qüdrət Aslanın etirafını mənalandırması diqqətə layiqdir.

M.Arif bu yazıçı surətinin təhlilindən belə bir ümumiləşdirici nəticə çıxarır ki, böyük ədəbiyyat olan tənqidi realizmin əsas məqsədi ədalətsiz icimai quruluşu yıxaqdan ibarət olduğu hələ, sosialist realizminin ümdə vəzifəsi, amalı birinci növbədə «öz cənnətini» yaratmaq, qurmaq və bu yeni yer üzünü cənnətini yaradan insanların mübarizəsini əks etdirməkdir.

M.Arif sosialist realizmi ədəbiyyatında tənqidin də böyük əhəmiyyətini qeyd edir, ancaq göstərir ki, «... sosialist realizmi tənqidi özü də yeni bir keyfiyyətdir. Bizim tənqidimiz də əsas etibarilə sosializm varlığını təsdiq edən bir tənqid olmalıdır».

Bir zaman tənqiddə müasir yazıçının sosialist realizminə bağlı olub olmamasını onun öz əsərlərində yaratdığı tiplərin xarakteri, əhvali-ruhiyyəsi ilə ölçmək kimi yanlış bir meyl vardı. Belə güman edilirdi ki, bədii əsərdə tiplər realistdirsə əsər sosialist realizmi metodunda yazılmışdır, realist deyilsə, demək, başqa üsuldə yazılmışdır.

M.Arif belələrinə cavab olaraq yazırdı ki, bədii əsərdə... «tip romantik, realist, idealist, sentimentalist və ya simvolist ola bilər, lakin bunun yazıçı üsuluna bir o qədər dəxli yoxdur. Biz yazıçının üsulundan danışarkən, onun həyata münasibət tərzini nəzərdə tuturuq; onun həyatı əks etdirmək, izah etmək və dəyişdirmək üsulunu və yaradıcılıq fəlsəfəsini nəzərdə tuturuq».

M.Arifin vaxtında etdiyi bu tənqidi qeyd çox əhəmiyyətli idi, çünki belə bir yanlış meyl ilə metod məsələsinə yanaşdıqda istər klassiklərdən, istərsə də müasir yazıçılardan hansının realist, hansının romantik olduğunu müəyyən etmək çox çətin olur.

Məlum olduğu üzrə, xüsusən 60-cı illərdən ayrı-ayrı sovet ədəbiyyatında sosialist realizminin yaranması və spesifik inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiqinə böyük əhəmiyyət verilir. M.Arif bu işə 40-cı illərdən başlamışdır. Bu müddətdə onun yaradıcılıq metodundan bəhs edən əsərlərində sosialist realizmin nəzəriyyəsinə gətirdiyi yeniliklərdən biri Azərbaycan ədəbiyyatında bu metodun yaranması, formalaşması və inkişaf tarixini izləyib tədqiq etməsidir. Tənqidçi bu sahədəki axtarışlarından belə nəticəyə gəlmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizminin tam formalaşması əsasən 1928–1934-cü illərə aiddir. Onun bu xüsusda mülahizələrindən görünür ki, o, 1920–1927-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında müəyyən yazıçıların yaradıcılığında tənqidi realizm və romantizm yaradıcılıq üsulunun davam etdiyinə şübhə et-

mir. Ancaq müəllifin nəzərində yeni şəraitin bu tənqidi realizmi və romantizmi özü də sovet varlığını təsir ilə yeni keyfiyyətlər qazanmış üsullar olmuşlar. Onun Y.V.Cəmənzəminlinin, A.Şaiq və H.Cavid yaradıcılığının yeni dövrü (1926–1936) haqqında mülahizələri bu fikri təsdiq edə bilər.

M.Arif Azərbaycan tənqidi realizminin yeni keyfiyyətlər kəşf edib, yeni ünsürlərlə zənginləşdiyini də XX əsr ədəbiyyatına aid tədqiqlərdə təsdiq edir. Tənqidçi 1945–1962-ci illərdə M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, S.S.Axundov və M.S.Ordubadı haqqında məqalələrində bu fikri konkret ədəbi materialların təhlili yolu ilə əsaslandırmışdır. M.Arif bu fikri 1969-cu ildə yazdığı «Tənqidi realizm ənənələri və sosializm realizmi» məqaləsində təkrar edib demişdir: «Tənqidi realizm ilə, xüsusən Onun Azərbaycan ədəbiyyatında yüksək mərhələsini təşkil edən C.Məmmədquluzadə və C.Cabbarlı realizmi ilə sosialist realizmi arasında keçilməz sədd və ziddiyyət yoxdur». M.Arif hazırki şəraitdə də müxtəlif ölkələrin ədəbiyyatında tənqidi realizm ilə yeni realizmin sıx əlaqədə olduğunu nəzərə çatdırıb yazırdı ki, «Tənqidi realizm sosialist realizminin yaranmasında və formalaşmasında fəal iştirak etmişdir və indi də bir sıra ölkələrdə bu proses davam edir».

M.Arifin romantika problemi də çox düşündürmüşdür. Onun bu məsələ haqqında axtarışlarının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tənqidçi, konkret olaraq Azərbaycan ədəbiyyatının oxucular tərəfindən bəyənilməsi və ədəbi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilən nümunələrini elmi təhlil yolu ilə əsaslandırılmış, romantikanın sosialist realizminin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu ayarı surətdə sübuta çalışmışdır.

Romantika haqqında axtarış və tədqiqlərdə M.Arif belə bir nəticəyə gəlir ki, bədii yaradıcılıqda romantika, hadisə və insan surətlərini romantikləşdirmə heç də realizmə, həyatı olduğu kimi düzgün əksətdirmə prinsipinə zidd deyildir. Əksinə, xüsusən müsbət idealin təsdiqi və müsbət qəhrəman tipi yaradılması işində romantika və romantikləşdirmə vacib və zəruridir. Romantikaya biganəlik, lazımi və zəruri olduğu yerdə ondan faydalanmamaq realizmi fotoqrafçılığa və bədii idrak fəlsəfəsini empirizmə yaxınlaşdırır.

Bu mülahizə ilə əlaqədar olaraq tənqidçi bəzən bu və ya digər bir yazıçı-realistin müsbət qəhrəman yaratmaq işində çətinlik

çəkəməsinin səbəbini izah edərkən yazır ki, «... Bu səbəb müasir mövzuda yazarkən, bizim həddindən artıq, ifrat dərəcədə empirizmə qapılmağımızdan, «realizmdən» sui-istifadə etməyimizdən irəli gəlir. Biz real hadisələrin ardınca sürünürük, hadisələrin zahiri ilə kifayətlənmək, mahiyyətini açmaq, onları ümumiləşdirib əsl həqiqəti meydana çıxara bilməmək bizi məhdud empirizmə yaxınlaşdırır». Empirizm xətasından xilas olmaq üçün şərtlər çoxsa da (yüksək yazıçılıq mədəniyyəti, istedad, ideyalılıq, xəlqilik və s.) onlardan biri də ictimai həyatı irəli aparən əsas qüvvələri və müsbət ideali bütün əzəməti ilə canlandırmağa kömək edən romantikadır. Məqalələrinin birində tənqidi müsbət surətləri oluz, zəif göstərən əsərlərin meydana çıxmasının əsas səbəbini də belə əsər müəlliflərinin romantikaya biganəliyində görür: «...Bizim müasir mövzuda yazılan əsərlərimizin çoxunda romantika çatmır. Romantikasız isə bizim işimiz keçməyəcəkdir: «Romantika sosialist realizminin qanadıdır. Bu romantikanın vasitəsilə biz xırda hadisələr və faktlar içərisindən xilas olub, geniş üfqlərə qanad açə bilər, həqiqətlə xəyali birləşdirə bilirik. Romantika vasitəsilə biz həyatımıza xəyalımızın yüksək zirvəsindən baxə bilər, dövrümüzün böyüklüyünü, onun əsas xüsusiyyətlərini, qələbə və nailiyyətlərini, qüdrət və əzəmətini ümumiləşdirə bilirik».

M.Arif «Böyük ədəbiyyat» adlandırdığı tənqidi realizmdə də (M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, S.S.Axundov kimi realistlərdə) özünəməxsus romantika görür. C.Cabbarlı haqqında yazdığı monoqrafiyada alimin bu fikri daha aydın nəzərə çarpır. Bu əsərdə Azərbaycan, rus və Qərbi Avropa realizminin ən yaxşı ənənələrini mənimsəyən C.Cabbarlının yaradıcılığının birinci dövründə (1915-1920) romantikadan geniş istifadə etdiyi sübut olunur. M.Arif bu dövrdə əsasən tənqidi realist olan C.Cabbarlının əsərlərində «Maksim Qorki yaradıcılığının ilk dövrünə xas olan inqilabi romantikanı xatırladan romantika ünsürü» görür və bu romantikanın C.Cabbarlı realizmində hələ də mücərrəd şəkildə olsa da qüvvətləndiyini qeyd edib, nəhayət, «Od gəlini» kimi romantik bir faciənin yaranmasına gətirib çıxardığını söyləyir. «Od gəlini» tragediyasındakı romantika öz daxili məzmunu etibarilə yazıçının bundan əvvəlki əsərlərində gördüyümüzdən («Aydın») və «Oqtay Eloğlu» əsərləri nəzərdə tutulur – M.C.) daha mütərəqqi bir romantikadır. Bu romantika Cabbarlının sosialist realizmi prinsiplərinə yaxınlaşması yolunda mühüm bir mərhələdir.

Bu elmi nəticədə diqqət cəlb edən budur ki, tənqidi əsirin əvvəllərində milli azadlıq hərəkatının qüvvətləndiyi illərdə yeni keyfiyyətlər kəsb etmiş olan Azərbaycan tənqidi realizminin və mütərəqqi romantizmin konkret olaraq bir yazıçının təcrübəsinə arxalanıb əsaslandırılmış olur. İkinci tərəfdən bu nəticə onu göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizmi yaradıcılıq üsulu birdən-birə yaranmamış, birdən-birə əsaslanmamışdır; müəyyən inkişaf yolu keçmiş, tənqidi realizmə və ya romantizmə mənsub olan yazıçıların hərəsi öz yolu ilə sosialist realizminə gəlib çıxmışlar; ümumi, doqmatik bir yol, bir resept olmamışdır. Başqa yaradıcılıq metodları kimi sosialist realizmini də zaman özü, həyat özü yaratmış, formalaşdırmışdır.

M.Arifin inqilabi romantika haqqında fikirləri S.Vurğunun bu xüsusdakı nəzəri görüşləri ilə çox yaxın olmuşdur. Elə buna görə S.Vurğun sosialist realizmində romantikanın zəruriyyətini həərətə müdafiə edəndə, onun tərəfində duran nəzəriyyəçilərdən biri və birincisi M.Arif olmuş, müxtəlif illərdə şair haqqında yazdığı məqalələrində bu məsələyə qayıdıb şairin romantika, romantizm, müsbət ideal, müsbət surəti romantikləşdirmə haqqındakı fikirləri ilə öz fikirləri, qənaətləri arasında sıx yaxınlıq gördüyünü bildirmişdir.

60-cı illərdə və sonralar sovet ədəbi tənqidində romantika, romantizm problemi, o cümlədən də S.Vurğunun fikirləri yenidən müzakirəyə qoyulanda da M.Arif yenə əvvəlki mövqeyində dayanıb yazmışdır ki, Səməd Vurğunun fikrincə «... romantika realizmi məişətçilikdən, naturalizmdən... qoruyun, xəbərdar edən vasitələrdən biridir. Romantizm Səməd Vurğun üçün realizmdən ayrı və ona qarşı qoyulmuş bir üsul deyildir, bəlkə realizmi qüvvətləndirən, həyatı və insanları daha qabarıq, daha parlaq və təsirli göstərməyə kömək edən bədii vasitədir.

Tənqidi şairin romantika haqqında nəzəri görüşləri ilə ədəbi təcrübəsi arasındakı uyğunluğu təsdiq edib, «Vaqif», «Xanlar», «İnsan» əsərlərinin təhlili yolu ilə bu nəticəyə gəlir ki, «Səməd Vurğun realistdir» və «yazıqları da canlı həyat müşahidələrinin məhsuludur, amma onun realizmi də... özünəməxsusdur. Həmin özünəməxsusluğun ən bariz cəhəti budur ki, onun realizmi romantika ilə yoxlulmuşdur».

M.Arifin sənətdə romantika haqqında fikirlərini diqqətlə izlədikdə aydın olur ki, o, romantikadan iki cür istifadə etməyin müm-

kün və lazım olduğunu qəbul edir. Birinci halda yazıçı romantik təsvir üsulundan istifadə edərək, «real həyatı yüksək zirvədən tərənnüm edir, böyük ehtiraslar təsvir edir, həyatdakı müsbət hadisələri, işıqlı, parlaq cəhətləri ilk plana çəkir, «közərməkdə olan yeni insan keyfiyyətlərinə diqqəti artırır», müsbət keyfiyyətləri şiddətləndirir, müsbət surətləri qanadlandırır. İkinci halda yazıçı romantikadan istifadə edərək «öz gözəl xəyalları ilə real həyatı qabaqlamağa can atır».

M.Arif yalnız müasir ədəbiyyatda deyil, Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin də çoxunun yaradıcılığında müsbət ideali qanadlandırıcı romantikada görür. Bunsuz böyük sənət təsəvvür etmir. Onun nəzərində «bədi ustalıq və zəngin yaradıcı xəyali ilə oxucuları özünə məftun edən» və «dünyaya romantik şair, bir müfəkkir alim, bir humanist kimi baxmağı bacaran» dahi Nizaminin də, gözəl gələcək arzusu ilə çırpanın şair Abbas Səhhətin də, böyük xalq şairi Sabirin də, «realizmi nikbin romantika ünsürləri ilə zəngin olan» S.S.Axundovun da sənətini qanadlandıran, sevdi-rən sağlam romantika olmuşdur.

Bütün bunlarla bərabər M.Arif romantikadan istifadə məsələsini dogmatik bir üsul şəklinə salıb bütün yazıçıların bu bədi və-sitədən eyni dərəcədə faydalanmasını qanunlaşdırmaq istəmir, fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərini nəzərə alıb və «sosialist realizm»ə romantika ayrılmaz tərkib hissəsi kimi daxil olsa da, fərdi yaradıcılıq üslubunda bu tərkib hissəsinin vəznı və keyfiyyəti müxtəlifdir» – deyir.

«Poeziyamız haqqında» məqaləsində («Azərbaycan» jurnalı, 1966, № 2) tənqidçi bu baxımdan müasir şerddə romantik keyfiyyəti üç müxtəlif üslubun varlığını müəyyənləşdirir: epik-romantik, lirik-romantik və lirik-fəlsəfi. Bu üç üslubu bir-birindən fərqləndirən cəhəti məhz romantik keyfiyyətin vəzn müxtəlifliyində görür: «Epik-romantik üslub, həyatı, hadisələri geniş əhatə edir, epik bir sakitlikdə və eyni zamanda romantik bir pafosla təsvir edir, hadisələrin və insan xarakterinin dramatik ziddiyyətlərinin, qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini qabarıq şəkildə göstərir. Lirik-fəlsəfi üslub – həyatdakı insanlar arasında münasibətləri dərin, ziddiyyətli ictimai mənasi ilə tərənnüm edir, bu münasibətləri humanizm, tarixi nikbinlik mövqeyindən təsvir edib, oxucunu düşündürməyə, həyat və hadisələr haqqında hökm verməyə vadar edir. Lirik-romantik üslub isə gündəlik adi hadisələri, hissi-aşıqa-

nə motivləri tərənnüm edir, həyatda ziddiyyət, dramatism axtarmır, ictimai münasibətlərin dərinliyinə dalmır, sentimental-nikbin bir xarakter daşıyır. Buraya bir neçə başqa üslubi formalaşmalar da əlavə etmək olar...»

M.Arif romantika dedikdə hər yerdə yaradıcı, qurucu insan mənavi aləminin və xəyalının zənginliyini, onun sənət əsərində əks olunmasını nəzərdə tutur. Həyatı əsasları, torpaqda, canlı həyatda istinad nöqtəsi olmayan mücərrəd romantika da var ki, bu, hər nə qədər səmimi olsa da, bədi vəsita olan romantikadan istifadə deyil, sadəcə xəyalpərvərlikdir. Əsl realizm isə xəyalpərvərlikdən müdhişi ikinci düniyəni yoxdur. Saxta romantika, romantikləşdirmək «üsulları» da var ki, bu sənətdə daha böyük təribətçi rol oynayır. Böyük sənətkarlıq əlaməti və vəsiti olan əsas, sağlam romantika o romantikadır ki, cəmiyyət həyatındakı müsbət işıqlı, parlaq cəhətlərin və ya cəmiyyətin ən qabaqcıl ictimai qüvvələrinin zəngin xəyallarını tərənnüm etmiş olsun. Əks halda cəmiyyət üçün zərərli, pozucu halların və meyllərin süni surətdə «romantikləşdirilməsi» sənət aləmində ancaq yalana, uydurmaya, saxtakarlığa gətirib çıxara bilər.

Lev Nikolayeviç Tolstoyun yaradıcılığına həsr etdiyi məqalələrinin birində tənqidçi ədalətli müharibələri təbliğ edib idealizə edən saxta «romantiklər» pisləyir, dahi realisti onlara qarşı qoyur və ədəbin məşhur «Sevastopol həkayələri»ndən danışıra yazır ki, bu həkayələrin özəməti ondadır ki, «L.N.Tolstoy bəzi yazıçılar kimi müharibəni romantik boyalarla təsvir etməmişdi, onu idealəşdirməmişdi. Onun təsvirində müharibə çox dəhşətli bir fəlakətdir, ağılsız bir işdir»...

Hər hansı yaradıcılıq metodunu M.Arif «tarixi, məfkurəvi və estetik kateqoriyaların iştirak etdiyi mürəkkəb aləm» hesab edir. Sosialist realizmini özündən əvvəlki metodlardan fərqləndirən cəhət budur ki, bu realizm «tənqid realizmin görə bilmədiyi işi gördü, insan cəmiyyətinə, onun inkişafına yeni münasibət yaratdı, xalq hərəkətinə istiqamət verən fəal, mübariz insan konsepsiyasını irəli sürdü» («Azərbaycan ədəbiyyatında realizm»). Müsavirənin tezisləri. Bakı, 1969, səh. 4).

M.Arif ədəbiyyatın həyatla əlaqəsi probleminə aid elə bir mənalı və faydalı fikir irəli sürür ki, bədiî yaradıcılıq işində sənətkarlıq yalnız yazı texnikasını öyrənməkdən ibarət deyil, bəlkə, birinci növbədə həyatı öyrənmək, həyat hadisələrinin əsl mahiyyətini, inkişaf istiqamətini və insan mənəvi aləminin xüsusiyyətlərini dərinləndirərək dərk etmək bacarığıdır. «Sənətkarlıq yazıçıya yalnız əsəri yazdığı zaman lazım olan bir ustalıq deyildir; sənətkarlıq yazıçıya həyatı öyrənməkdən də lazımdır».

Həyatı öyrənmək sənətkarlığı sadəcə seyrçilik, yüngül müşahidəçilik deyil, spesifik şəkildə tədqiqatçılıq, «həyatın sirlərinə vafiq olmaq» deməkdir. Həyatı öyrənmək sənətkarlığı yalnız epik və dramatik əsərlərdə deyil, eyni dərəcədə lirikada vacibdir. «...Həyatı öyrənmədən, tədqiq etmədən böyük şair olmaq çox çətin».

Şair-lirik də sözün geniş mənasında həyatı dərinləndirərək deyə bilmərsə, onun şəri də mənalı lirizmdən məhrum olub, intim hissələrin təəssüratından irəli gedə bilməz.

Həyatı bilməmək, həyata bağlanmamaq lirikada ifrat subyektivizmi doğuran əsas səbəbdir. Bu fikri izah edərkən tənqidçi sənətdə subyektivlik və obyektivliyin müəqabil əlaqəsi məsələsinə toxunur: «Necə böyük bir şair olursa-olsun onun subyektiv aləmi məhəduddur, təkcə oradan qida alıb yaradan şair tez susar və ya özünü təkrar etməyə başlar; çünki təkcə subyektiv mənbə axırda quruyar. Həyatı, hadisələri dərinləndirərək dərk edən, onun məna və hikmətini başa düşən və öz subyektiv hissələrinin böyük ictimai həyatın inkişafına çevirən şair isə heç bir zaman qurumayan, həmişə yeni, əbədi və tükənməz bir yaradıcılıq mənbəyi əldə etmiş olar... Həyatı öyrənmək lazımdır!».

Həyatı öyrənmək sənətkarlığı realist sənətin əsasını, mayasını təşkil edir. Bunsuz yüksək realist sənət əsəri yarana bilməz. Eyni dərəcədə sağlam romantikanın da mənası, cəvəri canlı həyatdır.

Tənqidçi bədiî yaradıcılıqda subyektivliklə obyektivliyin müəqabil əlaqəsinin pozulması hallarının çox zaman mücərrəd xəyalpərvərliyə gətirib çıxardığını göstərib yazır ki, «Biz çox zaman öz fantaziyamıza, qafiyələrimizə ümidvar oluruq. Halbuki həyat olmayan yerdə fantaziya da yoxdur. Fantaziya həyatdan doğur; o,

həyatın ruhu da olsa, hər halda o, həyatı biz həzrişdir» . Ümumiyyətlə, hər hansı janrdan... «yazıçı ictimai həyatın inkişafındakı qanunauyğunluğa nə qədər dərinləndirən bələd olarsa, bir o qədər onun realizmi canlı, tənqidi qüvvətli, romantikası da təsirli olar».

Həyatilik, həyatı öyrənmə sənətkarlığı təzə məsələ, təzə tələb deyildir. Klassik tənqidi, realist ədəbiyyatın, həmçinin mütərəqqi romantizmin də ən parlaq nümayəndələri bu yol ilə yaratmışlar. Məsələn, klassik rus tənqidi realizminin «...gücü hər şeydən əvvəl ictimai həyatla sıx bağlı olmasında idi. Buna görə də rus xalqının mütərəqqi fikirləri, demokratizmi, insanpərvərliyi, beynəlmilətçiliyi, azadlıq uğrunda apardığı mübarizə, çəkdiyi əzab və mübarizə, bəslədiyi işıqlı arzular, ümidlər, gözəllik düşüncələrinə yağdırdığı nifrət və lənətlər realist ədiblərin ölməz əsərlərində əks olunmuşdur». Həm də bu yalnız rus klassikasına xas olan bir cəhət deyildir. Bütün xalqların mütərəqqi klassik irsi üçün səciyyəvidir.

Bunları nəzərə çatdırmaqla bərabər, tənqidçi dönə-dönə qeyd edir ki, milyonların ədəbiyyatı olan realizmdə həyatilik və həyatı öyrənmək sənətkarlığı xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir və tamamilə yeni keyfiyyət qazanır.

M.Arif həyatiliyə, müasirliyə, tipikliyə, obyektivliklə subyektivliyin müəqabil əlaqəsinə və yazıçının dünyagörüşünə, cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissəsinə estetik komponentlər kimi baxır.

Xəlqilik anlayışı ilə həyatilik həmişə Azərbaycan ədəbiyyatında vəhdətdədir. Sözün geniş mənasında xalq həyatı, xalq arzuları, xalq ruhu, xalqın ən mütərəqqi qüvvələrinin həyatı gözəlləşdirmək üçün göstərdiyi qəhrəmanlıq təşəbbüsləri ədəbiyyatı qidalandıran, onun ən yaxşı bədiî nümunələrinin məna və əhəmiyyətini əbədiləşdirən, belə əsərlərin yaradıcılıq ideyasını ümumbəşəri səviyyəyə qaldıran əsas mənbələrdir. Tənqidçi öz dövrünə görə xəlqiliyi tənqidi realist ədəbiyyat və incəsənətin də əsas məziyyətlərindən hesab edir. Ü.Hacıbəyov haqqında yazdığı «Həqiqi xalq sənətkarı» məqaləsində haqlı olaraq qeyd edir ki, «Cəlil Məmmədquluzadə ilə M.Ə.Sabir Azərbaycan nəsrinə və şerhinə xəlqiləşdirməyə, ədəbiyyatı geniş eməkçi kütlələrinin şüuruna çatdırmağa müvəffəq olularsa, Üzeyir Hacıbəyov da musiqi mədəniyyətini xəlqiləşdirdi».

Tənqidçi bunu da nəzərə alır ki, doğrudur, «qabaqcıl dünya-

görüü qabaqcıl metod əvəz etmir, amma onun formalaşmasında fəal rol oynayır. Tənqidçi realist ədəbiyyatın bir çox böyük nümayəndələrinin yaradıcılığında müşahidə edildiyi kimi dünyagörüşünün zəifliyi də yaradıcılıq metoduna təsirsiz qalmır. Hərçənd belə sənətkarların sət realizmi, əsərlərindəki həyatilik, həqiqətə sədaqət onları xilas etmişdir, bununla belə dünyagörüşü ilə yaradıcılıq metodu arasındakı ziddiyyət yenə də onların yaradıcılığı üçün səciyyəvi olmuşdur.

Onun fikrincə bu prinsipi dərindən mənimsəyən bilməyən yazıçı onu əhatə edən ictimai həyatı da düzgün başa düşə bilməz. İdeyası, dünyagörüşü etibarilə geridə qalan yazıçının sənətdə xəlqilik meyindən də bir nəticə hasil olmaz, əksinə, ondakı xəlqilik meylil axırda saxta xəlqiliyə gətirib çıxara bilər.

Yazıçıları sənətdə həyatilik, xəlqilik, ideyalıq prinsiplərini yüksək tutmağa çağırmaq yaradıcılığının ilk dövründən M.Arifin tənqidçilik fəaliyyətinin ən səciyyəvi cəhəti olmuşdur. Hələ 1935-ci ildə yazdığı «Müşfiqin poemaları» məqaləsində gənc tənqidçi demişdir ki, «sənətdə ideyalılıq prinsiplərini yüksək tutan yazıçılarımız əsərlərində «...böyük məsələlər irəli sürməli, dövrümüzün vacib məsələlərinə toxunmalı, mübarizə edən, yeni dünya yaradan insanların canlı, həyəcanlı bədii surətini yaratmalıdır...».

M.Arif sənətdə tipikliyi də obyektiv varlığın düzgün və kamil inikası şərtlərindən hesab edir.

Tipiklik anlayışı çox geniş anlayışdır: insan surətlərinin, xarakterlərin tipikliyi, siyasi-ictimai şəraitin tipikliyi, milli koloritin, milli müəyyənliyin tipikliyi, bədi əsər üçün alınan mövzunun, hadisənin tipikliyi və s.

M.Arif məqalələrində tipiklik anlayışının bu müxtəlifliyini nəzərə almaqla bərabər, sosialist realizmində tipikləşdirmənin ən vacib problemi olan yeni insan tipləri yaratmaq vəzifəsinə və bununla əlaqədar olaraq müsbət qəhrəman yaratmaq probleminə diqqəti ayrıca olaraq cəlb etməyə çalışır.

«Cəfər Cabbarlının yaradıcılıq yolu» monoqrafiyasında tənqidçi, C.Cabbarlı sənətində ən qüvvətli cəhəti onun nümunəvi yeni insan tipləri yaratmasında görür. Bu ən qüvvətli cəhət ondan ibarət idi ki, C.Cabbarlı «...öz dövründə hələ yayılmamış, lakin artıq doğulmuş, getdikcə artan və qalib gələn qüvvənin mahiyyəti düzgün əks etdirən tipik cəhətləri tuta bilmişdi. Cəmiyyətin

inkişaf qanuniyətini dərk etmək noticəsində ədib ictimai həyatda baş qaldıran yeni meylləri görür, onları düzgün qiymətləndirir, ümumiləşdirir və tipikləşdirir». Eyni keyfiyyəti tənqidçi S.Vurğun, M.İbrahimov, S.Rəhimov, Əbülhəsən və başqa yazıçıların da yaradıcılığında diqqətlə izləyib qiymətləndirir. Bu mənada tipiklik anlayışını şərh edərkən M.Arif çox mühüm bir məsələyə toxunur ki, bu da ədəbiyyatda bütöv, vahid xarakterli yeni insan tipləri yaratmaq vəzifəsidir. Bu nə deməkdir?

Məlumdur ki, bədi əsərdə bütöv, vahid xarakterli insan tipləri yaratmaq fikrinin gerçəkliklə uyğun gəlmədiyini, əgər yaradılarsa da yazıçı uydurması olduğunu söyləyənlər və «mürəkkəb», «ziddiyyətli» surətlər yaratmaq ideyasını təbliğ edənlər olmuş və indi də yox deyildir. M.Arif bu mülahizəni çox köhnəlmiş mülahizə hesab edib, belə bir fikrə gəlir ki, müasir ədəbiyyatın müsbət qəhrəmanı öz xarakterinin bütövlüyü ilə fərqlənmiş və fərqlənəməlidir, çünki tez-tez dəyişən, ziddiyyətli mütərəddid əhvali-ruhiyyə yeni dünya quran insanın təbiətinə uyğun deyildir. İnsan xarakterində mürəkkəblik, qeyri-sabitlik yaradan ictimai həyat ziddiyyətləridir. Tənqidçi döndə-döndə M.Qorkinin bu xüsusdakı nəzəri görüşlərinə əsaslanıb, bu fikrə gəlir ki, «xasiyyət mürəkkəbliyi» xarakterin qüvvətliyinə dəlalət etmir, əksinə meşşanlar xasiyyəti etibarilə daha mürəkkəb, yəni tez-tez dəyişən, rəngarəng və mütərəddid olurlar. Yazıçının canlandırmaq istədiyi yeni insan xarakteri «böyük adamın, qüdrətli adamın xasiyyəti qəti və müəyyən olmalıdır, daxil bir ehtirasla çəşməlidir».

M.Arif müxtəlif məqalələrində vaxtilə nəzəriyyədə yayılan birtərəfli «ideal qəhrəman» anlayışını da kəskin surətdə pisləmişdir. Bəs, elə isə onun «bütöv» və vahid xarakterli qəhrəman» nəzəriyyəsinin əsl mahiyyəti nədən ibarətdir və «ideal qəhrəman» anlayışından nə ilə fərqlənir?

«İdeal qəhrəman» nəzəriyyəsində söhbət daha çox yazıçı «uydurmasından» və fəvqəladəlikdən gedirdi. M.Arifin bütöv və vahid xarakterli müsbət qəhrəman nəzəriyyəsində nə fəvqəladəlik, nə də yazıçı «uydurması» anlayışı yoxdur. Doğrudur, o, məqalələrində bir neçə yerdə Çernişevskinin yaratdığı fəvqəladə insan tipi olan Raxmetov surətindən rəğbətə danışıq, lakin belə bir fəvqəladəliyi ancaq Çernişevski dövrünün nadir fəvqəladəliyi kimi qiymətləndirir.

Həç təsadüfi deyildir ki, tənqidçi bütöv və vahid xarakterli

müsbət qəhrəman surətlərinə nümunə göstərəkən C.Cabbarlının Almas, Gülsabah, S.Vurğunun Xanlar, M.İbrahimovun Həyat, Əbülhəsənin Qumru, S.Rəhimovun Heybət, Zamanov kimi surətlərini, başqa sözlə, sadə vətəndaşları misal göstərir.

Tənqidçinin məqsədi bədii əsərləri başdan-ayağa kamil xarakterli surətlər ilə doldurmaq deyildir. M.Arifin bu barədəki mülahizələrində söhbət müsbət qəhrəman anlayışından gedir.

Bədii əsərdə ictimai həyat «insanların vasitəsilə, onların əlaqələrində göstərilməlidir» fikrini M.Arif məqalələrində tez-tez nəzərə çatdırır və bu baxımdan ədəbiyyatda hadisəçiliyi kəskin tənqid edərək, «bədii əsər hadisələr silsiləsi deyil, bəlkə insan seçiyəsinin canlı sərgisidir» – deyir. Hələ tənqidçilik fəaliyyətinin ilk illərində M.Arif gənc nəsir və dramaturqların əsərlərində həyatı insan əlaqələri, münasibətlərində göstərmək səyini xüsusilə qiymətləndirirdi. «Yüksəliş yollarında» və «Əbülhəsənin «Yo-xuşlar» məqalələrində gənc romançının əsərlərində «insan daxiləməni göstərmək səyini», insanların ictimai mühit təsirini altında dəyişməsi, yeniləşməsi məsələsi ilə məşğul olmadığını yazığının müvəffəqiyyəti hesab edir, yazır ki, «Əbülhəsən ictimai həyatdakı mübarizəni və inkişafı insanlar vasitəsilə, onların əlaqələrində açıb göstərir».

Bədii əsərdə obyektiv həqiqətin inikas forması prinsiplərindən bəhs etdiyi məqalələrində tənqidçi yazıçı tendensiyası problemi haqqında da öz qənaətlərini bildirmişdir. M.Arif «Ədəbiyyatda tendensiya gizli olmalıdır» – fikrini tərəfdarlıq, onun fikrinə tendensiyanın gizli olması bədii əsəri lüzumsuz gurultulu-parlıtdan, süni publisizmdən, bədii əsərə xas olmayan quru mühakimələrdən, təsirsiz nəsihətçilikdən xilas edir.

«Bədii yaradıcılığın (xüsusilə romançılığın) böyük sirlərindən biri də müəllifin özü-özünü soyuqqanlı apara bilmək, özünü bilavasitə işə və hadisəyə qarışdırmamaq bacarığıdır». Necə ki, Cəlil Məmmədquluzadə dram əsərlərində «...ustalıqla seçilib göstərdiyi hadisələrin məntiqi inkişafı, real və təbii cərəyanı ilə tamaşaçıların sürünə təsir edir».

Tendensiyanın nəsr və dramaturgiyada gizli verilməsinə nümunə olaraq M.Arif A.P.Çexov və C.Məmmədquluzadənin tendensiyasını nümunə göstərir: «...Çexov həyat həqiqətini olduğu kimi, yəni ən adi cizgilərlə əks etdirir, hadisələr haqqında öz fikrini və rəyini bildirmir... Adama elə gəlir ki, onun əsərləri tenden-

siyasızdır, halbuki bu əsərlər ədibin ürək qanı ilə yazılmışdır». C.Məmmədquluzadə realizmi amansız bir realizmdir, bu realizmin atəşinə heç bir hədəf davam görə bilməz, o, yandırıcı, puçədidir. Lakin eyni zamanda biz heç bir yerdə ədibin əsəbilədiyi-ni, təmkinini itirdiyini, açıq tendensiyaya müraciət etdiyini görmürük».

Müasir yazılarda da, tənqidçi və ənənənin davam etdirilməsi-ni müsbət keyfiyyət kimi qiymətləndirir. Məsələn, «Qəzəbli he-kayələr» məqaləsində M.Cəlalin da açıq tendensiyadan qaçmasını, təsvirlərində özünü sakit, təmkinli aparmasını, ən dəhşətli hadisələrdən belə sakit, təmkinli yazmasını yazığının müvəffəqiyyəti hesab edir.

M.Arifin başqa məqalələrində də bu xüsusdakı mülahizə və mühakimələrinə diqqət yetirdikdə belə bir ümumi nəticə çıxarmaq olur ki, onun fikrincə, sözlün geniş mənasında həyat hadisələrinin real, məntiqi inandırıcılığı isbatı, sübutu hadisələrinin öz təbii cərəyanındadır. Belə olduğu halda müəllifin özünün «bilavasitə işə qarışması müəllif istiqaməti varlığa subyektiv baxışı gücləndirib həyat hadisələrinin təbii cərəyanını poza bilər, inandırıcı və dolayısıyla təbii əsərin təsir gücünü azaldıb, bədii məntiqi poza bilər. Yazığının həyata aktiv münasibəti anlayışı ilə açıq tendensiya anlayışı ayrı-ayrı anlayışlardır. Birinci halda yazıçı tədqiqatçıdır, müəllim, tərbiiyandır, ikinci halda quru təbliğatçı.

İRSƏ MÜNASİBƏT, ƏNƏNƏ VƏ NOVATORLUQ, SƏNƏTDƏ MÜASİRLİK VƏ TARİXİ MÖVZU

M.Arif istər bədii yaradıcılıqda, istərsə də ədəbiyyatşünaslıq sahəsində klassik irsin ən yaxşı ənənələrindən faydalanmaq mə-sələsinə məqalə və monoqrafiyalarında çox geniş yer vermişdir. Onun elə bir əsəri yoxdur ki, orada müasir yazıçılardan və əsərlərindən danışdığı yerdə klassiklərin, onların ən müvəffəqiyyətli ədəbi təcrübələrini yada salmamışı olsun.

Tənqidçinin ədəbi irs haqqında mülahizə və mühakimələrində ən səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, o, irsdən sadəcə irs xatirinə deyil, konkret müasir ədəbi materiallara əsaslanıb, Azərbaycan yazıçılarının hansının irsə necə münasibət bəslədiyini və bu irsdən necə faydalandığını tədqiq edir. S.Vurğun sənətində

çoxəsrli Azərbaycan poeziyasının, Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Vaqif və Sabir şəri ənənələrinin davam və inkişafını görür. C.Cabbarlının irsə münasibəti haqqında tədqiqlərində yekun vurub yazır ki, «Cabbarlı realizminin inkişaf yollarını tədqiq edərkən biz belə bir nəticəyə gəlirik ki, ədəbiyyatın inkişafı klassik ədəbiyyatın ən mütərəqqi və inqilabi ənənələri ilə bağlıdır». Süleyman Sani Axundovun, Mirzə İbrahimovun, Mehdi Hüseynin, Ənvər Məmmədخانlı və başqa nasir və dramaturqların yaradıcılığında Maksim Gorki realizminin, Süleyman Rüstəm, Rəşad Rza, Osman Sarıvəlli yaradıcılığında Vladimir Mayakovski şerinin nəci təsirlerini araşdırıb müəyyənləşdirir. M.Cəlalin gizli tendensiyasında C.Məmmədquluzadə və Ə.Haqverdiyev tendensiyasının davamını görür. Ayrı-ayrı klassiklərdən yazanda da M.Arif onların öz sələflərindən necə faydalandıqlarına xüsusi diqqət yetirir. Məsələn, Seyid Əzim Şivani Şərq ədəbiyyatı klassiklərinin ən gözəl ədəbi irsini, tərbiyəvi əxlaqi fikirlərini mənimsəmiş və öz əsərlərində onlardan (Cəlaldədin Rumi və Sədi Şiraz nəzərdə tutulur – M.C.) istifadə etmişdir və «Seyid Əzimin yaratdığı ədəbi məktəb Şamaxıda M.Ə.Sabir, A.Səhhət və M.Hadi kimi görkəmli şairlərin yetişməsinə kömək etmişdir».

Beləliklə, ədəbi irs təsirinin tarixilik prinsipi əsasında, dünya ədəbiyyatı prosesi kimi inkişafda, hərəkətdə tədqiq etməsi və ən yaxşı ədəbi ənənələrin tarixən davamlı təsirini izləməsi və onları müasir ədəbiyyatda axtarması M.Arifin irsə aid tədqiqlərində xüsusi yer tutur.

Əlamətdar bir cəhəti – tənqidçinin irsə münasibətinin ardıcılığını da qeyd etmək lazımdır. M.Arif tənqidçilik fəaliyyətinə başlayanda, Azərbaycan tənqidində vulqar sosializim təsiri hələ yaşırdı və M.Arif bu bədnam «nəzəriyyənin», xüsusən onun ədəbi irsə nihilist münasibətinin müasir ədəbi inkişafa vurduğu zərər, törətdiyi hərcmərcliyin şahidi idi. Həmin illərdə yazdığı məqalələr aydın göstərir ki, gənc tənqidçi bilavasitə, açıqcasına bu səhv nəzəriyyəni və onun tərəfdarını ifşa etməsə də, yazılarında ədəbi irsə yüksək qiymət verməklə irsə nihilist münasibətin öleyhinə olmuşdur. M.Arifin bu xidmətinin həmin hadisələrin canlı şahidi olan M.İbrahimov daha dəqiq göstərərək yazmışdır: «Müxtəlif meyllər və cərəyanlar arasında şiddətli mübarizə gedirdi. Bu mübarizədə doğru istiqamət tapmaq, keçmiş mədəni irsin mütərəqqi-demokratik ənənələrini meydana çıxarmaq, onun köhnəl-

miş cəhətlərini dürüst müəyyən etmək lazım gəlirdi. Yeni, sosialist məzmunlu, milli formalı sənət və ədəbiyyatın yaranıb formalaşmasında bunun böyük əməli əhəmiyyəti vardı.

Bunu dərk edən M.Arif Azərbaycan klassik ədəbiyyatının bəy-rənilməsində, onun toplanıb çap olunmasında həmişə fəal iştirak etmişdir. Arif 20-ci illərin axırlarında, istər yazılarında, istərsə də çıxışlarında klassik ədəbiyyatımızın mütərəqqi ənənələrini müdafiə etmişdir» [M.İbrahimov, M.A.Dadaşzadə (Bibliografiya) Bakı, 1965-ci il, səh. 11–12].

M.Arifin ardıcıl olaraq irsə münasibətdən bəhs etməsi təsadüfi deyildir. Bu onunla əlaqədar idi ki, sonralar vulqar sosioloji görüşləri kifayət qədər tənqid olunduqdan sonra bəzi yazıcıların və tənqidçilərin əsərlərində, tək-tək hallarda olsa da, onun izləri (xüsusən ədəbiyyatda xəlqilik və novatorluq problemləri haqqında mübahisələrdə) özünü göstərirdi. Bu mübahisələrdə tənqid öz münasibətini bildirməli idi.

M.Arifə görə sənətdə novatorluq da təsadüfi tapıntı deyil; ən yaxşı mütərəqqi ənənələr, yeni istedadlar, yeni yazıcılar nəslə tərəfindən inkişaf etdirilməli, zənginləşdirilməlidir və bu qanunauyğunluq yalnız müasir ədəbiyyat üçün deyil, bütün dünya tarixi ədəbi irs prosesi, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi üçün də səciyyəvidir. Tənqidçinin bu fikri C.Məmmədquluzadə haqqında mülahizələrdə daha aydın görünür. C.Məmmədquluzadə nəsr və dramaturgiyada Axundov realizminin davamçısı sayılsa da, sadəcə davamçı yox, bu realizm yeni keyfiyyətlər əlavə edən, onu M.F.Axundov yaradıcılığında olmayan xüsusiyyətlərlə zənginləşdirən novator bir sənətkardır. «Cəlil Məmmədquluzadə realizminin Azərbaycan realizminin inkişafındakı yeri və əhəmiyyəti onunla təyin edilir ki, ədib realizmi daha yüksək mərhələyə qaldırmış, onun üfqlərini genişləndirmiş, həyat haqiqətini bütün ictimai dolğunluğu ilə, həm də yüksək və aydın mövqedən əks etdirmək bacarığını artırmışdır».

Bu xüsusda mühakimələrdən görünür ki, M.Arif novatorluq anlayışının bədii dildə novatorluq, üslubda novatorluq, poetik formalarda novatorluq, məzmununda, fəlsəfi baxışda novatorluq və s. cəhətlərini də nəzərdə tutur. Məsələn: «A.P.Çexov» sərlövhəli ədəbi portretdə, tənqidçi, Çexovun üslubu ilə Şedrin üslubunu müqayisə edir. Şedrin rus cəmiyyətində fəryad edən ziddiyyətlə-

ri, xüsüsən çar çinovniklərinin özbaşnalığını, yekəbaşlığını, liberalların ikiüzlüyünü, mürtəcə dvoryanlığın əxlaq pozğunluğunu soyuqanlıqla təsvir edə bilmirdi. Coşur, qəzəblənir, nifrət yağdırırdı. Cəmiyyətdə fəryad edən eyni ziddiyyətləri Çexov da təsvir edirdi. Lakin əsərlərinin ideya istiqaməti ilə çox yaxın olan bu iki böyük realistin fərdi üslubları müxtəlif idi: Çexovun «...üslubu ondan əvvəl gələn yazıçılardan fərqlənirdi. O, ən dəhşətli hadisələr haqqında çox sakit, soyuqanlıq danışıqçı bacarırdı. Lakin yaradıcılığının ehtirası və ideya istiqaməti etibarilə o, ...Nekrasov, Saltikov-Şedrinin ənənələrinə əsaslanırdı». C.Cabbarlı novatorluğundan danışarkən tənqidçi novatorluğun başqa bir cəhətini nəzərə çatdırır: «Cabbarlı novator... yazıçıdır. Bu novatorluğun əsas mənbəyi ədəbin qüvvətli yenilik hissəsinə malik olmasındadır. Köhnəliyi, meşşanlığa və hər cürə kapitalizm qalıqlarına...» qarşı amansız olmasındadır.

Demək, novatorluğun təzahür edən sahələri çoxdur. O, yaradıcılıq metoduna özünü göstərdiyi kimi, sənətkarlıq sirlərində, üslubda, həyata yeni baxışda və s.-də özünü göstərə bilər. Aşağıda görəyik ki, M.Arif bədii dildə də novatorluğun zəruriyyətindən çox yazmışdır.

M.Arif sənətdə müasirlik məsələsinə həmişə böyük diqqət vermişdir. Onun nəzərində müasirlik estetik bir kateqoriya olmaqla bərabər eyni zamanda siyasi bir kateqoriyadır: «Müasirlik yazının əlini həmişə zamanın nəbzini üstündə gəzdirən; sənətkar nədən yazsın-yazsın, günün irəli sürdüyü məsələlərlə əlaqələndirən bir duyğudur» («Azərbaycan» jurnalı, 1971, № 10).

Ən əhəmiyyətli budur ki, tənqidçi bu mühüm estetik, həm də siyasi kateqoriya olan müasirlik duyğusunun konkret olaraq Azərbaycan ədəbiyyatında və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığında necə təzahür etdiyini öyrəndikdən sonra bu elmi nəticəyə gəlmişdir.

M.Arifin 45 ildən artıq bir dövrü əhatə edən tənqidçilik və ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində yazdığı əsərlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığına həsr edilmişdir. Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun, Məmməd Səid Ordubadi, Süleyman Rüstəm, Abdulla Şaiq, Mirzə İbrahimov, Əbülhəsən, Süleyman Rəhimov, Rəsul Rza, Məmməd Rahim, Mir Cəlal, Əhməd Cəmil, Osman Sarıvəlli, Mehdi Hüseyn, İlyas Əfəndiyev, Əli Vəliyev,

Ənvər Məmmədخانli, Zeynal Xəlil və başqa yazıçıların yaradıcılığının tənqidçi illər boyu ardıcıl olaraq izləmiş və demək olar ki, məqalələrinin hər birində qələm yoldaşlarının diqqətini sənətdə müasirlik məsələsinə cəlb etməyə xüsusi fikir vermişdir.

Tənqidçi haqlı olaraq «müasir həyatdan yazmaq çətindir» – deyir, – çünki «Keçmiş həyatda hər şey bitkin və aydın olduğu halda, hazırkı həyat hərəkət və inkişaf halında olduğu üçün hadisələr natamam və yarımçıqdır. Müasir həyatın və hadisələrin ümumiləşdirilmiş təsvirini yaratmaq böyük bir sənət, diqqət və araşdırma tələb edir».

Müasir həyatda və insanlar haqqında dürüst məlumatı olmayan, dərin və uzunmüddətli müşahidələr aparmayan, öz qəhrəmanını yaxşı tanımayan və onun inkişafını muntəzəm izləməyən, təsvir etdiyi hadisənin mahiyyətinə vafiq olmayan yazıçı istedadlı olsa da onun müasirlərinin həyatından yazdığı əsər həyatı da, insanları da baş-ayaq göstərə bilər.

Tarixə müraciət və tarixi mövzular məsələsində M.Arif bu fikirdədir ki, tarixi keçmişə məftunluq göstərən tarixi hadisələri idealizə etməklə müasirlikdən qaçmaq nə qədər zərərlidirsə, tarixi faktları təhrif edərək onları müasir fikirlərin təbliği vasitəsilə çevirmək də sosialist realizmin ədəbiyyatının prinsiplərinə yabançıdır. Ədəbiyyat üçün ən düzgün yol tarixi inkişafın istiqamətini təhrif etməmək şərtlə onun aparıcı qüvvələrini, bu gün üçün əhəmiyyətli olan mühüm cəhətlərini göstərməkdən ibarətdir. Tənqidçi M.S.Ordubadinin «Dumanlı Təbriz», C.Cabbarlının «1905-ci ildə», «Od gəlini», Səməd Vurğunun «Vaqif» və «Xanlar» əsərlərini bu düzgün prinsiplə yazılan əsərlərə nümunə göstərir. M.S.Ordubadinin tarixi romanlarının əhəmiyyəti ondadır ki, bu romanlar... «Azərbaycan xalqının son yarım əsr içərisində azadlıq və istiqlalyyət uğrunda apardığı mübarizəni əks etdirir... M.S.Ordubadinin romanları tarixi olduğu qədər də müasir və aktualdır. Bu romanlarda əsas xətti xalqın qüvvə iradəsi təşkil edir. Azərbaycan xalqının mübarizə tarixini əks etdirmək etibarilə bu romanların əhəmiyyəti böyükdür». «1905-ci ildə» dramının tarixi həqiqətə uyğunluğu ondadır ki, Cabbarlı «Azərbaycan xalqının, zəhmətkeş kütlələrin azadlıq hərəkətini proletar inqilabı hərəkəti ilə bağlamışdır. S.Vurğunun «Vaqif»də nailiyyəti onda olmuşdur ki, «...öz təsvirində tarixi həqiqətdən kənara çıxmamışdır. Şairin

törcüme-yi-halını təhrif etməmişdi. O, sadəcə olaraq bir sənətkar kimi Vaqifi, onun əsərlərini və törcüme-yi halını yeni tördə oxumuş, oradakı hərfi yox, mənanı, böyük ruhu tapmış, daha doğrusu kəşf etmiş, açib göstərmişdir».

Tarixi mövzu seçməkdə müəyyən məqsəd aydınlığı olmalıdır. Hər bir tarixi hadisə qələmə almağa dəyməz. Birinci və ən vacib vəzifəsi müasir həyat hadisələrini əks etdirməli olan ədəbiyyat, bütünlüklə tarixi keçmişin illüstrasiyası ola bilməz. Ancaq o tarixi hadisələri yazmağa dəymər ki, cəmiyyətin həyatında və ya bir xalqın həyatında konkret tarixi şəraitdə baş verən ən böyük, ən səciyyəvi hadisələri, tarixi irəli aparan hadisələri əhatə etmiş olsun.

M.Arif bu prinsiplərə əsasən Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan tarixi əsərləri təhlil etmiş, bunu da əlavə etmişdir ki, «...yazıçı alimdən fərqli olaraq tarixi hadisələri və şəxsiyyətləri bütün dəqiqliyi ilə, sənədlər əsasında əks etdirmək vəzifəsindən azaddır. Bu şərhlə ki, onun yaratdığı bədii lövhələr, bədii surətlər tarixin mənasını, ruhunu, ictimai inkişafın qanunauyğunluğunu düzgün əks etdirsin, faktların mahiyyətini təhrif etməsin».

SƏNƏT ƏSƏRİNİN DİLİ

M.Arif bədii dil məsələlərinə çox böyük əhəmiyyət vermişdir. Bilavasitə bu problemə «Dil və üslub», «Dramaturgiyada dil və dialoq» kimi ayrıca əsərlər həsr etmiş və demək olar ki, bütün başqa məqalə və monoqrafiyalarında da yeri gəldikcə döndə-döndə bu məsələyə qayıtmışdır. Bu da səbəbsiz olmamışdır. M.Arif bir ədəbiyyat tənqidçisi kimi yaradıcılığa başladığı illərdə Azərbaycan ədəbi-bədii dili yeni inkişaf yoluna düşmüşdü. Bir tərəfdən bədii dilin: şer, nəsr, dram dilinin sadələşdirilməsi, dilə yabançı olan, dilin təbiiyyətini, ahəngdarlığını, estetik təsir gücünü azaldan yabançı sözlərdən, qeyri-təbii ifadə və ibarələrdən təmizlənməsi, ikinci tərəfdən canlı xalq dili və klassik bədii dilin ən yaxşı töcrübələri hesabına zənginləşdirilməsi uğrunda mübarizə gedirdi. Ancaq bu yolda çətinliklər də ortalağa çıxırdı. Yeni yazanların hamısı bu vəzifələri dərindən qavraya bilmirdi. Bədii dili sadələşdir-mək əvəzinə, yoxsullaşdırmaq, dildə yüksək sadəliyi ifrat sadəlik

şəklində başa düşmək, əyalətçilik kimi meyllər tez-tez özünü göstərirdi. Ayrı-ayrı yazıçıların əsərlərində dil mədəniyyəti səviyyəsində kəskin müxtəliflik müşahidə olunurdu, sərbəst şerə meyl edənlər içərisində canlı xalq dilinin qayda-qanununu pozanlara, şeri nüfuzdan salanlara təsadüf edilirdi. Əlbəttə, nəzərə çarpan yalnız çətinliklər deyildi. Təcrübəli yazıçılarla bərabər, gənc istedadlar içərisində bədii dilin gözəl, təsirli nümunələrini yaradan sənətkarlar yetişmişdi. Belə şəraitdə bədii dil inkişafının düzgün yolları vasitələri, sənətkarlıq sirlərini aydınlaşdırmaq və ən yaxşı töcrübələri ümumiləşdirib yaymaq ədəbi tənqiddən ən mühüm vəzifələrindən idi. M.Arifin ədəbi-bədii dil məsələlərinə xüsusi fikir verməsi bu tarixi vəzifələrlə əlaqədər idi. İkinci tərəfdən məlumdur ki, ədəbi-bədii dil normaları dogmatik, əbədləşdirilmiş normalar deyildir. Mədəniyyət inkişaf etdikcə ədəbi-bədii dilin də zənginləşməsi, ümumi mədəni səviyyəni əks etdirməsi zəruridir. Başqa bir tərəfdən yanaşdıqda, ədəbi-bədii dilin zənginləşməsində canlı xalq dilindən və klassik ədəbi dil nailiyyətlərindən faydalanmaq, istifadə etmək işi də qısa müddətli bir iş deyildir, daimi, davamlı, araşıkisilməz bir işdir. Bütün bunları nəzərə alanda məlum olur ki, ədəbi inkişafa kömək etmək məqsədini qarşısına qoyan tənqidçi, ədəbiyyatşünas ədəbi-bədii dil məsələlərinə laqeyd qala bilməz. Son 40 ildə ədəbi-bədii dildən yazanlar az olmamışdır. M.Arif bu problemlə hamıdan çox, həm də ardıcıl məşğul olması işi fərqlənmişdir.

Tənqidçi canlı xalq dili ilə ədəbi dil və bədii dil arasındakı dialektik vəhdəti tənqid edir, onların əlaqəsini, bir-birindən asılı olmasını, bir-birini tamamlaması və zənginləşdirməsi prosesini izləyir, bədii dilin xalq danışığı nitqi əsasında formalaşdığını və dolayısıyla ümumi ədəbi dilin inkişafına güclü təsir göstərdiyini aydınlaşdırır. Bütün bunlardan «ədəbi dilin düzgün inkişafında bədii ədəbiyyatın rolu böyükdür» nəticəsini çıxardır və «unutmamalıyıq ki, hər xalqın yaratdığı ən müqəddəs bir nemət, ən zəngin mədəni xəzinə onun dilidir. Dili yaşadan, ona rəvnəq verən, ona can və təze qan verən iş bədii ədəbiyyatdır, yazıçılardır». Bu zəngin mədəni xəzinənin açarı iş bədii ədəbinin dili üzərində böyük səylə, diqqətlə, qayğı və məhəbbətlə çalışmaqdır. Böyük söz ustaları bu mədəni xəzinədən «ən dəqiq, aydın, təsirli söz seçir, sadəlik, solislik, üslubun təbiiyyəti çox mühüm şərtidir». Dram əsərlə-

rində dil «dinamik, çevik və təsirli olmalı», xüsusən realist dramalarda tiplər öz «koloritli dili ilə» danışdırılmalıdır. Tənqidçi dram əsərlərində, şerlə yazılmış romantik dramlarda belə bütün tiplərin eyni dildə, yazıcının öz dilində danışdırılmasını nöqsan hesab edir.

Şer dili, istər lirik şer, istər epik və dramatik şer dili canlı danışq dilinin təbiiyini pozmaq şərtilə, özünün emosionallığı, ahəngdarlığı və ekspersivliyi ilə fərqlənməlidir. M.Arif buna S.Vurğunun şer dilini nümunə göstərir. «Səməd Vurğun dram əsərlərində yüksək şeriyətlə bərabər, nitqin təbiiyinə, danışq dilinə yaxın olmasına fikir vermiş, şairənə dil vasitəsilə qəhrəmanları ictimai-psixoloji cəhətdən müvəffəqiyyətlə səciyyələndirə bilmişdir. Onun dramaturgiyasında təbiiq etdiyi şer dili istər səhnə mədəniyyətinin artmasında və istərsə də ədəbi dilimizin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir».

Ədəbi-bədii dilin nəzəri məsələlərini aydınlaşdırmaq və nailiyyətləri göstərməklə yanaşı, M.Arif ayrı-ayrı yazıçıların və əsərlərinin dilində nöqsanları da aşkara çıxartıb, bu nöqsanları törədən səbəbləri araşdırıb yazmışdır: «Dilimiz zəngindir... Lakin biz bu zəngin dildən bacarıqla istifadə edə bilmirik: ...sözə qənaət etmərik, uzunçuluq edib, yaxşı sözləri boş və mənasız sözlərin seli içərisində əridirik».

Bədii əsər yazıcının oxucu ilə bir növ söhbətidir. Əgər oxucu əsərin dilini aydın başa düşə bilməyəcəksə, belə söhbətin, danışqın nə faydası. İkinci tərəfdən, müasir yazıcı unutmamalıdır ki, o, mədəni səviyyəsi, eləcə də dil mədəniyyəti yüksək olan oxucularla söhbət etməli olur. Bir əsərdə ki, oxucu hər addımda dil xətalarına rast gələcək, belə əsərləri oxucuya təqdim etmək qəbəhtədir. «Quru və cansız sözlər, ritorik misralar, standart qafiyələr, köhnəlmiş və çeynənmiş ifadələrə... başdansovma və sxematik, qeyri-təbii bir dildə danışan müqəvvalarla kommunizm ideyaları təbliğ etmək, bədii zövqü xeyli inkişaf etmiş və mənavi tələbi artmış sovet oxucusu və tamaşaçısını tərbiyə etmək olmaz».

Dildə hər sözün öz yeri, öz mövqeyi var. Söz yerinə düşməkdə, intizamsız, pərakəndə şəkildə cümlələrə səpələndikdə əsl mənasını və təsirini itirmiş olur. «Rəssamlıqda rənglərin, musiqidə səslərin özünəməxsus mənalara əlmi olduğu kimi, bədii ədəbiyyatda da sözlərin daxili mənalara əlmi, hikməti vardır». Yazı-

çı hər sözü öz yerində işlətməyə fikir verməlidir. Lakin bununla hələ onun işi, vəzifəsi qurtarmır. Dil materialından istifadə də sözlərdən yaradıcı şəkildə faydalanmağı, sözlərə yeni mənalara verməyi bacarmalıdır. Dildə ustalıq, sənətkarlıq budur. Bu qabiliyyətdən məhrum olan yazıçıya əsl sənətkar demək olmaz. «Mədəniyyət silahı olan söz yazıcının əlində polad yay kimi istədiyi tədüzə öyilməli, istədiyi şəkildə almalı, yazıcının... fikrini və hissini dolğun və dolğun əks etdirməlidir. Söz həm məntiqi, həm də bədii mənası, həm də sövti təsiri ilə oxucunu cəlb etməlidir. Söz bütün füsunkar qüvvəti ilə ədəbiyyatımızda səslənməlidir».

M.Arifi ən çox narahət edən məsələ bəzi əsərlərdə ümuməzərbaycan ədəbi dilindən kənara çıxmaq halları, məhəlləçilik, əyalətçilik, ayrı-ayrı dialektlərdə artıq köhnəlmiş və ümumxalq tərəfindən anlaşılmayan sözlərin və jarqonların işlənilməsi olmuşdur.

«Bədii ədəbiyyatın dili xalqın ümumi xalqın ədəbi dili olmalıdır. Hər söz aydın... dürüst mənə daşmalıdır. Halbuki məhəllə sözlər, dialektlər və jarqonlar çox vaxt bizə bu aydınlığı gətirmirlər. Məhəlləçiliyin vəsə nöqsanı da orasındadır ki, hər kölmə ayrı-ayrı rayonlarda və ya kənddə, hətta müəyyən bir zümrə arasında ayrı-ayrı mənalarda işlənir... Buna görə də belə sözlər ümumi dilimizə daxil olub ümumi mənalara qəbul etməyindən bədii əsərlərin dilini ağırlaşdırır». Əgər bir yazıçı əsərində məhəllə sözlərsiz, dialektə və jarqonsuz ötüşə bilmirsə, bu o deməkdir ki, həmin yazıçı ümumxalq ədəbi dil normalından və bu dilin tarixi inkişaf prosesindən və inkişaf səviyyəsindən xəbərsiz olub, ancaq doğulduğu kənddə işlənen sözlərlə kifayətlənmişdir.

M.Arif dilçilik elmində dialektlərin, məhəllə sözlərin öyrənilməsinin əleyhinə deyildir. Ancaq söhbət bədii dildən gedəndə o, haqlı olaraq ümuməzərbaycan ədəbi dili arsenalına daxil olmayan sözlərin bədii əsərdə işlənməsinin əleyhinədir.

Tənqidçi müasir dildən, ayrı-ayrı yazıçıların və əsərlərin dilindən müntəzəm surətdə yazdığı, ardıcıl şəkildə bədii dilin inkişaf istiqamətini izləməyi, nailiyyətləri göstərib nöqsanları aşkara çıxarmağı, ədəbi-bədii tənqidin vacib vəzifələrindən sayır və özü də əsərlərində buna nümunə göstərir. Bu ona görə vacibdir ki, «Ədəbi dil bağçasına uzun zaman baxmayanda onu alaqları tapıb, təsadüfi və hərcayı toxumları orada özlərinə isti məskən tapıb

qol-qanad açırlar. Alaq otlarını vaxtında təmizləmək, dil bağçasının qədim özəmətinə qorumaqla bərabər, onun təmizlənməsinə, tərəvəzlənməsinə, rayihədar və gözəl olmasına çalışılmalıdır».

Bu nöqteyi-nəzərdən tənqidçi birinci növbədə ən təcrübəli yazıçıların dilindən yazmağı, onların bədii dildəki ustalıqlarının sirrini açmaqla bərabər, nöqsanlarından da danışmağı tələb edir, çünki belə tənqidlər, xüsusən nöqsanları göstərmək yalnız görkəmli ədiblərin özləri üçün deyil, «onları sevə-sevə oxuyan gənclər üçün» və gənc ədəbi nəsil üçün də çox faydalıdır. Gənclər görkəmli yazıçıları dildə də ustad hesab edir, onlardan dil mədəniyyətini öyrənməyə çalışırlar. Əgər bu ustad yazıçıların dilindəki müəyyən nöqsanlar göstərilmişə, oxucular bu nöqsanları da dil qanunu kimi mənimsəyəcəklər.

Ədəbi-bədii dil haqqında tədqiqatlarında M.Arif bu nəticəyə gəlir ki, «Azərbaycan ədəbi dili zəngin dillərdən biridir. Xalq dilindən bacarıqla istifadə etmək yolu ilə bu dili daha elastik və hər cür fikri və hissi ifadə etmək dərəcəsinə qədər zərif və incə bir şəkllə salmaq mümkündür».

M.Arifin Azərbaycan ədəbi-bədii dilini sadələşdirmək, müasirləşdirmək, xəlqiləşdirmək və zənginləşdirmək səyləri, M.F.Axundovdan başlamış C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və N.Nərimanova qədər Azərbaycan demokratlarının apardığı mübarizənin yeni şəraitdə davamı olmuşdur.

POEZİYADA SƏNƏTKARLIQ SİRLƏRİ

M.Arif məqalə, mürəzə və tədqiqatlarında ayrı-ayrı janrlarda sənətkarlıq sirləri haqqında da öz fikirlərini bildirmişdir. Lirikada sənətkarlıq məsələlərindən danışarkən tənqidçi bu janrdakı obyektivliyin vəhdəti üzərində çox dayanır. Tənqidçinin nəzərində şairin subyektiv hissləri dedikdə, bunu məhdud, adi, xırda, gəlişgözəl, intim hisslər mənasında başa düşmək olmaz. Əgər qarşımızda həqiqətən böyük bir şair, böyük bir sənətkar, ürəyi, fikri həmişə xalqın yanında olan, xalqla bircə nəfəs alan şəxsiyyət durursa, onun subyektiv hissləri, həyəcanları ümumi mənə, obyektiv məzmun daşımaz, mənsub olduğu xalqın, insanlığın ən nəəcib hisslərini, duyğularını, mənə gözəlliyini ifadə edə bilməz. Böyük lirikin

yaradıcılığında obyektivlik və subyektivlik daim vəhdətdədir. Lirik şairin subyektivliyi adi, fərdi, müərrəd bir şəxsiyyət deyildir. Xalq həyatının tərəcəmanı olan lirik şair ictimai xadimdir, onun səsi dövrün səsidir.

Nə zaman lirik şairin səsi xalqın səsi ola bilər? Bu o zaman ola bilər ki, şair bir mütəfəkkir sənətkar kimi mənsub olduğu xalqın dilini, əməlini, mənavi aləmini, arzu və ehtiyaclarını, xalq ruhunu, onun ən mütərəqqi qüvvələrinin meyillərini, xalqın tərəqqi və səadət yolunu dərindən dərk etmiş olsun.

Lirikada obyektivliklə subyektivliyin vəhdəti məsələsi bədii idrak sahəsinə aid olan mühüm bir məsələdir. Bununla belə bu mərhələ ilə lirikanın tərifi qurtarmır. Başqa mühüm şərtlər də vardır: bunlardan biri də obyektiv varlığın dərk edilməsindən alınan hisslərin lirik şərh qanunlarına uyğun bir şəkildə yüksək sənətkarlıqla ifadə bacarığıdır. Çünki şairin varlığından aldığı hisslər, duyğular, fikirlər özü özlüyündə nə qədər mənəli, məzmunlu olsa da, lirik şərin tələbləri şəklində sənətkarlıqla və məhz şairinə ifadə edilmədikdə, arzu edilən təsiri oyada bilməz.

Tənqidçi lirikanın bu spesifik cəhətini şərh edib yazır: «...lirikanın yalnız məzmunu deyil, forması da çox spesifik və bir növ subyektivdir... Lirikada şairin üslubu özünəməxsus sənətkarlıq xüsusiyyətlərlə daha bariz şəkildə təzahür edir. Bu ona görə belə olur ki, lirikada mənə, fikir, hiss və həyəcanla bərabər bunların ifadə forması, şairin öz sənətkarlığı da böyük rol oynayır».

Muvafiq vəzn və poetik forma intixabı, fikir, hiss, duyğuların səmimiyyəti, ürəkdən gəlməsi və hərarətli, ehtiraslı ifadəsi, xüsusən obrazlı təfəkkür lirikanın məziyyətlərindəndir.

Tənqidçi Füzuli lirikasını nümunə gətirib böyük şairin qəzəllərini yaşıdan qüvvənin səbəblərini bu qəzəllərdə məzmun gözəlliyi ilə bədii ifadə gözəlliyinin vəhdətində, gözəl məzmunu «ifadə edən spesifik forma mürəkkəbliyində» görür, yazır ki, Füzuli lirikasındakı cazibəliyin bir sirri də bu «... lirikadakı məcazilik, məcazlarla, obrazlarla təfəkkürdür. Şairin məcazlı təfəkkürü bizim xəyalımızda elə bir hiss və fikir tədəisi, assosiasiyası yaradır ki, biz onun nüfuzu və təsiri altına düşürük; bizi şərin yalnız ahəngi deyil, məntəqili obrazlar silsiləsi heyran edir».

M.Arifin, ümumiyyətlə, bədii yaradıcılıqda, xüsusən lirikada forma və məzmun vəhdəti problemi üzərində çox dayanması,

yaxşıya döno-döno nümunələr göstərməsi, formaca zəif olan şerləri tənqid etməsi səbəbsiz olmamışdır. Bu, bir tərəfdən onunla əlaqədar olmuşdur ki, M.Arifin fəaliyyətə başladığı illərdə Azərbaycan şerində forma-məzmun vəhdətini gözləyən və gözəl şer nümunələri yaradan şairlərlə yanaşı, sırf məzmunsvuz formal şer yazan, futurist əlləməçilik edən, «məzmun» arxasında gizlənen şairlər də «fəaliyyət» göstərirdilər. Belələrinin «şer dilini» nə oxucular, nə də özləri başa düşə bilirdilər. Şərdə forma gözəlliyinə ikinci dərəcəli məsələ kimi baxan şairlər də vardı.

M.Arif «Lirika» sərlövhəli məqaləsində bu yanlış «baxışları» təəssüflə xatırlayıb yazır: «Bir zaman bizdə yanlış bir fikir əmələ gəlmişdi, deyirdik: təki fikir sağlam olsun, forma ikinci dərəcəli şeydir. Buna görə də bir vaxt şerimizdə dil gözəlliyinə, sözlərin seçilməsinə, təşbeh və istiarelərin yeniliyinə, obrazlılığa, ...sənətkarlığa az əhəmiyyət verilir».

Bu səbəblərə görədir ki, M.Arif sonralar da həmin yanlış meyillərin qalıqlarına qarşı mübarizəni vacib sayır, «klassikləri təqlid etməmək şərtilə» onlarda Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Sabir kimi klassiklərdən, folklorlardan, Aşiq Ələsgər kimi el şairlərinin təcrübəsindən yaradıcı şəkildə faydalanıb yeni, orijinal, novator şeri, sovet şerini inkişaf etdirməyə, onu bədii forma əlvanlığı ilə zənginləşdirməyə çalışmışdır.

Bədii yaradıcılıqda novatorluğa çağırışı M.Arifin məqalələrinin hamısında eşidilir: «Əgər Füzuli əvvəlki poeziyanı sevä-sevä inkişaf etdirib yeni bir mərhələyə qaldırmasaydı, şer dilini mümm kimi yumşaldıb ən incə lirik hissələrin və müdrik fəlsəfi fikirlərin ecazkar silahına çevirməsəydi Füzuli olmazdı. Əgər Sabir şerimizin demokratik nailiyyətlərinə əsaslanaraq, xalqa misilsiz dərəcədə yaxın olan satirik bir poeziya yaratmasaydı Sabir olmazdı. Füzuli də, Sabir də novator şair idilər» («Azərbaycan» jurnalı, 1966, № 2).

Ümumiyyətlə, elə bir klassik yazıçı, tənqidçi yoxdur ki, onun nəzəri görüşlərində forma-məzmun vəhdəti və novatorluq məsələsi xüsusi yer tutmamış olsun. Bu söz M.Arifin də nəzəri görüşləri üçün səciyyəvidir.

Həqiqi sənətkar ya böyük fikirlərin, arzu və əməllərin, həyat gözəlliklərinin təsiri ilə ruhlanır, yaxud da gözəlliyin, doğruluğun, həqiqətin düşməni olan eycəbərliklərdən qəzəblənir. Hər iki halda «şair ilhamə gəlir» – deyirlər. Bu ilham onu yazmağa, ya sevin-

cini, fərəhini, iltifax hissini, ya da qəzəbini, nifrətini ifadə etməyə sövq edir. Lakin ilham idealist estetikada zənn edildiyi kimi ilahə vergi, «qanadlı ruhlar ələmi» təsiri və ya obyektiv ələmlə əlaqədar olmadan öz-özünə çəşub-daşmaq ələməti deyildir. Bu və ya başqa bir səbəb təsirlə «ilhamə gəlmək» yalnız şairlərə deyil, bütün sənət sahiblərinə və ümumən insan təbiətinə xas olan mənəvi keyfiyyət, psixoloji xüsusiyyətdir. Hər hansı sənət sahəsində olursa-olsun, yaradıcılıq olan yerdə ilham da vardır. Şairinə ilham, şer ilhamı onunla fərqlənir ki, bu daha dərinəndə hiss etmək, duymaq qabiliyyətinə, obyektiv varlıqdan aldığı təsirlərə, bir mü-təfəkkir kimi yanaşmaq qabiliyyətinə, öz fikirləri və hissələrini başqalarına çatdırmaq, onları obyektivləşdirmək sənətkarlığına malikdir.

M.Arif məqalələrində bu şairinə ilham məsələsinin də mahiyyətinə diqqət vermiş, daha doğrusu diqqəti cəlb etmişdir. Tənqidçi: «İlham vergi, fitri bir xüsusiyyət kimi başa düşülən və hər şeyi ilhamə bağlayanlar səhv edirlər. İlham – sairin könlünə yatan bir mövzunu ürəkdən və bacarıqla işləmək, başa çatdırmaq və əsər yaranıncaya qədər dincəlməmək həvəsindən başqa bir şey deyildir». İlham şerdə səmimiyyətlə, fikrin, hissənin səmimiyyəti, məqsədin, niyyətin təmizliyi və gözəlliyi ilə bağlıdır. Bunlar yoxsa, həqiqi ilham da yoxdur deməkdir. «Lirika süniliyi daha çox düşməndir. Ürəkdən bir zəruriyyət olaraq qopmayan səslərin bayağılığı, boğazdan yuxarı olması yaxşı bir tərnlə birlərində səslənən yanlış pərdələr kimi ən naşi bir qulağa belə xoş gəlməz. Bu süniliyi şair heç bir şeylə örtüb basdırma bilməz».

Tənqidçi «Döyüşən şer» məqaləsində Süleyman Rüstəmin, Osman Sarıvəllinin, Əhməd Cəmilin və başqa şairlərin ən yaxşı şerlərindən nümunə gətirib göstərir ki, təmiz və ürəkdən doğan hissələrlə, cəhətlə və sözün bütün qüvvətilə yazmaq şerini təsir gücünü artıran əsas şərtlərdir: «Səmimiyyət şer vücudunun qanı isə, ilham da o qanı damarlarda daimə cərəyan etməyə məcbur edən ürəkdir. Şerə hərərat, gözəllik verən də bunlardır». Qüvvətli ilham sahibi olan «Səməd Vurgunu yaşadan, onu irəli aparən təsadüflər deyil, səmimiyyət və ilhamdır». «Səməd Vurgun qüvvətli bir ilham sahibi olmaqla bərabər, böyük mü-təfəkkirdir».

Bələliklə, M.Arifin nəzərində ilk doğuşunda yaratmaq həvəsi olan ilham, ancaq bədii idrak qabiliyyəti, sənətkarlıq məharəti, səmimiyyət və mü-təfəkkirlik ləyaqətilə birləşəndən sonra qü-

rətli, yaradıcı ilhama çevrilə bilər. Bu mənada bədii yaradıcılıqda hər şeyi mücərrəd şəkildə ilhama, həvəyə bağlamaq və yalnız ona arxalanmaq olmaz. İlhamsız şe'r, sənət yarana bilməz, ancaq ayrılıqda götürüldükdə o, hələ ilk təkənverici amildir.

Poemada sənətkarlıq məsələsində M.Arif klassik poema ənənələrinin ən yaxşı cəhətlərini davam və inkişaf etdirmək tərəfdarıdır. V.Mayakovski yaradıcılığında olduğu kimi poemanın yeni bədii keyfiyyətlər qazandığını nəzərə almaqla bərabər, tənqidçi bu fikirdədir ki, klassik poemanın monumentalıq, dramatism, qüvvətli xarakterlər mübarizəsi, daxili dinamika kimi elə sənətkarlıq xüsusiyyətləri var ki, bu xüsusiyyətləri müasir epik şe'rə də saxlayıb inkişaf etdirmək vacibdir. Tənqidçi klassik poemalarda olduğu kimi, müasir poemalarda da tipik surətlərin, canlı insan xarakterlərinin yaradılmasını, bunların əlaqəsində ictimai həyat hadisələrinin açılması, xalq həyatının, mənaviyyatının ən seçiyəyi cəhətlərinin göstərilməsini zəruri sayır.

Tənqidçi lirikaya görə epik janrı sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır, şe'rə epik janr ən geniş və məsuliyyətli janrların biridir, – deyir, «poema şe'r texnologisi cəhətdən də şairin qarşısında olduqca geniş sahə açır. Poemadakı təbiət, adət və ənənə təsvirlərində, lirik ricətlərə, müxtəlif dialoqlara, şərqilər və nəhayət kompozisiya xüsusiyyətlərinə şair, əlbəttə, məhdud və çox zaman mücərrəd, sırf şəxsi lirik şe'rlər meyarı ilə yanaşa bilməz. Bütün bunlar poemada şairin daha ağır vəzifələr qarşısında durduğunu göstərir».

Poema təsadüfi, gəlişgözlə hadisələr, əhvalatlar yığını ola bilməz. Hər bir hadisə poemanın mövzusu ola bilməz. Poema üçün ancaq mühüm siyasi-ictimai və fəlsəfi-əxlaqi problemləri əhatə edə bilən mövzular yaraya bilər. M.Arif bir neçə məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatının mənzum romanını yaratmaq vəzifəsini də irəli sürmüşdür.

ROMAN PROBLEMI

M.Arifi, ümumiyyətlə, roman problemi, xüsusən Azərbaycan romanı məsələləri də çox düşündürmüşdür. Onun müxtəlif illərdə yazdığı məqalələrdə son yarım əsr müddətində yazılan romanların demək olar ki, hamısının elmi təhlili verilmişdir. Bunlardan

başqa tənqidçi bu problemə «Azərbaycan romanı» kimi ayrıca tədqiqat əsəri də həsr etmişdir.

Roman janrı qarşısında duran tələblərdən danışırkən tənqidçi, hər şeydən əvvəl, bu janrın həyat hadisələrinin əhatə dairəsini nəzərə çatdırır. Başqa epik janrlardan fərqli olaraq roman cəmiyyət həyatının mühüm hadisələrini, ictimai münasibətlərini daha böyük lövhələrlə, geniş planda əks etdirməlidir. Roman «tarixi şəraiti və insanları inkişaf prosesində, bütün maddi və mənəvi gəzəlliyi və ziddiyyətləri ilə...» təsvir etməlidir. Roman cəmiyyətin mühüm hadisələrini böyük əlaqələrdə və inkişafda göstərməli, xüsusən bədii surətlərin, insan xarakterlərinin kamilliyinə, istər müsbət, istərsə mənfi surətlərin tipikliyinə romanda ciddi fikir verilməlidir. Çünki roman «nə qədər böyük və əhəmiyyətli bir hadisəni və ya hadisələr silsiləsini, tarixi-ictimai faktları əks etdirsə-ətdirsən, orada bir və ya bir neçə parlaq insan xarakteri olmasa, əsər bədii keyfiyyəti etibarilə çox-çox itirər». Mühüm cəmiyyət hadisələrinin iştirakçısı olan insan və onun xarakterinin zəif göstərilməsi romanı quru hadisəçiliyə, sxematizmə gətirib çıxara bilər. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyatın bütün janrlarında əsas obyekt insandır. Fərq yalnız ondadır ki, məsələn, lirikada «insan və onun ələmi nisbətən müstəqim, vasitəsiz yollarla ifadə olunur», burada «obyektiv varlıq şairin qəlbində, mühakiməsindən süzülərək» keçir («Azərbaycan» jurnalı, 1966, № 2). Nəsr və dramaturgiyada, ümumiyyətlə, epik janrlarda isə bu insan və onun mənəvi ələmi vasitəsiz olaraq bütün varlığını göstəşsüm edir. Romanda bu insan zəif, sönük, sxematik isə, heç bir hadisə, əhvalat və müəllif müdaxiləsi onu əvəz edə bilməz. Bununla belə yalnız insan surətlərinin taleyi ilə məşğul olub, mühüm tarixi-ictimai hadisələri unutmada düzgün olmaz. Tənqidçi xatırladı ki, dünya ədəbiyyatı təcrübəsində qəhrəmanların həyatı və taleyini birinci plana çəkib, ictimai hadisələri öləri təsvir edən romançılıq da olmuşdur ki, bu yol realist yolun tələblərinə heç də uyğun deyildir. Kamil insan surətləri, tipik xarakterlər yaratmaq romanda nə qədər vacib isə, konkret tarixi şəraitin mühüm cəmiyyət hadisələrini də təsvir etmək bir o qədər vacibdir. Çünki tipik qəhrəman, kamil insan surəti ancaq tipik şəraitin, böyük ictimai əlaqələrin təsvirində özünü göstərə bilər. Bu baxımdan Azərbaycan romanında xalq həyatının təsviri ilə ayrı-ayrı fərdlərin həyatının təsvirini vohədətdə görür, bu üsulu bəyənin və fikrini əsaslandırır yazır:

«Sosializm cəmiyyətində, insan xalqa üzvi əlaqəsini dərk edir, insanla xalq mənafeyi birləşir. Lakin bu o demək deyildir ki, xalq hərəkətini əks etdirən romanda ayrı-ayrı qəhrəmanların şəxsi həyatı, subyektiv aləmi, sevgisi və s. təsvir edilməməlidir. Əksinə, xalqı daha yaxşı göstərmək üçün onun ayrı-ayrı fərdlərinin xüsusi vəziyyətini, mənəvi aləmini, əhvali-ruhiyyəsini göstərmək lazımdır». Bunlarsız romançı oxucusunu cəlb edib məqsədinə nail ola bilməz.

Ümumiyyətlə, roman problemi və ayrı-ayrı romanlar haqqında yazdığı əsərlərində M.Arif Azərbaycan romanının ən yaxşı ideya və bədii nailiyyətlərini qiymətləndirib onu «...xalqın tarixində və bugünkü həyatında əmələ gələn mühüm hadisələrin geniş təsvirini verən yeni bir ədəbi növ» adlandırır. Tənqidçinin nəzərində romanın ən gözəl məziyyətlərindən biri «...insanı maddi varlıqdan, gördüyü işdən, ictimai fəaliyyətdən ayırmaq, insanın mənəvi aləmi ilə maddi aləmi arasındakı üzvi aləmi daha da möhkəmlətmək, bir sözlə insanı bütöv və kamil varlıq kimi əks etdirməkdən ibarətdir». Tənqidçi bu tezisini Əbulhəsənin «Dünya qopur», «Yoxuşlar», Süleyman Rəhimovun «Şamo», «Saçlı», Mirzə İbrahimovun «Gələcək gün», «Böyük dayaq», Məmməd Səid Ordubadinin «Dumanlı Təbriz», Hüseyn Mehdiyin «Səhər», «Aşğeron», Əli Vəliyevin «Çiçəklili», Mir Cəlalin «Bir gəncin manifesti» romanlarının təhlili ilə əsaslandırır. Eyni zamanda romançılığın nöqsanlarını qeyd edib, kompozisiya pərakəndəliyini, süjet xəttinin dağınıqlığını, lüzumsuz yerə mətləbi uzatmağı, insan xarakterlərinin zəifliyini, bədii dilin qeyri-təbiiyyətini, dildə məhəlçiliyi əsas nöqsanlar kimi nəzərdə çatdırır.

M.Arif son illərdə dünya ədəbiyyatşünasları və yazıçıları arasında roman janrı haqqında gedən mübahisələrə də özünün aydın münasibətini bildir-mişdir. Tənqidçi qətiyyətlə «roman klassik dövrünü yaşayıb qurtarmışdır» kimi yanlış görüşə qarşı çıxır, geniş imkanlara malik olan roman janrının inkişafına qayğı ilə yanaşmağı tələb edir. «Roman öz klassik dövrünü yaşayıb bitirmişdir» nəzəriyyəsinə tənqidçi yenicə «dirçəlmə» millətlərin bədii mədəniyyətini məhdudlaşdırmaq kimi «incə» siyasi bir məqsəd qoşur.

M.Arif Azərbaycan romançılığında epopeyaların yaranmasını da nailiyyətlər sırasına daxil edir, ancaq oradaca qeyd edir ki, «biz

epopeya deyəndə heç də bir neçə kitabdən ibarət olan həmcəmi böyük əsərləri nəzərdə tutmuruq. Epopeya həyatı geniş əhatə etməsə də yəne onun əsas meyarı kəmiyyətdə deyil, keyfiyyətdədir. Elə əsərlər vardır ki, həyatı çox geniş əhatə edirlər, ancaq çox yığcamdırlar... «Qısa yazmağı bacarmaq da istedaddır.» – Çəxovun bu sözləri romançılar üçün də faydasız olmaz».

HƏYAT HƏQİQƏTİ VƏ BƏDİİ HƏQİQƏT

M.Arifin həyat həqiqəti ilə bədii həqiqət arasındakı münasibət və əlaqələr haqqındakı fikirləri də çox faydalıdır. Bu problemə o, bir çox yazılarında toxunmuş, xüsusən dram sənəti haqqındakı mülahizələrində buna daha geniş yer vermişdir. Dram janrı tələblərindən danışıarkən tənqidçi birinci növbədə qüvvətli və real insan xarakterləri yaratmaq tələbini irəli sürür. Bu tələb yalnız müsbət qəhrəmanlara aid deyil, bütün əsas personajlara aiddir. Bir halda ki, dramın əsas materialı insanlar və dramaturqun da başlıca vəzifəsi həyat həqiqətini insanların əlaqələrində, münasibətlərində göstərməkdir, belə olduqda, səhnə əsərlərinin personajları tipik, real və səciyyəvi ola bilməz.

Bu məqsədə nail olmağın bir çox vasitələri, üsulları varsa, onlardan ən başlıcası həyat həqiqətini sənət həqiqəti dilinə çevirmək bacarığından ibarətdir. «Qüvvətli və real insan səciyyələri yaradarkən həqiqətə uyğunluq əsas şərtidir.» Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, «həyatda həqiqi və inandırıcı olan şey, səhnədə süni görülmə bilər».

«Həyat həqiqətini sənət həqiqəti dilinə çevirmək məharəti» – dedikdə tənqidçi heç də, ümumiyyətlə, bədii əsərdə, o cümlədən dram əsərlərində həyatı və insanları nə isə başqa bir şəkildə, həyatda olduğuna bənzəməyən bir şəkildə göstərmək («məharəti») nəzərdə tutmur, əksinə onun fikrinə, hər hansı janrdakı olursal olsun bədii həqiqət ancaq həyat həqiqətini tam, düzgün əks etdirə bilməsi ilə fəxr edə bilər.

Bəs elə isə «həyatda həqiqi və inandırıcı olan şey, səhnədə süni görülmə bilər» müddəası nə deməkdir? Bu, o deməkdir ki, dramaturq canlı insanlar əvəzinə, təmaşacıları sxematik taslaqlar, müqəvvalar təqdim edəndə və bu müqəvvaları öz mülahizələrinin

oxuna çevirdikdə bədii həqiqət həyat həqiqətini olduğu kimi əks etdirə bilmir və bunun nəticəsində həyatda təbii, həqiqi, inandırıcı olan şey, səhnədə qeyri-həqiqi, qeyri-təbii və süni görünür. İkinci tərəfdən bu ziddiyyət və sünilik o zaman özünü göstərir ki, dramaturq yaratdığı tiplərin yalnız zahiri hərəkətlərini, işini müşahidə edib, onların qəlbinə, ruhuna, mənəvi aləminə nüfuz edə bilmir. Dram əsərlərinin isə xüsusiyyəti belədir ki, burada insanın hərəkəti, işi, bu və ya başqa bir məsələ haqqında verdiyi qərar, özünü əhatə edən mühitə və insanlara bəslədiyi simpatiya və ya antipatiyası onun həyata baxışından, fəlsəfi qənaətlərindən, qəlbindən, ruhundan, mənəvi aləmindən, doğmusa və xarakterin bu əsas səciyyəvi cəhətləri səhnədə görünürsə, duyulmursa, demək tip və həyat həqiqəti səhnədə inandırıcı görünə bilməz.

Tənqidçi, «Sənətin öz inandırıcılıq dili vardır, onun öz həqiqəti vardır» – deyir və «öz dili», «öz həqiqətinin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini sənətkar tərəfindən təbiətin sirlərindən dərin olan insan mənəvi aləmini açmaqda, kəşf etməkdə görür. Bu fikirlə əlaqədar olaraq Şekspirdən misal götürür: Şekspirin əsərlərində elə hadisə və səciyyələr vardır ki, sadəcə nəql etdikdə inandırmaq çətinidir, amma Şekspir bizi inandırır. Şekspirin «III Riçard» faciəsində belə bir yer vardır: Qloster VI Henrixi dəfn edib qayıdan ledi Anna ilə yolda görüşür. Annanın atasını və ərinə öldürmüş Qloster öz şirin və yağlı dili ilə onun qəlbini ələ alır, ona vurduğu ağır zərbələri unudurur və qadının qəlbindəki nifrəti məhəbbətə çevirir. Böyük sənətkar inanılması çox çətin olan bu hadisəyə bizi inandırır, çünki o, bizi burada insan psixologiyasının dərinliyi, mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi ilə tanış edir. Bir tərəfdən ikiüzlülüyün ən müəzzəm bir surətini, o biri tərəfdən isə hər fəlakəti unuduran qadın şöhrətpərəstliyinin qüdrətini açıb göstərir. Odur ki, sənətin qüdrətilə biz inanılmaz bir şeyə inanırıq.

Müxtəlif əsərlərin təhlilindən tənqidçi ümumitəticələr çıxarıb «xarakter olmayan yerdə dram da yoxdur, – deyir – kamillə xarakter yaratmaq üçün isə dramaturqun insan qəlbinin dərinliklərinə nəmniş əştdir, dramaturq bu qəlbə biza göstərməlidir». Heç bir əsərdə insanın qəlbə dramda olduğu kimi qabarıq təzahür etmir. «Böyük hadisələr, tarixi faciələr də yenə insan qəlbindən keçərək səhnədə əks edir». Dahi dramaturqlar «bir millətin, bir xalqın, bir dövlətin taleyini, adət-ənənələrini, qəhrəmanlığını, mənəvi qü-

rətini də bir neçə fərdin münasibində canlandırır, onların qəlbini mübarizə meydanına, qələbələr, məğlubiyyətlər, sevinc və izzətlər meydanına çevirir. Dram əsərlərinin mərkəzində duran insandır. Dram əsərlərində tiplər... özləri düşüncəli və tamaşaçıları da düşüncəyə vadar etməlidirlər. Tamaşaçı yalnız əylənmək deyil, düşüncə də istəyir». Dram qəhrəmanı «tamaşaçıları öz fikirləri ilə aşılamağa, öz hissələrinin təsiri altına salmasa, nə cür onu maraqlandıra bilər... Hamlet və Kral Lir bizi düşündürürlər, çünki onlar özləri də düşüncülər. Kral Lirin təlxəyi də düşündür».

M.Arif mövzu aktuallığı anlayışı üzərində də dayanır. Heç şübhəsiz ki, müasir mövzu aktual olmalıdır. Bu mənada ki, əsl xalq sənətkarı öz dövrünə son dərəcə həssas olub, həyatın nəbzini tuta bilməli və zamanın ən zəruri tələblərini öyrənib, öz əsərlərinin mövzusunu ən mühüm ictimai-siyasi və mədəni hadisələrdən almalıdır. Ancaq nəzərdə tutmaq lazımdır ki, «Aktual mövzu pis əsərə də mövzu ola bilər...». Aktuallıq müvəqqətilik demək deyildir...

Tənqidçi belə bir fikri də əsaslandırır ki, «yazıçı əsəri yaratdığı kimi onun mövzusunu da özü yaratmalıdır». Müasir mövzu ilk mərhələdə heç şübhəsiz ki, həyatdan alınır və alınmalıdır. Lakin o, yazıçının zəngin həyat təcrübələrinə əsaslanan xəyal və fantaziyasının gücü ilə elə bir şəkli almalıdır ki, böyük sənət əsəri üçün yarıya bilsin, elə işlənə bilər ki, yazıçının öz mövzusu adlana bilsin.

M.Arifin bu bərdəki fikri çox mənalı və faydalıdır. O cəhətdən ki, həqiqətən, sənətdə yaratmaq sözü bədii əsərin bütün komponentlərinə: süjet, fabula, kompozisiya, dil materialı, obrazlı ifadə, obrazlar silsiləsi və s. aid olduğu kimi, mövzu məsələsinə də aiddir. Təsadüfi gördüyün, şahidi olduğun və ya kimdənsə eşitdiyən hadisə, əhvalat hələ bədii əsər üçün mövzu deyildir, o, ancaq yaradıcılıq prosesində tam yararlı bədii əsər mövzusunə çevrilə bilər.

M.Arif bir çox məqalələrində vaxtilə «konfliktsizlik» adı ilə yayılan «nəzəriyyənin» ədəbiyyata, xüsusən dramaturgiya və daha çox müasir mövzularda yazılan əsərlərə zıyan verduğunu da göstərmişdir. Müvəqqəti də olsa bu saxta «nəzəriyyəyə» uyanlar düşünməmişlər ki, «həyatı bəzəmək, müvəffəqiyyətləri şifirtmək, nöqsanları ört-basdır etmək yolu ilə heç bir böyük ədə-

biyyət yaratmaq olmaz». Yeni dünya görüşü, meşşan münasibətləri və əxlaqı arasında konflikt hər addımda təsadüf edilən real, həyatı faktıdır və bu birdən-birə ləğv olunması konflikt deyildir. Onun ləğv olunması üçün uzun illərin mübarizəsi lazımdır. Canlı həyatda baş verən bu konflikt bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapmaya bilməz. Həm də ədəbiyyatda bu konflikt bütün reallığı və qüvvəti, dərin, bəzi ziddiyyətləri ilə əks olunmalıdır, zəiflədilməməlidir. Çünki bədii əsərdə «zəif konflikt özü də konfliktisizlik təsiri buraxır» və sxematizmə səbəb olur. Hər hansı əsərdə konfliktin zəif olması o əsərin həyatı və tərbiyəvi əhəmiyyətini itirmiş olur. Ona görə ki, «köhnəlik, əgər insanın bütün mənəvi aləmini qavramışsa, buxovlanmışsa, yenilik əgər ciddi və qüvvətli bir ehtiras kimi insanın mənliliyinə hakim kəsilmişsə, onların mübarizəsini idillik və ya müvəqqəti inciklik kimi təsvir etmək olmaz. Bu, ictimai münasibətlərdə, şüurlarda toqquşmaq deməkdir ki, bütün vərdisləri, ənənələri inam və qonaqları alt-üst edir, yənin qələbəsi sadəcə köhnənin fiziki məğlubiyəti demək deyildir. Bu məğlubiyət qanunauyğundur və onun təzahüründə mənəvi aləm, insanın şüuru, hissiyyəti, ağılı, ehtirası böyük rol oynayır. Bu mürəkkəb aləmi göstərmədən, insan mənəviyyatında əmələ gələn ziddiyyətləri, böhranları, dramatismi təsvir etmədən yeni ilə köhnə arasındakı mübarizənin və yeniliyin qələbəsinin qanunauyğunluğunu bədii inandırıcılıqla əks etdirmək çətindir» («Azərbaycan» jurnalı, 1970, № 9). Belə hallarda real həyat konfliktini sünə surətdə zəiflətmək həyat həqiqətini təhrifə gətirib çıxara bilər. Sxema olan yerdə həqiqi sənət əsəri ola bilməz.

Bədii əsərdə konfliktin qüvvətli və ya zəif olması insan xarakterlərinin zəif və qüvvətli olmasından asılıdır. Xarakterlər zəifdirsə, konflikt də nə qədər ictimai məzmunlu olursa-olsun zəif olacaq, əksinə, qüvvətli xarakterlərin mübarizəsində konflikt bütün kəskinliyi və dərin ictimai məzmunu ilə meydana çıxır. «Zəif xarakter gərgin konfliktə də zəiflədir və pyesi şablon bir yol ilə «qalibiyyətli» finala doğru aparır».

M. Arif faciədə konflikt və onun həlli məsələsi üzərində də dayanıb göstərir ki, tragik qəhrəmanın taleyi məsələsi tarixidir və ictimai həyat qanunlarının, ictimai münasibətlərin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişir, yeni keyfiyyət, yeni istiqamət alır.

Bundan əlavə yaradıcılıq metodunun müxtəlifliyi də tragik

qəhrəmanın taleyinə təsir göstərir. Tənqidçi C. Cabbarlının müxtəlif illərdə yazdığı faciələrini təhlil edib göstərir ki, «Cabbarlının tragik qəhrəmana münasibəti bir şəkildə qalmır, dəyişir. Ədibin realizmi inkişaf etdikcə, ictimai ziddiyyətlərin mahiyyətini açma bəlkə onun tragik qəhrəmana münasibəti də başqalayıb». Tənqidçinin bu bəaredə sözünün canı budur ki, tragediya və tragik qəhrəman taleyi haqqında məşhur köhnə tərif – «faciə qəhrəmanı axırda məhv olur və bu ölümü ilə də qələbə çalır» tərif və ölçüsü ilə müasir tragediya və tragik qəhrəman problemini eyniləşdirmək olmaz.

YAZIÇI – TƏRBIYƏÇİ

Mir Cəlal yaşadığı mühit ilə addımlayan, həmişə bu mühitin müterəqqi ideyalarından təsirlənən, tərəqqi, təkamül meyhlərinə bağlı olan yazıçılarımızdan biridir. Mənsub olduğu xalqın yarım əsrdən bəri keçdiyi yul, yeni cəmiyyət quruculuğu uğrunda, mədəni inqilab uğrunda mübarizə illəri, Böyük Vətən müharibəsi illəri və müharibədən sonrakı dinc quruculuq dövrü – Mir Cəlalın yaradıcılığının mərhələləri və əsərlərinin mövzusu da bu mərhələlərə uyğun olmuşdur. «Sağlam yollarda», «Boy», «Açıq kitab» əhatə etdikləri həyat hadisələrinə görə iyirminci və otuzuncu illərin; «Vətən hekayələri», «Vətən yaraları», «Yaşadılarım» kitabları 1941–1945-ci illərin; «İnsanlıq fəlsəfəsi», «Gül bəsləyən qız» kitablarında toplanan əsərlərin mövzusunun çoxu müharibədən sonrakı dinc quruculuq illərinin həyatı, məişətdən alınmışdır.

Müasirlik, ata-anaların, yaşidlərin keçdiyi həyat yolu, gördüyü, duyduğu, şahidi olduğu hadisə və insanlar Mir Cəlal üçün bədii idrakın başlıca mənbəyidir. Ədib yaxın keçmişdən də «Bir gəncin manifesti» kimi əsərlər yazmışdır, lakin bu əsərlərdəki hadisələr bu günün oxucusunun, yeni nəslin nəzərində «keçmişdir», müəllifin özünün gözündə isə müasir həyatdır; çünki bu əsərlərdəki hadisə və insanlar da onun uşaqlıq və ilk gənclik illərində olsa da yəne gördüyü, şahidi olduğu həyat və insanlardır.

Mir Cəlal «Yolumuz həyanadır», «Mirzə Xəyab» kimi bilavasitə görmədiyi, şahidi olmadığı həyat və insanlar haqqında da əsərlər yazmışdır, belə əsərləri ilə də oxucularının diqqətini cəlb etmişdir. Bununla belə o, bilavasitə gördüyü, duyduğu, yaşadığı həyat hadisələri haqqında yazdığı zaman daha qüdrətli, səmimi, təsirli və inandırıcı bir həqiqətnəvisdir. Belə əsərlərin isə Mir Cəlalın yaradıcılığında əsas yer tutduğu bizə məlumdur. Bu əsərlərdə bədii ümumiləşdirmə də çox güclüdür. «Bir gəncin manifesti»ndə Sonanın, Mərdanın, Baharın iztirabı bir və ya bir neçə nəfər in yox, müəyyən tarixi şəraitdə bütün el üçün, məhkum siniflər üçün tanıyılan iztirabdır. Yaxud müəllifin yeni həyat yollarına çıxmış Sara, Badam, Nanə, Nəriman kimi qəhrəmanlarının da

yüksəlişi yenə bir-iki nəfərin yox, müəyyən bir nəslin yüksəlişidir. Ədibin mənfii tipləri də eyni dərəcədə bədii ümumiləşdirmə qüvvəsinə malikdir. Kerim Gəldiyevlə, Anket Anketovlara, Kəmərovlara və Cinayətlərə siz hər yerdə, hər şəhərdə, hər kənddə rast gələ bilərsiniz.

Mir Cəlalda varlığı çoxcəhətli, həm faciəli, həm də komik şəkillə dərk etmək iqtidarı vardır. Bir tərəfdən faciəvilik: Sonanın və Baharın ürək parçalayan sıxıntılı həyatı, başqa bir tərəfdən komizm: bostan oğrusu Durmuş kişinin gülməli işləri və ya iclas qurusu... Bədii idrak obyektini cəhətdən bu əhvalatlar bir-birinə zidd olsa da, hər ikisini yazıçı eyni ustalıqla işləmiş, hər ikisi eyni dərəcədə real, inandırıcı, təsirlidir.

Zahiri, təbiəti, rəftarı etibarilə çox sakit mülayim görünən yazıçı insan, vətəndaş faciəsinin canlandırarkən dərin, təsirli, bəzən də sarsıdıcı bir lirik, eybəcəriyyə qəmçiləyarkən qəzəbli bir satirik, məişətdə və şüurlarda kök salmış köhnəliklərə gülərkən incə bir yumorist, xoşbəxt adamların, xüsusən şagirdlərinin, tələbələrinin həyatını, xoş əməllərini təsvir edərkən öz göyərçinlərini uçurub arxasınca fərəhlə baxan mülayim bir seyrçidir. Mir Cəlalın sənətində janr müxtəlifliyini yaradan səbəb də əsasən onun varlığa münasibətindəki çoxcəhətli həssaslığıdır. Bir tərəfdən «Anket Anketov» kimi kəskin satirik, ikinci tərəfdən «Təzə toyun nəzakət qaydaları» kimi yumoristik hekayələr; bir tərəfdən «Oğul», «Qonaqpərəst» kimi lirik, digər tərəfdən, «Məktəb hekayələri» kimi didaktik hekayələr, sonra da «Bir gəncin manifesti» kimi ictimai roman və «Açıq kitab» kimi qəzəbli satira – yazıçının müraciət etdiyi ədəbi janrlardır.

Hekayələrinin dili təhkiyə üslu etibarilə Mir Cəlal özündən əvvəlki nəsrin ən yaxşı ənənələrindən təsirlənmiş, iri həcmli əsərləri ilə müasir romanın yaxşı nümunəsini yaratmışdır. Hekayələrində olduğu kimi, romanlarında da yığcamlıq, lüzumsuz təfərrüatdan qaçmaq, sözsə qənaət, əhvalata qənaət, hadisələrinin ancaq lazım, vacib görünən cəhətlərini qavramaq – diqqəti cəlb edən sənətkarlıq xüsusiyyəti olmuşdur. Onun yazılarında macəracılığa meyli, oxucunu süni vasitələrlə ələ almaq, «cəzb etmək», qəsdən heyrləndirmək meyli yoxdur («Açıq kitabda «Oğul», «Qonaqpərəst» hekayələrindəki kimi.)

Gördüyümüz kimi Mir Cəlal ancaq sadəliyi, səmimiyyəti, həyat həqiqətini müdaxiləsiz, bəzək-düzəksiz təsvirləri ilə cazibəlidir.

Hər hansı sənətkar olursa olsun, oxucuda onun yaradıcılıq ələmi, estetik ideyaları haqqında ümumi bir təsəvvür olur. Mir Cəlal haqqında düşünərkən bizim nəzərimizdə dünya görmüş bir müəllim-tərbiyəçi canlanır, ona görə yox ki, ədib ömrünün yaradıcılıq, həm də müəllimlikdə keçirmiş, ona görə ki, o bədii yaradıcılığında da hər şeydən əvvəl bir müəllim, mürəbbi olmuşdur.

Elə bir ideyali yazıçı göstərmək olmaz ki, o, tərbiyəçi olmasın, bütün əməlpərvər yazıçıların əsas məqsədi oxucularını tərbiyələndirməkdir. Ancaq müəllimlikdə tərbiyə üsulları, vasitələri müxtəlif olduğu kimi, bədii yaradıcılıqda da müxtəlifdir. Kimisində həyatın necə bir həyat olduğunu göstərməklə oxucunu düşündürmək, əxlaqi nəticəni çıxarmağı oxucunun ixtiyarına buraxmaq meylli, kimisində nəsihətçilik meylli, kimisində oxucunu ibrətləndirmək, kimisində oxucuya necə yanaşmaq, necə düşünmək haqqında nümunə göstərmək və ya oxucunun başına ağıl qoymaq meylli güclü olur. Şübhəsiz ki, bu da yazıçının necə bir oxucu təsəvvür etməsi, kimləri yenidən tərbiyələndirməyi nəzərdə tutması, oxucu səviyyəsi haqqında anlayışı, bir sözlə, oxucuya münasibəti, baxışı ilə əlaqədardır.

Mir Cəlalin yaradıcılığında ibrətləndirmək meylli, tərbiyə – həm də tərbiyəsizliklə mübarizədir – məşhur prinsipi, qüvvətlidir. Onun tez-tez satıra və yumora müraciət etməsinin sirri də elə bundadır. Yəni bu səbəbdəndir ki, Mir Cəlalin tipləri əxlaqi görüşləri etibarilə ya mütəq mənfə, ya da mütəq müsbət surətlərdən ibarət olur, birincilər eybəcərliyi ifşa, ikincilər oxucuya nümunə göstərmək vəzifəsini daşıyır. Onun əsərlərində ziddiyyətli, mürəkkəb xarakterlər demək olar ki, yoxdur. Hərçəndi bu üsul, insanları mütəq mələk və mütəq şeytan göstərmək üsulu, çox hallarda sünilik və sxematizm səbəb olur. Ancaq Mir Cəlalin yaratdığı tiplərdə belə bir sünilik görünür. Ədibin əsərlərinin əksəriyyətində biz bir-birinə zidd olan müstəqim əxlaqi keyfiyyət görürük. Köhnə (keçmişin əxlaqı) və yeni. Bu günün geridə qalmış adamının mənfə əxlaqi keyfiyyətləri də müəllifin nəzərində keçmişin qalıdır. Köhnəni, məişətdə, şüurlarda, əxlaqda kök atmış mənfə əxlaqi keyfiyyətləri, köhnəlmiş adət-ənənələri dəridəndə dərk etməkdə və bütün detalları ilə göstərməkdə Mir Cəlalin daha zəngin yaradıcılıq təcərbəsi var.

Öz oxucusuna düzlüyün, səadət, vətəndaşlıq vəzifəsinin yollarını, nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu göstərmək inandırmaq

istərkən Mir Cəlal öz əsərlərini həyat materialı ilə ağırlaşdırmağı sevmir, birinci növbədə adamları tanıtdırmağı, zidd əxlaqi keyfiyyətlərin toqquşmasını göstərməyi daha münasib edir. Bu da onun yaradıcılığında ədəbi tendensiyanın çox güclü olmasından irəli gəlir; onun əsərlərini oxuyarkən ağır-ağır düşünməyə, baş sındırmağa ehtiyac etmirsen. Yazıçı üçün səadət yolları apayındır. Oxucunun qolundan tutub ona sağlam yolları göstərməklə müəllif məqsədinə nail olacağına əmindir.

Uşaqlıq və ilk gənclik illərindən tanıdığı və öz zövqünə uyğun saydığı yaşdılar, dostları, məsləkdəşləri (Mərdan, Qədir, Kərim bəy, Salman dayı, Hüseyn əmi, Pərzad, Nanə, Həsən əmi, Sadıq kişi...) və gözünün qabağında boy atıb yüksələn yeniyetmələr (Almaz, Sara, Səmayə, Mүнəvvər, Qəşəng, Ramazan, Vahid, Nəriman, Ülfət, Ehtiram, Ləyaqət...) Mir Cəlalin sevimli qəhrəmanlarıdır.

Mir Cəlal heç kəsə bənzəməyən orijinal fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə malik bir sənətkardır.

1968

ŞAIRİN DÜŞÜNCƏLƏRİ

Səməd Vurğun mənsub olduğu xalqın bədii düşüncə tarixində xüsusi mövqə tutan bir sənətkardır. Onun şerində Azərbaycan həyatı və tarixinin tamamilə yeni bir dövrü, xalq yaradıcılığı və istedadının gözəl xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri əks olunmuşdur. Bu həyat həqiqəti Səməd Vurğun şerinin tükənməz ilham mənbəyidir. Şair fəxr edir ki, onun da vətəni iqtisadi və mədəni-siyasi inkişafın müasir yoluna düşmüş, ümum bərabərlik, qardaşlıq dünyasına doğru irəliləyən ölkələrdən biri olmuşdur.

Bu elə bir yoldur ki, orada:

Zəncirləri parçalamış bütün ölkələr,
Qardaşlığın dünyasında nəfəs alacaq,
Ayrı dağlar qovuşacaq həsrətlilər tək,
Ağ saraylar qurulacaq sərhəd daşından,
Ürək ayrı düşməyəcək can sirdaşından.

Bu elə bir ələmdir ki, orada:

Bütün varlıq ruhlanaacaq bir məbədin səcdəsindən,
Bütün qəlblər titrəyəcək bir kamanın xoş səsinə,
Bir sevdanın məhəbbəti düşəcəkdir ürəklərə,
Birçə günəş nur səpəcəkdir arzulara, dileklərə.

Şair özünün bütün yaradıcılıq ideallarını, arzu və əməllərini bu böyük həyat yoluna düşən dogma vətəninə həsr etmişdir:

Vətən qoynunda bəslənmiş əməllər, arzular şəxsi,
Vətənsiz, yurdsuz insanlar yaşar ələmdə məsləksiz.

Vətənpərvərlik, Səməd Vurğunun görüşlərindəki insanpərvərlik ideyaları ilə özvi surətdə birləşir, bəşərin ən yaxşı arzu və əməlləri, ən böyük həyat və gələcək ideali kimi tərənnüm edilir.

Ölkənin faşizm taunundan təmizlənməsi uğrunda Rusiya, Ukrayna, Belorusiya çöllərində, yaxın, uzaq bütün cəbhələrdə vuru-

şan, intiqam duyğusu ilə alovlanmış azərbaycanlı döyüşçülər Səməd Vurğunun müharibə mövzusunda yazdığı şerlərinin iftixarı idi. «Babək yurdunun qəhrəmanları», «Koroğlu nəslə» haqqında cəbhədən verilən hər bir şad xəbər dərhal onun şerlərində öz əksini tapırdı.

Deyirlər ki, partizansan, çöllər olmuş sənə məskən.
Deyirlər ki, qar əriyir, buz əriyir nəfəsindən,
Sən belorus torpağına uzatdıqca qardaş əli,
Səhər ilə salamaşır bu dostluğun saf əməli.

Eyni iftixar hissi ilə şair Polşanın, Bolqarıstanın, Çexoslovakiyanın faşizm zülmündən azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə şöhrət qazanan vətən oğullarından yazır, Ordu sıralarında Kür sahilindən Oderə qədər zəfərlə irəliləyən və polyak xalqının istiqlalı uğrunda həlak olan İslama əbədi abidə yaradır. Gənc polyaqları, gəlinləri, ağsaqqallı, ağbırçekli vrotslavlı ata-analar bu abidəyə salama gəlir, azərbaycanlı «yoldaş İslam» hörmətlə yad edirlər.

Tarix və ictimai həyatın qanuni inkişafından doğan qabaqcıl bəşəri ideyalara arxalandığı üçündür ki, istər tarixdən yazsın, istər müasir həyatdan— hər yerdə millətlərin azadlığı uğrunda mübarizə qəhrəmanları şairin can sirdaşı, ürək dostlarıdır. Azərbaycanın keçmişindən bəhs edən əsərlərində ataşın vətən məhəbbətilə tarixlərə səs salan «Azərin qəhrəman, yenilməz oğulları» Babək və Koroğlu, öz parlaq şer dühası ilə «şimşək kimi qaranlıq gecələrə yaran» Nizami, haqq, ədalət uğrunda zahidlə üz-üzə durduğu üçün dərisi dabanından soyulan Nəsimi, «Qoca Şərqi şöhreti» Füzuli, «Mənim xalqım öz vətəninə yadlara verməyəcəkdir, mənə öz dilim, öz şerim görə» deyib talançı Qacar ordularına qarşı sənə gərən vətənpərvər Vaqif, böyük demokrat, «azadlığın səhər rüzgarı», «tərlən xəyallı şair» Sabir, Bakı fəhləsi Xanlar, vətənin istiqlalı uğrunda mübarizə tarixinin şanlı oğulları, şairin sevimli qəhrəmanları, obrazlarıdır.

Yeni böyük bəşəri ideallar uğrunda çarpışan rusiyalı Babuşkin, ukraynalı Şevçenko, Karmelyuk, fransız Eduard Maze və çəkmeçi Trenqo, Bolqar xalqının qəhrəman oğlu Dimitrov, amerikalı zənci rəssam, hindistanlı Rabindranat Taqor, qazaxıstanlı Kumbul,

almaniyalı Heyne Səməd Vurğun üçün Nizami, Babək və Sabir qədər əziz və qiymətli dir.

İnsana, insanlığa məhəbbət, insan ləyaqətinə hörmət, proletar humanizmi Səməd Vurğunun şerini mənalandıran, qanadlandıran mühüm xüsusiyyətlərindən, məziyyətlərindən biridir. Onun nəzərində insan təbiətin ən mükəmməl əsəridir:

Ah, ana təbiət, ana təbiət,
Ən böyük övladin insandır gerçək.

Lakin insanın böyüklüyü yalnız onun təbiətin mükəmməl əsəri olmasında deyil, daşdığı yüksək əməllərdə, böyük ictimai bəşəri ideallardadır. Bu şerdə təənnüm edilən «təbiətin ən böyük övladı», bəşərin səadəti üçün çarşıyan, quran, yaradan, bütün mil-lətlərin azadlıq və istiqlaliyyətini eyni dərəcədə əziz tutan tərəq-qipvər insandır:

Tarixin günəşi insandır insan,
İnsanla başlanır hər böyük dastan.
İnsan yarandıdır dünyaya zinət,
İnsanla bəzənir bütün təbiət.

Buna görədir ki, İtaliyanın elm sahəsində qəhrəmanlıqla köh-nəni dağıdıb yenini quran—alim-təbiətşünası, ağsaçlı Qalileo Qa-liley onun şerində həqiqət çarçısı, «böyük insan», «böyük ürək», qoca Yunanistanın qaranlıq əsrlərə işıq, azadlıq gətirmək yolunda həlak olan əfsanəvi qəhrəmanı Prometey də onun nəzərindən «yoldaş Prometeydir».

Şair ümumi insanlığın işinə yarayan tarixi qəhrəmanlıqları tarix xatirəsinə yada salmır. Bunlar azadlıq, həqiqət eşqinin bir tim-salı kimi yeni insanı əsrin böyük həqiqətlərindən olan sülh, azad-lıq, demokratiyanın qələbəsi uğrunda döyüşə səsləmək üçündür. Şair müasir şerin ən böyük vəzifələrindən birini də bunda görür və bu yolda öz əqidə dostlarını— Brazilyadan Amadunu, Fransadan Araqonu, Türkiyədən Nazim Hikməti, Çindən Siyao, Roma-dan Qavalası, söz sənətinin səsinə səs verməyə çağırır:

Amadu, qardaşım, ucalt səsinə,
Sən ümid gözləmə kraldan, serdön,
Yoldaş Araqon da şerlərilə,

Meydana toplansın fransızları,
Qoy marat torpağı öz hünərlə
Boğsun azğınları—vicdansızları.
Nazim də ucaltсын haqqın səsinə
Dəmir pəncərəli zindan içindən,
Qatsın nəfəsimə öz nəfəsinə
Qavalas Romadan, Siyao Çindən.

Bəşəriyyətin böyük gələcəyinə olan sarsılmaz inamı, cəmiy-yyətin inkişaf qanunlarını dərinləndirərək dərk etməsi və bütün varlığı ilə böyük həqiqətlərə ürəkədən bağlı olması Səməd Vurğunun bir sə-nətkar kimi daima yüksəlməsini, irəliləməsinə təmin edən əsas mənəvi qida mənbəyi, onun milyonlarla oxucular tərəfindən hə-rarətlə sevilməsinin əsas səbəbi olmuşdur.

Şair insan ləyaqətini, qəhrəmanlıq, fədakarlıq cəsarət və hü-nərin parlaq nümunələrini, vətənin, elin səadəti üçün çalışan, ya-radan milyonlarla sadə adamların sırasında tapır. Fəhlə usta Mu-rad, təyyarəçi Leyla, «ağ pambığı becərməkdə ad qazanan» Bəsti, yeni şəhər yaradan qoçaq Sarvan, elmin tərəqqisi uğrunda çalışan ağsaçlı alimlər, dənizlər yolçusu kapitanlar, yer altında, saxtalarda külləng vuran qazmaçılar, buruq qurub neft çıxaran, ka-nallar çəkən, ilanlı çöllərdə ağ pambıq əkən zərbəçilər, vətəninin keşiyində duran sırası döyüşçüləri, mehriban şəfqət bacıları, rus, azərbaycanlı, ukraynalı partizanlar, yeni nəslin tərbiyəsi ilə məş-ğul olan müəllimlər, «yaz günəşi saçlarını düzə yayanda yer şum-layib toxum səpən» qoca kolxoççu ata-analar, qəbarli öllər, açıq alınlar, sağlam, polad ürəklər Səməd Vurğun poeziyasının coş-ğun, qaynar ilham mənbəyidir. Bu sadə, xeyirxah, təvəzökar zəh-mət adamları onun şerinin tam hüquqlu qəhrəmanlarıdır. «Var ol-sun qəhrəman doğan analar» bu şerin baş misralarıdır:

De hansı şerimi yaratdım sənsiz?
Sənsiz yarananlar ölür vətənsiz!...

Budur, elin, vətənin quruluşu, səadəti üçün cəbhələrə göndər-diyi oğul və nəvələrini əvəz edən kolxoççu Bəxtiyar kişi günəşin altında qan-tər içində yer şumlayıb, toxum səpir. Şair bu sadə in-sanın əməllərindən böyük bir elin şöhrətini, vüqarını, mətanət və dözümlülüyünü, milyonlarla sadə iş adamlarının xalq üçün döyü-nən ürəyini, necib hissə və duyğularını görür və bir ana şəfqəti ilə

bu açıq alınlı, əli qabarlı, ağsaçlı babanın üstündə əsir, gənc nəsl
bu «sənə qabarmış namuslu vətənpərvər qocanı» qorumağa,
onun qeydinə qalmağa çağırır:

Ana yurdun qız, gəlini, yuyun, qurudun
O qocanın öyündəki tərli köynöyü.
Şöhrətidir, vüqarıdır o bizim yurdun
Yazılmamış bir dünyadır onun üroyü.

Şair qələm yoldaşlarını bu sadə, təvazökar zəhmət adamları-
nın həyatı ilə qaynayıb qarışmağa, onlarla daha yaxın ülfət, ünsiy-
yət yaratmağa, onların ürəklərinə yol tapmağa, yaradıcı insanın
ürək sözlərini dinləməyə, vətənin vüqarı olan bu açıq alınlı insan-
lara kömək əli uzatmağa, onların işini, qəhrəmanlığını sənətin bö-
yük güzgüsündə canlandırmağa çağırır:

Gəlin bu növraqlı cvlərə girək
Öpək hər cırağı, hər yanan şamı,
Hər duyan ürəyə bir salam verək
Öz evində görsün qoy bizi hamı.
Öpək hər cırağı, hər yanan şamı.

O zaman qolbini bizə el açar
Öz ürək sözünü deyər doyunca.
Öz sədəf sazından yüz min dür saçar
Üstü unlu olan hər arif qoca,
Öz ürək sözünü deyər doyunca.

Yoxsa yətməyəcək kamala şair,
Quru bir taxtanı simsiz çalacaq.
Yüz kitab yazsa da, insana dair
Kim ondan dünyada bir həzz alacaq?
Quru bir taxtanı simsiz çalacaq.

Hər yerdə yaradıcı, qurucu, xeyirxah insanı görəndə, onunla
fəxr edən şairin nəzərindən həyata artıq yük, ümumxalq işinə ən-
gəl olan dağıdıcı, təxribatçı tüfeylilər də qaça bilmir. Şair «Mə-
nim düşmənimdir elin düşməni» – deyib bu fitnəkarları da tapıb
göstərməyə çalışır:

Bir səs qulağıma gəlir hər zaman,
Sənə dostun da var, düşmənin də var...

İdealsız, prinsipsiz şöhrətpəstlər, xeyrə-şərə yaramayan boş-
boğazlar, yalnız öz vəcsiz və mənasız varlığını düşünən dar gözlü
karyeristlər, «öz gözündə tiri görməyən, başqalarının gözündə qi-
li seçən», ara qarışdıran dələduzlar, saman altından su yeridən, si-
fətlərindən kin-küdurət tökülən, zəhərli gürüz ilanlar kimi yeni fi-
kirləri, hiss və duyğuları zəhərləyən paxıllar, beşgünlük miskin
güzəranları üçün vətəni, xalqı, ən yüksək insani hissələri, namus,
qeyrət və vicdanı ayaqlar altına atmağa həmişə hazır olan vətən-
siz insanlar, «vətəndən, xalqdan ayrılan şərəfsizlər», gündə bir
cildə girən kinli gözlər, hiyləgər üzlər şairin düşmənləridir. Bu
dələduzlar, mərdimazarlar öz mənfur simalarını zahiri parıltılarla
hər nə qədər məhərdətlə ört-basdır etsələr də.

Həyat dəniz kimi təmizlik sevir,
Sahilə çıxır zir-zibilləri...

Şairin nəzərindən «bizimlə getməyən, fəqət sürünən», sadə-
lik, təvazökarlıq, kimi gözəl insani sifətlərə yabançı olan fərdiy-
yətçi xudpəşəndlər də qaça bilmir. O, belələrini yaşamaq, yarat-
maq, gülmək, sevinmək zövqündən məhrum, «insandan kəsüb vət-
dən torpağı ilə vıdalaşan», adları əlisa-sifir deyə qeyd edilən
dər düşüncəli, fındıq ürəkli, tənhalıq azarına tutulmuş, əzgin, sol-
ğun, kədəri başından aşan ən bədbəxt, ən miskin adamlar hesab
edir. Xudpəşəndlik Səməd Vurğunun şerində kəskin bir məntiqlə
dəhşətli surətdə ittiham edilir:

Xudpəşəndlik çoxlarını yıxdı, ey insan,
Bu dörd ilə tez qocalar bəzən ürəkler.
Dağ olsan da son, dağlara arxalanmasan,
Parça-parça sovuracaq səni külöklər!..

Vətənin iqtisadi qüdrətini, maddi sərvətlərinin artması, xalqın
rifah həyatının günü-gündən yaxşılaşması Səməd Vurğunun qayğı-
keş bir şair-vətəndaş kimi düşündürən mühüm məsələlərdəndir.
Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri: ölkənin döyünən qəlbi və
şöhrəti olan qızıl Bakı, Abşeronun buruqlar səltənəti, yeni yaradıl-
mış sənaye mərkəzləri, yeni salınmış şəhərlər, «çiçəkli Lenkə-
ran», «ceyranlı Muğan», «çərəkli Kürdəmir» və bütün bunları ya-

radan sadə insan əməyi Səməd Vurğun şeərin məzmunlu mövzu-
ları, predmetləridir. Respublikanın mədəni nailiyyətləri, elm, ədə-
biyyat, incəsənət sahəsində hər hansı bir yenilik, fədakarlıq, iqtı-
sadi səhədə irəliləyiş doğru atılan hər bir addım, hər yeni kəşf edi-
lən neft mədəni, bəl məhsul verən hər yeni bir əkin sahəsi onun
şerində dərhal öz mənə və əhəmiyyətini qazanmışdır. Vaxtilə
«susuz dodaqlar kimi cadar-cadar olmuş, ciyəri atəşdən yanən
Muğan» bu gün ölkəyə pambıq verirsə, şair bu məhsul ilini qədim
el adətlərinə uyğun böyük bir bayram şənliyi kimi qarşılayır.

Muğanın pambığı faraş gələndə,
Qozalar gül açib üzə güləndə,
Qızlar iş gününə ipək bələndə,
Könüllər mülkündə ilk bahar olur.
Uğurlu yaranmış onun ayağı,
Mehri-ülfəti var insan sayığı,
Zordüştlər yurdunun ana torpağı
Günəşin eşqilə çəmənzor olur.

Şair Azərbaycan təbiətini «şair təbiətli sənət ocağı» adlandı-
rır. Vətənin füsunkar, təbii gözəllikləri, fitri incəlikləri: duma
gözlü bulaqlar, ala gözlü gündüzlər, ceyranlı, turacılı çöllər, göylə-
rə baş çəkən sıra dağlar, göy yaylaqlar, sərİN, yaşıl meşələr, kör-
pə bənövşələr, yaşıl don geyinmiş çəmənlər, otirlər qoxuyan gül-
lər, xəstələrə can verən qara torpaq, şərqilər oxuyan xınalı kəklik,
güllərin başına dolanən bülbül— bunlar hamısı Səməd Vurğun şe-
rinin vətən eşqilə uçub qanadlanan epitetləridir.

Bununla belə şair haqlı olaraq Azərbaycanın təbii gözəlliklə-
rinə dair nə özü, nə ustaları, nə də qələm yoldaşları tərəfindən
yazılanları kifayət hesab etmir.

Ana torpaq, ana torpaq, sənİN bu hüsnün
Şerimizin ürəyində nəqş olunmadı.
Heç olmasa vətənimin eşqinə bu gün
Birco tablo yaradaydı hər söz ustadı.

Səməd Vurğunun təbiətə münasibətində diqqəti daha çox
cəlb edən cəhət onun təbiət gözəlliklərini tərənnüm etməsində
deyil, vətən təbiətini, insan səadəti, xalq səadəti, bu günün və gə-
ləcək nəsillərin səadəti nöqtəyi-nəzərindən yanaşmasıdır. Onun
şerində təbiət gözəllikləri mücərrəd şəkildə «gözəllik gözəllik

üşündür» zövqü ilə təsvir edilmir. Şairi hər şeydən əvvəl bu təbii
gözəlliklərin həyat üçün olan böyük mənası düşündürür. Buna gö-
rədir ki, o, daha çox vətən təbiətiniin qüdrətli insan əli ilə daha da
yaxşılaşdırılmasında, təbiətin bütün şəfa verici nemətlərini, məi-
şətə, həyata yaxınlaşdırmaq zəruryyətindən danışıq. Təbiəti sev-
mək azdır, ən böyük məharət, qabiliyyət təbiətin qədrini bilmək,
onu insan ömrü tələblərinə tabe etməkdir. Bu mövzuya şair əsər-
lərində dönə-dönə belə yazır:

Gədin, dostlar təbiətdən intiqam alın,
Bağ yaradın, baxça salın şoran yerində.
Zolaq-zolaq, yaşıl-yaşıl meşələr salın,
İnsan ömrü uzun olsun aran yerində.

Azərbaycanın təbiəti həmişə gözəl olmuşdur. Lakin bu torpa-
ğın oğulları, bu ellərdə ömür sürən zəhmətkeş insan həmişə bu tə-
bii gözəlliklərdən öz səadəti, rifahı üçün istifadə edə bilməmişdir?
Şairi bu sual düşündürür. Bu fikirlə o keçmişləri anır. Keçmişin
dərslərindən bu gün üçün nəticələr çıxarır. Kiçik tablolarla ötən
günlərə məxsus böyük həyat faciələrini canlandırır.

Şair, bu yerləri yaxından tanı,
Təbiət quranda Azərbaycanı
Onu sığallamış qüdrətİN əli,
Bir böyük ürəkli qüdrətİN əli.
Yazıq bu gözəllik, bu bahar, bu qış,
Əşlərcə yatıb, yuxuya qalmış.
Qədrini bilməmiş kondli qardaşım,
Azca aşım demiş, ağrımaz başım,
Təvəkkül sözləri dilində əzbər,
Açmış qapısını vaxtsiz ölümlər,
Yerini əyri bir çubuqla sürmüş,
Gözüylə dünyada nə odlar görmüş!
Başında hər zaman bostan əkilmiş,
Gözünə bir qara pərdə çəkilmiş.

Şairin təbiətə münasibəti cəmiyyətə, xalq həyatına olan dərin
və hərtərəfli ictimai bir münasibətdir. Buz kimi hərəkətsiz donub
qalan, vətən əhlinin gözlərinə qara pərdə çəkən bir ictimai quru-
luşda təbiətin ecazkar gözəllikləri də hərəkətsiz, faydasız, mərhə-
mətsizdir. Əllərində qabar qazandığından bir qarın dolusu çörək

yeyə bilməyən zəhmətkeş insan üçün təbiətin şəfaverici qaynaqları da dərkəilməz səhri bir ələmdir.

İnsan ancaq böyük həqiqətləri fəth edə bilən cəmiyyət quruluşunda təbiəti də tamamilə fəth etmək qüdrətini əldə edə bilər. Şair bu qüdrəti yeni quruluşda görür:

Ölsün dedik hər möhnətə,
Qanad verdik təbiətə,
Zər qapıda bir bağ sala,
Hərmet olsun təbiətə.

Şair, vətənin tarixi varlığını da unutmur. Onun şerində «Anam, doğma vətənim», – deyə tərənnüm edilən Azərbaycan «Ağsaçlı bir millətin» qədim, doğma vətənidir. Bu vətənin övladları böyük bir keçmişə «nəsillərdən-nəsillərə keçən şöhrətə» malik, yaşamağa-yaratmağa qabil, azadlıq sevən hamı millətlərin istiqaliliyyətini öz istiqaliliyyəti qədər əziz tutan xalqlardan biridir. Bu torpağın hər daşında şöhrətli igidlər, dünya mədəniyyətinin inkişafına dəyərli xidmətlər göstərən fikir qəhrəmanlarının adı vardır.

Sən də bilirsen ki, özəldən bəri,
Dahilər yurdu dur ana vətənim,
Safdır, müqəddəsdir, saf əməlləri.
Bu böyük saadət haqqımdır mənim.

Lakin Azərbaycanın bu şərəfli keçmişi nə qədər əzəmətli olsa da, şairin nəzərində tarixin keçmiş yoludur. Bu keçmiş «tufanlı, çovğunlu qərinələrdən», «göylərə sığmayan ağır zamanlardan» ibarət olmuşdur. Orada haqq, ədalət deyənin dili kəsilmiş, yoxsulların ah-nələri göylərə yüksəlmiş, ellər talan edilmiş, xalq öz əli ilə «gül əkib bar dərmişdin».

O keçmiş gecədir, buludu lay-lay,
Yaşlı gəlin kimi pərişandır ay.
Orda təbiət də geyinmiş,
Sonalar dardıdır, yorğun axır çay.
Orda parçalanır, didilir vətən,
Tez düşür insanın saçlarına don.
Orda haqq bağırın qəhrəmanların
Bir qılıncı gedir başı bədəndən.

Bu günün Azərbaycanı isə Vurgunun şerində «günəş ölkəsi» adlanır.

İndi bu ölkədə «zülmətlərin kabusu parçalanmış», əsrlik feodal və kapitalist köləliyinə, ağır müstəmləkə əsarətinə, yersiz həbs və sürgünlərə, talan və qırğınlara, nahaq axan qanlara, vaxtsiz ölümlərə son qoyulmuşdur. Vətənin dumanlı dağları həmişəlik olaraq öz yaşlı köynəyini soyunmuşdur. İnsan oğlu şairinə ağ günə çıxmış, əbədi bir baharla qovuşmuşdur. Xalq özünün çoxəsrli mədəniyyətinin bərpa və inkişafı böyük imkanlar qazanmış, öz tarixi varlığının, istedad və qabiliyyətlərinin, vüqar və heysiyyətinin, zəngin mədəni irsinin varisi olmuşdur. Elin əsrlərdən bəri yad əllərdə dustaq olan şirin ana dili azad olmuş, müasir, yüksək elm və incəsənət dilinə, tam hüquqlu rəsmi dövlət dilinə çevrilmişdir. Alim də, şair də, dağda çoban da öz məhnəsini ana dilində oxumaq hüququnu əldə etmişdir.

Xəbər aldım Nizamiden,
Deyir xoşbəxt oldu vətən.
Öz sevgili, ana dili
Can qurtardı yad əllərdən.
Təzə gəldim dünyaya mən.

İndi burada fikirlər azad, vicdan azad, həyat yeni, insan yeni, düşüncələr, duyğular yenidir:

Başımın üstündə nə yumruq durur,
Nə hicran səsi var mənim səsimdə.
Nə qanun qoluma qandallar vurur,
Açılmış fikrimin azad yelkəni,
Tarix öz qoynunda isidir məni.

Vaxtilə siyasi-iqtisadi cəhətdən geridə qalmış Şərqi ölkələrinə biri adlanan Azərbaycan indi Şərqi qapısında yanan bir şam olmuşdur. Bu günün qabaqcıl insanı artıq Odlar ölkəsinə tamamilə başqa bir nəzərlə baxır:

Odur bax, qızardır şəfqət hər yanı,
Siz namusla sevin Azərbaycanı.

Burdan yayılacaq işıq hər yana,
İrana, Əfqana, Ərəbistana.

Bu torpaq deyildir, bir lalozardır,
Burda hünər də var, namus da vardır.

Lakin bugünkü Şərq də köhnə Şərq deyildir. Şərçin sahələri artıq yuxudan qalxmış qədim Asiyada minillik təkəkkülden ayrılmışdır. «Dumanlar içində» olsa da, «əli göz üstə» qurtuluş bayrağının arxasınca boylanmaqda, azadlıq-istiqlaliyyət uğrunda çarışmaqdadır.

İndi Azərbaycanın var-dövləti, sərəvəti artmış, iqtisadi-mədəni həyat kökündən dəyişmiş, çörək dərdi, hüquq dərdi həmişəlik sürgünə göndərilmişdir. Qocaman Vətən torpağı dönməz oğullarının iradəsi ilə, azad insan əməyi sayəsində günü-gündən gəncleşir. Ot bitməyən boş səhralarda yeni şəhərlər salınır. İlan mələyə çöllərdə güllər, çiçəklər açır, nəmli, qaranlıq, dar mənzillər günəşli ağ evlər əvəz edilir, xalq hər keçən ildən bir əsr yaşayır. Hər gün quru bir səhra yeni bir gülşənə, laləzərə çevrilir:

Boz səhralar çiçək açır, sular durulur,
Dağla üstə dağlar qoyur insan hünəri.
Hər addımda səadətə bir ev qurulur.
Bütün dünya alqışlayır bizimkiləri.
Dağlar üstə dağlar qoyur insan hünəri.

Səməd Vurğunun haqqında yazan alim, şair və tənqidçilərin hamısı və onun müxtəlif millətlərdən olan bütün qələm yoldaşlarının şairin xalq arasında geniş yayılmış məşhur «Azərbaycan» seriyə həmişə xüsusi əhəmiyyət vermişdilər. Nəinki təkə şəirin özü haqqında, müasir Azərbaycan şeri haqqında yazanlar bu şeri birinci növbədə xatırlayıb misal gətirir. Şərdə respublikanın sərəvəti, təbi gözəlliyi, vətənə, xalqa olan sonsuz məhəbbətin tərənnümü edildiyini göstərməklə bərabər, onun siyasi mənasını ayrıca olaraq fərhələ qeyd edirlər ki, bu da səbəbsiz deyildir.

İstər Avropanın, istərsə də müsəlman Şərçinin bütün mürtəcə və diplomat tarixçiləri Azərbaycanı sahibi olan bir ölkə və azərbaycanlıları müstəqil bir xalq kimi tanımağı lazım bildirdilər. Onların beşəri rəvəc olan uydurulmuş cizma-qaralarında bu xalqın müəyyən bir adı da yox idi. Vicdanları satın alanların tutduğu siyasi xətt-hərəkətdən asılı olaraq kimin kəfi necə istəyirdi xalqa o adı verirdi. Bu ölkədə müəyyən dövrlərdə islam mövhumatının

yayıldığını və xalqın türk sistemi dilində danışdığını əsas götürüb təcavüzkar, müdaxiləçi məqsədlərə görə ya etiqad, ya da bir dili yeganə milli əlamət sayıb Azərbaycan xalqının tarixini başqa xalqların tarixi içərisində əridib itirirdilər. Bu siyasi hərcmərəklik içərisində Azərbaycanın həmişə öz qabaqcılığı etibarilə kəskin surətdə fərhələnən mədəniyyəti və tarixi varlığı da itib batırdı. Azərbaycanlılar ərəb istilasının başladığı dövrlərdən ərəb xəlifəliyinin süqutuna qədər azı yüz il qədim Zaqafqaziya xalqları ilə əlbir Şərq despotizminə qarşı vuruşmuşdular. Tarix, Babək hərəkatı qədər ərəb istilasına qarşı çevrilmiş, ərəbləri gücdən, taqətdən sala bilən ikinci bir hərəkat tanımır. Bu, müdaxiləçi yağlara qarşı müqəddəs vətən sevgisi ilə alovlanan kütləvi bir hərəkat idi. Səməd Vurğun bu tarixi vuruşmanın mahiyyəti və məqsədini çox düzgün əks etdirmişdir:

Mənəm bu torpağın qüdrəti, canı,
Yağlır almasın Azərbaycanı.
Bu yaşıl yaylalar öz vətənimdir.
Südü nü əmdiyim ana mənimdirdir.

Mənimdirdir bu hava, bu su, bu torpaq,
Əlimdə tutduğum bu qanlı bayraq.
Mənimdirdir bu bahar, mənimdirdir bu qış.
Bu zohmət, bu öküz, bu torpaq, bu xış!

Deyərək qaldırdı Babək səsinə,
Başına toplayıb öz dəstəsinə,
Bu sıra dağları, dar keçidliəri,
Vətən sevgisi ilə aşıdı irəli.

Bu tarixi həqiqətlərə əsaslanan tarix elmi bir daha təsdiq etdi ki, azərbaycanlılar satqın cizmaqaraçılığın uydurduğu, «zənn etdiyi» kimi «Qafqaz müsəlmanları» deyil, hər cürə tarixi təcavüzkarlığa, qəsbkarlığa qarşı ardıcıl tarixi mübarizə aparan qüdrətli bir xalq kimi tanınmışdır və tanınmalıdır.

Səməd Vurğunun Azərbaycanın qəhrəman keçmişinə həsr olunmuş şeirləri bu həqiqətin bədii inkisadıdır. Şairin vətəni gözü ilə çox odlar görmüşdür:

Fəqət bu torpağın qəhrəman oğlu,
Öroyi inamla, ümidlə dolu,

Qanlı süngülərə görmüş köksünü,
Qanilo yazmışdır hər qalib günü.

Ərəb istilasından sonra azərbaycanlılar yenə də Qafqaz xalqları ilə əlbir, qəsbkarlarla vuruşmuşlar ki, bu da Babək hərəkatının yeni şərəitdə davamı idi. Səməd Vurğunun şerlərində bu günün ayılmış insanının münasibəti, ümumxalq münasibəti çox aydın əks olunmuşdur:

Mən az bilməyirəm boş dastanları,
Həyatda çarpaşq bir yol keçmişəm.
Qılıncı, buyuzlu qəhrəmanları
Çoxdan axtarmışam, çoxdan seçmişəm.
Bilirəm İskəndər Azərbaycanı,
Gəldi quduz kimi taladı getdi,
Qacar ayaqladı böyük İrənı,
Tiflisi odlara qaladı getdi.
İldırım Bəyazid, Teymur, Çingiz xan,
Mın ocaq söndürüb, qapı bağladı.
Gözlərdə ittiqam, qılınclarda qan,
Buludlar kişənəyib, göylər ağladı.

Bu tarixi həqiqətlərə əsaslanan elm bir daha təsdiq etdi ki, azərbaycanlılar «monqoldan dönmə» «Qafqaz tatarları» kimi deyil, tatar, səlcuq, monqol, Teymur istilasına qarşı Qafqaz xalqları ilə əlbir həmişə çiyin-çiyinə vuruşan azadxah bir xalq kimi tanınmışdır və tanınmalıdır.

Səməd Vurğunun Azərbaycanı həsr etdiyi şerləri bu iftixar hissini bədii ifadəsidir:

Günəşdən rəng alan bir saf qanıam var,
Mənim də yurdum var, qəhrəmanım var.

Səttar xan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı, Səməd Vurğunun şerində deyildi ki, bu xalqın milli əənələrində, böyük Vətən məhəbbətinə möhkəm sadiq qaldığını çox aydın göstərir.

Axma, Araz! Dayan, Araz!
İnsaf elə bizə bir az,
Bir ürəyi iki yərə
Collad kimi bölmək olmaz...
Azəridir mənim adım,

Bağlansa da qol-qanadını,
Dünya bilir şöhrətimi:

Azərbaycan parçalansa da hər iki tərəfin həmişə dostları da, düşmənləri də bir olmuşdur. Səttar xanı, Xiyabanını, Doktor Eranını və onlarca belə vətənpərvər Azərbaycan inqilabçılarını vəhşəcəsinə və xəyanətə öldürən Babək başını kəsən, Nəsiminin dərisini diri-diri soyan, qan içən mürtəcelərin və onların himayəçilərinin xələflərindən başqa bir şey deyildir.

Azərbaycan xalqının tarixi onun mədəniyyətinin, ədəbiyyatının da spesifik xüsusiyyətlərini, ideya istiqamətini, həmcinin başqa xalqlarla olan mədəni və ədəbi əlaqəsinə müəyyən etmişdir. Başqa xalqların azadlıq və istiqlaliyyətinə və mədəni irsinə hörmətlə yanaşmaq, onların ləyaqətini qiymətləndirmək, Azərbaycan ədəbiyyatı və ictimai fikrində ən gözəl əənələrdən biri olmuşdur. Nizaminin əsərlərində təsvir etdiyi hindli həkim, çinli Mani, azərbaycanlı Fərhad, yunanıstanlı İskəndər, yəmənli Simnar, ərəbistanlı Leyli və Qeys və sair, şair üçün eyni dərəcədə hörmətə layiq insanlardır. Nizaminin beş böyük əsərindən heç birində «müsəlman» ələmindən bəhs olunmur. Bu əsərlərin hamısının mövzusu İslamiyyətdən çox əvvəlki Şərqdən, xüsusən Qafqaz həyatından alınmışdır. Təkcə «Sirlər xəzinəsi»ndə Soltan Səncər və Harun Rəşidlə əlaqədar olan hadisə fərqlənir ki, bu kiçik hekayətlərdə də yenə Şərq despotizminin amansız tənqidi verilir. Nizaminin Firdovsiyə hörməti və Firdovsi yaradıcılığı motivlərinə yaxınlığı da yenə dini mövhumata qarşı fikirlərlə əlaqədardır desək səhv etmərik. Təsədufi deyil ki, Firdovsiyə olan bu müsbət münasibət M.F.Axundov yaradıcılığında da davam edir. Axundov deyirdi ki, bizə din təəssübü, müsəlmançılığın təəssübü lazım deyil, Vətənimizin və vətəndaşların təəssübü və qeyrətinə çəkmək lazımdır. Həqiqətdə ərəb feodalları və onların İslam mövhumatı ilə azərbaycanlıların nə kimi bir yaxın əlaqəsi ola bildirdi ki, onlar Azərbaycanın qədim mədəniyyətini və mədəniyyət abidələrini elə alt-üst etdilər ki, indi də bu qədim mədəniyyətin xüsusiyyətlərini dəqiq müəyyən etmək mümkün olmur. Şairin dediyi kimi:

Dağlarının başı qardır,
Ağ örpəyin buludlarıdır.
Böyük bir keçmişin vardır,
Bilinməyir yaşın sonın,
Nələr çökdi başın sonın!

Şirvanşahlar dövründə yaşayıb-yaradan böyük Azərbaycan şairi Xaqani həbsxanada ikən yazmışdı ki, mən nə Abbasilərdən kömək gözləyirəm, nə də Səlcuqlardan bir təmənnam var. Həqiqətdə də Abbasilər və onların mənəvi himayəsinə sığınmış Səlcuqlarla Xaqaninin mənsub olduğu xalqın nə kimi bir əlaqəsi ola bilərdi ki, bu xalq Zaqafqaziyanın başqa xalqları kimi onlardan zülm-əsərat, qəsbkarlıq və talançılıqdan başqa bir şey görməmişdi. Səməd Vurğun məhz bu tarixi həqiqətləri nəzərdə tutmuşdu.

Bələliklə, sözün geniş mənasında Babəksiz Azərbaycan xalqının Şərq despotizmi və onun mənəvi silahına qarşı çevrilməsi mübariz, qəzəbli ruhunun ifadəsi kimi həmişə Azərbaycanın qabaqcıl klassik ədəbiyyatının canını, ruhunu təşkil etmişdir. Sonralar da xalqın şüurunu, onun məişətini hər cürə dini təsirlərdən təmizləmək uğrunda mübarizə yenə bu ədəbiyyatın ən səciyyəvi cəhətlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycanlılar Şərq xalqlarından biri olmaq etibarilə bu xalqın mədəniyyətilə bütün Şərq xalqlarının ümumi mədəniyyətində çox mühüm yaxınlıqlar olmuşdur və vardır. Şərqdə azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsilə əlaqədar olaraq bu yaxınlıq bundan sonra daha da qüvvətlənəcəkdir. Lakin Azərbaycan haqqında yazan təəssübkeş cızma-qaraçıların «anladığı» kimi deyil, sözün həqiqi mənasında tarixi-mədəni, ədəbi bir yaxınlıqdır. Azərbaycan xalqının tarixində heç elə bir hadisə olmamışdır ki, bu xalq hər hansı bir təcavüzkar müsəlman və ya qeyri-müsəlman dövlətilə birləşib başqa xalqlara qarşı qəsbkarlıq müharibəsi aparsın. Bunun əksinə, azadlıq, istiqlaliyyət uğrunda mübarizə edən xalqlara Azərbaycan həmişə öz kömək əlini uzatmışdır və onlardan da kömək almışdır. Buna görədir ki, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanda pənisləşmə və pantürkizm fikirlərinin təbliği etməklə bu xalqı Şərq despotizmi və Qərb imperializminin qucağına atmaq istəyənlər həmişə biabırçasına məğlub olmuşlar. Müasir dövrdə fars mürtecelərinin Cənubi Azərbaycanda apardıqları farslaşdırma təbliğatı və onun nəticələri buna canlı misal ola bilər.

Deyərlər ki, indi İran mürteceləri cənubi azərbaycanlıları «pərkəndari azadə» adlandırmırlar. Yəni yola gəlməyən üsyançı, inqilabçı xalq.

Deyəsən bu cənablər nəhayət başa düşmüşlər ki, azərbaycanlılar nə «Qafqaz müsəlmanları», nə «Qafqaz tatarları», nə «monqoldan dönmə», nə «farsdan dönmə», nə də «xalis müsəlmanlar

dır». Buna görə də açıqdan-açığa kütləvi qırğın, talan və millətə məhv etmək siyasətinə keçmişlər. Səməd Vurğunun şəridində bu alçaq, vəhşi, barbar qırğınlarla, talanlara qarşı xalqın münasibəti çox aydın və parlaq şəkildə ifadə edilmişdir:

Cəllad! Yanıb od olsa da, külə dönməz arzular.
Təbiətin ana qəlbini qul doğmamış insanı!
Hər ürəyin öz dünyası bir səadət arzular,
Qanlar ilə yazılmışdır hər azadlıq dastarı.
Təbiətin ana qəlbini qul doğmamış insanı!

Əzəl başdan düşmənimdir üzün murdar qaranlıq...
Hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı.
Kainata dəyişməyəm şəhərimizi bir anlıq,
Mənəm Odlar ülkasinin günəşə donlu övladı!
Hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı!

Nədir o dar ağaclardan, de, kimlərdir asılan?
Oyuncaqımı gəlir sənə Vətənimin haqq səsi?
Dayan! Dayan! O an gözür hər ürəkə bir aslan,
Boğazından yapışacaq onun qadir pəncəsi,
Oyuncaqımı gəlir sənə Vətənimin haqq səsi?

Hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı! Səməd Vurğunun «Azərbaycan» şeiri də hər şeydən əvvəl Azərbaycan xalqının, sosialist millətlərin məhrəban ailəsində qazandığı bu böyük siyasi hüququn bədii tərənnümüdür. Buna görədir ki, nəinki onun haqqında yazanlar, şairin özü də müxtəlif əsərlərində bu şeərə qayıdır. Onun mənalı misralarının gah Fərhad-Şirin dövrünün vətənpərvər qızlarının nəğmələrində dinləyir, gah sovet xalqlarının Böyük Vətən müharibəsində həlak olan qəhrəmanlarının mərmər heykəli üzərində oxuyur, gah da bu nəğməni son nəfəsdə vətəninin anıb dəniz kimi dalğalanan yaralı azərbaycanlı qızıl əsgərin dilindən eşidir:

Gözüm yolda, könlüm səsə,
Dinlə mənə son nəfəsdə:
Qoy Vurğunun sözlərindən
Bir bənd deyim sən dəfə mənə.
Sən də eşit bu nəğməni.
Qoy dolansın bu ələmi.

«El bilir ki, sən mənimdən,
Yurdum, yuvam, məskənimdən,
Anam, doğma Vətənimdən,
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan!»

Səməd Vurğun Azərbaycana təkcə bir şer həsr etməmişdir. Onun bütün yaradıcılığı Azərbaycana həsr edilmişdir.

Vurğunun təkcə dramları xalqı tanımaq, sevmək və onun qəhrəman keçmişini düzgün qiymətləndirmək nöqtəyi-nəzərindən çoxcildli yazılı mənbələrdən qat-qat artıq məlumat, bilik və təsəvvür verə bilər. Onun Azərbaycanın müasir həyatından bəhs edən əsərləri daha dərin idrak əhəmiyyətinə malikdir. Haqqında bəhs etdiyimiz «Azərbaycan» bu yaradıcılığın əsas istiqamətini və məqsədini xüsusi, siyasi bir kəskinliklə əks etdirdiyi üçün qiymətlidir.

Səməd Vurğun mənsub olduğu xalqın dilini və əməlini aydın başa düşən, öz sənətini xalq həyatı və mübarizəsilə qidalandıran, bacaran, zəhmətkeş insani öz qəlbində yaşada bilən və onunla birlikdə nəfəs alan bir sənətkardır. Onun sənətinin qüdrəti, şerinin təsir gücü hər şeydən əvvəl əsərlərində təsvir və tərənnüm etdiyi həyat həqiqətlərində, ümumxalq iradəsində, zəngin xalq məna-viyyatındadır. Onun əsərləri başında şəərəfli bir tarix dolanır ki, bu onun mənsub olduğu xalqın tarixi və bugünkü varlığıdır. Lakin şair bu varlığa, bu tarixə yalnız xəyalları oxşaya bilən şirin bir rəvayət kimi baxmır. Birinci növbədə xalqı, onun tarixini irəli aparan, müasir, qabaqçıl tendensiyaları, el həyatında və şüurunda baş verən enlikləri görüb-göstərməyə çalışır.

Səməd Vurğunun böyük xidmətlərindən biri də Azərbaycan şerinin ən yaxşı ənənələrini, xalq bədi'i təfəkkürünü və onun bədi'i talantını, həmişə göz bəbəyi kimi qoruması, bu poetik ənənələri davam və inkişaf etdirməsidir. Şair:

İlham aldım ana yurdun söz qüdrətindən

— deyir.

O, Azərbaycan şerinin mübariz təbiətini mənimsəmiş, ona sadıq qalmış və bu bünövrə üzərində yüksələrək şerimizin şöhrətinin ən istedadlı varisi olmuşdur. Buna görədir ki, Səməd Vurğunun sənətində şairin özü ilə bərabər onun böyük sələflərinin də

şairlik vüqarı yaşamaqdadır. Bu şerdə təkcə Səməd Vurğunun deyil, Nizami, Füzuli, Vaqif, Sabir, Qurbani və Ələsgər şerinin də ruhu, əzəməti, raiyyəsi və təsir gücü aydın duyulmaqdadır. Onun şerində Azərbaycan ədəbi irsi özünün bütün qabaqçıl, qüdrətli ənənələri ilə Vətənin xidmətində və keşiyindədir.

RƏSUL RZA

Rəsul Rza ilk şerhlərində fikirlərini, arzularının müasirliyi, mövzularının həyatiliyi, aktuallığı və şerhdə yeni bədii şəkil axtarışları ilə diqqəti cəlb etmişdir. Onun 20-ci illərdə və 30-cu illərin əvvəllərində yazdığı «Bakı», «Ölkəm», «İstək» kimi şerhlərində Azərbaycanı dinc quruculuq əməlləri tərənnümü edilirdi.

Şair təbiətə qalib gəlmək, «Gülmüş belli Arazı», «Sahillərini keçən Kür»ü, «Bağrı yanıq geniş çöllərə, boz muğanlara, yanıq millərə doğru» çevirmək, pambıq istehsalını artırmaq, Xəzərin qoynunda yeni buruqlar qurmaq, yeni çay tarlaları salmaq, respublikanın zəngin yeraltı sərvətlərini çıxarmaq işində yazırdı.

Bu şerhlərdə Azərbaycanın qısa bir müddətdə nümunəvi respublikaya çevriləcəyi inamı çox qüvvətli idi. Bunlarda bu günün sabahı, daha parlaq gələcəyi haqqında coşqun romantik arzular, vətənin yüksəliş perspektivlərinin tərənnümü xüsusilə nəzərə çarpırdı:

Açılanda ay qabağı, göydən bulud çökiləndə,
Sədəf kimi ağ ulduzlar göy sulara töküləndə,
Dalğaların qucağında qızıl güllər okiləndə,
Bayıldan ta Narginəcn demir körpü çökiləndə

Baxtı sola-sağa, Bakı,
Fərəhindən coşan qəlbin
Dönəydi bir dağa, Bakı!

Çox keçmədi ki, bu arzuların çoxu həqiqətə çevrildi. Şair bu dəfə «Bizim bayram», «Çay», «Dəniz», «Dənizçilər nəğməsi», «Gənclik nəğməsi» kimi şerhlərində doğma xalqının tərəqqisindən, mədəniyyətinin çiçəklənməsindən yazdı.

İlk şerhlərində Rəsul Rzanın da yeni şer üslubu bu vahid üslubun özvi hissəsi idi. Bununla belə Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Mikayıl Müşfiq və başqa şairlərin yaradıcılığında olduğu kimi bu üslubun da fərdi xüsusiyyətləri aydın nəzərə çarpırdı. Gənc şair şer texnikasında, şairanə cümlə tərzində, şer dili və in-

tonasiyasında, bədii təsvir vasitələrində, obrazlarında, ifadə üslurlarında, dildə arxaizmə və neologizmə münasibətində yeniliyə, orijinallığa xüsusi fikir verirdi. Poetik formalar, şer texnikası, kompozisiya, obraz, intonasiya və poetik cümlə quruluşu cəhətindən şair milli ədəbi ənənələrə əsaslanır, bir tərəfdən qoşma, gəraylı, bayatı, nəğmə, məsnəvi şekillərini işlədir, vəznli şer in, ərüz və hecanın müxtəlif şekillərində əsərlər yazır, digər tərəfdən «sərbəst şer»ə xüsusi meyl göstərirdi.

Hələ 20-ci illərin ikinci yarısından və 30-cu illərin əvvəllərində yenilik, yeni məzmun, yeni forma axtarışları Azərbaycan yeni şerinin ilk yaradıcılığının hamısını sənətdə hələrin yeni özünməxsus bir şəkildə çox aydın görünürdü. Bu ümumi yenilik meylinin, o cümlədən də, Rəsul Rzanın yaradıcılığında yeniliyə olan meylin mahiyyətini, istiqamətini aydınlaşdırmaq üçün şerimizdə olan novatorluğun tarixçəsinə aid olan mühüm bir məsələni xatırlamaq lazımdır. Azərbaycanın qabaqcıl şerində sözün geniş mənasında bədii formada yenilik, novatorluq (qədim, orta əsrlər və XIX əsr şerinə nisbətən) XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Şerdə kompozisiya yeniliyi, natiqlik intonasiyası, çağırış ruhu, ənənəvi poetik formaları inkişaf etdirmək, yeniləşdirmək meyilləri 1905–1917-ci illərin Azərbaycan şerində çox qüvvətli idi. Biz XX əsrin dahi, novator şairi Sabirin, eləcə də Qəmküsər, Əli Nəzmi, M.Hadi, A.Şaiq, Abbas Səhhet, H.Cavid kimi şairlərin şerlərində bu yeniliyi çox aydın görürük. Bu şairlər və bir sıra başqaları o zaman dövrlərinə görə şerə yeni məzmun gətirdikləri kimi, şeri bədii forma cəhətdən də xeyli zənginləşdirmiş, müasirləşdirmişdilər. Lirik dramatik, epik, liro-epik şer in, məsnəvi, qoşma, dördlük, bayatı, beşlik, altılıq, rübai, tərkibbənd, müstəzad, sonet və s. poetik formaların müxtəlif yeni şekillərini, mənzum dramın klassik nümunələrini yaratmışdılar. Bu illərdə ənənə çərçivəsindən kənara çıxma bilməyən epioqçu şairlər də var idi. Lakin müasir ruhlu bütün mütərəqqi şairlər novatorluq yolu ilə gərdirdilər. Həm də bu yenilik, novatorluq, hər şeydən əvvəl, zəngin, mütərəqqi ənənələr əsasında, müəyyən poetik forma və janrların yaradıcı surətdə inkişaf etdirilməsi yolu ilə yaranırdı. Sabirin Füzuli müstəzadından, tərkibbəndindən, M.Hadinin Nizami və Xaqani məsnəvisindən yaradıcı şəkildə istifadə etməsi kimi... Əlbəttə, başqa ədəbiyyatların təcrübəsindən alınmış poetik formalar,

janrlar da var idi. Məsələn, mənzum dram, sonet, mənsur şer kimi.

Deməli, bizim gənc şairlər sənət dünyasından göz açıb ərsəyə gəldikdə yalnız qəzəl, qəsidə, məsnəvi, qoşma kimi qədimi ədəbi-poetik formaların deyil, yeni əsrin ruhuna, təbiətinə uyğun novator bir şer ənənəsinin də varisləri, Sabir kimi böyük bir müəllimin, dahi novator şairlərin də varisləri idilər.

Azərbaycan şerində sənətkarlıq yenilikləri, novatorluq daha səmərəli, həm də o vaxta qədər görüləməmiş bir sürətlə inkişaf etdi. Yeni məzmun özü ilə bərabər şerə yeni-yeni bədii formalar gətirdi.

20-ci illərin axırlarında və 30-cu illərdə Azərbaycan şer dilinin sadəliyi, xəlqiliyi, vəzn, kompozisiya, realist obrazlılıq sahəsindəki yeniliyi etibarilə ən yaxın keçmişə nisbətən belə çox dəyişmiş, zənginləşmişdi. Ümumiyyətlə, yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycan şeri öz məzmunu, bədii estetik xüsusiyyətləri etibarilə novator bir şer idi. Ancaq bu novatorluq ayrı-ayrı qabaqcıl şairlərin yaradıcılığında, fərdi sənətkarlıq yenilikləri kimi meydana çıxırdı. Rəsul Rza da öz fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri, meylləri ilə bu yenilik hərəkatına qoşulmuş şairlərdən biri idi.

İstər keçmişdə, istərsə də 1905–1917-ci illərdə Azərbaycan şerində sərbəst şer şəkli işlənməmişdir. Doğrudur, xalq şerində və ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında sərbəstliyə meyl olmuşsa da, bu, sözün müasir mənasında sərbəst şer deyildi. Şerin bu şəkli Azərbaycanda, 20-ci illərin axırları və 30-cu illərin əvvəllərində şairlər tərəfindən işlənməmiş, bir çox şairlər, o cümlədən, Rəsul Rza yaradıcılığının ilk dövrlərindən eyni zamanda sərbəst şerə də həvəs göstərmişdir. Sonralar isə bu şəkli onun işlətdiyi əsas formalardan biri olmuşdur.

Mühüm bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan şerində novatorluq yalnız sərbəst şerə özünü göstərən bir xüsusiyyət olmamışdır. Bu, bəzi tənqidçilərin səhvdir ki, otuzuncu illərin əvvəllərində ancaq sərbəst şer yazanları novator şair hesab etmiş, bununla da məsələni dolaja salmışlar. Bu, şerə novatorluq məsələsi formalist münasibətin nəticəsi idi. Əsl həqiqətdə isə novatorluq şerinin müxtəlif şəkillərindən, həm ənənəvi, həm də yeni poetik şəkillərindən istifadə edən, öz yaradıcılıqlarında ən qabaqcıl milli ədəbi ənənələrə əsaslanan və müasir şerinin nailiyyətlərindən yaradıcı şəkildə istifadə edən şairlərin hamısının əsərlərində özü-

nü aydın göstərirdi. Bunun əksinə, ədəbi ənənədən uzaqlaşanlar, tənqidçilər formalizmə, modacılığa uyanlar isə sərbəst şer yazsalar da şerə heç bir yenilik gətirə bilmirdilər. Səməd Vurğunun, Süleyman Rüstəmin, Mikayıl Müşfiqin, eləcə də R.Zənanın əsərlərində olduğu kimi bu dövrün ən yaxşı şer nümunələrində xalq şeri, Füzuli, Sabir və Vaqif şer ənənələri davam və inkişaf edirdi.

Şairlərdən bir qisminin yaradıcılığında bədii poetik forma cəhətindən Sabir təsiri, başqa bir qismində Vaqif və xalq-aşiq şeri təsiri və s. üstünlük təşkil etsə də, hər halda, müterəqqi ənənəyə bağlılıq qabaqcıl şairlərin hamısının əsərlərində hiss olunurdu. Rəsul Rza ilk dövrlərdə bədii forma axtarıqlarında istər vəznli, istərsə sözün müasir mənasında sərbəst şerlərində xalq-aşiq şeri ilə Mayakovski şerlərindən daha çox təsirlənən şairlərdən biri idi. Aşağıdakı parçada şairin üslubunda bu mənbələrdən aldığı təsirlər özünü çox aydın göstərə bilər:

Bağrı yarıqanlı
Geniş çöllər, Araz!
Boz muğanlarla
Yanmış Millor, Araz!
Sənə həsrətli bu gün,
Mehriban bir anasən.
Onları çox,
bağrına bas.
Çağır çıxsın
Yarığa Kür.
Bəlkə ilanlar mələyən
boş çöllərlə
Barışa Kür,
Sarığa Kür.

İlk dövrlərdə, şair, özünün bir şerində etiraf etdiyi kimi «bəzən xalları bərkiməmiş nəğmələr» də yazırdı. Şer dilində neologizm həddindən artıq meyl göstərir, poetik cümlə quruluşunda qeyri-təbiiyyə də yol verirdi. Lakin bunlar hamısı yeni forma axtarıqları yolunda, daha dəqiq deyilsə, sərbəst şer şəklinə yiyələnmək yolunda meydana çıxan çətinliklər idi. Həm də bu, şairin çətinlikləri deyil, ümumiyyətlə, 30-cu illərin sərbəst şerində qarşıya çıxan çətinliklərdən idi. Bu illərdə bizim şerimizdə sərbəst şer hələ öz milli koloritini, milli xüsusiyyətlərini axtarırdı, məhkəm surətdə əsaslanmalı olduğu ədəbi ənənələri axtarırdı, həm də bir

qədr də inadkarlıqla axtarırdı. Bu inadkarlıq ayrı-ayrı sərbəst şe-
rlərdə müxtəlif xasiyyət idi. İfrat inadkarlıq göstərənlər tələsir, ol-
laməlik edir, formalizmə, modaçılığa uyur, milli ədəbi ənənəyə
xor baxır, bunun nəticəsində söz sənətinin şərəfini şöhrətini təş-
kil edən xəlqlikdən uzaqlaşır. Məsələyə şüurlu yanaşan
«inadkarlar» isə yeni yollar, üsullar axtarır, doğma milli ədəbiyyat-
ni, çox esrli zəngin Azərbaycan şeşrinin möhkəm sarsılmaz zəmi-
ni əsasında irəliləmək istəyirdilər. Belə şüurlu inadkarlardan biri
də Rəsul Rza idi. Elə buna görədir ki, təmkinlə, təcridlə bu sahe-
də çalışıb, nəhayət Azərbaycan poeziyasında sərbəst şeşrin ən yax-
şı yaradıcılarından biri ola bilmişdir.

Yaradıcılığının ilk dövründən Rəsul Rza xalqımızın yeni hə-
yat yolunda qabiliyyətli mübarizəsindən yazmaqla bərabər, bey-
nəlxalq mövzuda da əsərlər yazır, müstəmləkə və yarımmüstəmləkə
ölkələrində baş verən inqilabi hərəkatı, xalqların azadlıq, isti-
qaliliyyət və demokratiya uğrunda mübarizəsini alqışlayır. Çin
inqilabına həsr etdiyi «Çapey», İspaniya respublikaçılarının mü-
barizəsinə həsr etdiyi «Madrid» şeşrinə və xalqların mübarizədə
qazandığı şöhrət, şairi öz doğma xalqının şöhrəti qədər sevindirir,
ruhlandırır, qanadlandırır. «Almaniya», «Həbəşistan», «İnqales-
yo» kimi əsərlərində şair Almaniya və İtaliya faşistlərinin törətdi-
yi cinayətlərə qarşı xalqların ümumi nifrətini, qəzəbini ifadə edir-
di. Bu mövzular, ümumiyyətlə, Azərbaycan şeşrinin əsas mövzula-
rından idi. Lakin bu mövzu Rəsul Rzanın əsərlərində fərdi poetik
ifadə xüsusiyyətləri ilə səslənirdi. Məsələn, «Almaniya», «Cəl-
ladları durdur» və «Çapey» şeşrinə sonradan şairin yaradıcılığın-
da əsas fərdi üslub keyfiyyətindən birinə çevrilən mübahisə, mü-
naqişə ruhu, natiqlik intonasiası və ahəngi var idi. Şair oxucusu-
na müraciətə «Dinlə, danışır qələm» deyirdi və həqiqətən bu şe-
rlərdə qələm danışır, faşizm fitnəkarlığını ifşa edən və xalqları bu
ədalətsizliyə qarşı mübarizəyə çağırın həyəcanlı nitq söyləyirdi.
Bədiü forma cəhətindən siyasi-lirik şeşrin deklamasiya növündən
olan bu şeşrlər mübahisəni, münaqişəni sevən hücumçu şeşrlər idi.
Yaradıcılığının sonrakı dövrlərinə aid olan «Haqqın səsi», «Sülh
ordusunun sira nəfərləri», «Dinc oturun», ağalar» kimi şeşrlərində
bu natiqlik intonasiası daha da qüvvətlənmişdir.

Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, şerdə mübahisə tonu,
ahəngi, münaqişə ruhu və intonasiası Səməd Vurğunun, Süley-
man Rüstəmin, Osman Sarıvəllinin, Əhməd Cəmilin, M. Rahimin

və bir çox başqa şairlərin əsərlərində gördüyümüz kimi, ümumiyyə-
tlə, bütün mərhələlərdə Azərbaycan şeşrinin üslubunun ən yax-
şı mübariz xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. Bu da öz növbəsində
yeni şeşrin üslubunda Sabirə, Hadi şeri ənənələrinin davamı və
inkışafı olmuşdur.

Demişlər ki, «üslub insanın özüdür». Bu sözdə, az da olsa,
müəyyən bir həqiqət vardır. Şerimizdə haqqında bəhs etdiyimiz
mübahisə, münaqişə ahəngi, hücumçu ruh da hər şairin özünə, öz
sənətkarlıq, görüş vüsətinə uyğun bir şəkildə meydana çıxmışdır
ki, bu fərdi temperament R. Rzanın da şeşrlərində özünü göstərmiş-
dir.

Rəsul Rzanın «Cəlladları durdur», «Almaniya», «Çapey» şe-
rlərində fərqli olaraq «Həbəşistan», «Madrid» və «İnqalesyo»
şerləri hekayə, «həşbi-hal» tərzində yazılmışdır. Bunlar süjetli
sərbəst şeşrlərdir. Bunlarda artıq şair natiqlik etmir, təsvir edir,
söhbət edir, müəyyən təsirli bir hadisəni həyəcanla naql edir.
Başqa sözlə bunlarda şairinə emosionallıq, hiss, həyəcan, nifrət
və qəzəb hücumçu sözlərlə, münaqişə və mübahisələrlə deyil,
təsvir, hekayə yolu ilə ifadə edilir. Məsələn, «Həbəşistan» şeşrin-
də həbəş kəndlisi Tobi cəbhəyə gedir. Onun qadını Xalidə və kör-
pə oğlu Tano faşist bombasından məhv olurlar. «Madrid»də, şer
əvvəllərində Paris səhnəsində «Karmen» rolunda gördüyümüz
vətənpərvər ispan qızı şerinin sonunda İspaniya respublikaçıları sı-
rasında faşistlərə qarşı mübarizədə görünür. «İnqalesyo» şeşrinə
bütün ailəsi faşistlər tərəfindən qırılan İnqalesyo təsvir edilir.
R. Rzanın «Almaniya», «Cəlladları durdur» şerlərini natiqlik şeri
adlandırmaq mümkündürsə, bunları təhkiyəli şer adlandırmaq
olar. Azərbaycanda təhkiyəli şeşrin yeni şəkilləri 20-ci əsrin birin-
ci rübündə yaranmış və özünün yüksək formasını kəsb etmişdir.

R. Rzanın yaradıcılığı göstərir ki, istər mübahisə ruhu, müna-
qişə ruhu şeşrlər, istərsə də bu hekayə ruhu əsərlər sonradan
onun yaradıcılığında əsas yer tutmuşdur.

İdeyalılıq, xəlqlik və vətənpərvərlik ilk dövrlərdən Rəsul
Rza şeşrlərinin də əsas məziyyətlərini təşkil etmişdir. Bu xüsusiyyə-
tlər onun ikinci cahan müharibəsi illərində yazdığı şeşrlərdə
özünü xüsusi bir aydınlıqla göstərmişdir. Müharibə dövrünün mü-
bariz şeşrinin yaradan qabaqcıl şairlərindən biri kimi Rəsul Rza, Və-
tənin ağır günlərində Vətən borcunu ləyaqətlə yerinə yetirmişdir.

Bizim müharibə illərində yaranan şerimiz məhiyyət etibarilə
Vətən uğrunda dərinliklərdən dalğalanan bir dəniz kimi hərəkatə

gölen xalqın yenilməz ruhu, məğrur səsi idi. Bu şer oğlunu cəbhəyə yola salan əsgər analarının, arxada cəbhə üçün çalışan insanların, vətənpərvər ziyalıların, elin, obanın qəzəbli səsi, çağırışı idi. Mühəribə dövrü şeri düşmənlə mübarizədə misilsiz qəhrəmanlıq göstərən döyüşçülərin, igid təyyarəçilərin vətən qarşısında içdiyi and idi. Rəsul Rzanın da «Bəxtiyan», «Vətənə hədiyyə», «Vətən nəğməsi», «Bakı danışıq», «Azərbaycanlı döyüşçülər», «Dörd yüz on altı», «And», «Əsgər anasının sözü», «Pilot qardaş», «Yurdumuzun qəhrəmanı», «Gülbahar» kimi bir çox şerləri bu ruxda yazılmışdır.

Şairin mühəribə illərində yazdığı şerlərin demək olar ki, hamısı (bu şerlərin sayı 50-yə yaxındır) qoşma, dörtlük, beşlik, altılıq, məsnəvi və nəğmə kimi klassik və ya xalq şeri şəklində yazılmışdır. Bircə, bu ondan irəli gəlirdi ki, şair, həmişə olduğu kimi bu illərdə də məzmunu uyğun şer şəkillərindən istifadə etməyə çalışmışdır. Şübhəsiz ki, əsgər anasının və ya döyüşçünün dilindən deyilən sözlərin məzmunu ona uyğun, milyonlarla sadə adamların zövqünə uyğun geniş yayılmış belə bir forma tələb edirdi:

Göy doryalar dorin olur,
Bahar yeli sərın olur,
İnsan ömrü şirin olur,
Əsirgəsom onu səndən,
Nəmər olum mən, ey vətən!

Bağrım atəş bulağıdır,
Sinəm tərən oylağıdır,
Bu yer Babək torpağıdır,
Döşüm polad səngər olar,
Bizdə xalqın qüdrəti var.

Burada oxucu sual verə bilər ki, bir halda ki, şair, yaradıcılığının müəyyən dövründə və məhz ikinci cahan müharibəsi, milyonlu dil tapıb danışmaq üçün, yenə klassik və xalq şeri formalarına müraciət etmiş, bu illərdə sərbəst şer yazmamış və ya az yazmışdır, buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, Azərbaycan şerinə klassik və xalq şeri formaları, əsrlərin təcrübəsindən yaranan ənənəvi formalardan daha uyğundur və sərbəst şerə ehtiyac yoxdur?

Yox, belə bir nəticə çıxarmaq olmaz. Birinci ona görə ki, bədii yaradıcılıqda məzmun dəyişdiyi kimi ona uyğun olaraq forma

da dəyişir. Ümumiyyətlə, yenilikçi şairlərin işlətdiyi poetik formalar heç də ənənəvi şer şəkillərinin eyni deyildir. Sabirin, Şairin, Səhhətin, Hadinin işlətdiyi şer şəkilləri eyni olmamışdır. Ənənəvi, istər məzmun, istərsə forma cəhətində eynilə təqild etmək mühafizəkarlıq, epigonçuluq olardı. «Sərbəst şer»ə gəldikdə, şer in bu şəkli artıq bütün dünya şerlərində çoxdan tətbiq edilmiş, bəyənilmiş, əsaslanmış, özünə hüquq qazanmış və çox parlaq nümunələri olan bir şəkindir. Elə mövzular var ki, şer in «sərbəst şəkli» onlara daha uyğun gəlir. Elə yer var ki, fikir, şairənə hiss sabitləşmiş forma çərçivəsinə sığmır. Belə hallarda şer in sərbəst şəkli şairənə hiss və fikri ona uyğun gəlməyən forma çərçivəsindən xilas edir. Sərbəst şer yazmaq, bəzi şer həvəskarlarının düşündüyü kimi heç də başqa poetik formalarda şer yazmaqdan asan deyil. Əksinə, sərbəst şer in Mayakovski, Uitmen kimi klassik ustalarının yaradıcılıq təcrübəsinə nəzərə alaraq demək olar ki, şer in bu şəklində böyük fikirlər, ideyalar və böyük həyat həqiqətlərini realitəsinə əks etdirə bilən həqiqi sənət əsərləri yaratmaq, şairlik istedadından başqa çox zəngin bilik, fəlsəfi dərinlik də tələb edir.

Azərbaycan şerində, əvvəllər bir sıra müvəffəqiyyətlə sərbəst şerlər yazıldığına baxmayaraq, şer in bu şəkli yuxarıda dediyimiz kimi, 50-ci illərə qədər özünün tam milli formasını tapa bilməmişdi. Şer in bu şəklində yazılan əsərlərdə çox yüksək məzmun olduğuna baxmayaraq, hələ, o, formaca bəllülərmiş, xəljələmişdi. Sərbəst şerdə bizim fikrimizcə, belə bir tam bəllülərşmə, ancaq 50-ci illərdə mümkün olmuşdur və sərbəst şer sahəsində belə bir müvəffəqiyyətin əldə edilməsində Rəsul Rzanın xidməti çoxdur.

Aydın hiss edilir ki, bizdə sərbəst şer şəklinə kənardan gəlmə şəkindir – deyə bir növ ögey münasibət bəsləyənlər vardır. Belələri nə cavab olaraq demək lazımdır ki, əvvəla yeni bir janr və ya yeni bir şer şəkli alması o xalqın ədəbiyyatının zəifliyini deyil, qüvvətini, geriliyini deyil, inkişafını, zənginləşməsinə göstərir. İkinci tərəfdən, sınaqdan keçmiş bir təcrübə də var ki, kənardan alınma hər hansı bədii bir forma təcridlə də olsa, milli ədəbiyyatda özünün orijinal keyfiyyətlərini də yaradır. Bu nöqtəyi-nəzərdən sözün müasir mənasında «sərbəst şer» formasını bizim şairlər başqa ədəbiyyatlardan alsalar da, bizim sərbəst şer artıq özünün spesifik xüsusiyyətlərini kəsb edib fərqlənmişdir. Yaxşı diqqət etsək, şer in bu şəklində, onun ən yaxşı nümunələrində, biz bayatı, qoşma, rübai, dörtlük, məsnəvi, müstəzad və s. kimi şer şəkillərinin də

ıştiranını, rayihəsini aydın görüb, duya bilirik. Sərbəst şer şəkli bizə uzaqdan gələn olsa da, köklü, yerli şer şəkilləri onu tək buraxmamışdır. Rəsul Rzanın da ən yaxşı sərbəst şerlərində vəziyyət belədir. Bəzi şerlərdə bayatı, birində qoşma, bir başqa yerdə dördlük və s. onun sərbəst şerlərinin köməyinə çatmışdır. Buradan aydındır ki, sərbəst şer şəklinə ögey münasibət baslənəyə haqqımız yoxdur.

Rəsul Rzanın yaradıcılığında diqqəti cəlb edən bir cəhət də onun müharibə illərində və sonralar klassik və xalq şeri şəkillərində yazdığı əsərlərində şairin ənənəvi şer şəkillərindən də özünə məxsus yaradıcı bir surətdə istifadə etməsidir. Məsələn, 42-ci ildə yazılmış «Bəxtiyar» şerində biz bunu aydın görə bilirik:

Külək qarı səpələr, Bəxtiyar,
Ağ geyinmiş təpələr, Bəxtiyar.
Gecə qara, yol uzaq, qardaşım,
Göylər bulud, cöl, düz ağ, qardaşım!
Kaman çalan kimdir o, Bəxtiyar?
Küləkdi, ya şimdirdir o, Bəxtiyar?
Sən qorudun vətəni, Bəxtiyar,
Vətən unutmaz səni, Bəxtiyar,
Bütün sonra fəxr ilə analar,
Körpələrə ad qoyar: Bəxtiyar!

Bu misalı gətirməklə bir məsələni xüsusi qeyd etmək istəyirik ki, Rəsul Rzanın klassik xalq şeri şəkillərində yazdığı şerlərində, eləcə də bir çox sərbəst şerlərində klassik şer rübubadın və sazın tellərindən qopan səs aydın duyulmaqdadır. Buna görə bizə elə gəlir ki, şair bəzən nahaq yere hissə qapırlarq:

Heç bir sazın tellərində
Çalınmamış nəğməm mənəm – deyir.

Bu hökm öz-özlüyündə onun sənətdə tutduğu yola, ədəbi ənənələrə bağlı olan söz sənətinə ziddir. Bizə elə gəlir ki, şairin bəzən «cunali təşbehli şerlərə», «köhnə əlaçiq çığırkı kimi sətirlərə», «xınalı qafiyələrə», «cəhrə kimi sızıldayan lirika»ya hücumları da üvansız, tutarsız olub, ancaq ən hissələrini nəticəsidir.

Bunun əvəzinə və yaxud elə buradaca, «cəhrə kimi sızıldayan lirika» meylinə hücum etdiyi yerdə, şair iftixarla: Biz Nizamilərin, Füzulilərin, Sabirlərin varisiyik. Biz yeni, yaxşı, hər nə yaratmışıqsa, bununla bir tərəfdən öz böyük müəllimlərimizə, dünya şö-

rəti qazanan Azərbaycan şeri irsinə borclu-yuq–desəydi, həqiqətə daha uyğun olardı. Yoxsa belə olmaz ki, özün belə bir zəngin ədəbi irs üzərində yüksəldiyin halda, öz sənətinin yeniliyini nəzərə çatdırmaq üçün ənənədən danışanda ancaq «köhnə əlaçiq çığırkı kimi sətirləri», «cunali təşbehli» yada salıb orada da dayan-sın... Bizim nəzərimizdə Rəsul Rza öz sənəti ilə mənsub olduğu xalqa və onun zəngin mədəni, ədəbi irsinə ürəkdan bağlı olan bir şairdir. Qoy şairimiz də nəzərdə tutsun ki, biz də onun «cunali təşbehli» birtərəfli və mücərrəd tənqidinə bu köhnə təşbehlər cəbhəsindən deyil, məhz onun özünün ədəbi irsə bağlı olan sənəti cəbhəsindən çıxış edərək irad tuturuq.

Müharibədən sonrakı dinc quruculuq illərində yazılmış «Azad torpaq çiçəkləni», «Göyər, çinarım göyər!», «Toxucu qız», «Yaz gəli», «Bu günün həqiqəti» kimi əsərlərində şair yeni quruculuğun nailiyyətlərini tərənnüm edir, «iki dünya», «Dinc oturun, ağalar!» şerlərində burjuva irqçilik mövhumatını tənqid edir, müharibə qızıışdırıcılarına nifrətini ifadə edir.

Rəsul Rza «Düşüncələr», «Gözlərin matəmi», «Hicran», «Sən», «Sədaqət» kimi məhəbbət lirikasına aid şerlərin də müəllifidir. Rəsulun nadir hallarda yazılmış «Saçları sarım» kimi intim şerləri olsa da, ümumiyyətlə, onun məhəbbət lirikası vəfa, mehribanlıq, sədaqət kimi təmiz əxlaqi ideyaları tərənnüm edən, sevgi və aile münasibətlərində müasir ruhu qiymətləndirən, təbliğ edən əsərləridir. Şairin əsərlərində məhəbbət mövzusu çox zaman vətəndaşlıq vəzifəsi vətənpərvərlik, insanpərvərlik hissi və qüruru ilə birləşir. Onun ikinci dünya müharibəsi illərində yazdığı «Vəfa» dramasında məhəbbət xətti də bu fikri aydın təsdiq edir.

Müharibədən sonra Rəsul «Əz-hal», «Kirpinin yeni il arzuları», «Bəzi-bəzi azar», «Baş üstə» kimi bir neçə satirik şer də nəşr etdirmişdir. Belə şerlərdə şair, şöhrətpərəstlik, həsəd, yaltaqlıq kimi mənfi əxlaqi keyfiyyətləri tənqid edir. Bu mənfi əxlaqi keyfiyyətləri şair, bəzən «Söz yarası», «Mən nə istəyirəm» kimi ciddi şerlərində də müvəffəqiyyətlə lənətləndirə bilmişdir. Onun uşaqlar üçün yazdığı şerlər də tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Rəsul Rza eyni zamanda bir çox təsirli nəsr əsərlərinin, oçerklərin müəllifidir.

Rəsul Rzanın son şerlərində həyat sevgisi, yaşamaq eşqi («Həyat», «Həyat eşqi», «Nərgiz»), xalqa, insanlığa xidmət eşqi («Bir dostun xatirəsi», «Novruz gülü»), cəmiyyət üzvləri arasında

birlik, kollektivizm hissi («Dəniz, dalğalar və damlalar»), sadəlik, təvəzökarlığın məziyyəti («Qələm, divar daşı») şairənə hiss və həyəcanlarla tərənnüm edilmişdir.

Bədii şəkil etibarla bu son əsərlərdə süjetli, sərbəst şerlər əsas yer tutur. Məsələn: «Bir anlıq səadət» şəri bizə uşaqlıq illərinin unudulmaz, şirin dəqiqələrindən; «Gözlərin matəmi» şəri atom bombası sınaqları nəticəsində ata-ananın dünya işığından məhrum olmasını nəql edir. Rəsulün süjetli, sərbəst şerləri həyat həqiqətini əks etdirən şerlər olub, ümumiyyətlə, yaxşı təsir buraxır, belə əsərlər məzmunca çox dolğun olur.

Rəsul Rzanın son şerlərinin bir qismi, əgər belə adlandırmaq mümkündürsə, rəmzi xarakter daşıyır. Bu şerlər son zamanlarda şairin bir qədər də fəlsəfi şerə meyli etdiyini göstərir. Məsələn: «Dəniz, dalğalar və damlalar» şerində, şair dözü təsvir edir. Lakin məqsəd insan həyatını göstərməkdir, cəmiyyət və şəxsiyyət arasındakı münasibəti aydınlaşdırmaqdır:

Dəniz də dalğalardan
və damlalardan
Yaranmış bir cahandır,
Sanki hər damla bir insandır.
Damlə dənizdən ayrılrsa,
Tez buxar olar,
göyə qalxar
duman olar.
Damlə sahilə düşsə
qumlarda pünhan olar.
Ayrılmısa –
Qüdrəti sonsuzdur, sonsuz.
Amma kim bilir ki,
dəniz onunla belə qüvvətlidir.
Ya onsuz
damla bir deyil,
min olsa belə,
Nə bir rəng verə bilər,
Nə bir ahəng verə bilər...

Yığcamlıq, lüzumu olmadıqda hadisələrin geniş miqyaslı təsvirindən qaçmaq, xırda detallarda sərf-nəzər etmək, hadisənin ən səciyyəvi cəhətini tutmaq, onu təbii boyalarla təsvir etmək Rəsul Rzanın son süjetli, sərbəst şerlərində diqqəti cəlb edən sənətkarlıq məziyyətlərindəndir. Məsələn, «Bir dostumun xatirəsi» şerinin

də şair neft ustası Ağa Nemətullanın qəhrəmanlığını vermək istəyir. Bunun üçün şairə qəhrəmanın həyatından çox qısa, lakin səciyyəvi, mənalı bir epizodu nəql etmək kifayət edir. Moldaviya səfərində Ağa Nemətulla Bakıya iş yerinə zəng edib buruqların halını soruşur. Hər işin öz yerində olduğunu biləndən sonra sevinib gülməyəyir. Şair haqlı olaraq nəzərdə tutur ki, lirik şerdə hadisəni geniş miqyasda təsvir etmək şəri ağırlaşdırır. Detallara artıq yer vermək, şerinin təsir gücünü azaldır. Bizə elə gəlir ki, Rəsul Rza rəmzi şerlərə də bu məqsədlə müraciət edir, lakin Rəsul bəzən düynülü rəmzi şerlər də yazır. Bu şerlərdə həyat var, hadisə var, insan var, lakin bunlarda fikir aydınlığı görünür. Şair «məgzi-mətləbi» gizlətməyə çalışır ki, bu da dərinləşsə şerinin kütləviləşməsinə xələf görə bilər.

Yaradıcılıq ideyalarının və sənətinin ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq demək olar ki, Rəsul Rzanın sənətində təbii-lik get-gedə qüvvətlənir. Şair həqiqətin, canlı insan hissələrinin real təsvirinə xüsusi diqqət verir. Bədii həqiqət şəklinə salmaq istədiyi fikirləri, şerinin düşüncəsini canlı həyat hadisələrindən almağa, fikirlərinin həyat materialı ilə təsdiq və təsbit etməyə, şeriyyətin qüdrətini, ruhunu, canını mümkün qədər həqiqətdən, torpaqdan almağa səy göstərir.

Şairənə hiss həyəcanlarla düzgün dərk edilən və təsvir edilən hər hansı həyat hadisəsi – əgər o, səciyyəvidirsə və ümumiləşdirici qüvvəyə malikdirsə, özü özlüyündə şerdir. Şair sənət yollarında bu prinsip əsasında irəliləməyə çalışır, real həyatın ən səciyyəvi cəhətlərini, müasir insan mənafeyyətinin ən yaxşı xüsusiyyətlərini qələmə alır. Onun əsərlərində dərin emosionalqla təsvir edilən belə həyat hadisələri eyni zamanda hissələr, həyəcanlar, düşüncələr, həvəslər, arzular şeri, ürəkdən çıxan səmimi hissələr şeri, vətəndaşlıq romantikası şeri kimi səslənir.

Rəsul Rzanın bu qisim şerləri daha çox süjetli şerlər şəklində yaranır. Belə şerlərdə ritorika yox, təsvir, göstərmək əsas yer tutur. Başqa sözlə desək, həqiqətin və şairənə hissini tərənnümü üçün bədii təsvir yolu əsas götürülür. Bu nöqtəyi-nəzərdən Rəsul Rzanın son sərbəst şerləri və son poemaları ilə müasir sərbəst şerinin görkəmli ustalarından olan Nazim Hikmətin şerləri arasında üslub və bədii müşahidə üslubu yaxınlığı görünür.

Rəsul Rzanın bu tipli şerlərində «Nəzəriyyə», «Divar daşı», «Dəniz, dalğalar və damlalar» şerlərində olduğu kimi – hadisə bi-

rinci plandadır. Onu dərk edən, müşahidə edən insan, şair özü isə hadisələrin əhatəsindədir. Şair, oxucularını da bu hadisələr əhatəsinə salmağa və düşündürməyə çalışır. Mümkün qədər oxucuya sərbəstlik verməyə, oxucunun da həyat hadisələri üzərində müstəqil mühakimə yürütməsinə imkan yaratmağa səy edir. («Gözlərin matəmi», «Mənim gözümlə bax» şerlərində olduğu kimi.) Belə şerlərdə ən aktiv, təsiredici, istiqamətləndirici qüvvə, şairi də, onun oxucusunu da fəallaşdırən, düşündürən qüvvə real həqiqətdir. Bu sayaq həqiqətin birinci planda verilməsinin yaxşı cəhəti, əhəmiyyəti ondadır ki, oxucu daim şairin şəxsi mühakimə, mülahizə və hiss-həyəcanlarını təsir altına düşən passiv bir qüvvə olmaqdan xilas olur, qarşısında, hər şeydən əvvəl, canlı həqiqəti haqqında mühakimə yürütmək imkanına və ixtiyarına malik olur. Belə halda şair də oxucusunu yalnız şəxsi simpatiyası və antipatiyası ilə fərdi hiss-həyəcanları ilə deyil, daha çox həyat həqiqətini və insan hissələrini bütün gerçəkliyi ilə düzgün canlandırması və ona bəslədiyi düzgün münasibətlə heyərləndirə bilir. Başqa sözlə, belə halda öz oxucusunu, təkcə özünün cazibəli şer texnikası, kompozisiyası, obrazları və epitetləri ilə deyil, hər şeydən əvvəl, əsərin ideyası, məzmunu, özünün həqiqəti dərin dərk edə biləcəyi qabiliyyəti ilə heyərləndirə bilər.

Şərdən, sənətdən məqsəd oxucunu düşündürmək, ona nəcib təsir etmək, həyatı düzgün idrakla, cəmiyyətin böyük arzu-əməllərini yaxşı başa düşmək və can-dildən bu əməllərə qoşulmaqla oxucuya kömək etmək, oxucunun yaxın, səmimi, təvazökar müəllimi, məsləhətçisi olmaqdadır. Rəsul Rzanın bir sıra əsərləri göstərir ki, o, sənətdə bu yolun çox çətin, məsuliyyətli, ancaq eyni zamanda çox şərəfli yol olduğunu dərk etmiş, öz sənətini bu məqsədə doğru istiqamətləndirmişdir.

Rəsul Rza bir sıra şerlərində «Şer necə olmalıdır?» sualını qoyub ona cavab verməyə almışdır və «Şərdə fikir bol, söz az olmalıdır», «Qoy şer qısa olsun və dərin», «Şərdə görək sular axsın sənə kimi təmtəraqsın», «Söz görək sinədə alışıb yansın, həqiqi söz görək dildən ildırım kimi çıxsın» kimi ifadələri ilə şer haqqında məşhur klassik müddəaları təsdiq etdiyini, bəyəndiyini bildirmişdir.

Ümumiyyətlə, sənət haqqında R.Rza son fikirlərində bu nəticəyə gəlmişdir ki, ən zəngin ədəbi ənənələr təcrübəsi bünövrəsi

üzərində yeni kəşflər edə-edə, sənətdə üslub müxtəlifliyinə, şəxsi yaradıcılıq təşəbbüsünə geniş imkan yaratmaqla, daima irəliləməyə – ən doğru yol budur. Ən doğru yol budur ki, şairin özünün dediyi kimi «şərimiz görək həm zəngin olsun, həm müxtəlif».

Rəsul Rzanın adı ümumittifaq oxucusuna da artıq çoxdan tanışıdır. Onun müxtəlif əsərləri rus, ingilis, ərəb və sair dillərə tərcümə edilmişdir.

Rəsul bir tərcüməçi kimi də çox iş görmüşdür. Onun Nizami-dən, Esxilden, Puşkin, Lermontov, Heyne, Petefi, Şevçenko və Mayakovskidən etdiyi tərcümələr poetik tərcümənin ən yaxşı nümunələridir.

BİR MÜBAHİSƏ MÜNASİBƏTİLƏ

Ailə-məişət mövzusunda yazılan nəsr əsərləri haqqında oxucu məktublarını nəzərdən keçirərək İlyas Əfəndiyevin «Körpüsalanlar» povesti barəsində «Azərbaycan qadını» jurnalına göndərilmiş otuzdan artıq məktub diqqətimi cəlb etdi. Bunların cüzi bir hissəsi jurnalda dərc edilmişdir. Məktublarda fikir təkrarı olduğundan, redaksiya onların hamısını çap etməyi zəruri saymırdı. Bu fikir təkrarının başqa bir səbəbi də olmuşdur. Redaksiya müzakirəni «Səriyyə haqlıdır mı?» başlığı altında açdıqından, müzakirədə iştirak edənlər də əsərdə yazıcının, bədii həllini vermək istədiyi bir sıra başqa mühüm məsələlərdən sərf-nəzər edərək, ancaq bir sualə – «Səriyyə haqlıdır mı?» sualına cavab vermişlər.

Redaksiyaya gələn, çap olunan və olunmayan məktublarda, bilavasitə müzakirə edilən əsərlə əlaqədar olmasa da, ailə münasibətləri haqqında ağıllı fikirlər, gözəl arzular çoxdur. Müəlliflərin çoxu bu fikirdədir ki, «bizim cəmiyyətimizdə ailə müqəddəsdir», «əsas səbəb olmadan qadın kişidən ayrılmalı, ailəni dağıtmamalıdır». «Əgər ailədə qarşılıqlı hörmət, bir-birini başa düşmək, şüurlu uzaqgörmək prinsipi ilə hərəkət edilə, ailə dağılmaz, gətirdikə möhkəmlənər, «gənclərin ailə həyatında baş verən ixtilaf-lar onların ədavət saxlamaları, bir-birindən ayrılmaları yolu ilə deyil, əksinə, qarşılıqlı anlaşma və öz səhvlərini vaxtında başa düşmələri yolu ilə həll edilə bilər». «Mən bütün gənclərimizə deyirəm: sevdiyiniz adamın xasiyyətinə yaxından bələd olun, öyrənin, fikirləşin, aranızda təmiz məhəbbət olandan sonra ailə qurun», «cəmiyyətdə yüksək mövqə tutanlar, adlı-sanlı adamlar, qəhrəmanlar və i. a. istər kişi olsun, istər qadın, ailə, əxlaq məsələlərində başqalarına nisbətən daha ciddi, qayğıkeş, namuslu, vicdanlı olmalıdırlar. Başqalarına nümunə göstərməlidirlər. Heç kəsin öz adı, şöhrəti, hörməti ilə öyünərək başqasının ailəsini dağıtmağa haqqı yoxdur.» Bunlar yaxşı nəsihətlərdir.

Oxucuların müasir həyatımızın mühüm məsələləri, ədəbiyyatın taleyi, vəzifələri, ayrı-ayrı yazıcıların yaradıcılığı və əsərləri ilə ciddi məşğul olması çox sevindirici haldır. Bununla belə, məktubların bəzində qəribə mülahizələr də vardır. Bir oğlan yazır:

«Başqalarının üzünə gülən qızlardan heç xoşum gəlmir». Bəs qızlarımız neyləsinlər, başqalarını görəndə ağlasınlar? Başqa bir məktubda bu təklifin sirri, psixologiyası daha da aydınlaşır: «Bəzi yüngülxasiyyətli kişilərin üzünə güldükdə onlar ən namuslu qadını belə axmaq zənn edirlər». Doğrudur ki, belə yüngülxasiyyətli kişilər yox deyildir. Bəs sizin fikrinizcə necə? Qadınlarımız, qızlarımız bu beş-on nəfərin ucbatından yasa batmalı, deyib-gülməyə həsrət qalmalıdırlar?

Bəzi məktublarda əsassız ittihamlar da vardır. Bir məktubda yazıldığına görə, guya əsərdə «belə çıxır ki, kimin kimdən xoşu gəlsə, ona qoşulub gedə bilər», halbuki «Körpüsalanlar»da belə sövqedicə fikir yoxdur, yazıcının əsas fikri budur ki, müasir ailənin möhkəmliyini təmin edən yalnız bioloji faktor deyil, bəlkə, ilk növbədə ailə üzvlərinin bir-birinin insani ləyaqətini gözləməsi, hüquq bərabərliyi, mənəvi anlaşma və xüsusən ictimai əməllərin, dünyabaxışının birliyidir, sosioloji faktordur. Bunlara əsaslanmayan ailə sağlam, şüurlu, müasir ruhlu ailə sayıla bilməz. Səriyyə görür ki, onun dünyabaxışı ilə Adilin dünyabaxışı, həyata, insanlara, cəmiyyətə münasibəti düz gəlmir, buna görə də ondan uzaqlaşır.

Səriyyənin qərarı ilə razılaşmayanlar vardır. Onlar bu fikirdədirlər ki, «öz əri ni atıb başqasına gedənlərə haqq qazandırmaq olmaz». «Öz əri» nə deməkdir, «başqası» nə deməkdir? Məgər başqası da vətəndaş deyilmir? Məlumdur ki, hər cəhətdən ailənin möhkəmlənməsinə səy etmək lazımdır. Ailəni dağıtmağa nə var ki?! Məktubların çoxunda deyildiyi kimi, yüngülağıl ərlər, arvadlar üçün ailəni dağıtmağa su içmək kimi bir şeydir, ancaq vicdanlı, qeyrətli vətəndaşlar üçün ailəni dağıtmaq (ailə ziddiyyətlərlə dolu olsa belə) çox çətin məsələdir. Ən böyük mərdlik ailəni möhkəmləndirməyə çalışmaqdır. Bununla belə, əgər bir qadının «öz əri» insanlıq, vətəndaşlıq hisslərini itirib, qadının hüquqlarını tapdalağa çalışırsa, o qadının özünə başqa bir ağıllı, düşüncəli, vətənpərvər həyat yoldaşı axtarması səyinə biz nə üçün görək əxlaqsızlıq əlaməti kimi baxaq? Əgər biz bu fikirdə olsaq ki, hər nə olsun-olsun, «öz ərimə» sadiq qalmaq yüksək əxlaqi keyfiyyətdir, «başqası» ilə evlənmək isə qeyri-əxlaqi hərəkətdir, bu, ən azı ədalətsizlikdir.

Əgər ailədə barışmaz ziddiyyətlər varsa, ona hələ ailə demək olmaz, o ailə hələ qurulmamışdır və ya qurulmadan dağılmışdır. Belə bir vəziyyətdə ailənin dağılması mahiyyəti etibarilə dağılma

deyil, əksinə, insan haqqında yüksək yayğı prinsiplərinə əsaslanan əsl ailənin qurulması imkanı deməkdir.

A. Bebel yaxşı demişdir ki, ailədə «gəgər iki nəfər arasında itti faq dözülməz hal alırsa, ümidsizlik doğursun və hətta bir-birinə qarşı düşmənçiliyə çevrilirsən, yüksək əxlaqi ideya belə bir qeyri-təbii və qeyri-səmimi, deməli, qeyri-əxlaqi olan itti faqa son qoymağı tələb edir». Dözümləsi mümkün olmayan, hüquqların tapdalandığı, ümidsiz ailədə dözümlü olmaq heç də qadın üçün yüksək əxlaqi keyfiyyət sayıla bilməz. İnsan şəxsiyyətini alqaldan, mənlini tapdalayan, onu saadətədən məhrum edən, belə bir mənasız dözümlülüğü yüksək əxlaqlılıq, namus və qeyrətlik əlaməti saymaq olmaz.

Məktublarda Adil surəti haqqında da mülahizələr vardır. Biri yazır: «Adilin birə çatışmayan cəhəti var ki, o da şöhrətpərəstlik arzusunda olmasındır». Tələb edir ki, bu nöqsana görə onu bağışlamaq olardı. Əvvəla, şöhrətpərəstlik kiçik nöqsan deyildir. Arzu da deyildir. Mənavi yoxsulluq, xudpəşəndlikdir. Kim istəməz ki, onun həyat yoldaşı el arasında şöhrət qazanan adam olmasın? Lakin vətən, el, xalq saadəti uğrunda mübarizədə şöhrət qazanmaq, arzusu başqa, şöhrətpərəstlik başqadır. Şöhrətpərəstlər, adətən, nəticə etibarilə ümumun nifrətini qazanırlar. Adilin də aqibəti belə olur, şöhrət əvəzinə sadə adamların nifrətini qazanır. Bu da mələ bir həqiqətdir ki, kollektivin, elin, xalqın nifrətini qazanan ər ilə yaşamaq ağıllı bir qadın üçün çox çətin məsələdir, böyük mənavi faciədir. Əksinə, yüksək, xeyrixah əməlləri ilə elin məhəbbətini, etibarını qazanan həyat yoldaşına malik olmaq istər qadın, istərsə kişi üçün böyük fəxrdir. Belə halda ailə üzvü hiss edir ki, o yalnız bir nəfərin, özünün yox, böyük bir qüvvənin, cəmiyyətin qiymətləndirdiyi adamı sevır. Belə məhəbbət eyni zamanda ailə üzvlərinin xalqa, vətənə olan məhəbbətini fərdləşmiş şəkildə ifadə etmiş olur, cəmiyyəte, insanlığa, ən yüksək xeyrixah əməllərə olan məhəbbətlə ailə məhəbbəti birləşir. Əksinə həyat yoldaşının ümumun məhəbbətini qazanmasından qışqanan kişilər, qadınlar da olur. Belə qışqarıqlı Adilda də vardır. O, mənəş və maasının artması, şəxsi mövqeyinin qaydaya düşməsi uğrunda nöinki başqaları, öz qadını ilə də çox ustalıqla mübarizə aparır. Səriyyənin öz yoldaşlarının, sadə adamların məhəbbətini qazanması onu qışqandır. Adilda ziddiyyət də buradan doğur.

Bir neçə məktubda deyilir ki, «gəgər Adil Səriyyəyə kişilərə münasibətə ehtiyatlı olmağı məsləhət bilirsən, bunu Adil üçün

nöqsan saymaq olmaz... Adilin bu məsləhətində bir xeyrixahlıq, uzaqqöngənlik vardır».

Hər hansı işdə həyat yoldaşlarının bir-birinə ehtiyatlı olmağı məsləhət görməsi yaxşıdır. «Ehtiyat ıgıdır yaxşıdır.» Ancaq bu şərtlə ki, verilən məsləhətlər biri digərinin əksinə olmasın. O, daha mühüm vəzifələrə çatmaq, daha hörmətli adam olmaq xatirinə qadına məsləhət görür ki, «sən mənim mövqeyimin tələb etdiyi yüksəklikdə dayanmağı bacarmalısən. Adil mənəşə «pilləkənlərinin yarısından qayıdıb təkrar aşağı düşməkdən qorxduğu üçün» özündən belə bir əxlaq norması uydurur ki, «reis necə hərəkət edirsə, qadın da eləcə hərəkət etməlidir» və mədam ki, sadə adamlar onun bərabəri deyildir, onun qadınının da sadə adamlarla oturma-durması yaramaz. Özünü kimi rəislərlə isə oturma-durması mümkündür.

Beləliklə də Adilin məsləhətləri qadının şəxsi ləyaqətini, istedadını, arzularını tapdalayaraq, onu sadəcə öz xudpəşənd təbiətinin kölgəsinə çevirmək məqsədini izləyir. Aydındır ki, belə bir «məsləhətçilikdə» xeyrixahlıq xatərmə ağılaşımazdır. Adil uzaqqöngən də deyil. O nöinki uzağı, heç yaxını da yaxşı görə bilmir. Yaxında həmişə özünü, uzaqda da yənə daha böyük vəzifələrə çatma biləcəklərini görür. Hər yerdə, hər işdə yalnız özünü güdən adama isə uzaqqöngən demək olmaz.

Məktublarda çoxunda «Səriyyə haqlıdır mı?» sualına cavab verirlər. Müəlliflərin bəzisi «Səriyyə haqlı deyildir» deyir. Lakin onların gətirdikləri dəlillər həm əsasız, həm də əsərlə bilavasitə əlaqədar deyildir. Məsələn: qadınlardan biri yazır ki, «Səriyyənin tennis oynaması, ayı ovuna getməsi və sair hallarla heç bir kişi razı olmaz». Gənc bir oğlan da: «Səriyyənin öz erini evdə qoyub oğlanlarla tennis oynamağa getməsi, erinin iradəsi əleyhinə hərə-kətləri, erinin razılığı olmadan oğlanlarla ayı ovuna getməsi məni əsəbiləşdirir»— deyir.

Əvvəla məlumdur ki, tennis ən yaxşı, maraqlı, ürəkəçən, faydalı, xüsusən qadınlar üçün çox münasib olan idman növlərindəndir. Belə faydalı oyunu qadına qadağan etmək XX əsrdə təqdir oluna bilməz. İkinci tərəfdən də, oğlanlarla ova etmək və ya tennis oynamaq nə üçün gərəklər qadınlarımız, qızlarımız üçün qəbahət oluna bilməz. İkinci tərəfdən də, oğlanlarla birlikdə qadınlarımız birlikdə fabriklərdə, zavodlarda, mədənlərdə, kolxozlarda, elmi müəssisələrdə işləyirlər. Lazım göləndə onlarla birlikdə vətəni müdafiə edirlər... İndiki şəraitdə mədəniyyətin, ictimai-siyasi, elmi

fəaliyyətin, azad zəhmətin qapılarının qadınların üzünə geniş açıldığı bir cəmiyyətdə mədəni istirahət, mədəni öyləncə qapılarının onların üzünə bağlamaq təşəbbüsü mərdlik yox, mədəniyyətsizlikdir.

Böyük rus mütəfəkkiri A.İ. Gertsen yüz iyirmi il bundan qabaq qadın hüququnu tapdalayanları öldürücü kinayə ilə tənqid edərək yazmışdı: «Qərribə işdir... Keçən 1800-cü il adamlara öyrədə bildi ki, qadın da insandır. Yerini Günəşin ətrafında dolanmasını yəqin etmək asan deyildi, müdriklik tələb edirdi. Bununla belə, bu xüsusda adamlar çox mübahisə elədiilər, axırda razılaşıdılar. Ancaq «qadın da insandır» fikri və həqiqəti başlara yerləşmir ki, yerləşmir...»

«Səriyyə haqlı deyildir» deyənlər xüsusən bir məsələdə çox inad edirlər ki, nə üçün, o, «erindən icazə almadan», «erinin iradəsi olmadan», «kişinin razılığı olmadan» oğlanlarla tennis oynayıf? Əvvəla, tennis oynamağa ərdən nə icazə? Belə işlərdə həkimin icazəsi kifayətdir. İkinci tərəfdən, yenə «kişinin icazəsi», «kişinin iradəsi!».

Povestdən aydınlaşır ki, Adil Yerini Günəş ətrafına fırlanmasına şübhə edəcək dərəcədə avam olmasa da, qadına münasibətdə, ailə, əxlaq məsələlərində mühafizəkardır. O belə hesab edir ki, cəmiyyət işlərdə çalışmaq, adam olub adamlara qoşulmaq, ad-san qazanmaq, irəliləmək, yüksəlmək ancaq kişiyyə məxsusdur. Düzdür, Adil bəzən Səriyyənin qeydinə də qalır, lakin onda bu hiss qiymətli bir əşyanın qorunması hissindən, xüsusi mənfəət hissindən uzağa gedə bilmir. O, Səriyyəni qorusa da, ev müxəlləfatının qiymətli bir hissəsi kimi qoruyur. Belə kişinin «icazəsi» və «iradəsi», «razılığı» qadına səadət bəxş edə bilərm?

Ümumiyyətlə, o ailədə ki, hər cəhətdən kişi hökmrandır, qadın icazə alan və yaxud qadın hökmrandır, kişi icazə alan, orada azadlıq yox, köləlikdir. Birinci halda qadın kişinin köləsidir, ikinci halda kişi qadının. Bizim cəmiyyətdə qadın öz taleyinin hakimidir. «Hər addımda kişidən, kişinin pul qazanmaq və mənsəb sahibi olmaq mülahizələrindən asılı olan qadın azad qadın sayıla bilməz...» (V.V. Vorovski)

Belə mülahizələrin hökm sürdüüyü ailələrdə qarşılıqlı məhəbbət də kök sala bilmir. Hörmət, anlaşma olmayan yerdə də məhəbbət bir qayda olaraq, ailə, kəbin xaricinə çıxır. Mənevə aləm ailə ocağında qızına bilmir. Ailə mühiti soyuducuya döndür. Ürək yuvasından didərgin salınmış quş kimi özünə başqa bir sığınacaq

axtarır ki, bu da çox hallarda xoşbəxtliyyə yox, bədbəxtliyyə, məhrumiyətə gətirib çıxarır; ailə mənevəviyyətlə zəlzələdən sarsılmış, alt-üst olmuş xanımana dönür, bu xanımanı bərpa etmək isə asan olmur. Adil ilə Səriyyənin ailəsində də belə bir hadisə baş verir. Kişi «icazə hüquqlarını öz əlinə almağa çalışdığından, qadın hüququnu, ictimai meyllərini, arzularını məhdudlaşdırdığından, qadının məğrur ürəyi bu alçaqlığı qəbul etmir. Beləliklə də sevgi ailə xaricinə çıxır, yəni Adildən həqiqi həyat yoldaşlığı, səmimi məhəbbət, rəftar, açıq ürək görməyən Səriyyə əsl səmimiyyəti, məhəbbəti, qarşılıqlı sevgini, açıq ürəyi ailədən kənarada axtarmalı olur. Bu hissələr də Qərribənin üzündə toplanır.

Söz yox ki, məhəbbətin ailə xaricinə çıxması: qüsurlu və xoşagəlməz bir haldır. «Səriyyə haqlıdır» sualına «yox, haqlı deyildir» cavabını verənlər də məsələyə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşırlar, yeni ailənin dağılmasını istəmirlər, belə hallara acıyırlar. Lakin bu yoldaşlar məsələnin çox mühüm bir cəhətini nəzərdən qaçırlar. Unudurlar ki, insan taleyini taclandıran təmiz məhəbbətin ailə xaricinə çıxması məhz ailədə köləlik hüquqları qalıqlarının nəticəsidir və hər hansı bir ailədə ki, hələ bu qalıqlar yaşayır, ailə də özünü aldadan ailə olacaqdır. Belə şəraitdə biz ailə üzvlərinə hansı məsləhəti versək yaxşıdır? Onlar lüzumsuz və hədsiz dözümlük göstərib, bu qalıqları daha da möhkəmlənməsinə imkan versələr yaxşıdır, yoxsa ağılla hərəkət edib, cəsarətlə yeni həyat, yeni ailə yollarına çıxsalar? Əlbəttə, ağılla hərəkət etmək məsləhətdir.

Biz ailə ziddiyyətlərinin artmasına, köhnə ailə münasibətləri qalıqlarının dərinləşməsinə yox, bu ziddiyyətlərin azalmasına və köhnə münasibətlərin tamamilə ləğv edilməsinə çalışmalıyıq. Odur ki, belə hallarda köhnə ailənin dağılması və yenisi ilə əvəz edilməsi heç də yüksək əxlaqi ideyaları tapdalmamış olmur, əksinə, onu müdafiə edir. Səriyyə dözümlülük göstərib Adil ilə həmişəlik yaşasaydı, yenə məhəbbət ailə xaricinə çıxacaq və bəlkə də arzu edilməz hərcəyi şəkli alaçaqdı, diqqət edəndə görürük ki, «Körpüsəlanlar»da təsvir edilən yəndəmsiz ailənin cəsarətlə uçurulması hərcəyiliyin qarşısını alır və daha şüurlu, müasir bir ailənin qurulması ilə nəticələnməyə doğru yönəlir.

Nə qədər ailə varsa, bir o qədər də xüsusi ailə münasibətləri vardır. Bununla belə, ailənin iki şəklini görmək və fərqləndirmək çətin deyildir. Bunlardan biri əksəriyyəti təşkil edən və müasir cəmiyyətin sağlam hüceyrəsi olan, şüurlu münasibətlərə əsasla-

nan ailədir. İkinci azlığı təşkil edən və cəmiyyətin xəstə hüceyrəsi sayılan və özündə köləlik, quldarlıq prinsipləri qalıqlarını mühafizə edən köhnə ailədir. Köhnəlik isə dağılmağa məhkumdur.

Məktubların çoxunda açıq hiss olunur ki, «Səriyyə haqlı deyildir» deyənlər təəssübkeşlik edərək, hər cəhətdən qadını yox, kişini müdafiəyə çalışırlar. Əsərdə Səriyyə öz ərinə deyir ki, sadəcə adamlara xor baxma, özünü başqalarından yüksək tutma, şöhrət əsirli olma, vəzifəpərəstliyi unut, köhnə, meşşan fikirlərdən əl çək, xırda hissələrin, duyğuların əsarətindən özünü azad et. Özündən süni əxlaq normaları, şəxsi mənafeyi güdən saxta namus, ismət, ünsiyyət, rəftar qaydaları uydurma. Öz həyat yoldaşının müqəddəs insani meyllərini, şəxsiyyətini tapdalama, asılı olduğun tək-tək təsadüfi adamları yox, ümumun, elin, xalqın, milyonların xoşuna gəlməyə çalış, milyonları razı salan arzular bəslə. Ailə həyatına, sevgi məsələlərinə mənəş pillələrini qalxmaq vasitəsi kimi baxma!..

Adil Səriyyənin ağıllı məsləhətlərinə qulaq asmaya-asmaya görə yəni də bizim nəzərimizdə «kişi», ağıllı ər olaraq qalsın. Səriyyə isə kişisindən razılıq almadan bir təsadüf olaraq iş yoldaşları ilə ova getdiyi üçün ağılsız, vəfasız qadın olsun?! XII əsrdə Şirinin ova çıxması qəbahət sayılırdı, XX əsrdə nə üçün qəbahət sayılınsın?

Məktubların birində deyilir ki, «Səriyyə» heç bir əsas olmadan öz vəfalı həyat yoldaşı Adilənin üz döndərər, «Səriyyə çürük əxlaq sahibidir, namusunu, vicdanını itirmişdir», «o, öz səmimi ailəsinə ni ehtiraslarına qurban verir».

Nə üçün görə qadının ən kiçik səhvi bizi əsəbiləşdirsin? Nə üçün bir günahın üstünə min günah da özümüzəndən əlavə edib, onu abırdan salaq, əxlaqsız adlandırmaq, kişinin isə o böyüklükdə meşşanlığı bizi əsəbiləşdirməsin, o yəni bizim nəzərimizdə «vəfalı ər» olaraq qalsın? Çox qoribə təəssübkeşlikdir! Bu, «kişi canı olsa da, haqlıdır, qadın mələikə də olsa, günahkardır» prinsipidir. Bu, «kişini, haqsız da olsa, müdafiə et, qadın, haqlı da olsa, başından vur» əxlaqidir.

Məktubların bir qismində də «Səriyyə haqlıdır» deyirlər və povestdə təsvir edilən ailə münasibətlərinə, ziddiyyətlərinə, ümumiyyətlə ailə, əxlaq məsələsinə haqlı olaraq «ailə cəmiyyətin hüceyrəsidir», «ailə hər şeydən əvvəl ictimai kateqoriya» prinsipini ilə yanaşırlar. Yazırlar ki: «Qadın üçün əsas xoşbəxtlik yalnız əri ilə dinc yaşamaqda deyil». «Adil kimi şöhrətpərəst, özünü baş-

qalarından yüksək tutan, əsl zəhmət adamlarına qiymət verməyən lovgə bir adamdan Səriyyənin uzaqlaşması və özünə münasib sadəcə, təvazökar və müasir ruhlu bir yoldaşı axtarması təbiiydi.» Bir mənəvi ehtiyac kimi hər vətəndaşın, hər qadının ən böyük arzularından biri də budur ki, onun ictimai siması olsun, o, xalq, vətən üçün xeyirli bir iş görsün. Özünü həm ləyaqətli ana, sədaqətli həyat yoldaşı, həm də ləyaqətli vətəndaş kimi tanıtdıra bilsin, sevdirə bilsin. İndi qadının həyatının mənası yalnız ondan ibarət ola bilməz ki, bir kişiyə ərə gətsin və vətəndaşlıq vəzifəsini də bu kimi bitirmiş olsun. Məktəblərimiz, ictimai mühitimiz qadın nəslini, hər şeydən əvvəl, aktiv, əməlpərvər bir ictimaiyyətçi hazırlayır. Bizim qurduğumuz yeni ailə də cəmiyyətin qadına bəxş etdiyi bu imkanların inkişaf etdirilməsinə şərait yaradan ailə olmalıdır. Şəxsi səadət və ümumi səadət, ailə səadəti ilə ictimai səadət arasında ziddiyyət olmamalıdır. Kişi üçün də, qadın üçün də ən böyük səadət ictimai həyat yollarına çıxmaqdır, böyük əməllər uğrunda milyonlarla bərabər irəliləmək, insanlığa qovuşmaq, müasir həyata bağlanmaq, elin dərdi ilə dərdlənin, sevinci ilə sevinməkdir. Ağıllı adamların dediyi kimi, «öz evinin kəndarından başqa bir şey bilməyən xüsusi həyat, hər nə cür qurulursa qurulsun, yoxsuldur. Hər cəhətdən yalnız şəxsi səadət axtarıb qınından çıxıb bilməyən tale qibtə ediləsi tale deyildir. Ancaq özlərini sevməklə, bütün həyatlarını özlərinə sərf edənlər sadəcə gözəl, nörmənazik avamlardır». Müasir ailə hər iki ailə üzvünə və onların bəslədiyi gələcək cəmiyyət üzvlərinə şöhrət, hörmət, məhəbbət qazandıran ailədir.

Bütün bunlarla bərabər deməliyəm ki, «Körpüsalanlar»da ailənin dağılması səbəblərinin oxucularımız həyəcanlandırmısa və Səriyyənin məhəbbəti ailə xaricinə xüsusən mübahisəli götürməsi səbəbsiz deyildir. Mübahisənin belə şəkildə almasına müəllif özü də imkan yaratmışdır; əsərdə Səriyyənin Adiləyə görə üstünlüyünü, qabaqcıl qadınların tipik xüsusiyyətlərini kəşf edə bilməmişdir.

Ümumiyyətlə, bəzən oxucu belə bir nəticə çıxarır ki, İlyas Əfəndiyev müasir ruhlu adamlar kimi təqdim etmək istədiyi qız qəhrəmanlarını daha çox zahiri əlamətlərlə (məsələn, xarici müəlliflərin romanlarını çox oxumaq, Qərb musiqisi ilə, rəqs ilə, idman növləri ilə maraqlanmaq, «Vyana meşşələrinin əfsanəsinə» dalmaq, sərbəst hərəkət edib oğlanlarla bir süfrə başında əyləşmək və s.) seçiyələndirməyə çalışır; bunlar nə qədər yeni əla-

mətlər olsa da, qabaqcıl insanın zəngin mənəvi keyfiyyətləri, mə-nəvi üstünlüyü sayıla bilməz.

İkinci tərəfdən, İlyasin qız qəhrəmanlarının: «Söyüdürlü arx»da Nuriyyənin, «Dağlar arxasında üç dost»da Səlimənin, «Körpüsə-lanlar»da Səriyyənin mənəviyyatında, xoşbəxt ailə, şəxsi səadət haqqında arzularında nə isə bir qeyri-müəyyənlik, qeyri-adilik vardır. Bu qızlar həm özləri narahat, əsəbidirlər, həm də onlarla talealarını birləşdirmək istəyən gənclər. Nuriyyə öz «qadır məhəb-bəti» ilə Muradın ailəsinə vəlvələ salır, Səadətin sakit həyatını pozub, onun qısqanclıq hissələrini alovlandırır; özü də ürəyincə bir ailə qura bilmir. Səlimənin Bəndəli kişinin ailəsinə səadət gətirib-gətirməyəcəyinə, bir dəfə səhv edib Adiləyə əvəz gələn Səriyyə ikinci, üçüncü dəfə səhv etməyəcəyinə mənəvi əsas görünür.

İlyas Əfəndiyevin müsbət planda vermək istədiyi qadın qəh-rəmanları da məhz bu səbəblərə görə oxucular arasında mübahisəyə səbəb olur.

«GƏLƏCƏK GÜN» ROMANI

Mirzə İbrahimovun «Gələcək gün» romanı Cənubi Azərbay-candakı milli demokratik hərəkata təsrir edilmiş, bu hərəkatın yan-ranmasından, onunla əlaqədar olan şəxslətlərin ilk gizli inqilabi fəaliyyətindən bəhs edir. Əsas mövzu ətrafında müəllif Cənubi Azərbaycan və İran həyatına aid bir sıra çox ciddi ictimai-siyasi məsələləri də əhatə edərək ikinci dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibənin ilk aylarında İrandakı mürəkkəb siyasi həyatı, Rza xan despotizminin son tüğyan dövrünü, fəryad edən, ziddiy-yyətərlə dolu Pəhləvi paytaxtı həyatını, İrandakı əksinqilabi cina-yətləri, İran dövlət başçılarının, ərəb və məmurlarının hədsiz zülmünü, vətəna, xalq etdikləri xəyanəti göstərir. Həm fars, həm də Azərbaycan zəhmətkeşlərinin ağır, dözülməz həyatının, aclıq və səfalətin son dərəcə təsirli, canlı səhnelərini yaradır və bu mü-rəkkəb sinfi ziddiyyətlərlə dolu olan varlığını yaradığı coşğun in-qilabi əhvali-ruhiyyəni, inqilabi şüuru nəzərə çatdırır.

Roman həm məzmun, həm də ifadə gözəlliyiylə diqqəti cəlb edir, maraqla oxunur. Əsər haqqında hər yerdə oxucular arasında fikir mübadiləsi gedir. Bu həyəcanlı münasibətin səbəbləri vardır. Burada həyatın xırda, adi, təsadüfi hadisələrindən bəhs olunmur; zamanın, əsrin mühüm bir ictimai hadisəsindən, neçə ildən bəri dünyanın bütün müərəqqi qüvvələrinin diqqətini cəlb edən bö-yük bir hərəkatdan danışılır. Müəllif Səttərxan hərəkatından və Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılıq etdiyi demokratik hərəkat-dan sonra Cənubi Azərbaycan xalqının tarixində baş verən üçün-cü və qüdrətli bir xalq hərəkatını təsvir edir. «Gələcək gün» bu mühüm ictimai hərəkat haqqında oxucusu ilə onun yazıçısı, sənət-karı arasında mənəvi bir fikir mübadiləsi yaradır.

Romanın məfkurə istiqamətini aydın qavraya bilmək üçün nəzərdə tutulmalıdır ki, müəllif bu böyük ictimai hadisədən artıq öz vəzifəsini tamamilə yerinə yetirmiş bir hərəkat kimi danışmaq məqsədini qarşısına qoymamışdır. Adından da görüldüyü kimi, əsər olub keçən bir hadisə ilə sadəcə «yaşamaq üçün» deyil, ək-sinə, davam və inkişaf edən, daha qüvvətli bir inqilabi hərəkata

çevrilə biləcək, daha böyük gələcəyi olan bir hərəkata təkan vermək niyyətilə, ona daha yaxından bağlanmaq arzusu ilə qələmə alınmışdır. Nə hərəkat qurtarmış, nə də onu əks etdirən bədii əsər... Onların hər ikisinin üzü gələcəyə, Cənubi Azərbaycanın və İrənin böyük parلاق, azad gələcəyinə doğrdu!

Əsərin ideyasına aid olan ikinci və mühüm bir məsələ də diqqətə cəlb edir. Müəllif romanı üçün əsas mövzu olaraq aldığı milli demokratik hərəkata, onun yaranması və inkişafına yalnız azərbaycanlıları xilas edəcək, ancaq Cənubi Azərbaycan xidmət edən bir hərəkat kimi baxmır. Cənubi Azərbaycan səhmatkeşlərinin yaratdıqları bu inqilabi-demokratik hərəkat Səttarxan və Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatının davamı və inkişafıdır, lakin tarixi həqiqətə uyğun olaraq müəllif bu hərəkata bütünlüklə İrən və Cənubi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan və əsrlərdən bəri kölə həyatı keçirən azərbaycanlı, fars, kürd və s. ibarət olan müxtəlif millətlərin səhmatkeşlərini İrən şahlarının zülmündən, xarici dövlətlərin bitmək, tükənmək bilməyən həyasız müdaxiləsindən və acgöz, həris xarici kapitalın ağır mənğəsinəndən xilas edəcək böyük bir tarixi hərəkat kimi baxır. Buna görədir ki, əsərdə müəllifi təkçə Azərbaycanın dərdi deyil, İrənin, Kürdüstanın və İrənda yaşayan başqa millətlərin də azadlıq uğrunda mübarizəsi və gələcəyi eyni dərəcədə düşündürür, məşğul edir.

Bu da çox əhəmiyyətli bir məsələdir ki, müəllif Azərbaycan, İrən və Kürdüstan səhmatkeşlərinin yerli hakim siniflərə və imperialist dövlətlərin müdaxiləsinə qarşı apardıqları mübarizədən danışdıqda, bu hərəkata zamanın əsl və əsas cəhanşümlü ictimai ziddiyyətlərindən təcrid edilmiş xüsusi bir hadisə kimi baxmır. İndi biz başqə tarixi inkişafının elə bir mərhələsində yaşayıraq ki, hər hansı məmləkətdə və ya hər hansı bir millətin həyatında inqilab ilə irticanın mübarizəsi təkçə o məmləkətin və o millətin özünə aid xüsusi bir məsələ olmayıb, bütün dünya miqyasında üz-üzə duran inqilabi qüvvələrlə əksinqilabi, mürtəçə qüvvələrin arasında gedən tarixi mübarizə ilə əlaqədardır. Müəllif qələmə aldığı mövzunu bu nöqtəyi-nəzərdən həll etməyə çalışmış və məqsədinə nail olmuşdur.

Azərbaycan demokratik milli hərəkatı təkçə Həkimilmülk və Sərhəng kimi «siyasilər» üz-üzə gəlməmişdi; iş ona qalsaydı yüz belə feodalın boğazını üzmək olardı. Azərbaycan demokratik milli hərəkatı eyni zamanda demək olar ki, bütün dünya irticası ilə

üz-üzə gəlmiş, mübarizə aparmışdır. Odur ki, «Gələcək gün» müəllifi aldığı mövzuya uyğun olaraq, İrəna məxsus əsas qüvvələrin mübarizəsini əks etdirməklə bərabər, əsərdə zəmanəyə aid dünya siyasəti təzadlarını da göstərmişdi.

Romanın birinci fəslə oxucunu Azərbaycan kəndlilərinin həyatı ilə tanış edir: istidən torpaq kimi üzləri yanımış və tunc tək qaralmış Azərbaycan kəndliləri, ilan mələyən çöllərdə, hər tərəfə od ələyən günəşin altında ağır zəhmət şəraitində çalışır, taxıl döyür, onu küləklə sovurur, piramida şəklində deqlayir və gözəlyirlər ki, ərbabın adamları gəlib taxılın beşdə üç hissəsini aparıb beşdə iki hissəsini onlara versin, lakin buna da ümid yoxdur... Bu isti çöllərdə biz, hələ sinni xırxa çatmadığı halda, səksən yaşlı qocadan ahil görünən, saç-saqqalı ağarmış yoxsul kəndli Musa kişi ilə tanış olur. Körpə balaları onun ətrafında boyunlarını büküb dolanırlar. Ata, ayaqyalın gəzməkdən dabanları çatlaq-çatlaq olmuş, «çılpaq uşaqlarının yaşlarını uyğun gəlməyən sakit, müti görkəmlərinə» baxıb qubarlanı:

– Az qalır dərd ürəyimi dağıtsın, nə əyinlərinin paltarlarını yetirə bilərəm, nə də doyum qarın çörəklerini... Yemək istəyirlər, geymək istəyirlər, heç birisi də ki, yox!..

– Dərd çəkməyin, Musa dayı, dünya həmişə belə qalmaq... Bir gün sənin də dövrünün gələr. Uşaqların doyum qarın çörək yer-yər!..

Budur, bütün İrəni dozur, onun ətini, yağını, taxılını, yanacaqını, dadlı meyvələrini verən Azərbaycan kəndlisinin arzusu: Bir qarın dolusu çörək! O da yoxdur!..

Kəndli çörək və paltar dərdi çəkdiyi anda, kənd məscidinin alçaq minarəsindən müəzzinin təsirli Allahu-Əkbər səsi eşidilir. Bu səsi eşidən Musa kişi başqa kəndlilər kimi ayaq saxlayır, sözünü kəsir, salavat çevirib dəstəməz alır, cibindən çirkli və köhnə bir canamaz çıxarır, üzünü qibləyə tutub ibadətə məşğul olur. Namazını bitirib Allaha dua edir ki, onun uşaqlarına hörmət edib, heç olmasa qarın dolusu çörək yetirsin... Dua bitir-bitməz Musa kişinin arvadı Səriyyə xala qoltuğunda yamaqlı bir boğça xırmana «şam yeməyi» getirir. Anaların görün körpə uşaqlar gəlib onun ətəyindən tuturlar. Onların ac olduğunu bilən ana yamaqlı boğçanı açır, qalayı getmiş və qaralmış mis qabı ortaya qoyur. Ailə süfrə başına toplaşır. Hərə öz payına düşən çörəyi tiki-tiki kəsir.

Mis qabdaki pendirdən onun arasına qoyub iştaha ilə yeyir... Şam yeməyi qurtarır...

– İlahi, dərğahına çox şükür ki, biz yedik doyduq, acıları sən doydur!..

Bu da ömrünü bütün ibadətlə keçirmiş, dindar Azərbaycan kəndlisinin ruzisi! Azərbaycan kəndlisinə ruzi verən yoxdur, ancaq ruzisini kəsənlər çoxdur. Bu ruzi kəsənlərdən Tehranın ən varlı tacir və ərbablardan olan Ağayi Hikmət İsfahani Amerikalı mister Harold ilə xırmana gəlir. Onların simasında müəllif bizi İran və Azərbaycan xalqının iki qəddar düşməni ilə qarşılaşdırır: onlardan biri şahpərəstlər, ikincisi xarici imperialist dövlətlərdir.

Azərbaycan kəndində kəndin bu dözlümlə həyatını açıq göz-
lə müşahidə edən bir nəfər var: Firidun! 24 yaşlı bu gənc tələbə kəndə gəlmişdi ki, dayısı Musa kişiyyə kömək etsin, özü üçün də bir çörək pulu qazansın, darülfünunda oxumaq imkanı əldə etsin. O burada gözlədiyi maddi qazancı əldə edə bilmirsə də, bunun əvəzində başqa, daha qiymətli bir mənəvi qazanc əldə edir; illərdən bəri onu düşündürən suallara cavab tapır; həyat onu öyrədir ki, Azərbaycanı və İranı bürümüş, xalqı öldən salan səfalət və acılıqların, yoxsulluq və ehtiyacın kökü kənddəki ictimai münasibətlərdə və xarici müdaxilələrdədir.

Firiduna elə gəlir ki, o, XX əsrdə yox, Şah Abbas və Nadir şah dövründə yaşayır. O, öz-özünə düşünüb təəssüflə deyir: «Eh... cəhalət nə dəhşətli canavardır... Nə qədər qorxulu bir kabusdur. İyirmi ildə dünya firtinalardan keçmiş, hər şey alt-üst olmuş. Aramızın o tayında bizdən yüz addım o yanda insanlar yüz ilin, min ilin yolunu iyirmi ildə keçmişlər. Amma biz elə hamanıq ki, haman...».

İctimai varlıq inqilabı şüuru yaradır və güvvətləndirir. Firidun Ağayi Hikmət İsfahanilərin zülmünə qarşı susa bilmir, üsyan edir. Bu hərəkətinə görə bolşevik andlandır, həbs edir, döyüb-öldürmək üçün əmniyyəyə tapşırırlar.

Artıq hər şey bitmiş, zülm, irtica xalqın azad fikirlərinə qalib gəlmişdirmi? Ağayi Hikmətlər və mister Haroldlar öz məqsədlərinə nail olmuşdurmuy? Yox! Hər şey bitməmişdir. Bu ilan mələyən çöllərdə ağaların başı üzərindən bütün hadisələri diqqətlə izləyən ucaboylu, qartalbaşılı bir igit də vardır. O, İran demokrat partiyasının üzvü Kürd Əhməddir. O, bu hadisələrə yalnız öz göz-
ləri ilə deyil, Səttarxanın və Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin gözü

ilə, Firidunu də öldürmə xilas edir. Firidun Tehrana gedir. Lakin ümitsiz getmir. Musa kişi ilə olan son söhbətində onun üçün aydın olur ki, Azərbaycanın ən geridə qalmış kəndlisinin belə yüz canı olsa, yüzünü də azad olmaq, torpağa sahib olmaq uğrunda qurban verməyə hazırdır.

İkinci fəsildə müəllif İranda yuva salmış ingilis casuslarının əlilə İran demokratlarının amansızcasına təqib olunduqlarını göstərir. Mister Tomasdan tapşırıq almış üç xarici dövlətə və İran xəfiyyəsinə qulluq edən, satqın, qurdqözlü ağayi Hüseyi Məhbusi, yüksək təbəqəyə mənsub olmasına baxmayaraq, Pəhləvi sülaləsi hökmranlığına, şahlığa və İrandaki Amerika-İngilis-alman müdaxiləsinə düşmən olan, azadkirlil, cümhuriyyəti Sərtib Səlimini zəhərləmək üçün təqib edir. Nəhayət, o, Tehrandan şimala doğru uzanıb gedən şose yolunun kənarındakı çayxanada özünü bir cümhuriyyətiçəyə yel yoldaşı kimi göstərməyə çalışıb, cinayəti icra etməyə hazırlaşır. Lakin Firidun caniyə mane olur. Azadkirlil gənclər hər yerdə bir-birini anlayır, bir-birinə yaxınlaşır və bir-birlərini qoruyurlar.

Sərtib Səlimi əsərin məhəbbətlə yaradılmış mənəvi və xatirədən çıxmayan surətlərindən biridir. Səlimi gözəl fikirlər, arzulər sahibidir. O, «Şahlıq İranı məhv etdi. Məmləkətin qurtuluşu xalq cümhuriyyətinin yaranmasındadır» – deyir. Milliyyətçə fars olan Sərtib Səlimi cəmi dərəcədə Cənubi Azərbaycanın istiqlaliyyətinin də hərətli tərəfdarlarındanndır. Sərtib Səliminin son nəfəsinədə İtaliyalı böyük Cordano Brunonu xatırlayaraq, ölümü qəhrəmancasına qarşılamaşa da onun səciyyəsinin təmlığını və bəslədiyi arzuların yüksəkliyini əks etdirir. Lakin o, bədbəxtədir. Bədbəxtliyinin başlıca səbəbi isə xalqdan uzaq olmasındır. Xalq və həyatın tələblərindən uzaq olduğu üçündür ki, Səlimi zəmanəsində baş verən böyük ictimai hadisələrin mahiyyətini aydın dərk etməkdən uzaqdır. O, bir yerdə «Hadisələrin aqibətini görmək mümkün deyildir» – deyir. Bu xüsusiyyətləri etibarilə Sərtib Səlimi bir və ya bir neçə şəxsiyyətin deyil, İrana məxsus olan müəyyən bir ziyalı təbəqəsinin əhvali-ruhiyyəsini əks etdirir...

Əsərdə sonrakı hadisələrin çoxu Tehrandan cərəyan edir. Müəllif bizi müharibənin ilk aylarında Tehrandakı mürəkkəb siyasi həyatla tanış edir. Bu hissələrdə Rza xan mütləqiyyəti və Tehran həyatı son dərəcə inandırıcı bir şəkildə təsvir edilir. Bu İran şah-
hənsəhlığı və bu dövləti idarə edən kimplərdir? İngilis, amerikan

və alman imperialistləridir: mister Tomas, mister Harold və fon Valterlərdir! Bəs Rza xan və onun tərəfdarları, xəfiyyələri nəçidir? Xarici imperialist dövlətlərin satqın əlalları, qulağı sırtqal qullar!.. Xaricilər İrani istədikləri kimi «idarə» edirlər. Hikmət İsfahanilər isə yalnız varlanmaq, müllərinin sayını artırmaq, «dar gün» sərvət toplamaqla məşğuldurlar. Cənubi Azərbaycan və İranın sərvəti London, Nyu-York, Vaşinqton, Berlin və Paris bazarlarına axıb gedir. Hər iki xalq isə bir ovcu Rza xanların xəyanəti, satqınlığı üzündən sonu görünməyən aclıq və səfalətə düşür olmuştur...

Əsərin üçüncü hissəsində müəllif İranın hakim dairələrinin siyasət aləmində «yürüdükləri» «məvazinət nəzəriyyəsinə», «əmin-amanlıq nəzəriyyəsinə» ifşa edir.

Sonrakı fəsilərdə müəllif Tehrandə yaranmış inqilabi təşkilatların gizli fəaliyyətindən və mübarizəsindən geniş bəhs edir. Firidun Tehrana gələndən sonra Kürd Əhməd onu gizli inqilabi hərəkata cəlb edir. Firidun öz sadıq dostları Kərimxan Azadi, Rza Qəhrəmani, Kürd Əhməd və b. ilə bir yerdə çalışır, özündən təcürübəli olan yoldaşlarından yeni həqiqətlər öyrənir. Dəmir yol fəhləsi Rza Qəhrəmani İranda və Cənubi Azərbaycanadakı ictimai ziddiyyətləri Firiduna daha aydın başa salıb deyir: «İndi biz İrani ancaq kəndçinin ayağı ilə ölçə bilmərik. İndi İranda qüdrətli ictimai qüvvəyə çevrilmiş bir sinif də yaranmaqdadır. O da kərgərlər sinfidir. İranın gələcəyi bu iki qüvvənin fəaliyyətindən asılıdır».

Bu sözlər sadəcə tipin sözləri deyildir. Eyni zamanda müəllifin İran və Cənubi Azərbaycan ictimai həyatına aid bir nəzər saldığını, həyatı düzgün bədi idrak yolu ilə əks etdirdiyini göstərir.

Müəllif Azərbaycan, İran, Tehran həyatını həqiqətə tam uyğun bir şəkildə təsvir etməsi ilə oxucunun diqqətini xüsusilə cəlb edir. Azərbaycan kəndlisinin həyatı və şüuru, onun zəif və qüvvətli tərəflərinin təsviri, Musa kişinin ailəsinin sürgün edilməsi, evinin talan olunması, məsum Azərbaycan qızı Gülnazın, Səriyyə xalının və onun körpələrinin, fars qızı Xavərin zəngin mənəviyyəti və fəlakəti, Südəbə və anasının, kübar qızı Şəmsiyyənin qəmli taleyi, inqilabçı Kərimxan Azadının mühakiməsi, edamı, həbsxanalar və zindanlar, Sərtib Səliminin, Musa kişinin vəhşicəsinə öldürülməsi, Tehran meşşanlığının tipik nümayəndəsi olan pinəninin əxlaqi, oxucuya bir yuxu, əfsanə kimi görünən Qəmərbanunun mənzillərindəki vəhşət, Süfi İranpərəst adlanan yaltaq,

satqın mühərririn «həyat fəlsəfəsi» və daha bir çox qəribə həyat hadisələrinin təsviri əsərin düzündürücü səhifələri olub, İran və xüsusən Tehranın ağlasığmaz razalətləri haqqında oxucuya çox geniş, həqiqi məlumat verir.

M.İbrahimov Cənubi Azərbaycan və Tehran həyatını birtərəfli əks etdirmək meylinə çox uzaq olmuşdur. O, yalnız bu məmləkətdəki yoxsulluğu, fəlakəti, aclığı, cəhəleti, zülmü göstərmək məqsədini qarşısına qoymamışdır. Müəllifi düşündürən əsas məsələ məmləkətdə xalqın qüdrəti, onun mənəvi zənginlikləri, mübarizə ruhu olmuşdur. Odur ki, «Gələcək gün» romani bəhs etdiyi məmləkətin və xalqların yalnız zəif tərəflərini deyil, ilk növbədə qüdrətini əks etdirən bir güzğü olmuşdur. Əsəri diqqətlə oxuyan hər kəs İran və Azərbaycan zəhmətkeşlərində, fəhlə və kəndlilərinə qüvvətli, məğlubedilməz inqilabi bir əhvali-ruhiyyənin mövcud olduğuna və bunun gələcəkdə daha da qüvvətlənəcəyinə inanır.

«Gələcək gün»də Cənubi Azərbaycan və İran üçün tipik olmayan hadisələr, eləcə də oxucuya qeyri-təbii və natamam görünə biləcək surətlər yoxdur. Realizmin qüvvəti əsərin hər səhifəsində özünü hiss etdirir. Müəllifin Rza xanları, mister Tomasları, Hikmət İsfahani və Sərhəng Səfəiləri aydın gören gözü İranın mütərəqqi qüvvələrini, xeyirxah insanların da görmüşdür. Kərimxan Azadi, Sərtib Səlimi, Kürd Əhməd, Firidun, Südəbə, Gülnaz, Xavər... bunlar şəraitin yaratdığı yeni insanlardır. Onların yüksək amalı, odlü ürəkləri, polad iradəsi, təmiz, nəcib əxlaqi, mədəniyyətləri, məhəbbətləri, onlardakı çoxşüuru həyat, yüksək vətən məhəbbəti təqdire, qibət ediləməyə layiqdir.

Romanda qərb burjua aristokrat həyatının təqlidi yolu ilə yaranmış İran kübar ailələrinin məişətindən və Tehran Qəmərbanularının, səfillərinin və əyyəşlərinin rəzil işlərindən bəhs olunduğu yerlərdən görünür ki, həyat materialı yazıcının əsas məqsədlərinə üstün gəlmişdir. İrana yaxşı bələd olan oxucu bu təsvirlərin doğruluğuna şübhə etmir, lakin onları geniş təsvir edərək müəllifi öz inqilabçı qəhrəmanlarını da bu dairələrdə artıq dolaşdırmağa məcbur olur. Oxucu isə istəyir ki, bu qəhrəmanları daha çox onları yetidirdən xalq içərisində görsün. Əsərdə kərgərlər mühitinin kəndistan həyatına görə zəif əks olunması da nöqsan sayılmalıdır. Kəndistandan da bəhs olunan fəsilələrdə müəllifi kəndlinin daha çox torpağa sahib olmaq arzusu üzərində dayanır ki, bu da Azər-

baycan kondlisinin çoxdan bəri bütün dünyaya tanış olan coşğun inqilabi əhvali-ruhiyyəsini və yüksək məqsədlərini əks etdirmək üçün kifayət etmir. Gözəl surətlərdən biri olan Xavər Qəmbərbanuların təklifləri üzərində bir an üçün olsa da tərəddüd göstərir. Bu Xavərin səciyyəsinə yaraşır. Bizcə müəllifin bu aşağıdakı sözlərində Xavərin də payı çoxdur: «Eşq olsun məhəbbət və arzulara, qəhrəmanları yetirən onlardır. Eşq olsun qəhrəmanlara, ancaq onlar həyata gözəllik gətirirler...».

«Gələcək gün» vaxtında yazılmışdır. Əsər Azərbaycanda baş verən milli demokratik hərəkatda iştirak edənlərə və eləcə də bu böyük tarixi ictimai hərəkatla məşğul olanlara hərəkatın yaranması, inkişafı haqqında çox faydalı məlumat verəkdir.

İran və Cənubi Azərbaycan çoxdandır ki, qaranlıq, səmaları tutqun məmləkətlərdir. «Gələcək gün» bu qaranlıqdan daha çox qaranlıqları əridən ildırımlardan, qızarmaqda olan dan yerindən, açılmaqda olan səhərdən, hər iki məmləkətin üzünə gülməkdə olan azadlıq günəşindən bəhs edən bir əsərdir. Bu azadlıq günəşi parlayacaqdır. İran və Cənubi Azərbaycan hakim siniflərin buyduruğundan, zəncirindən xilas olacaqdır. Biz buna əminik. «Gələcək gün» bu inamı daha da möhkəmləndirir.

1948

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ MƏDƏNİ İRS HAQQINDA

AZƏRBAYCAN İCTİMAİ FİKRİNİN İNKİŞAFINDA «ƏKİNCİ»nin TARİXİ ROLU

Məlumdur ki, sinifli cəmiyyət şəraitində qabaqcıl ictimai fikir dedikdə, hər şeydən əvvəl geniş zəhmətkeş kütlələrdə şüurlu və ya kortəbii şəkildə cəmiyyətdəki ədalətsizliyə, ruhi və cismani əsarətə qarşı əmələ gələn etiraz, üsyan mahiyyətli görüşlər nəzərdə tutulur. Xalqa bağlı olan əməlpərvər ziyalıların isə tarixi rolundan ibarət olur ki, kütlələrdə əmələ gələn bu görüşləri sistemləşdirir, ümumiləşdirib əsaslandırır, aydın, əsaslı bir siyasət elmi kimi ifadə edirlər. Necə ki canlı xalq dili xəzinəsinə əsaslanan istedadlı yazıçı xalq dilini daha da zənginləşdirib, kamil ədəbi-bədii dil şəklinə salır, eləcə də qabaqcıl ictimaiyyətçi alim-mütəfəkkir də xalq şüurunda doğan siyasi-ictimai xarakterli fikirləri inkişaf etdirib, sistemli elmi dünyagörüş halında ifadə edir.

Bu baxımdan biz «Əkinçi»də ifadəsini tapan elmi, siyasi-ictimai fikirlərə yalnız tək-tək ziyalılarda əmələ gələn fikirlər kimi deyil, bəzən aydın, sistemli şəkildə olmasa da, geniş xalq kütlələrinin fikirləri, arzuları və qənaətlərinin ifadəsi kimi baxmalıyıq.

Bununla belə müəyyən tarixi şəraitin irəli sürdüyü cəmiyyət problemlərindən «Əkinçi»də hansının düzgün dərk edildiyini, hansının düzgün dərk edilmədiyini aydınlaşdırmaq üçün qəzetdə yazıları ilə iştirak edən ayrı-ayrı müəlliflərin, xüsusən onun naşiri və redaktorunun fərdi görüş xüsusiyyətlərinə də ayrıca diqqət verməliyik. Biz ancaq bu yolla XIX əsrin çox mühüm hadisəsi olan «Əkinçi»nin siyasi platformasını düzgün qiymətləndirə bilərik.

«Əkinçi»də maarifçilik ideyaları təbliğ edilmişdir. Bu, maarifçilik feodal-mütləqiyyyət despotizmi və despotçuluğa bilavasitə və bilvasitə nökrəçilik edən ziyalı mühafizəkarlığına qarşı çevrilmiş bir maarifçilik idi.

Zaqafqaziya və Orta Asiyanın Rusiya ilə birləşməsindən sonra bu yerlərdə təcridlə yaranan burjuva-kapitalist əlaqələrilə əlaqə-

dar olaraq belə bir maarifçilik Azərbaycan, gürcü, özbək, tatar, qaxax xalqlarının ictimai fikrində də yaranmış və müasirləşməyə buxov olan feodal güruhu intiyazlarına, mütləqiyyət özbaşınalığına və mədəni geriliyə qarşı olduğundan; zamanına görə mütərəqqi fikir cərəyanı idi.

Bu elə bir dövr idi ki, adlarını çəkdiyimiz xalqların qabaqçıl ictimai fikri və bu fikri tədliq edən yazıçı-müfəkkirlərin görüşləri bir çox prinsipial məsələlərdə birləşirdi. Ona görə ki, bu xalqlar üçün əmələ gələn yeni tarixi şərait onların qarşısında eyni tələbləri, vəzifələri qoymuş, eyni çətinlikləri doğurmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, «Əkinçi» mühərrirlərinin, xüsusən qəzetin yaradıcısı Həsən bəy Zərdabinin (1842-1907) maarifçiliyi məhz antifeodal, antiklerikal görüşləri ilə müasirləri olan gürcü İlya Çavçavadzenin (1837-1909), Akaki Tseyretelinin (1840-1915), özbək Zakircan Furqatın (1858-1909), qaxax Abay Kunanbayevin (1845-1904) görüşləri çox uyğun gəlirdi. O da məlumdur ki, bu maarifçi demokratların hamısı bir tərəfdən də qabaqçıl rus mədəniyyətindən də dərin təsirlənmiş adamlar idi və bu mədəniyyət də onların ictimai həyat və mədəniyyət problemlərinə aid prinsipial məsələlərdə həmrəy olmalarına böyük təsir göstərmişdi. Əlbəttə, fərqlər də vardı ki, bu da ayrı-ayrı milli mədəniyyətlərin spesifik məsələləri ilə və qar Rusiyanın bu xalqlara və onların mədəniyyətlərinə müxtəlif münasibəti ilə əlaqədar idi.

«Əkinçi» müəlliflərini düşündürən hər şeydən əvvəl Azərbaycanın siyasi-ictimai ziddiyyətləri, xalqın müasirlikdən uzaq düşməsi idi. Onlar həyat həqiqətinə uyğun olaraq deyirdilər ki, Azərbaycanda rəsmi quldarlıq olmasa da, alın toriə, zəhmətlə yaşayan rəiyyət asib-kəsmək, var-dövlət sahibi olmaq ixtiyarını əldə edən bir neçə mühafizəkar qüvvələr tərəfindən açıq-aşkar qul halına salınmışdır. Zərdabinin məşhur sözləridir ki, «Əkinçi»də səslənmişdi: «...Biz öz xahişimiz ilə... qul olmuşuq. Rəiyyət padşaha, övrət kişiyə, ...nökər ağaya, şagird ustaya məgər qul deyil? Bəli, biz hamımız quluq...» (1877, № 12).

Xalq qul halına salan mühafizəkar qüvvələr, ixtiyar sahibləri dedikdə «Əkinçi» birinci növbədə müstəmləkəçilərə qulluq göstərirdiklərinə görə dövlət, ixtiyar əldə edənləri, «ömründə heç ağ

gün görməyən, həmişə söyülüb-döyülən, mağaralarda yaşayan kəndlilər üzərində ağalıq edən «təzə xanzadə, bəyzadə» mülkədarları nəzərdə tuturdu. Qəzet «ağ gün görməyən» rəiyyət qardaşlara müraciətlə yazırdı: «Nə qədər ki, biz avamıq, bizi aldanan olacaqdır... səy edin, qanacağınızı artırın, yəni elm təhsil edin ki, müftəxorların sizin tərəfə töküb qazandığınız mülk və malınıza şəraitliyi olmasın» (1875, № 10).

«Əkinçi» rəiyyəti başa salırdı ki, ölkənin qalqınması, tərəqqisi, vətən və millət işlərinin yoluna qoyulması, mədəni geriliyin aradan qaldırılması üçün varlı sınıflərə bel bağlamaq olmaz. Çünki «...bəylik axtaran kəs xalqın xoşbəxtlik fikrini çəkməz. Onun üçün pul gərəkdir ki, kef damaqla məşğul ola və millət əvəzinə heyvan gərəkdir ki, ona hakimlik edib, bəyliyi zahir edə» (1877, № 6).

Zərdabi bu fikri başqa bir məqaləsində daha kəskin və ümümləşdirici elmi şəkildə əsaslandırıb göstərirdi ki, onun yaşadığı zamanədə bu tüfeyli müftəxorların ucbatından insanlığın böyük bir əksəriyyəti hər cür azadlıqdan məhrum olmuş və insanların çoxunun zindəganlığı bəzi heyvanların zindəganlığından da pisdir. Çünki: «...insan qan-tər töküüb qazandığını avamlığı cəhətinə öz əli ilə özündən güclülərə verib, onun (yəni güclünün, tüfeylilərin - M.C.) dəxi artıq təvənan olmağınə bais olur...» (1877, № 15). Tər töküüb zəhmət çəkən insan hər cəhətdən hüquqsuz kölədir, öz fikrini öz dili ilə bəyan etmək imkanından məhrumdur; belə ki: «...heyvan haraya istəsə gedir, hər tərəfə xahiş etsə baxır, hər nə istəsə ələyir, haçan kefi istəsə ulayır. Amma insan nə ki, özü istədiyini edə bilməyir, hətta... öz xahişi ilə danışa da bilməyir» (1877, № 15).

«Əkinçi» fikir və şəxsiyyət azadlığı ideyasını irəli sürürdü.

Beləliklə, «Əkinçi» mühərrirlərinin nəzərində bəşəri hüquqların, azadlığın zəhmətkeş rəiyyətin birinci düşmənləri özləri üçün yaşayıb, millət, Vətən nə olduğunu bilməyən güclülər, təvənələr, mülk, mal, dövlət və ixtiyar sahibləri, basib-kəsmək, xalqı soyub talamaq ixtiyarını əldə edənlər idi.

«Əkinçi»nin nəzərində o dövrdəki Azərbaycanda, eləcə də bütün müsəlman Şərqişdə zəhmətkeş əhalini qul halına salan

ikinci mühafizəkar qüvvə ruhani cildinə girmiş mürtəce şəriət dollalları idi.

Zərdabi yazırdı ki, hələ keçmişlərdən «elə ki, xəlifələrin yerinə soltanlar, şahlar, xanlar öyləşdi... hökumət əhli öz nəfəndən ötrü xalqı gözü bağlı saxlamaq üçün məktəbxanalarda ancaq... boş sözləri bir-birinə yapırdı ibarət ilə danışmağın dalınca düşüb, xalqı yoxsul və sərgərdan edib özləri kef və ləzzəti-dünyaya məşğul oldular...» (1876, № 9).

Zərdabi bu fikri «Əkinçi»də müxtəlif məqalələrində döndə-döndə təkrar edirdi ki, güclülər fanatiklərin vasitəsilə gücsüzləri, kasıbları həmişə avam saxlamağa, onları «...əlini, ayağını, gözünü, ağzını bağlı saxlamağa söy edib ki, avam ağlına artırb...» (1877, № 15) insan kimi yaşamaq, azad yaşamaq fikrinə düşməsin.

Qətiyyətli demək olar ki, belə yazılar açıq-aşkar göstərir ki, İslamı korlayanlar ölkələrin çoxunda hakim ictimai qüvvələrə, hökumət əhlinə xidmət edən və xalqa, rəyyiyətə düşmədən mövqə tutan, beyinləri, ağlları, iradələri kütləşdirən, tərəqqi və təkamülün qarşısını alan mürtəce bir qüvvə idi.

«Əkinçi»nin mühərrirləri dinin əsaslarına toxunmurdular. Əslində onlarda İslamı («müasir müsəlmançılıq») yox, qədimi İslamı müdafiə etmək, «mövhumatdan təmizləmək» meylli vardı və «İslamı korlayan» ruhaniləri təqsirləndirirdilər. Bu ittihamlarında da müəyyən mənada haqlı idilər. Onlar deyirdilər ki, İslam dinini dözülməz dərəcədə gözdən salan axundlar, vaizlər və yasin mollaları olmuşdur. Zərdabi deyirdi ki, «... bizim avam mollalar... hər bir tərəfdən götürdüyümüz adətləri (yəni, pis adətləri – M.C.) də dinə qarşıdırıblar, o vaxtda belə din ağılı ilə düz gəlmədiyinə bərbad olub» («Həyat», 1906, №9). Bu, bir növ dini mövhumatdan qorumaq cəhdi olma da, onun, yəni İslamın mövhumatla yüklənməsi haqqındakı fikrin real həyatı və tarixi–siyasi əsasları vardı: həqiqətən, neçə əsrlər idi ki, İslam ölkələrinin çoxunda müsəlmançılıq, dindarlıq zəifləmişdi, mövhumat, cəhalət, cənnət xülyası, cəhənnəm qorxusu, sünni-şiiçilik, məhərrəmilik bəsuatı, şəbihçərlik, müridlik, dərviş, seyid dilənçiliyi, cürbəcür eybəcər hallar hökm sürürdü. Seyid Əzimin bir şərhində deyildiyi kimi «Hər vilayətdə əlli min seyid, axund; dərviş mərsiyəxan, əlli min hoqqabazi-nəqabil» var idi və hamısının da fikri xalqı soymaq, quru yerdə qoymaq idi.

Bu mövhumi qüvvənin axirət qüvvəsi xülyası təbliğatı, cənnət-cəhənnəm, huri-qılman «elmi» açıq-aşkar Şərqi dahi mütefəkkirlərinin səsinə batırır, onların böyük fikirlərinin xalqa çatmasına imkan vermirdi və müsəlmançılıq nüfuzdan səhrıldı.

«Əkinçi» mərsiyəxanlıq hoqqabazlığını, axund, molla, vaiz və seyidlərin tufeyliliyini kəskin ifşa edib, həyatı dalillərlə göstərirdi ki, Azərbaycan şəhərlərində mərsiyəxanlar, axundlar, vaizlər üçün hər il yüz minlərlə pul yığılır. Halbuki bu məbləğ ilə hər şəhərdə bir neçə məktəb, kitabxana açmaq olardı. Qəzet müridlik firlıdığının üstünü açıb yazırdı ki, onların başçıları «...xalqa dombalaq aşdırıb onu sərgərdan qoyub rüsvayi-cahan...» edirlər (1877, №5).

Ruhani cildinə girmiş cahillər hər cür tərəqqi meyllərinə qarşı çıxır, xalqın dərdinə qalan, xalqı maarifləndirmək yollarını axtaran ziyalılara hücum edirdilər. Zərdabi gülüş tərzində tərəqqiparvar ziyalılardan vəziyyətini səciyyələndirib yazırdı: «Xülasə sağ tərəfdə baş çapanların vəkillərinin dəyənəyini, sol tərəfdə seyid və müridlərin lənətini, qabaqda mollaların və mərsiyəxanların və qeyrə dad-fəryadını görüb qəzet çıxaran ləbub qalıb görək dal tərəfə yerisin» (1877, № 5). Bu cahillərə «xalqın dərdini və onun əlaclarını yazan qəzet» xoş gəlmir, onlar deyirlər: «...xalqın gözü-nü açan və milləti irəli salan sözbə danışmaq olmaz» (1877, № 5).

«Əkinçi» mühərrirləri İslam mövhumatı və cəhalətdən təmizləmək haqqında xəyal bəsləyirdilər. Onların «bərbad olmuş dindarlıq», «ağılı ilə düz gəlməyən yasin mollalarının etiqadına» qarşı mübarizələri zamanına görə mürtəceqqi olan bir fikir idi. Xüsusilə əsrinin böyük təbiətşünas alimi olan H.B.Zərdabinin materialist təbiət fəlsəfəsi, təbiətə materialist baxışı obyektiv olaraq dinə də obyektiv münasibətin qüvvətlənməsinə çox kömək edirdi.

Beləliklə, «Əkinçi» ətrafında toplaşan ziyalılardan nəzərdə zəhmətkeş kütlələrin, rəyyiyətin qul halına salınmasına səbəb olan ikinci mühafizəkar qüvvə tərəqqi, təkamül, elm, maarif düşmənləri olub, hökumət əhlinə nökrçilik edən və İslamı korlayan, mürtəce ruhanilər və ruhani cildinə girmiş cahil adamlar idi.

Mövhumat, xurafat yalnız savadsız dinin əslindən xəbərsiz olanlar tərəfindən deyil, həm də cyni ruhdan olan, mistik tərkidün-

yalıqlıq təbliğ edən ədəbiyyat tərəfindən də yayılır, təbliğ edilir. Ölkənin hər tərəfində çoxlu mərsiyə, növhə, sinəzən şairləri fəaliyyət göstərirdi. Dünyəvi hisslər, vətən, xalq məhəbbəti əvəzinə, «özlərə məhəbbət» mistik, bədbin hissləri, «ağıl ilə düz gəlməyə», eybəcər mövhumatı təbliğ edən vücudnamə, erotik nəqşibəndi qəzəllər yazan və sənətləri bir-birini həcv etməkdən ibarət olan şairlər yağışdan sonrakı göbələk kimi arturdular. «Əkinçi» haqlı olaraq belə şairlərin yazılarını cəfəngiyat, hoqqabazlıq, eşqbazlıq, hədyançılıq, lağlağılıq adlandırdı.

Buradaca bir həqiqəti yada salmaq lazım gəlir: «Əkinçi» mühərrirlərinin mistik feodal ruhuna, ədəbiyyatına belə kəskin tənqidi münasibəti təsadüfi və subyektiv münasibət olmayıb, tarixi şəraitlə şərtlənirdi. Belə ki, qəzetin nəşr edildiyi illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı ciddi böhran keçirirdi. 15–20 il ondan əvvəl məzmunlu əsərlər yazan Abbasqulu ağa Bakıxanov, Qasım bəy Zakir, Mirzə Şəfi Vəzih, xan, bəy, mülkədar zülmünü, çar məmurlarını qamçılayan Şakir, Nadim kimi şairlər ölüb getmişdi. M.F.Axundov daha çox əlifba məsələsi ilə məşğul idi. Sonralar «Əkinçi» cəbhəsinə keçən S.Ə.Şirvani də qəzetin nəşrinə qədər qəzəl şairi idi. Meydan mərsiyə, növhə şairlərinə, feodal, xan, bəy məddahlarına qalmışdı.

«Əkinçi»nin mühərrirləri deyirdilər ki, şer, ədəbiyyat gərəkdir «milləti birləşdirməyə bais olsun», «xalqı nadanlıqdan danalığa təhrik etməyə səbəb olsun», «şairlər gərəkdir zamanəyə müvafiq xalqın gözünlü açmağa say etsinlər, yoxsa hədyan danışmaq bir çətin zad deyil və ondan heç bir şeyə naf olmaz», şer, ədəbiyyat xalq həyatının güzgüsü, xalq ruhunun tərcümanı olmalıdır. Qəzet şairləri xalqa olan zümlərdən yazmağa çağırırdı.

Zərdabi sonralar yazdığı məqalələrin birində qəzetin bu səyini və bu səyin heç də ürək açmayan nəticəsini xatırlayıb yazmışdır: «Keçmişdə «Əkinçi» qəzeti çıxanda o vaxtın şairlərindən yazıb təvəqqe eləmişdim ki, bülbülü və güllü tərəf və bir-birlərini həcv etməkdən əl çəkib elm təhsil etməyin nəflərindən və biz müsəlmanlara olan zümlərin barəsində şerlər yazıb onları bizim aşıqlara xoş sovt ilə oxumağı öyrətsinlər ki, aşıqlar onları toylarda oxuyub əhalini oyatmağa səbəb olsunlar. Onlardan birə Seyid Əzim Şirvani elm təhsil etmək nəflərindən bir neçə şer yazmışdır ki, «Əkinçi»də çap olunmuşdu. Amma qeyri-şairlərimizdən heç cavab da gəlmədi. O ki, bizlərdə olan zümlərdən o barədə mə-

liküşşürə Seyid Əzim Şirvani də bir şey yazmadı. Buna səbəb odur ki, bizim şairlərimiz elm təhsil etməyiblər. Onların qanacağı azdır, gözləri bağlıdır, görmürlər və o zümlər ki, bizlərə olur, onları zülm hesab etmirlər» («Hayat», 1906, № 6).

Beləliklə, «Əkinçi» ilə əlaqə saxlayan ziyalıların nəzərində xalqın qul halına salınmasının bir səbəbkarı da mövhumatı, cəhələri, terki-dünyalılığı təbliğ edib, xalqa olan zümlərə göz yuman, cahil, nadan, elmdən, dünyadan, siyasətdən xəbərsiz və müftəxorlara nökrəklik edən «şairlər» idi.

* * *

Çox diqqətəlayiq bir haldır ki, «Əkinçi» xalqı oyatmaq üçün el ədəbiyyatına güvənir, el aşıqlarına arxalanır. Bu da təsadüfi deyildi. Çünki elə bir dövr yetişmişdi ki, xalqın yaratdığı bədii sərvət, zəhmətkeş kütlələrin bədii zövqünü oxşayan və maraqlandıran bədii söz xan, bəy, mülkədar, cahil zövqündən kəskin sürətdə fərqlənirdi. Kəndli və sənətkar özlərinin qəm və şadlıqlarını ifadə edən mahnıları, bayatıları, hikmətli atalar sözləri, lətifələri, nağılları, məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları – bir sözlə öz sazi, öz sözü ilə yazırdı. Xalq yaradıcılığı, aşıq sənəti vasitəsilə az da olsa xalqa Nizamilərini, Nəsimi və Füzulilərini, Vaqif və Zakirlərin də sözü, fikri, sənəti çatırdı. Az-çox savadı olan yaradıcı aşıqlar nağıl və dastanlara klassiklərdən müəyyən motivlər, süjetlər götürürdülər. Yaxın keçmişdə Vaqif, Zakir kimi klassiklər el ədəbiyyatından təsirəndikləri kimi, aşıqlar da klassiklərdən təsirənlənirdilər. «Əkinçi» məhz bu ənənənin davamı xatirinə Seyid Əzim kimi şairlərdən xahiş edirdi ki, onlar xalqa olan zümlər haqqında məclislərdə oxusunlar və bu mahnılar ağızdan-ağıza düşüb xalqın ayılmasına, öz hüquqlarını başa düşməsinə səbəb olsun.

Əlbəttə, bu təkliyin başqa səbəbləri də vardır. Bu illərdə irtica tüğyan edirdi. Çarizm müstəmləkələrdə siyasətinin ilk dövrlərə nisbətən daha da kəskinləşdirmişdi. Azad sözün nəşrinə imkan yox idi. Xalqa olan zümlər haqqında tək bir şerə görə ömürlük sürgün gözləndirdi. Səbəblər çox idi...

Beləliklə, «Əkinçi» bədii yaradıcılıqda realizmi, həm də bütün çirkəbləri üzə çıxaran, siyasi-ictimai məzmunlu tənqidi realiz-

mi müdafiə və təbliğ edirdi. Bu, zamanına görə mütərəqqi materialist estetik nəzəriyyə idi. Mirzə Fətəlinin estetik görüşlərinin davamı və inkişafı idi.

* * *

Mübahisəli görünən bir məsələ üzərində ayrıca dayanmaq lazım gəlir. «Əkinçi»nin mühərrirləri belə bir məsələdə də həmzəy idilər ki, cahillər Hafiz, Sədi, Qaani kimi şairlərin əsərlərini uşaqlara dərs kitabı kimi oxutmaqla, təlim-tərbiyə işinə böyük zərər vururlar, çünki əvvəli, şer kitabı dərs vəsaiti deyildir, ikinci tərəfdən Sədi, Hafiz kimi şairlərin eşq, məhəbbət, fəlsəfəsini 7-8 yaşlı uşaq başa düşməz.

Təkcə bu faktı əsas götürüb «Əkinçi» müəlliflərini klassik irsə mənfi, nihilist münasibətdə təqdir etməklə olarmı? Qətiyyəən yox! Bu xüsusda qəzətdə çap olunan müxtəlif materialları, rəyləri nəzərə aldıqdan aydın olur ki, «Əkinçi» mühərrirlərinin məqsədi irsi inkar etmək yox, ona tənqidi münasibət bəsləmək, tənqidi yanaşmaq, maarifçilik ideyaları zirvəsindən baxmaq fikrini təbliğ etməsi, özləri də bunun gözəl nümunəsini göstərmişlər. Məsələn, Zərdabi o yerdə ki, humanist görüşlərini bəyan edir, bir millətin başqa bir millətə zülm etməsinin əleyhinə çıxır, millətlər arasında dostluq, qardaşlıq fikrini təbliğ edir, o yerdə öz fikrini qüvvətləndirmək üçün Sədiyə müraciət edir, yazırdı ki, Sədinin kəlamını sübut göstərirəm ki, deyib:

Bəni adam əzayı yekdigərənd
Ki dər aforinç zi yek göhərənd
Çü üzvü bəddər əvərd ruzgar
Digər üzvuhara namanə d gərar¹.

Əksinə, o yerdə ki, Zərdabi vətəndaşlarını zəhmətə, əməyə, fəaliyyətə, dünyaya bağlamağa çağırır, onda Sədiyə «əsaslanıb» bu fikrin əleyhinə çıxan cahillərə deyirdi: «...Görürəm bu sözləri oxuyan Gülüstani-Sədinin əlinə alıb oxuyur:

¹ Tərcüməsi: İnsanların özaları bir-birinə benzəyir. Onlar hamısı yaranışları etibarilə eyni maddəyəndirlər. Əgər ruzigar bir üzvü incidirsə, başqa üzvlər davam görə bilməz.

Kəs nəvənə d girift d aməni-dolət bəzur².

Əzizim, o söz bə istilahi Şirvan Fit dağı sözüdür. Əgər Sədi bizim zəmanədə olsaydı deyərdi:

Hər ki təvənə d girift d aməni-dolət bəzur².

Bir həqiqəti də nəzərə almaq lazımdır ki, haqqında bəhs edilən dövrdə mollalar və mollaünümə «oxumuşlar» Sədi və Hafizlərin kəlamlarını ancaq öz mövhumı, cahillərə əqidələrinə uyğun bir şəkildə, əslinə mütabiq olmayan şəkildə yozmayırdılar. Bu klassiklərin divanları ilə fala baxır, istixarə edirdilər, təkiyyələrdə mərsiyəxanalar Hafiz, Sədi və Qaanın qəzəl və rübaiələrini avazla oxuyub camaatı aqladırırlar. Hətta, bu zümrələr mühitində klassiklərə münasibət o qədər eybəcərleşmişdi ki, Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur «Ölülər» əsərində göstərdiyi kimi Şeyx Nəsrullahlar özlərinin ölü diriltmək təlimini Sədi və Hafizdən gətirdikləri misallarla «əsaslandırırırlar».

Aydınır ki, belə bir şəraitdə «Əkinçi» Sədiləri, Hafizləri qeydsiz şərtsiz, tənqidsiz qəbul edib göylərə qaldıra bilməzdi. Bu səbəblərə görədir ki, bəzi mütəxəssislərin zənn etdiyi kimi bu klassikləri inkar deyil, irsi düzgün anlamaq, irsdən tənqidi surətdə istifadə etmək təlimi idi.

* * *

«Əkinçi» zəhmətkeş əhalini qul halına salan bir səbəbi də inzibati idarələrdə, məhkəmələrdəki ədalətsizlikdə, haqsız təqib, sürgünlərdə, xalqı soyub talamaqda yerli «təzə» xan, bəylərlə birləşən iri çar çinovniklərinin də rəiyyəyə qarşı münasibətlərindəki özbaşallıqda görürdü. Zərdabi bu vəziyyəti sonralar daha da açıq səciyyələndirib demişdir: «Bizim kənd əhli heç ağ gün görməyib. Onu həmişə sögüb döğüblər. Onandan rüşvət alıblar. Belə pərvəriş tapan adamı heç inandırmaq olmaz ki, dünyada təmiz adam var. Rüşvət verməyə onlar adət ediblər və rüşvət alanı çox yaxşı adam hesab edirlər» («Həyat», 1905, №116). Ədib bu vəziyyəti doğuran səbəbi onda görürdü ki, bütün yerli və gəlmə çinovniklər – quber-

¹ Tərcüməsi: Heç kəs dövləti zorla əldə edə bilməz.

² Tərcüməsi: Hər kəs dövləti zəhmətlə əldə edə bilsin.

natorundan tutmuş qorodovoyuna qədər «zəhmətsiz mədaxil yolu» tapmağa adət etmişlər.

M.F.Axundov kimi «Əkinçi» mühərrirləri də belə hesab edirdilər ki, Azərbaycanın Rusiya ilə birləşməsindən sonra qabaqcıl rus mədəniyyətinin təsiri ilə Azərbaycana elmi, ictimai fikri də yeni cığıra düşmüşdür. Bununla belə mütərəqqi rus müasirləri kimi «Əkinçi» müəllifləri də hər mütələqiyət üsuli-idarəsinin əsərə təsiri üsuli-idarəsi olduğunu görür və senzuranın amansız təqibinə baxmayaraq, çarizmin müstəmləkə siyasətinin dəhşətlərini çox ehtiyatla, örtülü şəkildə olsa da pisləyir, lənətləndirirdilər. Bir məqalədə ingilis müstəmləkəçilərinin Hindistandakı vəhşiliklərindən, başqa bir məqalədə fars hakimlərinin Cənubi Azərbaycandakı hədsiz zülmündən yazır: İşğalçı Qərb dövlətlərini əjdahaya bənzədir, millətlərin bir-bir bu «əjdahanın ağızına düşüb yox olmasından» xəbər verir, bununla «qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit!»— eyhamı ilə çarizmi də nəzərdə tuturdular. Zərdabi bu fikirlərində daha ardıcıl idi. Elə buna görədir ki, o, siyasi-ictimai görüşlərinə görə rus dostları tərəfindən «rus şestidesyatniklərindən biri» adlandırılmışdır.

Çarizmin yerli feodallara, təxə xanзадə, böyzadələrə arxalanması, patentli ruhanilər vasitəsilə xalq arasında hər cürə xurafatın, süni-şübhə, məhərrəmlik büsəti, müridlik hoqqabazlığı kimi cəhəllətin yayılmasına səxavətlə şərait yaratması, bunun əksinə elmin, maarifin, mətbuatın inkişafına əngəl olması, məktəblərdən ana dilinin qovması, azərbaycanlılara qədim tarixi, mədəniyyəti olan bir xalq kimi deyil, kənardan gələn «Qafqaz tatarları» kimi baxması, çar namestnikləri və qubernatorlarının başqa millətlərə azərbaycanlılara bir gözlə baxmaması, onlara etibar etməməsi, mütərəqqi ziyalıları açıq-aşkar təqib etməsi «Əkinçi»nin mühərrirlərini narazı salıb qəzəbləndirirdi. Qəzeti diqqətlə oxuduqda məqalələrdəki sözlərdə mənalar da bu narazılıq çox aydın görmək mümkündür.

Bu günümüzdə fədaکار «Əkinçi» mühərrirlərini xatırlamaq, onların yüz il bundan qabaq çox ağır şəraitdə hər cürə köləliyə, köhnəliyə, mühafizəkarlığa qarşı cəsarətli mübarizələrini, onların səmimiyyətlə xalqa xidmət etməsini, onların nəci demokratik arzularını bir daha yada salmaq xoşdur.

1976

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Azyaşlı uşaqlara təbiət və insan münasibətlərinin, nəci əxlaqı hissələrin gözəlliyini, əməyin estetikasını sevdiren, onlarda vətənlə məhəbbət hissi, təbiyə edən uşaq yaradıcı xəyalını hərəkətə gətirən, uşaqların danışıq, niqə qabiliyyətinin inkişafına kömək edən, onları təbiət, kainat sirləri ilə, elm və texnikanın məişətdə rolu ilə, respublikanın flora və faunası ilə, müvafiq xalq yaradıcılığı nümunələri ilə məhz uşaq mənimsəmə iqtidarına uyğun bir şəkildə tanış edən yaxşı əsərlərimiz son illərdə çox yaranmışdır.

Bu inkişafı peşəkar uşaq yazıcısı kimi ədəbi fəaliyyətlərin son illərdə xüsusilə diqqət cəlb edən və daha çox balacalar üçün yazan Hikmət Ziya və Məstən Əliyevnin yaradıcılığı, İlyas Tapdıq, Tofiq Mahmud, Tofiq Mütəllibov, Məmməd Aslan, Sabir Məmmədzadə, Zəhid Xəlilil şerləri, həmçinin Mirvarid Dilbazi, Mehdi Seyidzadə, Mikayıl Rzaquluzadə kimi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ilk yaradıcılarından olan təcrübəli yazıçıların azyaşlı uşaqlar üçün yazdıqları son əsərlər aydın göstərir.

Bizim uşaq ədəbiyyatının elə səhələri var ki, zəifdir, müasir tələblərə cavab verə bilmir; ancaq azyaşlı uşaqlar üçün yaranan ədəbiyyatda vəziyyət nisbətən yaxşıdır. Burada məzmun və forma yeniliyi, bədii forma əlvanlığı və müəyyən dərəcə novatorluq aydın nəzərə çatır.

Azyaşlı uşaqlar və kiçik məktəblilər üçün yazılan əsərlərdə yaxşı cəhətlərdən biri, fikrimizcə nəsihətçilikdən, başqa sözlə quru əxlaq dərəsi vermək meylinə, fədasız didaktizmədən istedadlı uşaq yazıçılarının uzaqlaşmasıdır.

Təcrübə göstərmişdir ki, azyaşlı uşaqlara nəsihətçi əsərlər arzu edilən təsiri göstərə bilmir, çünki belə əsərlərdə yazıçı-nəsihətçisi aktiv, uşaq-dinləyici isə passivdir. Bu yaşda olan uşaqlar üçün daha əlverişli, daha münasib və daha fəal təbiyəvi təsir göstərən əsərlər o əsərlərdir ki, onlarda uşaqların öz uşaq həyatı, uşaq xəyali, uşaq emosional aləmi, onların öz müşahidələri, özlərinin marağı, fiziki, zehni fəaliyyəti, məşğələləri, təşəbbüsləri,

mühakimələri, təbiiyə, ətraf mühitə münasibətləri və öz aralarındakı münasibətləri birinci planda nəzərdə tutulsun.

Belə əsərlərdə uşaq müstəqil olaraq hərəkətdə, fəaliyyətdə, yaşına uyğun xəyallar, düşüncələr ələmindədir, fəaldır. Müəllif, yazıçı isə balasının elindən tutub gözdürən ata-ana kimi nəzarətdədir, istiqamət verən, başa salan, bədii sözün güdrəti ilə uşaq emosional həyatını hərəkəyə gətirən və balacalar üçün dərk edilməsi çətin olan varlığı, hadisələri, məfhumları ustalıqla asanlaşdırən müəllim, tərbiyəçidir.

Son illərdə azyaşlılar üçün bədii ədəbiyyatda belə bir meylin qüvvələnməsi mühüm nailiyyətlərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Belə əsərlər qabaqlar da yaranırdı, lakin onların sayı az idi. Nəsihətçi əsərlər isə həddindən çox idi.

Deyə bilərlər ki, nəsihətəməzi əsərlərin əhəmiyyətini azaltmaq olmaz, bizim Nizamilər, Seyid Əzimlər də oğlanlarına nəsihət etmişlər... Cavab budur ki, belə şerlər azyaşlı uşaqlar üçün deyil, yeniyetmələr üçün yazılırdı. Nizami oğluna nəsihətini yazanda Məhəmməd, Seyid Əzim nəsihət edəndə Cəfər böyük oğlanlar idi. Azyaşlı uşaqlar üçün isə klassik nümunə Sabirin, Səhətin uşaq şerləri ola bilər.

Son illərdə azyaşlı uşaqlar üçün nəsr əsərləri yazarların sayının artması da yaxşı hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. Məlum olduğu üzrə azyaşlı uşaqlar üçün nəsr ənənəsi bizim klassik uşaq ədəbiyyatında da, həmçinin, qabaqlar sovet dövrü uşaq ədəbiyyatında da zəif olmuş, çox az, cüzi yer tutmuşdur. İndinin özündə də balacalar üçün şer yazarların sayı yüzdən artıq olduğu halda, nəsihət bir neçə nəfərdir.

Bununla belə haqqında bəhs etdiyimiz illərdə balacalar üçün bir çox maraqlı hekayələr, nağıl, nağıl-hekayələr yazmış olan Həbibə Zeynalova, Ələviyyə Babayeva, Xəlidə Hasilova, Nəriman Süleymanov, Əli Səmədov, Əzizə Əhmədova, Hacığa Cümşüdü kimi müəlliflərin müntəzəm surətdə nəsr ilə məşğul olmaları azyaşlı uşaq ədəbiyyatının növ və janr cəhətdən inkişafını göstərir.

Son illərdə başqa xalqların görkəmli uşaq yazıçılarının (K.Çukovski, S.Mixalkov, S.Marşaq, A.Qaydar, A.Barto, Bonç-Bruyeviç, N.Sladkov, L.Radişev, S.Prokopiyeva, M.Skripka, V.Suxominski, M.Vaynilyayts, B.Riçkov, B.Saprin və b.) azyaşlı uşaqlar üçün yazdıqları bir çox əsərlərin dilimizə tərcüməsi, məktəbəqədər yaşlı və kiçik məktəbliyə aid ədəbiyyatın zənginləşməsinə

səbəb olmuşdur. Həmçinin, hələlik yavaş da olsa, yaxşı uşaq əsərlərimizin rus dilinə tərcüməsi də sevindiricidir. Bu işdə yazıçı tərcüməçilərimizdən Alla Axundovanın xidməti mətbuatda qiymətləndirilməlidir. Uşaq ədəbiyyatının yaxşı nümunələrini başqa xalqlara çatdırmaq üçün belə yazıçı-tərcüməçilərə ehtiyac çoxdur.

Məktəbəqədər yaşlı və kiçik məktəblilər üçün ədəbiyyatın inkişafında «Göyərçin» jurnalı mühüm rol oynamışdır. Bununla belə jurnalın işində kəsirlər də olmuşdur.

«Göyərçin» azyaşlı uşaqlar üçün aylıq jurnal adlandırıldığı halda, demək olar ki, hər nömrəsində balacalar üçün anlaşılması çətin olan yazılara, məqalə və öçerklərə bol-bol yer vermişdir. Belə yazılar dil, üslubca böyüklər üçün yazılan qəzet məqalələri və öçerklərindən seçilmir. Nəzərdən qaçırırlar ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, hətta birinci sinif şagirdləri hələ oxucu deyil, dinləyicidir və bu yaşda uşaqlar üçün zehni yoran, diqqət yayındıran, nəfəsi darıxdıran, mürəkkəb cümlələrlə dolu, uzun-uzadı yazılar yaramır. Balacalar üçün öçerk də faydalıdır, məqalə də, bu şertlə ki, onların mənimsəmə səviyyəsinə uyğun olsun.

«Pioner» jurnalı da öz profilini unudaraq bəzən ancaq azyaşlı uşaqları maraqlandıra bilən şer, hekayə, nağıl nəşr edir. Beləliklə də, «Göyərçin»in qəliz yazılarını balacalar başa düşmür, «Pioner»in balacalar məxsus yazıları isə pionerləri, yeniyetmələri cəlb etmir. Valideynlər haqlı olaraq bu cəhətdən hər iki jurnaldan şikayət edirlər.

* * *

Azyaşlılar üçün ədəbiyyatda nəsr əsərləri şerə görə az yer tutmuşdur. Şer yazarlar çox olmuşdur. Nasirələrin əməyini qiymətləndirmək, təqdir etmək və onlardan daha yüksək sənət əsərləri tələb etmək lazımdır. Çünki onlara qədər bizdə uzun müddət azyaşlı uşaq nəsrini çox zəif inkişaf etmişdir.

Azyaşlı uşaq nəsrini bizim klassik ədəbiyyatımızda zəif idi. Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq və başqa klassiklər yeniyetmələr üçün «Qaraca qız», «Köç», «Qorxulu nağıllar» kimi bir çox gözəl əsərlər yazmışlar. Lakin balacalar üçün hekayələrimiz az olmuşdur. Bu kəsiri doldurmaq uşaq yazıçılarının öhdəsinə düşmüşdür.

Qabaqkı illərdə azyaşlı uşaqlar üçün bir çox dəyərli sənət əsərlərinin müəllifləri olan və uşaq psixologiyasını çox gözəl bilən yazıçılarımızdan bir neçəsi nə səbəbdənsə son illər də əsər nəşr etdirmişlər. Mən Teymur Elçini və Xanımana Əlibəyliyi nəzərdə tuturam. Teymur Elçini son illərdə daha çox yeniyetmələr üçün əsər yazmaq, bir də tərcümə işi məşğul etmişdir. Onun keçən il nəşr etdirdiyi gənclərin II dünya müharibəsi dövründə göstərdikləri coşğun vətənpərvərliyi, eyni zamanda faşizm taununun dəhşətlərini qəzəblə ifşa edən və kəskin siyasi məzmunu ilə fərqlənən «Osvensim» poeması müharibə mövzusunda yeniyetmələr üçün yazılmış ən yaxşı əsərlərdəndir. Yazıçı, K.Çukovskinin məşhur «Doktor Aybolit» əsərlərinin tərcüməsinə də çox əmək sərf etmişdir. Bununla belə balacalar üçün az yazması onun yaradıcılığının əsas istiqamətinə uyğun gəlir.

Əvvəllər balacalar üçün yazdığı şerlər ilə və bu şerlərdəki müasirlik ruhu ilə diqqəti cəlb edən Xanımanın da balacaları son illərdə çox nadir hallarda yada salması arzu edilməzdir.

II

Yeniyetmələr üçün ədəbiyyat nə vəziyyətdədir? Bu sahədə kəsirlər çoxdur. Nədən ibarətdir bu kəsirlər?

Əvvəla, nəzərə almaq lazımdır ki, uşaq ədəbiyyatı anlayışı geniş anlayışdır. Bir var məktəbəqədər yaşlı uşaqlar və kiçik məktəblilər üçün ədəbiyyat, bir də var ilk gənlik yaşlarını keçirən yeniyetmələr üçün ədəbiyyat. Bundan başqa uşaq ədəbiyyatı dedikdə heç də yalnız sırf bədii ədəbiyyat (şer, hekayə, dram, nəğmə və s.) nəzərdə tutulmur. Bundan başqa kütləvi elmi-bədii məqalələr, elmi əçerklər, məşhur tarixi şəxsiyyətlər, inqilab qəhrəmanları, tanınmış alimlər, ixtiraçılar, dünya şöhrəti qazanmış filosoflar, yazıçılar, rəssamlar və b. haqqında yeniyetmələrin mənim-səmə səviyyəsinə uyğun şəkildə yazılmış və yeniyetmələr üçün oxunması vacib olan elmi-bioqrafik kitablar da uşaq ədəbiyyatına daxildir. Şübhəsiz, belə kitablar üçün də müəyyən mənada bədii tələb olunur, lakin bunlar uşaq elmi ədəbiyyatı sayılır.

Əvvəlcə yeniyetmələr üçün bədii ədəbiyyat haqqında. Uşaq yazıçılarımız son illərdə yeniyetmələr üçün də bir çox

hekayə, şer, poema yazmışlar. Uşaq ədəbiyyatı ilə muntəzəm məşğul olan Eynulla Ağayev yüksək məzmunlu seriya hekayələrini, həmçinin, təcrübəli uşaq yazıçılarından Zeynal Cabbarzadənin şerlərini, Əmrah Əmrahovun bədii əçerklərini misal göstərmək olar.

Bütün bunlarla bərabər, yeniyetmələr üçün bədii ədəbiyyat janr etibarilə kasıb olmuşdur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, bu illər ərzində (və ondan qabaq da) nümunə üçün belə olsun yeniyetmələrə aid bir roman yazılmamışdır. Bu cəhətdən başqa respublikaların bir çoxunun uşaq ədəbiyyatına görə geridəyik. Yeniyetmələr üçün bilavasitə onların həyatını, mənəviyyatını, xüsusən yeni insan keyfiyyətlərini göstərən povestlər də ehtiyac çoxdur. Yazıçılarımızdan Maqşud İbrahimbəyovun keçən il nəşr etdirdiyi «Bayquş uçub gəldi» əsəri arzu edilən belə povestlərdəndir. Ancaq bir gül ilə bahar olmaz demişlər.

Azərbaycanın məşhur ədəbiyyatşünas və pedaqoqlarından Firidun bəy Köçərli keçən əsrin 90-cı illərində – 87 il bundan qabaq məsləhət görmüşdü ki, yeni nəslin tərbiyəsi qeydinə qalan və «təfəkkür sahibi olan yazıçılar» yeniyetmələr üçün, «onların öz həyatını əks etdirən, romanlar, povestlər yazsınlar» və belə romanları, povestlərin qəhrəmanı mütləq öz gözəl, yeni əlaqə keyfiyyətləri, işıqlı fikirləri, hərəketləri, işləri, arzuları ilə «köhnə əqidəli müsəlmanlardan seçilən» yeniyetmələr olsun. Alim əlavə edirdi ki, bu çətin, xüsusi istedad, təfəkkür zənginliyi tələb edən bir iş olsa da, «son dərəcə mühüm» və təxirəsalınmaz vəzifədir. F.Köçərlinin bu çağırışı o zaman cavabsız qalmadı. Əsrin birinci və ikinci onilliklərində Nəriman Nərimanov, Abdulla Şaiq, Yusif Vəzir, Abdullabəy Divanbəy oğlu, Sübhanverdikzadə və b. yazıçılarımız bir neçə belə roman, povest yazdılar.

Bu gözəl ədəbi ənənəyə biganə qaldıqlarına görə müasir uşaq yazıçılarımızı heç cürə bağışlamaq olmaz.

Deyə bilərəm ki, indi bizim yeniyetmələr onsuz da klassik və müasir yazıçıların romanlarını, povestlərini oxuyurlar. Belə olduğu halda onlar üçün bir də əlahiddə roman və ya povest nəyə lazımdır?

Görkəmli pedaqoqlar bu suala çoxdan aydın cavab vermişlər: onlar, həmçinin, bir çox təcrübəli müəllim və tərbiyəçilər bu fikirdədirlər ki, yeniyetmələrin öz səviyyələrinə uyğun əsərləri oxumadan birdən-birə klassikləri oxuması məsləhət deyildir. Əv-

vələ onların öz səviyyəsinə uyğun əsərlər, sonra Tolstoy və Dostoyevski!

Məsələ burasındadır ki, yeniyetmə yaşı ilə gənclik yaşını qarışdırmaq olmaz. Yeniyetmə və ya ilk gənclik yaşını hələ xarakterin, dünyagörüşün təzə-təzə formalaşdığı dövrür. Yeniyetmə hələ əmək fəaliyyətinə, ictimai fəaliyyətə hazırlaşır, hələ böyüklərin rəhbərliyinə, istiqamətinə, nəzarətinə, qayğısına ehtiyacı var.

Gənclik yaşı isə başqadır. Gənc artıq əmək fəaliyyətində, siyasi-ictimai, elmi fəaliyyətdədir. Gənc dedikdə bizim nəzərimizə gənc fəhlə, həkim, mühəndis, müəllim, aqronom, geoloq, kimyaçı, riyaziyyatçı, gənc ata, ana, nəhayət, gənc uşaq yazıçısı və s. gəlir. Bu yaşda insan artıq sözün geniş mənasında bədii sənət aləminə, fəlsəfi, siyasi-ictimai fikirlər aləminə çıxmağa, ən dərin, mürəkkəb həyat hadisələrini dərk etməyə qadirdir, hazırdır. Buna görədir ki, gənclik yaşı üçün uşaq ədəbiyyatı keçilmiş bir mərhələdir, böyükər üçün olan ədəbiyyat isə yeni mərhələ. Bir qayda olaraq gənc adamlar – necə ki, gənc ata-analar – uşaq ədəbiyyatı ilə zövqlərinə görə deyil, uşaqlarının, balalarının tərbiyəsi xatirinə maraqlanırlar. Onlar üçün uşaq ədəbiyyatı, böyük ədəbiyyatı yoxdur. Həyata hazırlaşan yeniyetmə oxucular üçün isə uşaq ədəbiyyatı mütaliəsi mərhələsini tamam keçmək zəruridir.

YENİYETMƏLƏR ÜÇÜN ELMİ-FANTASTİK ƏSƏRLƏR MƏSƏLƏSİ HAQQINDA

Uşaq bədii ədəbiyyatının mühüm bir qolunu da elmi-fantastik əsərlər təşkil edir. Yeniyetmələr belə əsərlərlə xüsusilə maraqlanırlar. Təəssüf ki, elmi-fantastika bizim uşaq ədəbiyyatında yene həllini gözləyən bir problem olaraq qalır. Bu sahədə işlərimiz yaxşı deyil, geridə qalmışıq. Nə üçün? Bəlkə bu janrın əhəmiyyətini başa düşməmişdik. Xeyr, məsələ belə deyil. 24 il bundan qabaq – 1952-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında belə əsərlərin yaradılması zəruriyyəti haqqında müşavirə keçirilmiş, müşavirənin materialları mətbuatda da nəşr edilmişdi. Lakin ötən müddətdə uşaq yazıçıları sırasından elmi-fantastika sahəsində yalnız bir nəfər yazıçı yetişmişdir. Mən Emin Mahmudovun nəzərdə tuturam.

Eminin bir vaxtlar nəşr etdirdiyi «Veneranın göyləri od içində» povesti və son illərdə uşaq jurnallarına yazdığı hekayələr onun bu janra yiyələndiyini çox aydın göstərir.

Elmi-fantastika çətin və çox vaxt, çox əmək tələb edən bir janrdır. Belə əsərlər yazma bilmək üçün bəddii talantdan başqa müasir elmi biliklərə yiyələnmək də əsas şərtidir.

Son illər «Elm və həyat», «Ulduz», həmçinin, uşaq jurnallarında dəqiq elmlərin müxtəlif sahələrində ixtisaslaşmış gənc alimlərin yazıları nəşr edilmişdir. Bu yazılar göstərir ki, onların sırasında bədii istedadı olanlar da yox deyildir. Belə gənc alimləri elmi-fantastikaya həvəsləndirmək, cəlb etmək olar.

POPULAR ELMİ-BƏDİİ MƏQALƏLƏR HAQQINDA

Uşaq ədəbiyyatının (xüsusən yeniyetmələr üçün ədəbiyyatın) mühüm bir sahəsi də populyar elmi məqalələrdir. Bu həmişə belə olmuş, indi də belədir.

Son illərdə jurnallarda («Göyərçin», «Ulduz», «Pioner») nəzərə çarpan yeniliklərdən biri də, hələ davamlı şəkildə olmasa da, uşaqlar, yeniyetmələr üçün populyar elmi-bədii yazıların çap edilmişidir. «Elm və həyat» jurnalında da müntəzəm surətdə nəşr edilən populyar elmi məqalələr göstərir ki, alimlərimizin çoxu belə yazıların texniki inqilablər dövründə yeni nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynadıgını dərk edib, həvəslə bu işə qoşulmuşlar.

Mən «Elm və həyat» jurnalını da ona görə xatırladım ki, burada da nəşr edilən elmi məqalələr əslində mütəxəssislər üçün deyil, kütləvi oxucu və daha çox orta məktəblərin yuxarı sinif şagirdləri və tələbələr üçündür.

Bununla belə uşaq ədəbiyyatının populyar elmi-bədii yazılara tələbi başqadır. Belə yazılar elmi olduğu qədər də bədii, cəlbədi-ci olmalıdır. Uşaq jurnallarında ara-sıra iştirak edən Telman Yeliseyev, Afər Qurbanov və bir neçə başqa gənc alimlərin yazıları göstərir ki, son illərdə müasir elmi bilikləri maraqlı, bədii şəkildə uşaqlara, yeniyetmələrə çatdırmaq iqtidarına malik gənc alimlərimiz də yetişmişdir.

Yeniyetmələr üçün ədəbiyyatın mühüm bir sahəsi də məşhur filosoflar, ixtiraçı alimlər, inqilab dahlələri, böyük sərkərdələr, bəşər bədii təfəkkürünün inkişafında misilsiz xidmətləri olan ədəbiyyat, incəsənət ustaları və b. haqqında möhöz yeniyetmələrin

mənimsəmə səviyyəsinə uyğun elmi-bioqrafik kitablardır. Moskva və Leningrad (indiki Peterburq – əlavə bizimidir İ.İ.) nəşriyyatlarının neçə ilərdən biri müntəzəm şəkildə bir sıra qədim yunan filosofları və Cordano Bruno, Kopernik, Q.Qaliley, Əbu-Əli Sina, Kant, Hegel, Feyerbax, Suvorov, utopik sosialistlər və b. tarixi şəxsiyyətlər haqqında çap etdiyi kitablar bir çox elmi məcmuələr belə əsərlərdəndir.

1953–1956-cı illərdə bizim nəşriyyatımız da mərkəzi nəşriyyatlardan nümunə götürüb, ilk təcrübə kimi yeniyetmələr üçün Nəsirəddin Tusi, Nizami, Həsən bəy Zərdabi, Cəmişevski, Döbrölyubov və Gertsen haqqında belə kitablar nəşr etdilər. Yaxşı da təsiri oldu. Lakin nə səbəbdənsə, bu təşəbbüs davam etdirilmədi. Elmi-fantastik əsərlər məsələsi kimi bu da unuduldu, yarımçıq qaldı. Halbuki belə əsərlərin tərbiyəvi əhəmiyyəti çox böyükdür.

Nədən ibarətdir belə kitabların tərbiyəvi əhəmiyyəti?

Əsrimizin məşhur ixtiracı alimlərinin, görkəmli siyasi xadimlərin, böyük sərkərdələrin və b. tərcümeyi-halından bizə məlumdur ki, onlar yaşlarının məhz ilk gənclik dövründə yalnız bədii ədəbiyyat qəhrəmanlarından deyil, məşhur alim və siyasət adamlarının da şəxsi həyatı, elmi, ictimai-siyasi, bədii fəaliyyətindən də nümunə götürmüş, ruhlanmış və belə əsərlərin təsiri heç də roman, povest qəhrəmanlarının təsirindən az olmamışdır. Belə güman etmək olmaz ki, yeniyetmələr üçün ancaq roman qəhrəmanları nümunə ola bilər və kifayət edər...

İkinci tərəfdən məlumdur ki, yeniyetmələr xüsusən böyük müfəkkirlərin, filosofların əsərlərini birdən-birə qavramaqda çətinlik çəkirlər. Belə kitabların əhəmiyyəti bir də ondadır ki, mürəkkəbliyi, çətinliyi asanlaşdırır, şərh edir, istiqamət verir və bir qədər də bədii yazıldığı üçün çəlbədiç, həvəsləndirici olur.

Bir sözlə populyar elmi bədii məqalələr uşaq ədəbiyyatının mühüm sahəsi olduğu kimi, elm, siyasət adamları haqqında elmi-bioqrafik kitablar da bu ədəbiyyatın mühüm sahəsidir və indiki şəraitdə belə kitablara ehtiyac daha çoxdur. Nəçə etmək olar ki, uşaq ədəbiyyatımız bu sahədə də zənginləşsin? Bunun iki yolu var: birinci yol Azərbaycanın elm, siyasət adamları, mədəniyyət ustaları haqqında orijinal elmi-bioqrafik əsərlər yaratmaq, ikinci yol mərkəzi nəşriyyatların nəşr etdiyi ən yaxşı əsərləri tərcümə etməkdir.

UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA NAĞIL, ONUN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ HAQQINDA

Məktəbəqədər yaşlı və kiçik məktəblilər üçün ədəbiyyatda müvafiq sehri nağılların, uşaqlarda qorxu, vahimə hissi doğuran nağılların yox, onlarda iradə möhkəmliyi, çətinliklərə üstün gəlmək qabiliyyəti tərbiyə edən nağılların müəyyən yer tutması vacib və faydalıdır. Belə nağılların 4–10 yaşlı uşaqlarda yaradıcı xəyalin inkişafına yaxşı təsir göstərdiyi də sübut olunmuş, sınaqlan keçirilmiş həqiqətdir.

Ancaq yeniyetmələr üçün ədəbiyyatda, jurnallarda nağıla həddindən artıq yer vermək, nağılı birinci plana çəkmək düz deyildir. Niyə?

Əvvəla ona görə ki, məktəblərdə aparılan təcrübələr göstərir ki, uşaqlar nağıla əsasən 9–10 yaşlarına qədər həvəs göstərirlər. 10 yaşından sonra onlarda nağıla maraq azalır, əksinə, elmi-fantastik əsərlərə, populyar elmi-bədii yazılara, elmi-bioqrafik kitablara və canlı həyatı, xüsusən onların öz həyatını əks etdirən bədii əsərlərə – roman, povestlərə həvas artır.

İkinci tərəfdən ona görə ki, əsrimizdə nağıl aktiv yaradıcı fantaziyanın inkişafına kömək edən yeganə vasitə sayılır. Məktəblərdə keçilən müxtəlif fənlərin özləri şagirdlərdə aktiv fantaziya qabiliyyətinin inkişafına daha çox kömək edir, nəinki sehri nağıllar.

Fikrimizi daha aydın çatdırmaq üçün Əhməd Cəmilin «Böyük günlər nəğməsi» şerindən bir parçaya nəzər yetirək. Şair yeniyetmələrə müraciətlə deyir:

Siz gözəl əfsanələr,
Nağıllar bilirsiniz.
Bəli,
Yüksəkdir insan xəyalının qüdrəti,
Lakin unutmayın ki,
O gözəl nağılların
Hamısından gözəldir,
Bu günün hoqiqəti

Əlbəttə, bir də var xalq nağıllarının sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən, üslubundan, gözəl dilindən, bədii təsvir vasitələrindən və s. istifadə edib müasirliyi əks etdirən uşaq əsərləri yaratmaq ki, bu

artıq başqa məsələdir və uşaq ədəbiyyatında çoxdan təbiiq olunan məşhur bədii priyomlardır. Məsələn; Hikmət Ziyanın «Ayda gözən» monzum nağılı belə əsərlərdəndir. Həm xalq yaradıcılığının rəyihəsini hiss etdirən, həm də uşaq ədəbiyyatında müasirləşmənin qüvvətlənməsinə kömək edən belə əsərlərin sayını artırmaq lazımdır. Bu tipli əsərlər bir də ona görə faydalı və əlverişlidir ki, bunlarda uşaq yazıcısı öz balaca oxucuları ilə elm, texnika dili ilə danışa bilir.

Ümumiyyətlə, uşaq ədəbiyyatında uşaq dili lüğətini elmi-texniki terminlərlə zənginləşdirən əsərlərin əhəmiyyəti çoxdur. Uşaq ədəbiyyatında müasirləşmə məzmununda əks olunduğu kimi bədii əsərin dilində də əks olunmalıdır.

III

Uşaq yazıcıları düzgün olaraq əsərlərində sağlam ailə tərbiyəsi görməyən uşaqlardakı fərdiyyətçilik, xudbinlik, lovgalıq, tənbellik, pintilik, səliqəsizlik, təbiətə qəsd etmək, böyüklerin üzünə ağ olmaq kimi mənfi əxlaqi vərdişləri pisləyirlər. Bu da vacib tərbiyə üsuludur və uşaq ədəbiyyatının satirasıdır. Deyir ədəbi kimdən öyrəndin, deyir ədəbsizdən. Ədəbsizliyin pislənməsi bədəliyin gözəl əxlaqi keyfiyyətlərə malik olan uşaqlara siraət etməsinin qarşısını alan ən münasib vasitədir.

Bununla yanaşı şüurlu və qeyri-şüurlu övladlarını erköyün böyüdü, tərbiyəsinə pozan valideynləri də uşaqlara tanıtdırmaq çox faydalı olardı.

Təcrübəli məktəb müdirləri, müəllimlər, şikayətlənib deyirlər ki, bəzi valideynlər uşaqlarını toya, ziyafətə, görməyə göndərirlərmiş kimi zər-ziba ilə bəzəyib, çantalarını kitab-dəftər əvəzinə, şirniyyat, narınc-turuncu doldurub məktəbə göndərib, qız uşaqlarını gündə bir moda ilə geydirir, qiymətli daş-qaşlarla süsləyir, bununla da bütün zamanların böyük mütəfəkkirlərinin pislədiyi hədsiz-yersiz bəzək-düzək aludəçiliyini, meşşanlıqı yenidən dəbə salıb, məktəbdə tərbiyə işlərinə mane olurlar. Belə valideynlər də uşaq ədəbiyyatı satirası hədəflərindən kənarda qalmalıdır. Meşşanlıq, hədsiz bəzək-düzək, tənəton, dəbdəbə aludəçiliyi əxlaqa daha artıq mənfi təsir göstərən bir vərdiş, bir əhvali-

ruhiyyədir. Bu mənfi əhvali-ruhiyyə ilə mübarizə məhz ilk təlim-tərbiyə ocaqlarından başlamalıdır. Bu işdə isə uşaq ədəbiyyatı əvəzsiz tərbiyə vasitəsidir.

Uşaq ədəbiyyatında tamamilə unudulan sahələrdən biri də Cənub həyatıdır. Hər kəsə məlum olan bir həqiqətdir ki, Cənub mövzusu bizim klassik realist ədəbiyyatımızda həmişə mühüm yer tutmuşdur. Mirzə Fətəli Axundov bir əsərini şəkililərin həyatından yazanda, birini də Təbriz həyatından yazmışdır. Mirzə Ələkbər Sabir məşhur şerlərinin iyirmi beşini Cənub hadisələrinə həsr etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə 25 il «Molla Nəsrəddin»də eyni zamanda Cənub hadisələri, Cənubun dərdi ilə də məşğul olmuşdur. Nəriman Nərimanov, Məmməd Səid Ordubadi, Əbdürrəhim Talibov, Marağalı Zeynalabdin və başqa klassiklərimiz də həminin.

Sovet dövrü ədəbiyyatımıza gəlincə bu illərdə Cənub həyatı haqqında böyük bir ədəbiyyatın neçə-neçə roman, povest, hekayə, dram, poemaların, yüzlərcə şerlərin yarandığı hər kəsə məlumdur.

Bəs onda nə üçün bizim uşaq ədəbiyyatımız başqa Şərqi ölkələrin uşaqlarının həyatına həssas olduğu halda, Cənuba laqeyd qalmalıdır? Təkcə bir uşaq ədəbiyyatı deyil, 1-6-cı sinif dərsləklərində də vəziyyət belədir. Bu dərsləklərdə də uşaqları Cənub ədəbiyyatı ilə, oradakı həmyaşdamlarının həyatı ilə tanış edə biləcək bir nümunəyə rast gəlmirik.

Ərsəyə gələn yeni nəsil öz babalarının, vətənpərvərlik ənənələrini davam və inkişaf etdirmək üçün Cənubu da tanımalı, öyrənməlidirlər. Uşaq ədəbiyyatının bu vəzifəyə laqeyd qalması yaxşı deyil.

Uşaq jurnalları məktəblərinin ilk qələm təcrübələrini – rəsm, hekayə, şer, məqalə, müxbir məktublarını çap edir. Söz yox ki, uşaqları yaradıcılığa həvəsləndirmək üçün bu yaxşı işdir, ancaq daha çox şer yazanları qabağa verirlər ki, bu, məqsəduyğun sayıla bilməz.

Məktəblərdə də müəllimlər şer yazan uşaqları həddindən artıq nəzərlirlər. Hansı məktəbdə gədirsən məktəbin müvəffəqiyyətlərini nümayiş etdirmək üçün şer yazan uşaqları tribunaya çıxarırlar. Şərdə istedadı olanları da, olmayanları da tərifləyirlər.

Bir çox görkəmli pedaqoqlar bu fikirdədirlər ki, məktəbdə uşaqları ucdantutma süni surətdə şer yazmağa təşviq etmək, onla-

rn hərtərəfli, harmonik inkişafına mane olur, şagirdləri başqa d rl rd n şoyudur, onlarda ş hr t r stlik meyli,  z nd n m ş-t b hlik hissi yaradır.

Uşaq jurnallarında ancaq və ancaq nadir, istedadlı ş r n m -nələri  p edilər bilər.

Uşaqları v  yeniyetmələri zəhmətə həvəsləndirmək, uşaq ədəbiyyatının  n mühüm, həm də yeni neslin ideya tərbiyəsi, m -nəvi, əxlaqi tərbiyəsi ilə əlaqədar olan bir vəzifədir.

Balaca yaşıdan zəhmətə alışan uşaqlar mənəvi cəhətdən də-ha sürətlə inkişaf edir, n inki əlini  gdan-qaraya vurmayan  rk -y nl r. Z hm t  alışan, qatlaşan uşaqlar və yeniyetmələr sadə, t -v z kar, nəcib, nəzakətli, ayıq, f hmli, xoşrafat, mehriban, hər bir hərəkətində məsuliyyət hiss ödün, çalışqan, nikbin; nazlandı-rlımsı  rk y nl r isə xudbin,  qoist, qaba, lovg , b dr ftar, fer-diyy tci, k t zehinli, məsuliyyətsiz, hər nə qədər firavan yaşasa-lar da bədbin, şikay tci v  şilt q olurlar.

Odur ki, uşaq ədəbiyyatında əmək mövzusu, uşaqları z hm -t  həvəsləndirmək mühüm yer tutur və tutmalıdır.

Bizim son illərin uşaq ədəbiyyatında uşaqları fiziki əməyə həvəsləndirən, məktəbəqədər yaşı uşaqları gücləri çatdığı işlər-də valideynlərə kömək etməyə, m kt b lil r isə məktəb, ev və  l t s r f tu işlərinə həvəsləndirən əsərlər çox yazılmışdır, bu çox yaxşı. Ancaq uşaqları zehni əməyə s v  ödün əsərlər yazmaq vəzifəsi isə demək olar ki, unudulmuşdur. Belə əsərlərə çox na-dir hallarda rast gəlirik.

Bunun əvəzində, uşaqların balıq-dovşan ovuna çıxması, m -ş d  quş tutması haqqında demək olar ki, uşaq yazıcılarının  kş r-riyy ti bir ne e ş r, poema yazmışdır.

Görünür uşaq yazıcılarımızın çoxu özlərini  t nliyy  salmaq istəmirlər. Axı məktəblinin zehni  m y d n yazmaq   in görək məktəb hayatını, təlim-tərbiyə işini  yr n s n, biləsən, məktəb in-dərdi-s rind n xəbərdar olasan... Uşaqların ev və  l işlərinə k -m y d n yazmaqda isə n   t nlik var, bu hadisələr müəlliflərin uzağı getmədən hər gün  z ailələrindən müşahidə etdiyi hadisə-l rdir.

Uşaqların əməyə münasibətini yalnız  yl ndirici, işlə, y r-# qazmaq, həyət-bacanı s p rm k və ya balıq, dovşan ovuna  ıx-maqla məhdudlaşdırmaq olmaz. Uşaq ədəbiyyatında yeni nesil

h m cinin düşündürücü zehni əməyə, elmin əsaslarını m nimis -m y , biliklərini zənginləşdirməyə, dil bilməyə həvəsləndirən yazılar də mühüm yer tutmalıdır.

Ola bilər belə düşünənlər tapılısın ki, məktəblilər zehni  m -y  həvəsləndirmək uşaq yazıcılarının yox, müəllimlərin v zif s -dir. Belə bir mülahizə yanlış olar. Həqiqi, istedadlı, uşaqlar t r-ferind n tanınan, sevilən uşaq yazıcıları həm də müəllimdir, tərbiyə- cidir. Hətta bazi hallarda müəllimlərin, t rbiy cil rin də m  lli-midir. O, bilavasitə məktəbdə, ailədə, bağdad , məktəbdə t rbi-y cidir. Bu keyfiyyətlər malik olmayan yazıcı həqiqi uşaq yazı-cısı sayıla bilməz. Sabir, S hhat, Şaiq, Süleyman Sani indi də bi-zim ailələrdə v  məktəblərdə müəllim-t rbiy cidirl r.

Son illərdə, əgər belə demək mümkünsə, yaşlılar   in yazan yazıcılarımız də uşaqları yaddan  ıxarmamışlar. Bu müddətdə S -leyman Rəhimov,  li Vəliyev, Rəsul Rza, Əhməd Cəmil, Nigar Rəfibəyli,  li Tud , Məmməd Araz, H s yn Abbaszadə, S ley-man Vəliyev, H s yn H s ynzad , G lh s yn H s yn oğlu, Fik-r t Sadıq, Elçin, Xəlil Rza, Əlibala Hacızadə, Ələkbər Salahzad , Mədinə Gülgün, Rəfiq Z ka, Ramiz Heydər, Qabil, Yusif H san-b y həm də uşaqlar və yeniyetmələr   in ş r, hekayələr yazmış-lar.

Ümumiyyətlə, elm,  d biyyat, incəsənət sahəsində, dövlət işində, əmək sahəsində böyük xidmətləri olan ziyalılar uşaq ədəbiyyatının inkişafına kömək göstərməsinin başqa bir yolu da vardır. Məsələn, Moskva, Leninqrad n şriyyatları, təbiət və tex-nika elmləri, ictimai elmlər, h m cinin,  d biyyat, incəsənət saha-sında məşhurlaşmış qocaman alimlərin, f ls f ş nas, tarixçi, t -bi tş nasların, t rbiy cil rin, m h ndisil rin, rəssamların, me-marların, bəstəkarların, səhnə ustalarının və b. uşaqlıq illəri xatir-lərindən ibarət məcmuələr buraxırlar.

Bu xatirələrdə müəlliflər özlərinin məktəb həyatında, elmin əsaslarına yiyələnmək yollarından, necə s yl  oxuduqlarından, sevimli müəllimlərindən, oxuduqları kitablardan söhbət  maqla b r b r, eyni zamanda uşaq ədəbiyyatının inkişafı, zənginləşmə-si haqqında arzularını məsləhətlərini də bildirirlər. Belə xatirələr-dən həm uşaqları n m n  götürür, həm də gənc uşaq yazıcıları faydalanırlar.

Uşaq ədəbiyyatını nəzəri problemlərinin dərinə işlənilməsinə böyük diqqət verilə bilər.

Etiraf edilməlidir ki, bizdə bu vəzifə hələ dövrün tələbi səviyyəsində yerinə yetirilməmişdir. Doğrudur, son illərdə tənqidçi və yazıçılardan Bəkir Nəbiyev, Ələviyyə Babayeva, Ayaz Vəfalı uşaq ədəbiyyatı haqqında məqalələr yazmış, faydalı fikirlər söyləmişlər, lakin bu keyfiyyət sayıla bilməz.

Uşaq ədəbiyyatında metod, sənətkarlıq, janr, tematika, ənənə, novatorluq məsələlərinin elmi şəkildə işlənilməsi hazırlanmasında və nəşr olunan ədəbi məhsulun geniş elmi təhlilinə ehtiyac çoxdur.

Uşaq ədəbiyyatının sənətkarlıq cəhətdən öz spesifikasiyası, özünəməxsus dil, üslub xüsusiyyətləri var, uşaqlara gözəl əxlaqi ideyaları çatdırmaqla xüsusi bədii vasitələri (qanadlandırıcı romantika, mənalı rəmz, fikir, hissələri oyandıran, xəyalı hərəkətə gətirən obrazlılıq və s.), priyomları var. Çocuqluq ömrün ilk baharıdır. Uşaqlar üçün yazılan əsərlərdə hissiliyi, təbiiyyəti, səmimiyyəti, duyğuların tərəvəti və bədii formanın əlvanlığı ömrün bu ilk baharına uyğun olmalıdır. Bu cəhətdən yanaşdıqda, yaxşı əsərlərimizlə bərabər, zəifləri də az deyil.

Elə şer, hekayələr çap olunur ki, oxuyub göürsən nə azyaşlı uşaqların zövqünə, səviyyəsinə uyğundur, nə də yeniyetmələrin, məktəblilərin mənəvi tələbinə. Elə-bələ, «uşaq şeridir», «uşaq hekayəsidir». Uşaq yazıçısı qələmi əlinə almazdan əvvəl fikirləşib öz-özündən soruşmalıdır: hansı yaşda uşaq üçün əsər yazıram? 3 yaşlı uşaq üçün, bağca yaşlı uşaq üçün, kiçikyaşlı məktəbli üçün, yoxsa yeniyetmələr üçün?

Mövzu cəhətdən uşaq yazıçılarınin yaradıcılığında birtərəfli, yeknəsəlik çox görünür. Məsələn, jurnalarda, şer məcmuələrində ağacdöən haqqında 20–30 şer oxuyursan, ancaq dediyimiz kimi, məktəbliləri zehni əməyə həvəsləndirən əsərlərə tək-tək rast gəlirsən. Uşaq ədəbiyyatında bu günün uşaqlarının maraq dairəsini, onların bəzən böyükklərdə belə qibtə doğuran, intellektual yetkinliyini hiss və duyğularının yeniliyi, müasirliyini əks etdirən əsərlər az yer tutur. Bəzi yazıçılar özlərinin 15–20 il əvvəlki uşaq-lıq həyatını və maraq dairəsini bugünkü uşaqların həyatı kimi təsvir və təqdim edirlər.

Uşaqların səviyyəsi, zövqü indi çox yüksəkdir. Onlar həyata, sənətə 20–30 il əvvəlki uşaqların gözü ilə baxmırlar. Buna görə

də uşaq ədəbiyyatında zövq məsələsinə diqqət olmalı, subyektivizmə yol verilməməlidir. Şüurlu və ya qeyri-şüurlu uşaqlara köhnəməmiş zövqləri aşılamaq, onların vəzifəsinə yenidən çadra salmaq, əylinlərinə 7 taxta tuman və ya vəznəli çuxa geydirmək kimi bir şeydir.

Dilcə zəif, nöqsanlı şer, hekayələr də yazılır. Belə yazıları uşaq ədəbiyyatına qətiyyətlə yaxın qoymaq olmaz. Uşaq ədəbiyyatının dilində sadəlik qeyri-bədiilik, qeyri-ədəbilik və primitivlik mənasında anlaşılmalıdır.

Sözcüklik, quru tərifi, ritorik nitq, quru oçerçəklik uşaq ədəbiyyatı üçün yaramır. Burada daha çox konkretlik, əyanilik tələb olunur.

Müasir şəraitdə uşaq ədəbiyyatından nə kimi yenilik, novatorluq tələb olunur, onun tematik zənginliyi, janr əlvanlığı, sənətkarlıq cəhətdən ənənəyə münasibəti necə olmalıdır? Uşaq ədəbiyyatına pedaqoji, psixoloji tələblər nədən ibarətdir?

Bu kimi nəzəri problemlərin yüksək elmi səviyyədə işlənilməsi hazırlanması işinə təcrübəli pedaqoqlar da cəlb edilməlidir. Təəsüf ki, bizim pedaqoqlarımız hələ bu məsələ ilə məşğul olmağa vaxt tapa bilməmişlər. Metodikaya aid dissertasiya şəklində yazılmış kitablar, kitabçalar çox çap edilmişdir; bu da lazımdır, ancaq uşaq ədəbiyyatının nəzəri məsələləri haqqında elə bir məzmunlu elmi-tədqiqat əsəri olmamışdır. Ümumiyyətlə, bizim pedaqoqlarımızı hərəkətə gətirmək lazımdır. Onların sırasında həqiqi alimlər yox deyil, ancaq nə sirdirsə çoxdandır bu sahəyə mənsub alimlərin səsi çıxmır. 20-ci illərin mətbuatı ilə tanış olanları təsdiq edirlər ki, o illərdə ancaq barmaqla göstərilən bir neçə pedaqoq psixologumuz olduğu halda, mətbuatda tez-tez təbiyyəti elmi, uşaq psixologiyası, həmçinin, uşaq ədəbiyyatı haqqında məqalələr çap olunurdu. İndi namizədlik, doktorluq elmi dərəcəsi olan pedaqoq-psixoloqlarımızın sayı-hesabı yoxdur, yazaqların sayı isə az, bəlkə də nadirdir! Səbəb nədir? Nə olacaq, laqeydlik! Deyəcəklər ki, müəllimlik, dərş deyirik, başımız qarışdır. Nə olsun, Zərdabi də, Sabir də müəllim idi, Səhhət də müəllim və həkim idi. Köçərli, Abdulla Şaiq, Süleyman Sanı Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Nəriman Nərimanov da müəllim idi. Ancaq biz yaxşı bilirik ki, bu böyük müəllimlərin xalqa, cəmiyyətə, mədəniyyətə xidməti yalnız dərş deməklə məhdudlaşmamışdır. Bu da qiymətli bir ənənədir ki, davam etdirilməlidir.

VƏTƏNPƏRVƏRLİK HİSSİ HAQQINDA

Siyasi, ictimai və mədəni inkişafın mühüm amillərindən olan vətənpərvərlik hissəsinə malik olmaq, şəxsiyyətin vətən, xalq, bəşəriyyət qarşısında borcunu, özünün insanlıq vəzifəsini, insan həyatının mənasını dərk etməsi, cəmiyyət qanunlarına, vətəndaşlıq intizamı deyilən böyük ittizama riayət etməsi deməkdir.

Əksinə, bu məsuliyyət hissindən məhrum olmaq, (bu arzu edilməz hal vətəndaşların cüzi bir hissəsində tək-tək fərdlərdə özünü göstərsə də) cəmiyyət üçün çox ağır nəticələr verir. Cinayətlərin, xəyanətlərin bir qismi: vətəndaşa qəsd etmək, oğurluq, rüşvətخورluq, dövlət əmlakını talamaq, eyyaşlıq, əxlaq düşkünlüyü, ailəni dağıdıb uşaqları başsız qoymaq və buna bənzər cinayətlər əksər hallarda məhz fərdlərin vətənpərvərlik hissindən məhrum olmasının nəticəsi olur. Bu ali hissə biganəlik adamlarda ifrat xudbinlik, lovğalıt, mənəm-mənəmlik, paxıllıq, ikiüzlülük, hiyləgərlik, başqasına quyu qazmaq, əməyə xor baxmaq, müftəخورluq, tüfeylilik, yerlipərəstlik kimi müxtəlif mənfi əxlaqi keyfiyyətlə yərdişlər yaradır.

Qəlbində vətən, xalq məhəbbəti olmayan adamlar, adətən, çox kinli, intiqamçı, sinik, yəni utanmaz, ədəbsiz, fitnəkar, yalançı və ifrat şöhrətpərəst olurlar. Özləri mədəniyyətsiz, ləyaqətsiz olduqları halda, ləyaqətlilərin qənimti kəsilirlər, bu murdar sifətləri, hərəkətləri ilə də şüurlu və ya qeyri-şüurlu mənsub olduqları vətənin və xalqın daxili düşməninə çevrilirlər. Vətənpərvərlik hissəsinin zəif olduğu yerdə şəxsi mənəfe, rəqabət, başqalarının fəlakəti hesabına «səadət» qazanmaq, asan yolla varlanmaq ehtirasları baş qaldırıb xərçəng azarı kimi sağlam mühitə xostələndirə bilər. Vətənpərvərlik hissəsinə biganəliyin ən yüngül şəklü ümumxalq işinə, insan taleyinə laqeyidlikdir ki, bu da bir növ qeyrətsizliyin yüngül formasıdır.

Vətən əslində xalq, vətənpərvərlik xalqa məhəbbətdir.

Səməd Vurğun çox gözəl demişdir: «İnsan hissələri içində ən müqəddəs əbədi, tərəqqi və inkişafa təkan verən amillərdən biri,

bəlkə, ən mühümü vətənpərvərlikdir. Xalq eşqi, vətən məhəbbəti insanın həyat nəfəsidir... Mənsub olduğu xalqın varlığı ilə fəxr etməyən, onun eşqini müqəddəs bir haqq kimi öz qəlbində yandırmayan bir insan öz vətəndaşlıq haqqını dərk edə bilməz, ona vətənpərvər demək də güllünc olar...»¹.

II

Vətən, vətənpərvərlik anlayışı tarixi anlayışdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə, cəmiyyətlərdə siyasi-ictimai quruluşdan asılı olaraq müxtəlif şəkildə şərh edilmiş, müxtəlif məqsədlə təbliğ olunmuşdur.

İbtidai cəmiyyətdə də, qəbilə quruluşunda da, hələ məfkurəvi mənada vətən, vətənpərvərlik, vətəndaş anlayışı yaranmadığı dövrlərdə də bu hissə sifətində psixoloji mahiyyətdə olsa da, doğma torpağa məhəbbət, bağlılıq şəklində insanları birləşdirən ən güvətli hissələrdən biri, həm də bütün qəbilə üzvləri üçün eyni dərəcədə ümumi, təbii səmimi hissə olmuşdur. Ümumiyyətlə, tarixin elə bir dövrü olmamışdır ki, zəhmətçəş insanda məskən saldığı doğma yurda, elə-obaya möhkəm bağlılıq və təbii coşğun bir məhəbbət olmamış olsun.

Vətən, vətənpərvərlik sözləri sinifli cəmiyyətlərdə hakim siniflərin tərəfindən də həmişə təmtəzəqlə söylənməmiş, təriflənməmiş və indi də təriflənir. Ancaq vətənin sahibi kimdir, onun sərvəti, bol nemətləri kimlərə məxsusdur, kimlər, hansı siniflər, millətlər üçün vətən «cənnət», hansı siniflər, millətlər üçün «cəhənnəm»dir? məsələsi ortaya gələndə bu mənalı sözlər çox saxtalaşdırılmış, indi də saxtalaşdırılır.

III

Vətənpərvərlik anlayışı ilə insanpərvərlik anlayışı mahiyyətcə eyni anlayışdır, sosial məzmun, fəlsəfi məzmun eyni məzmunur. Bu mənada ki, planetimizin hər hansı tərəfində olur-olsun vətəndaşın konkret bir vətəndə xalqa xidməti, onun insanlığa xid-

¹ Səməd Vurğun. Əsərləri. 5-ci cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, s.315-320.

mətidir. Mücərrəd, havadan asılı insanpərvərlik boş sözdür. Qurudan-quruya humanizmdən dəm vurmaq mistikadır. Humanizm platonik məhəbbət deyil, işdir, fəaliyyətdir.

Bu məşhur bir həqiqətdir ki, ümuminsanlıq naminə, bəşəriyyət üçün xidmət etməyin konkret fəaliyyət sahəsi əsas etibarilə doğma yurd adlanan vətəndir. Başqa cürə də ola bilməz. Dünya çox genişdir, ölkələr, məmləkətlər, əgər belə demək mümkünsə «mikro vətənlər» çoxdur. Sən və ya mən isə bütün dünyaya, yer kürəsinin hər yerində deyil, bu «mikro vətənlərin» ancaq birində müəyyən bir ərazidə yaşayır, fəaliyyət göstəririk. Bəşərin hər hansı bir üzvü eyni zamanda bütün dünyada fəaliyyət göstərmək iqtidarına malik deyildir. Əgər sən və mən mənsub olduğumuz, anadan olub məskən saldığımız vətənə, onun sakinlərinə dəyərli xidmətlər göstərə bilirsək, bu eyni zamanda bütün insanlığa xidmətdir.

İnsan səadəti, rifahı, elm, fəlsəfə, incəsənətin tərəqqisi üçün yaranan xariqələr, kəşflər, ixtiralar əksər hallarda əvvəlcə konkret bir vətəndə yaranıb sonra ümumi insanlığın xidmətinə, istifadəsinə verilir. Xeyrixah əməllər, böyük, işıqlı fikirlər bu və ya başqa vətəndə yaranma da məhdud bir əraziyə sığmır, vətənin sərhədlərini aşıb bütün dünyaya işıq salır. Ayrı-ayrı xalqların mütərəqqi siyasi, ictimai, elmi fəaliyyəti, ayrı-ayrı vətənlərdə doğan böyük ideyalar fikirlər təcrübələr, qəhrəmanlıq ənənələri bütün dünyaya səs salıb bəşər həyatının bütün sahələrində inqilabi fəaliyyətə çevrilir. Əsrimizdə ölkələr arasında mədəni əməkdaşlığa göstərilən böyük səylər məhz sözün geniş mənasında ayrı-ayrı vətənlərdə yaranan yenilikləri ümuminsanlıqın xidmətinə verməkdir.

Vətəndaşın xeyrixah fəaliyyəti, arzusu, əməli həqiqət uğrunda mübarizəsi harada olursa-olsun, hər şeydən əvvəl insan fəaliyyəti, insan arzusu, insan əməlidir, buna görə də bütün insanlığa aiddir. Ayrı-ayrı vətənlərin ləyaqətli vətəndaşlar, böyük inqilab dəhşətləri, elm, fəlsəfə, incəsənət korifeyləri bir vətənin deyil, bütün dünyanın böyük vətəndaşlarıdır. Ən böyük fikir, ən böyük əməl də zəhmətkeş bəşəriyyəti birləşdirən fikir və əməldir.

Bir vətənə məhəbbət vətəndaşların fikir, iradə birliyidir, insanpərvərlik bütün dünya zəhmətkeşlərinin fikir, iradə birliyidir. Xalq vətənpərvər isə güclü, qüdrətli, yaradıcı xalqdır, insanpərvər isə böyük xalqdır.

Vətənə məhəbbət və insanlığa məhəbbət – hər ikisi eyni hissin təzahürleridir, hər ikisi təbiidir. Keçən əsrin böyük mütəfəkkirlərindən olan, gözəl insan, səmimi vətənpərvər və insanpərvər N.A. Dobrolyubov bu fikri hərtərəfli əsaslandırıb demişdir: «Sözün əsl mənasında vətənpərvərlik, insanın bəşəriyyətə bəslədiyi məhəbbətin təzahürlərindən biri olmaq etibarilə tamamilə təbii və qanunidir»¹.

Bu və ya başqa səbəbə görə müəyyən hallarda anadan olduğu vətəndən kənarında, başqa bir ölkədə, müvəqqəti və ya həmişəlik yaşayıb diqqətəlayiq siyasi-ictimai, elmi fəaliyyət göstərən adam yenə də həm ümuminsanlıq, həm də vətəninə xidmət göstərib, mənsub olduğu xalqın başını ucaltmış olur.

Vətəndaşlıq geniş anlayışıdır. Yer üzündə bir vətəndə bir yox, bir neçə millətin sakin olduğu vətənlər çoxdur. Bu vəziyyət xalqlar, millətlər arasında əlaqələrin, beynəlxalq münasibətlərin genişlənməsi, inkişafı ilə əlaqədar olan tarixi bir prosesdir ki, bu proses əsrimizdə daha böyük sürət kəsb etməkdədir.

Belə şəraitdə vətən onun əksəriyyətini təşkil edən millət üçün doğma yurd sayıldığı kimi, başqa millətlər üçün də doğma yurddur. Vətəndaşlıq vəzifəsinin fərfəsinə da milliyyətdən asılı olmayaaraq bütün vətəndaşlar eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyır və daşmalıdır, eyni hüquqlardan istifadə edir, eyni qanunlara riayət etməli olurlar və olmalıdırlar.

IV

Siyasi-ictimai şərait, ünsiyyət miqyası və məişət tərzindən asılı olaraq keçmişdə vətən sözü ərazi anlayışınca da müxtəlif mənada işlənməkdədir.

Bizdə xanlıqlar dövründə yaranan şifahi və qismən də yazılı ədəbiyyat materiallarından öyrənirik ki, anadan olduğu kəndi və ya şəhəri vətən hesab edib qonşu kənddə, şəhərdə isə özünü «qürbətə» hiss edənlər olmuşlar, qazaxlıya görə Şəki, şəkiliyə görə Qazax qürbət sayılmışdır... İndi bizə gülünc görünən bu qürbət

¹ Dobrolyubov N.A. İzbranniye filosofskiye proizvedeniya. M., 1948, t. 2. s. 563.

«vətən» və «qürbət» anlayışları doğuran sözlər vardır: ölkənin bir-birinin qonimi olan ayrı-ayrı dərəbəyliklərə parçalandığı, xalqın birləşməsinin mümkün olmadığı bir dövrdə kütlədə vətən haqqında başqa bir geniş təsəvvür ola bilməzdi. Anadan olduğu kənd və ya şəhərdə «qövəm-əğrəba» arasında özünə az-çox bir arxa, kömək, babat bir güzəran tapa bilən rəiyyətlər kənardə belə bir arxa tapa bilməzdi. Xanlara, dərəbəylərə gəlincə onlar üçün isə «vətən» ağılıq etdikləri xanlıq idi. Ümumiyyətlə, quldarlıq, feodalizm, dərəbəylik, xanlıq, knyazlıq, hersoqluq ağılıq şəraitində bu vəziyyət hər yerdə səciyyəvi idi. Belə bir şəraitdə də nə sözün həqiqi və geniş mənasında vətən anlayışı, nə də vətən sevgisi ola bilməzdi. İndi qalıqları qalan yerli-pərəstlik büdətənin də əsası bu şəraitdə qoyulmuşdur.

XVIII əsrdə feodal ictimai münasibətlərinin, despotizmin ən qüvvətli əleyhdarlarından olan bir filosof çox haqlı olaraq demişdir: «Vətənpərvərlik despotizm ilə bir yerdə sığışa bilməz... Despotun hakim olduğu yerdə rəiyyətin vətəni yoxdur... O yerdə ki, azadlıq qeyri-məhdud hakimiyyətin özbaşınalığı ilə məhv edilmişdir, orada insanların əksəriyyəti üçün nə əmin-amanlıq, təhlükəsizlik, nə də səadət yoxdur. Ancaq azadlığın hökm sürdüüyü cəmiyyət qüdrətli ola bilər və ancaq belə bir cəmiyyətdə insanların vətəni vardır – demək olar... İnsanlıq sifətlərini itirmiş vəhşi hakimlərə tabe olan kölə onun göz yaşları ilə suvarılmış torpağa məhəbbət göstərə bilərmi? O torpağa məhəbbət göstərə bilərmi ki, onun ağaları, hakimləri təbiət tərəfindən insana bəxş edilmiş nemətlərdən onu məhrum edir?»¹.

Tarixi həqiqəti düzgün əks etdirən bu fikirlərinə baxmayaraq, Holbac belə güman edirdi ki, despotizm üsuli-idarəsinə son qoya-caq burjua demokratiyasında vəziyyət dəyişəcək, rəiyyətin də vətəni olacaq, rəiyyət də vətənin bol nemətlərindən istifadə edəcəkdir. Lakin vəziyyət tamamilə filosofun arzusunun əksinə oldu. Burjua konstitusiyalarında vətən, vətəndaşlıq hüquqları haqqında cazibəli sözlərə baxmayaraq, bu cəmiyyətdə də vətən onun əsl sahiblərinin, onun sərvətini, bol nemətlərini yarananların özünə qalmadı.

¹ Qolbax P.A. Izbrannye proizvedeniya. V dvux tomax, tom 2, M., 1963, s. 303–369.

Doğrudur ki, feodalizmin süqutu və burjua əlaqələrinin inkişafı, milli dövlətlərin yaranması, xüsusən burjua-demokratik inqilabları dövründə vətən, vətəndaşlıq sözlərinin siyasi-ictimai məzmununu dəyişdi, coğrafi, ərazi anlayışı genişləndi. Bununla bərabər burjua «vətənpərvərliyi» istismarın daha amansız şəklini qanuniləşdirdi, qəsbkarlığın daha dəhşətli üsullarını, müstəmləkəçilik ehtirasını, hakim millətçilik, milli hegemonluq siyasətini gücləndirdi, feodalizmin qarətçilik müharibələrini daha tərribatçı imperialist müharibələri əvəz etdi. Qabaqlarda quldarlara, feodallara xidmət edən vətən, indi də iri burjuaziyanın xidmətinə verildi. Burjua dövləti də ancaq milyon sahiblərinin işini sahmanlayan bir «komitəyə» çevrildi. Əsl vətənpərvərlik despotizmlə bir araya sığışa bilmədiyi kimi, burjua quruluşu, burjua «hüquqları» ilə də bir araya sığışa bilmədi. Əməkçi kütlələr yenə vətənsiz qaldı.

Müstəmləkələr uğrunda imperialist müharibələrinin şiddətləndiyi dövrlərdə arasıksızlaşan xarici müdaxiləyə məruz qalan və ya həmişəlik əsarət altına alınmış xalqlarda təbii olaraq demokratik məzmunlu bir vətənpərvərlik hissi alovlanır ki, bu artıq milli zülmə, milli əsarətə qarşı mübarizə mahiyyətli demokratik hərəkatın doğurduğu vətənpərvərlik və hər cürə saxta burjua «vətənpərvərliyinə» qarşı olan, vətəni müdafiə, xalqı müdafiə məqsədini izləyən həqiqi vətənpərvərlikdir.

Vətən – tarixi anlayışdır. Milli zülmü yıxmaq uğrunda mübarizə dövründə və ya, daha doğrusu: bu mübarizə zamanı, vətən – başqa şeydir. Milli hərəkatlar çox arxada qalmış olduğu zaman isə – başqa.

Belə bir konkret tarixi şərait, demokratik milli azadlıq hərəkatı 1905–1917-ci illər arasında Azərbaycanda da yaranmışdı. Bu həmin dövr idi ki, böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə məşhur «Azərbaycan» məqaləsində demək olar ki, siyasi-ictimai fikir tariximizdə ilk dəfə olaraq «Ax, gözəl Azərbaycan vətənim! Harada qalmısən?» – deyər Azərbaycan zəhmətkeşlərini öz sözü ilə «unudulmuş vətənin», yazıq vətənin («lüt-üryan vətən qardaşlarını») «vətənin əsl sahibi» olmaq uğrunda mübarizəyə çağırır, zəhmətkeşləri yenə öz sözü ilə «vətəndən yadırgamış, millətin ruhundan xəbərsiz bir para millət başçılarınım», şəxsi mənafeləri üçün vətəni hər anda hərəcə qoymağa hazır olan «dil pəhləvanlarını» saxta vətənpərvərlik təbliğatına uymamağa çağırır deyir-

di: «Gəlin, gəlin!.. Gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək haradır bizim vətənimiz!»¹.

V

Vətənpərvərlik anlayışı tarixi və müxtəlif olduğu kimi, onun tərbiyəsi prinsipləri, üsulları da müxtəlif olmuş, müxtəlif məqsədlərə xidmət etmişdir. Feodalizmde hakim sınıfların iradəsilə istiqamətləndirilən bu üsullar dini təəssübkeşlik, kapitalizmde burjuaziyanın kağız üzərində «başarıyaçılıq», «kosmopolitizm» şüarlarına baxmayaraq, qatı millətçilik hissələrini qızışdırmaq məqsədinə tabe edilmişdir.

Bu tərbiyə üsulları vaxtında qabaqcıl yazıçı, mütəfəkkirlər tərəfindən kifayət qədər tənqid edilmişdir. Dini təəssübkeşlik mövhumatını təbliğ etməklə xalqlar arasında düşmənçilik yaradan fanatikləri bizim Mirzə Fətəli Axundov «despotizmin alçaq qulları», «başər düşmənləri» adlandırmışdır. L.N.Tolstoy «Vətənpərvərlik və hökumət» sərlövhəli məqaləsində çarizmin, eləcə də qəsbkar Avropa dövlətlərinin özge torpaqlarını qarət etmək üstündə apardıqları müharibələri təbliğ edən və qaragüruhçü, millətçilik ruhunda olan «vətənpərvərlik təbliğatını» kəskin tənqid edib, bu riyakar hissi «bir çox böyük fənalıqlar, pis işlər, hərəkətlər və nəticələr törədə biləcək dəhşətli, vəhşi hiss» adlandırmış, yazmışdı ki, bu saxta vətənpərvərlik hissini alovlandırmaqla «hökumətlər, hakim sınıflar öz ağıllıqlarını saxlamaq üçün istifadə edirlər». Bu riyakar vətənpərvərlik «hökumət tərəfindən xalqın hipnoz edilməsidir»².

* * *

Vətənpərvərlik kamil formasında əqidədir, elmi dünyagörüşün bir sahəsi, tərkib hissəsidir. Lakin o, eyni zamanda hissi həyatla bağlıdır, vətəne məhəbbət, xalqa məhəbbət, doğma təbiətə məhəbbət, sözün geniş mənasında mütərəqqi milli mədəniyyətə məhəbbət, ana dilinə məhəbbət və s. kimi nəcib hissələr şəklində təzahür edən mənəvi, əxlaqi keyfiyyətdir. Buna görə də həm his-

si, həm də əqli idrakla bağlı olub, şəxsiyyətin hərtərəfli mənəvi zənginliyi və kamilliyidir.

Bir qayda olaraq hissi tərbiyə vasitələri uşaqlıq yaşlarından tətbiq olunmağa başlayır və vətəndaşda vətənpərvərliyin bir əqidə kimi kamil şəklində formalaşmasında bu hissi tərbiyə çox böyük, həlledici bünövrə rolunu oynayır.

Vətəne məhəbbət hissi məqsədli, müntəzəm, ardıcıl tərbiyənin nəticəsidir. Bununla belə bu hissini tərbiyəsi xüsusən ilk formalaşma prosesində təbiətin bir parçası və ən kamil əsəri olan insanın hissi həyatının təbii meyillərində əsaslanır.

İnsanda bu təbii meyillər məlum olduğu kimi lap körpə yaşlarından başlayır və körpənin ana laylasında həssaslığı, anasız da rıxması, sövqi-təbii hiss ilə ailə üzvlərinə məhr salması, təbiətə ilk təmas olaraq işıqla, rənglərlə maraqlanması, səslərə isinməsi şəklində təzahür edir ki, bunun körpənin insana və təbiətə ilk məhəbbət adlandırmaq olar.

4–5 yaşlarında ikən uşaqlarda nağıllara, mahnı, şerqilərə, bədii sözlər və bədii səstə – musiqiyə maraq, onların şer əzbərləməsi, mahnı oxuması, eşitdiyi nağılları təkrar etməsi, şahidi olduğu hadisələri və ya kiçik səyahətlərdən aldığı təəssüratı uşaq dili ilə yaşdırlarına və ya böyüklərə danışması, onların ilk zehni əməyi, ilk zehni fəaliyyətidir. 5–7 yaşlarında uşaqların gücləri çatdığı işlərdə valideynlərə kömək göstərməsi, analarının «əlindən tutması» isə onların ilk fiziki əməyi, insana, vətəndaşa ilk xidmətidir.

Uşaqlarda yaşlıların həyat tərzinə, işinə, əməlinə maraq, təbiət gözəlliklərinə heyranlıq, müxtəlif növ əyləncələrə, bayram şənliklərinə coşğun həvə də çox erkən başlayır ki, bütün bunlar balaca vətəndaşları vətəne, xalqa isindirən ilk mənəvi bağlar, onlarda vətəne məhəbbətin ilkin hissi rüseymləridir.

Bu mənəvi rüseymləri inkişaf etdirmək, düzgün istiqamətləndirmək, ailə tərbiyəsi və bağça tərbiyəsinin öhdəsinə düşür. Bu dövrdə tərbiyəçinin məqsədə nail olması, istər ailədə, istərsə bağçada tərbiyə üsulları və vasitəçilərinin məhz uşaq psixologiyası və mənəvi tələblərinə uyğun şəkildə qurulmasından asılıdır.

Hər nağılı uşaqlara danışmaq, hər mahnını onlara əzbərlətmək olmaz. Təcrübə göstərmişdir ki, ifrat aşiqənə nağıllar, mahnılar uşaqlarda hissiyyətçiliyi gücləndirib onlarda əqli, zehni qabiliyyətlərin normal inkişafına mane olur. 7 yaşına qədər uşaqlara

¹ Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II c., B., «Elm», 1967, s. 645–647.

² Tolstoy L.N. Neizdannıye teksti. Akademiya, QİX, 1933, s. 36.

³ Yəna orada.

məxsus radio və televiziya verilişlərində bu cəhət xüsusilə nəzərdə tutulmalıdır.

Yaşlıların getdiyi hər yerdə, hər ziyafətə, qonaqlığa, tamaşaya, kinoya uşaqları aparmaq olmaz. Bəzi valideynlərin etdiyi kimi ziyafətlərdə uşaqlara da «limonad» içirib «sağlıq» deməyə öyrətmək və böyüklərin kefi açılısın deyər uşaqları mahnı oxumağa, «rəqs» etməyə məcbur etmək yaramaz! Belə bir naqis təربيyə alan uşaqdan gələcəkdə nə ana-atası üçün bir könül xoşluğu, iftixar hissi, nə də vətən üçün bir xeyirli iş gözləmə! Atalar nahaq deməmişdir ki, «uşağın uşaq yeri var, böyüyün böyük...».

Hər hansı məqsədlə olursa-olsun ən doğru yol uşaqları erkən, onların yaşına müvafiq vasitələrlə zəhmətə, sadəliyə, təvazökarlığa alışdırmaqdır. Təəssüf ki, bu barədə çox deyildiyinə və çox yazıldığına baxmayaraq, uşaqlarını erköyün «böyütməklə» fəxr edən bəzi valideynlər yenə də təربيyənin bu böyük prinsipini gözəlmirlər. Yaxşı deyilmişdir: «Əsl kar o adamdır ki, eşitmək istəmir».

• • •

Vətənpərvərlik əqidəsi təربيyəsinin bünövrəsi əsasən hissi təربيyə üsulları ilə ailədə və bağçada qoyulur. Sonra bu təربيyəni əqli təربيyə vasitələri ilə vəhdətdə ibtidai, orta məktəb, məhəyət, ali məktəb, idarə və müəssisələrdə isə müvafiq ictimai təşkilatlar tamamlayır.

Bununla belə ailə təربيəsi yenə də uzun müddət həlledici rolunu saxlayır, çünki ailə təربيəsi dedikdə yalnız məktəb yaşına qədərki təربيyə deyil, fərdin ilk gənclik və gənclik yaşlarındakı təربيəsi də nəzərdə tutulur. Fərd müstəqil həyat şəraitini qazanana qədər, bəzi hallarda ondan sonra da mənsub olduğu ailənin təsirini həmişə özündə hiss edir. Ailə sağlamdırsa, onun sağlam təربيəsi vətənpərvərlik hissi təربيyəsinin başa çatdırılması işində məktəbin, təşkilat və müəssisələrin də işini asanlaşdırır. Sağlam olmayan ailənin pozduğu, yalnız yola saldığı fərdi məktəbin də, təşkilatların da islah etməsi çox çətin olur.

• • •

Vətən məhəbbəti həm hissi, həm də əqli təربيyənin nəticəsidir dedik. Əqli təربيyə dedikdə hər şeydən əvvəl vətəndaşa sözün geniş mənasında vətəni tanıtdırmaq, vətəndaşı vətən haqqında sa-

vadlandırmaq nəzərdə tutulur. Bu məqsədə nail olmaq üçün ən vacib, zəruri vasitələrdən biri tarix elmidir (siyasi tarixlə birlikdə, hərtərəfli maddi, mənəvi mədəniyyət tarixi, fəlsəfə, incəsənət, dil tarixi və s.).

Bu mənada mənsub olduğu vətənin tarixi varlığından xəbərsiz adam yarımçıq vətəndaşdır. Tarix elmi vətən haqqında savadı tamam əhatə etməsə də bünövrəsidir. Bunsuz vətəndaşa vətəni tanıtdırmaq, sevindirmək çətindir.

Vətəndaşda vətən haqqında savadın təkmilləşməsində, vətən uğrunda, xalq uğrunda, vətənin tərəqqi, təkamülü uğrunda böyük tarixi fəaliyyət göstərən, vətəni şöhrətləndirən və əsl milli xarakterini təmsil edən fikir və qılınc qəhrəmanlarının, böyük mədəniyyət ustalarının, ictimai xadimlərin, dövlət xadimlərinin, böyük sərkərdələrin, elm, incəsənət fədailərinin, emək qəhrəmanlarının həyatını bir nümunəvi vətəndaş həyatı kimi öyrənməyin də təsiri, əhəmiyyəti xüsusən gənc nəsəl üçün çox böyükdür.

Əlbəttə, tek bir vətən haqqında tanışlıq məhdudluq olardı. Vətəndaşın vətən haqqında tamamilə kamal maariflənməsi üçün doğma vətənin tarixi kimi dünya xalqları, başqa vətənlər tarixi haqqında da biliyə sahib olmağı vacibdir. Vətəndaşın hərtərəfli inkişafı üçün bu zəruridir. Həmçinin başqa xalqların da dünya şöhrətini qazanmış eməlpərvər tarixi simalarının, elm, fəlsəfə, incəsənət xadimlərinin şərəfli həyat yolu ilə gənc nəsli tanış etmək vacibdir. Belə bir geniş təربيyə vasitələrindən danışanda, izahatsız da aydındır ki, hər xalqın ana dilində vətən tarixinə və ümumdünya tarixinə aid yazılmış əsərlər olmadan, vətənpərvərliyin kamilləşməsinə nail olmaq olmaz.

Əqli təربيyə dedikdə, ikinci tərəfdən vətəndaşa müasir şəraitdə vətəndaşlıq vəzifəsini, vətənin tərəqqisi, xalqın səadətini, rifahı, təhlükəsizliyi üçün onun üzərinə düşən vəzifəni ona dərindən dərk etdirmək nəzərdə tutulur.

VI

Vətənpərvərlik hissinin təربيəsi bu hissən dərinləşməsinə, kamilləşməsinə əngəl olan köhnə əyyam, köhnə düşdman zehniyyəti və əxlaqi qalıqları ilə köhnəlmiş adət, vərdişləri ilə mübarizə ilə çox əlaqədardır.

İnsanın müstəqil düşünmək ixtiyarını əlindən alıb, onun şüurunun kütləşdirən, şəxsiyyəti ətalət, mistika bataqlığına sürüklənən, texniki inqilablər əsərində onu müasirlikdən ayıran «Allahdan buyruq, ağzıma quyuruq», qəzavü-qədəre inam kimi keçmişdə «müqəddəs» sayılan təsəvvürlərdən, uzaqlaşdırmadan onda vətən hissi tərbiyə etmək çətindir. Elmə, tərəqqiyə inamı səfsətəyə inam əvəz etdiyi yerdə vətənpərvərlik var demək olmaz.

Vətənpərvərlik hissi vətəndaşları böyük əməllər uğrunda fədakarlığa sövq edən, onların qüvvəsini, səyini, enerjisini birləşdirən bir hissidir. Bu hissən böyük əli-hiss adlandırılması da onun ümumiliyi ilə əlaqədardır. Belə birlik, belə ümumilik isə ancaq bu hissən eyni dərəcədə bütün vətəndaşların qəlbində yurd salması ilə mümkündür.

Məlum olduğu kimi keçmişdə – uzağa getməyib Azərbaycanı götürsək – vətəndaşları bir-birindən ayıran səbəblər çox olmuşdur, nəinki birləşdirən səbəblər. Sınıfı antoqonizmədən, varlı-yoxsul ziddiyyətlərindən başqa, mövhumı etiqaqlar, sünnilik, şüəlik, şeyxlik, şəfəlik, babilik... təriqətləri, tayfabazlıq, yerlipərəstlik, qadın hüquqsuzluğu, ictimai quruluşun doğurduğu siyasi təqiblər, milli mədəni inkişafın qarşısının alınması, məktəb qapılarının, məarif ocaqlarının xalqın üzünə bağlanması, əsa dilinin sıxışdırılması, çinovnik özbaşınalığı, mülkədarların, xanların, bəyləri, iri çinovniklərin, «patentli» ruhanilərin hərəsinin vətən mülkünün məhsuldar bir sahəsini mənimləyib xalqı torpaqdan, sudan məhrum etməsi və saysız-hesabsız başqa səbəblər vətəndaşlıq hissini söndürən, vətənə biganəlik yaradan və zəhmətkeş vətəndaşları da bir-birindən ayrı salan, hətta bir-birinə qarşı qoyan səbəblər olmuşdur. Belə bir şəraitdə, əlbəttə, vətən sevgisi, vətəndaşların birliyi haqqında söhbət ola bilməzdi. Yerli hakim siniflər və müstəmləkəçi quldurlar da məhz bu pərəkəndəlikdən istifadə edib, öz ağalılıqlarını möhkəmləndirə bildirdilər.

Vətənpərvərlik hissindən qüvvətlənməsi və ümumiliyin vətəndaşların öz aralarında heqiqi vətəndaşlıq münasibətlərindən asılıdır. Zaman yeni vətəndaşlıq münasibəti şərtləri irəli sürmüşdür. Vətəndaşlar arasında qarşılıqlı etimad, qədrşünaslıq, mütəqabil qayğıkeşlik, kollektivin fərdə, fərdin kollektivə qayğıkeşliyi, məhrəbanlıq, dostcasına rəftar, bir-birinin insani ləyaqətini, izzət-nəfsini qorumaq, məişətdə yüksək əxlaqi prinsiplərə özəmi dərəcədə riayət etmək bu şərtlərdəndir. Hər hansı bir vətəndaş ancaq

böyük məsuliyyət hissi ilə bu şərtlərə əməl etdiyi zaman «mən vətənpərvərim» deyib iftixar edə bilər, çünki vətənpərvərlik hissi həm də böyük məsuliyyət hissidir. Hər hansı xalqda bu hissən nə dərəcədə yüksək olub-olmamasının birinci növbədə vətəndaşların bir-birinə münasibətlərində görmək olar.

* * *

Vətənpərvərlik əli hissi olduğu qədər də nəcib, zərif hissidir. Hər cür kobud, bədxah, xudbin, mədəniyyətsiz rəftar bu hissi yox, xüsusən yeniyyətlərdə təhqir edə bilər, onlarda vətənə, xalqa, insana xidmət arzusunı zəiflədir. Hətta ilk addım atan yeniyyətlə bir eqoistdən pislilik, xəyanət, düşmənçəsinə rəftar və ya sadəcə mədəniyyətsiz rəftar görə, onda bütün vətəndaşlar haqqında inamsızlıq, etimadsızlıq hissi doğa bilər. Dünyagörmüş vətəndaş bir eqoistin kobud rəftarı, bədxahlığı yerindən oynada bilməz. Dərin kök atmış qollu-budaqlı çinara hərəcayı küləklər neyləyə bilər?! Ancaq belə rəftar təvəcə pərvəzlanmayı yeniyyətlərin xəyal, ümid qanadlarını sütləşdirə bilər. Demokratik cəmiyyət vətəndaşlarda, onların öz arasında, ən yüksək, ən nəcib insani rəftar, qarşılıqlı məhəbbət, hörmət, nəzakət, ən əli əxlaqi keyfiyyətlər tələb edən bir cəmiyyətdir...

* * *

Vətənpərvərliyin çətinlikləri, əzabları, məhrumiyətləri də ola bilər. Bunlar müqəddəs çətinliklər, müqəddəs əzablardır, yalnız özü üçün deyil, vətən, xalq, sevimli həmvətənləri üçün yaşamaq eşşində, el qayğısından gələn, əşində insanda insanlıq qüruru, vətəndaşlıq qüruru doğuran çətinliklərdir, həm də təbiiyidir. El üçün, ümumun mənafeyi üçün sərf olunan hansı bir ömür az və ya çox çətinliyə rast gəlməyib? Bununla belə hansı ömür belə bir mənalı ömür qədər insanda iftixar hissi doğura bilməmişdir? Fədakarlıq, cümləqayğıkeşlik, sadəlik, təvəzökarlıq, xalq, vətən qarşısında alnıaçıqlıq, mənəvi üstünlük və təmizlik vətənpərvərin tükənməz sərvətidir.

Vətənpərvərlik hissindən məhrum olanlar, vətənə, xalqa biganəlik göstərənlər heç bir çətinliyə, məhrumiyətə rast gəlməyib, bolluq içində üzüb, firavan həyat sürsələr də, belə bir həyat insan həyatı sayıla bilməz. Vətənpərvərlik hissindən məhrum

olanlar hər cür alçaqlığa, rəzalətə, xəyanətə, cinayətə qol qoya bilərlər.

Vətənpərvərlik – məfkurədir, məsləkdir.

Vətənsizlik və ya məfkurəsizlik, məsləksizlik eyni şeydir.

Vətənpərvərlik – şan, şərəf, namus, qəhrəmanlıqdır!

Bu ali hissə biganəlik isə miskinlik, nadanlıq, bədbəxtlikdir.

1975

ŞƏRİMİZ SON BEŞ İLDƏ

Son beş ildə Azərbaycan şəri tematik cəhətdən üç istiqamətdə inkişaf etmiş, həm milli mövzularda, həm sözdün geniş mənasında cəmiyyət həyatından alınmış mövzularda, həm də ümumbəşəri mövzularda əsərlər yazılmışdır.

Milli mövzular dedikdə, mən bilavasitə respublikanın həyatından, Azərbaycandan, onun bu günündən və tarixi varlığından alınmış mövzuları nəzərdə tuturam.

Qabaqlarda olduğu kimi, son beş ildə də respublikamızın zəhmətkeşlərinin fədakar əməyi, Xəzəri fəth edənlərin, yeni şəhərlər salanların, kənd təsərrüfatı qabaqcıllarının həyatı, elm və maarifin nailiyyətləri, yeni axtarışlar noticəsində son illərdə xalqa tanıtılan ikinci dünya müharibəsi qəhrəmanlarının, azərbaycanlı döyüşçülərin xatirəsini əbədiləşdirən əsərlər şerhdə mühüm yer tutmuşdur.

Şairlərimiz tarixi qəhrəmanlıq ənənələrimizi də unutmamış, yaxın və uzaq keçmişin Babək, Nəsimi, Sabir, Səttar xan kimi qılınc və fikir qəhrəmanları haqqında da əsərlər yaratmışlar.

Keçmişin qalıqları əldə edilən eybəcərlikləri: tamahkarlıq, şöhrətpərəstlik, mənəbpərəstlik, qənimətçilik və rüşvətxorluq ifşa edən satirik şerlərimiz və mühafizəkarlığı, eybəcər «yenilikləri», meşşanlıq, modabazlıq və s. kəskin tənqid edən qəzəbli publisist şerlərimiz də diqqət cəlb etmişdir.

Haqqında bəhs etdiyimiz illərin şerində müəyyən mənada yeni bir keyfiyyət kimi görünən bir cəhətə diqqət cəlb etmək istərdim. O da budur ki, lirikada gözəl əxlaqi ideyaların təbliğinə soy artmış, həm də bu, ayrı-ayrı didaktik şerlərdə deyil, ümumiyyətlə, şerin əxlaqında, şerimiz ruhunda güclənən bir keyfiyyətə çevrilmişdir. Belə ki, şairlərimiz oxucularını mənalı ömür sürməyə, məslək eşqi ilə yaşamağa, ictimai-faydalı insan olmağa, xalq üçün, Vətən üçün can yandıрмаğa, nəcib, mehriban, səmimi və təndəşliq ünsiyyəti qaydalarına riayət etməyə, insana, vətəndaşa ehtiram göstərib qayğıkeş münasibət bəsləməyə, elin gözəl adət-ənənələrini qorumağa, özünə və başqalarına tələbkar olmağa, bir

söz, insanda insanlıq, vətəndaşda vətəndaşlıq hissi və qüruru oxatmağa çalışmışlar ki, mən bu çağırışlarda ən gözəl, klassik bir ənənənin – şerə ali əxlaqi ideyalar təbliği ənənəsinin yeni məzmununda davamını görürəm.

Biz bilirik ki, istər şifahi, istərsə yazılı klassik şeri indi də yaşadın, sevdiren keyfiyyətlərdən biri məhz yüksək əxlaqi ideyaların tərənnümü və təbliği olmuşdur.

Nahaq yerdə deməmişlər ki, «şer insanların ilk mürəbbesi olmuşdur». Bildiyimiz kimi, qədimdən bu mürəbbenin bir çox təbiyyəti üsullarından biri də, ümumiyyətlə, şerin təbiyyəti rəunu, təbiyyəti təsirini artırın yüksək əxlaqi ideyaların təbliği üsuludur.

İndi 20-ci illər deyildir. O, illərdə təbi olaraq şerimizdə köhnə cəmiyyət əxlaqının, burjuva-feodal meşən əxlaqının tənqidi əsas yer tuturdu.

İndi də köhnənin tənqidi nə qədər vacib, zəruri olsa da, yalnız bununla kifayətlənmək olmaz. İndi yeninin, təsdiqi və təbliği ilk plana keçməlidir. Bu mənada mən gözəl əxlaqi ideyaların təbliğinin güclənməsini şerin diqqətəlayiq bir keyfiyyəti hesab edirik.

Şerimizdə ümumbəşəri mövzuları necə qiymətləndirməliyik? İsbata ehtiyac yoxdur ki, indiki ideya, amal birliyi və bütün zəhmətkeş bəşərin bu birliyə doğru təbi meyli şəraitində incəsənətdə və ədəbiyyatda ümumbəşəri mövzuların işlənməsi daha mühüm, aktual siyasi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Bu da çox təbiidir, çünki məhz belə bir şəraitdə cəmiyyətin incəsənəti və ədəbiyyatı öz köməyini artırmalı, mənəvi dayaqlı olmalıdır.

Son beş ilin ədəbi faktlarına əsaslanıb deyə bilərəm ki, bu həqiqəti Azərbaycan şairləri də dərinləndirib etmişlər. Vyetnam faciəsi, orəblərin faciəsi, Amerika zəncilərinin faciəsi və s. haqqında yazılan onlarca məzmunlu şer və poemaların misal göstərmək olar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan şeri bu illərdə beynəlxalq siyasi, ictimai hadisələrə həmişəkindən daha artıq həssaslıqla göstərmişdir.

Elə məhz bu qayğıya görədir ki, bu illərin şeri həm də narahat, nigaran, şer olmuşdur. Bu mənada ki, əsrimiz müəyyən cəhətdən atom əsrinə, reaktiv təyyarələr əsrinə çevrilməsi, dünyanın müəyyən qitələrində imperialist fitnəkarlığının və təcavüzkarlığının genişlənməsi, yeni müstəmləkə üsullarının meydana

çıxması, xüsusən sürətli silahlanma, yeni-yeni kütləvi qırğın silahlarının icadı şerə, poetik təfəkkürə narahat, qayğılı, həyəcanlı bir ruh gətirmişdir, əgər belə demək mümkündürsə, ümumbəşəri həyəcan ifadə edən şerlərin sayı artmışdır.

Bu yenə o deməkdir ki, şerimiz geniş miqyasda dünya işlərinə, beynəlxalq həyat hadisələrinə, xalqların, millətlərin taleyinə, insan-bəşər taleyinə təbi olaraq diqqəti artırmalı olmuşdur.

Bu narahat, qayğılı ruh, bu bəşəri həyəcan, təkcə bizim şerimizdədirmi? Yox, təkcə bizim şerimizdə deyildir.

Diqqət yetirsək, zamanımızda, ümumiyyətlə qabaqcıl, mütərəqqi dünya poeziyası narahat hisslər keçirən, qayğılı, nigaran, təşvişli bir poeziya olmuşdur.

Şerimizdə ümumbəşəri mövzuların böyük əhəmiyyətini qeyd etməklə, mən heç də milliliklə ümumbəşərlik arasında Çin səddi yaratmaq istəyənlərin fikri ilə şerik olmaq xəyalında deyiləm. Fikrimizcə, bizim ədəbiyyatda, sözün geniş mənasında bədii mədəniyyətdə, ümumbəşərlik anlayışı ilə millilik anlayışı elə dialektik bir vəhdətdir ki, onları ideya məzmununa görə fərqləndirmək çətinidir. Fərq yalnız mövzulardadır.

Beləliklə, şerimiz son beş ildə göstərdiyimiz üç əsas istiqamətdə, üç əsas mövzuda inkişaf edib bədii idrakda, varlığın bədii mənimlənməsində çox geniş miqyasda fəaliyyət göstərmişdir.

Son beş ildə şairlərimiz tərcüməçilik fəaliyyəti də artmışdır. Məlumdur ki, bədii tərcümə də yaradıcılıqdır və bizdə çox-çox qabaqcıl deyildiyi kimi «ictimai fəaliyyətdir». Böyük mədəni xidmətdir. Biz yaxşı bilirik ki, «Faust», «İlahi komediya», «Hamlet» kimi əsərlərin tərcüməsinə ömür sərf olunur. İkinci tərəfdən gizli deyil ki, bizim anadili kitab mədəniyyətimizin dünyaca məşhur olan bədii sənət abidələrinin tərcüməsinə ehtiyac çoxdur. Buna görə də klassiklərdən edilən hər gözəl bədii tərcümə orijinal bir əsər qədər əhəmiyyətlidir.

Sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə gəlincə deməliyəm ki, son beş ildə şerimizin bədii forma, janr, növ və fərdi üslub əlvanlığı cəhətdən, varlığın şairinə idrakı cəhətdən də zənginləşdiyi illər olmuşdur. Şairlərimiz epik, liri-epik poema, mənəm hekayə, süjetli şer, siyasi-fəlsəfi lirika, ballada, qoşma, rübai, sonet, miniatür, təmsil kimi janr və növlərdən istifadə etmiş, həm klassik şer, həm də sərbəst şer formalarını işlətmişlər.

Sərbəst şer formasına münasibətimizi bir qədər aydınlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək lazımdır.

Məlumdur ki, XIX əsrin axırlarından başlayaraq dünya şerinin bir forması da bizim sərbəst şer adlandırdığımız forma. Uitmen, Mayakovski, Nazim Hikmət şeri forması olmuşdur. Şerin bu forması 20-ci illərin axırlarından əvvəlcə bir eksperiment, sınaq şəklində tətbiq edilməyə başlamış, sonrakı illərdə artıq eksperiment halından çıxaraq təkmilləşmiş və sabitləşmişdir.

Ümumiyyətlə, tarixən şer formalarında sərbəstlikdən normativ-vəznlı şerə, vəznlı şerdən də yenə məzmunlu bir sərbəstliyə doğru inkişafın – bir treadingin qanunauyğunluğunu dünya şeri təcrübəsi sübut edir.

İndi artıq sərbəst forma dünya şerində, o cümlədən də, bizim şerimizdə işlənən formalardan biri sayılır.

Bir sözlə, sərbəst şer forması artıq ədəbi faktdır.

Əgər biz bu ədəbi faktı nəzərə almayıb, sərbəst şer haqqında belə bir fikrə düşsək ki, bu forma guya bizim deyildir və ya bizə lazım deyildir, bu, ədəbi faktı inkar etmək demək olardı. Biz istəsək də, istəməsək də, yeni məzmun özünün yeni formasını yaradacaqdır. Sənətdə həyatın yeni problemlərini ifadə etmək üçün yeni bədii forma axtarırları həmişə zəruri sayılmışdır.

Lakin yeni bədii forma axtarırlarının təqdir və müdafiə edirik, əgər biz yeniliyi, yalnız sərbəst şer formasında görüb, belə bir fikrə düşsək ki, guya min illik tarixi olan vəznlı, qafiyəli şerin vaxtı artıq ötüb keçmişdir və ya belə güman etsək ki, guya vəznlı-qafiyəli şerlə böyük fikirlərin, əsrin böyük problemlərinin bədii ifadəsi mümkün deyildir, bu da yenə ən azı şer mədəniyyətinin və ümumiyyətlə estetik mədəniyyətin məşhur ənənələrini, klassik irsi inkar etmək demək olardı. Şer sənətinin tarixi inkişaf qanunauyğunluğundan xəbərdar olan heç bir ağıllı adamın başına belə bir fikir gələ bilməz ki, bizdə minillik təcrübəsi olan şer formalarını bir kənara tullayıb, bu yeni şer formasını saxlamaq kifayətdir.

Ümumiyyətlə, şerdə bədii forma mədəniyyəti nə qədər zəngin, əlvan olsa, bir o qədər yaxşıdır. Bu da ancaq iki yolla ola bilər: əsrlərin sınağından çıxmış şer formalarını inkişaf etdirmək və yeni bədii formalar axtarırları davam etdirmək yolu ilə.

Əslini axtarsaq, sovet dövründə bizim şer mədəniyyətimiz şer formaları cəhətində elə məhz bu iki yolla zənginləşmişdir. Səməd Vurgundan və Mikayıl Müşfiqdən başlamış, şairlərimizin çoxu

həm klassik şer formasında (qafiyəli-vəznlı şerdə), həm sərbəst şer formasında, həm də qafiyəsiz və çoxvəznlı (polimetrik) formada gözəl sənət əsərləri yaratmışlar.

Fakt hər cür öləri, subyektiv nəzəri mülahizələrdən güclüdür. Ədəbi faktlar, ədəbi təcrübə təsdiq edir ki, müasir şerimiz üçün hər iki forma əlverişli olmuşdur. Bu fikri son beş ilin ədəbi faktları təsdiq edir. Son beş ildə müxtəlif poetik formalarda və müxtəlif vəzndə yazılmış şer nümunələrinə nəzər salaq. Süleyman Rüstəmin «Nigaranam», Rəsul Rzanın «Qara dəniz sahillərində düşüncələr», Məmməd Rahimin «Şəhriyara açıq məktub», Osman Sarıvəlinin «Elbrusun ötəyində», Əhməd Cəmilin «İki ana – iki oğlu», Zeynal Xəlilin «Güleylənmə, qardaşım!», Balas Azəroğlunun «Əşidin dünyanın səsinə!», Bəxtiyar Vahabzadənin «Məndən ötdün», Nəbi Xəzrinin «Qafqaz zirvələri», Qabilin «Nəsimi», Cəbir Novruzun «Məni səsə», Əliğa Kürçaylının «Əsrimiz», mərhum Əli Kərimin «Gördüm heç doğulmamış», Firkət Qocanın «Rəssam düşüncü», Məmməd İbrahimin «Professor Güle açıq məktub», Əli Tudənin «Abşeron nəğmələri», Nəriman Həsənzadənin «Əsirlikdəki ərəbə», Adil Babayevin «Məndən hörmət gözləmə», Hüseyn Hüseynzadənin «Qaayazı», Qasım Qasımzadənin «İnsan min il yaşardı», Fəmil Mehdiyin «Şuşaya su gəlir», Hikmət Ziyayın «Rüşvətçor və prototip», Ələkbər Salahzadənin «Susmaq əfsanəsi», Mustafə İsgəndərzadənin «Mənim fəxrim», Ağə Laçınlı «Tarix» – bunlar müxtəlif şer formalarında və müxtəlif poetik şəkillərdə yazılsa da, məzmunlu, mənalı bədii əsərlərdir.

Ədəbi təcrübənin nəticələri belədir.

Məhz bu ədəbi faktlara əsaslanıb şairlər arasında yersiz qışqançlıq hissi doğuran bir meyli pisləmək lazımdır. O da budur ki, daha çox sərbəst formaları sevməklə vəznlı-qafiyəli şerlər yazan şairlərin zəif şerlərinə rast gələndə, təəssübkeşlik göstərib bu zəifliyi klassik şer formalarının təsiri ilə əlaqələndirirlər. Bunun əksi-nə, daha çox vəznlı-qafiyəli şeri sevməklə də sərbəst formada yazan şairlərin yaradıcılığında zəif şerlərə rast gələndə, bu zəifliyi sərbəst şer formasının təsiri ilə izah etməyə çalışırlar. Hatta ara şəhətlərdə şairləri «ənənəçilər» və «yeniçilər» bölürlər ki, heç bilmirsən buna nə də verəsən?!

Gəlin nəhaq yerə nə gözəl poetik ənənələrimizi təqsirləndirərək, nə də yeni forma axtarırlarını; ancaq bir şeyə çalışaq: zəif şer yazmayaq!

Bir də şerin gözəlliyi, şeriyəti heç bir zaman tökcə şer formaları ilə ölçüləməmişdir. Dahi xalq şairimiz Sabirin şerləri bütün Yaxın Şərqi səs salanda, məgər eyni klassik şer formalarında mərsiyə yazan şairlər az idi? Yaxud, 20-ci illərin ortalarında məgər bizdə sərbəst formada güllən, mənasız şer yazanlar yox idi?

Deməli, məsələ zahiri formada deyildir. Şərdə hansı forma yaxşıdır?— sualınmın cavabı budur ki, şer hər hansı formada, hər hansı vəzndə yazılırsa-yazılınsın, əgər onda həyatın şeriyəti, təbiətin və insan mənəvi aləminin şeriyəti varsa, təmiz əxlaqi hiss, dərin zəka, böyük fikir varsa, o yaxşıdır. Əgər bunlar yoxsa, sərbəst şer də pisdir, qafiyəli vəznli şer də.

Odur ki, şərdə hansı forma üstündür?— sualı ətrafında nahaq yərə baş sındırmaqdan əvvəl yaxşı olar ki, şərdə nəzərə çarpan ümumi nöqsanları aradan qaldırmaq haqqında düşünək. O nöqsanlar haqqında düşünək ki, şairlərimizin əksəriyyətinin yaradıcılığında— birində az, birində çox, özünü göstərir.

Bu nöqsanlar hansılardır?

Şərdə bəzən janr xüsusiyyətlərinin pozulduğunun şahidi olur. Poemalarda drammatizm, möhkəm süjet quruluşuna, xarakter aydınlığı və bütövlüyünə nadir hallarda rast gəlmək olur. Hədisə və insan xarakterinin realitəsinə canlı təsvir üsulunu çox hallarda müəllif xarakteristikası, lirizmi isə quru məntiqi mülahizələr əvəz edir.

Mən bilirəm ki, nəzəriyyədə sırf «lirik poemaları» üstün tutanlar var. Ancaq mənə, epik janrın təbiəti elədir ki, belə esərlərdə əgər şair canlı obyektiv təsvirləri ilə, canlı—real xarakterləri ilə oxucunu qənaətləndirə bilmirsə, inandıra bilmirsə, sözlə, məntiqi mülahizə ilə, «başdan-başa lirizm» ilə qətiyyətlə oxucunu inandıra bilməz. Hər janrın öz təbiəti, öz tələbi var.

Şərimizin obrazlar sistemində də müəyyən cəhətdən yeknesəqlik, bir tapıntının arxasınca xanı görünür.

Mən belə dedikdə, yalnız məhdud mənada məcazları, bədii təsvir vasitələrini, bədii dildəki obrazlılığı deyil, sözün geniş mənasında bədii düşüncəni, fikri, ideyanı ifadə edən obrazlardakı yeknesəqliyi nəzərdə tutaram. Məsələn; şairlərimizin demək olar ki, istisnasız olaraq hamısı öz fikirlərini, varlığa münasibətlərini və s. ifadə etmək üçün dənizdən, Xəzərdən, İlin fəsilələrindən, dağlardan bir obraz, bir bədii təsvir predmeti kimi tez-tez istifadə edirlər. Şer kitablarını vərəqləyirsən, hamısında «Xəzər şeri silsi-

ləsi», «İlin fəsilələri silsiləsi»nə rast gəlirsən. Bu hal ayrılıqda— bir şairin yaradıcılığında bir o qədər yeknesəqlik görünməsə də, bütönlüklə alındıqda şərimizin obrazlar mənzərəsində nə isə eyni bir obrazın, eyni bir bədii təsvir predmetinin fasiləsiz təkrarı kimi görünür.

Mən bu yeknesəqliyi nəzərə çatdırmaqla heç də Xəzərdən, İlin fəsilələrindən, dağlardan və s. yazılan şerləri pisləmək fikrinə deyiləm.

Mən ancaq onu demək istəyirəm ki, bir qayda olaraq şerin obrazlılıq cəhətdən zənginləşməsi həmişə müxtəliflik, yeni tapıntılar, axtarışlar tələb edir. Eyni bir tapıntı, eyni bir obraz, eyni bir bədii təsvir predmeti arxasınca axın şərimizin obrazlılığına təzədən xoşa gəlməyən yeknesəqlik gətirə bilər.

Sərbəst formada yazılan şerlərdə bəzən ümumiyyətlə şərdə ən ciddi nöqsan sayılan aritmiyaya— şerin ürək döyüntüsünün pozulmasına və disharmoniyaya— ahəngin pozulmasına rast gəlirik ki, bunlar şerin daxili bədii formasına xələf gətirir, emosionallığı itirir. Belə şerlərlə milli dilin, canlı xalq dilinin təbiətinin pozulması hallarına, dilin qrammatik quruluşunun, fonetik incəliklərinin, ritm melodiyasının pozulması hallarına da rast gəlirik.

Qədimdə demişlər ki, «poeziya insan nəslinin doğma dilidir». Bir mütəfəkkir «şair kimdir və nədir?»— sualına belə cavab vermişdir: «Şair o adamdır ki, adamlarla danışır». Şer dilində aydınlıq, sadəlik ən çox bəyənilən məziyyətlərdəndir.

Vay o gündən ki, oxucu şairin tökcə bir şerində dil xətaləri görsün, bundan sonra onun ağzından dürr tökülsə də, oxuyun, dinləyən olmayacaqdır. Əlbəttə, biz bu nöqsanı qeyd etməyə, şərdə canlı xalq dilini, milli dili zənginləşdirən yeni söz, yeni ifadələr kəşfinin böyük əhəmiyyətə malik olduğunu unutmuruq. Biz bilirik ki, həmişə söz ustalarının— şairlərin ən mühüm xidmətlərindən biri də milli dili zənginləşdirmək olmuşdur. Şer dilində sadəlik heç də dili kasıblaşdırmaq, arxaikləşdirmək demək deyildir. Çox təəssüf ki, şer dilində belə hallar da yox deyildir. Əgər biz sərbəst formada yazılan şerlərdə dilin təbiətinin pozulması hallarına rast gəlirik, vəznli, qafiyəli şerlərdə də sadəlik adına dilin arxaikləşdirilməsi hallarına rast gəlirik ki, bunların hər ikisini pisləmək lazımdır.

Sərbəst şer formasının yerinə görə müəyyən üstünlükləri olduğu məlumdur. Ancaq bu üstünlüklərin nədən ibarət olması,

onun sənətçilik sirləri diqqətlə öyrənilməlidir. Nə zaman ki, sərbəst şe'r forması seçülmüü uzunçuluğu, əhvalatçılıq, bayağı, kəsib qafiyələri, qafiyət xatirinə lazım olmayan sözlər işlətməyi, yersiz təntənə və dəbdəboni aradan qaldırır, sözə qənaət yaradır, milli dilin gözəlliyini, axıcılığını, musiqisini, melodiyasını qoruyur, dilin qüdrətini ifadə edir, şe'riyyəti, emosionalığı gücləndirir, o yerdə bu forma gözəldir, üstündür. Harada ki, bu forma şe'ri ağırlaşdırır, fikri düyün salır, milli dilin gözəlliyinə xələl getirir, uzunçuluğa, əhvalatçılığa, sözcülmüye, uydurma obrazlılığa çevrilir o yerdə, üstünlüyünü itirməklə bəraəbr, şe'riyyətdə zərbə vurur, bədii töfəkkürü kasıblaşdırır, poeziyanın nə işə bir qeyri- poeziyaya, çox asan bir peşəyə çevrilir.

Məhəbbət lirikası növündən olan şe'rlərin çoxunda köhnə albom lirikası təsiri, mətbuata çıxarılması məsləhət görülməyən «şe'rlərin» təsiri və epiqonçu qəzəlxanlıq təsiri görünür. Şairlərin hamısı, gənclər də, qocamanlar da silsilə məhəbbət lirikası yaratmaqda yarışirlar. Bunların da çoxunda təzə hissi, təzə sözü çırmaq axtarmaq lazım gəlir.

Mən şəxson süləyman Rüstəmin hərdən bir olsa də:
Sevgilim, məclisə gəl, çən sənə qurban olsun,
Könlü hicridə pərişan sənə qurban olsun...
Kimi «aşıqanə» qəzəllərə, Məmməd Rahimin:

Bağda gilə allanır,
Budağından sallanır,
Gözəl yarı görən yar
Mey içməmiş hallanır...

– kimi «bayatılara» şərf etdikləri vaxta heyfislənirəm.

Qocamanlar, müəllimlər belə şe'ylər yazanda, şagirdləri də elə şe'ylər yazırlar ki, onların ictimai yerdə oxumaq heç mümkün deyildir.

Bir də hökm deyil ki, hamı məhəbbətdən, sevgidən yazsın. Sabirin, Səhhətin, Hadinin, Qəmküsarin məhəbbət lirikası növündən olan ancaq bir-iki şe'ri olmuşdur. O da ilk gənclik dövrlərində. Demək, hələ o zaman bizim şairlərimiz dərk etmişlər ki, «aşıqanə qəzəb» əhvali-ruhiyyəsi köhnəlməmişdir və müasir insanın əhval-ruhiyyəsinə, məhəbbətinə ifadə edə bilmir...

Aydındır ki, mən qəzəl deyəndə, onu bir poetik forma kimi

nəzərdə tutmuram. Süləyman Rüstəmin İran Azərbaycanına həsr etdiyi yüksək ideyali qəzəlləri də çoxdur ki, bunlar onun sənətinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Mədəinə Gülgün, Hökümə Bülluri və başqa şairlər də belə mənalı qəzəllər yazırlar. Mən «aşıqanə qəzəllər»dəki köhnəlik dedikdə, poetik formanı yox, əhvali-ruhiyyəni köhnəlik hesab edirəm.

Qəzet, jurnal redaktorlarında təqsir vardır. Onlar bilə-bilə ki, əhvali-ruhiyyəsi köhnə olan yazıları və albom «şe'rlərini» mətbuata çıxarmaq olmaz, yenə də buna yol verirlər. Şe'rə yeknəsəqlik gətirən səbəblərdən biri də, ümumiyyətlə, «bioqrafik» – tərcümeyi-hal şe'rlərinin, tərcümeyi-hal lirikasının çoxluğu, daha dəqiq desək, poetik «məni»nin müəyyən hallarda fərdi bioqrafik «məni»ə çevrilməsidir.

Bir həqiqəti hamımız görür, aydın hiss edirik ki, ümumiyyətlə, son illərin sovet şe'rinə, o cümlədən də, Azərbaycan şe'rinə poetik «məni» poetik şəxsiyyət özünü əvvəlki illərə nisbətən daha sərbəst hiss edir. Əlbəttə, bu yaxşı bir keyfiyyət kimi qeyd edilə bilər. Mən o mənada yaxşı keyfiyyət deyirəm ki, bu sərbəstlik şəxsiyyət və cəmiyyət arasında yaranmış əhəngdarlığın şe'riyyətdə bir təzahürüdür. Bu təzahür də o zaman mənalıdır ki, ictimai məzmunlu olsun.

Məlumdur ki, lirikada əməlpərvər şairin oxucusunu öz zəngin fərdi mənavi aləminə dəvət etməsi, öz nəci b hissələrini, arzularını, görüşlərin oxucuya çatdırması məqbul üsuldur. Lakin sənətçilik məqbul üsuldür ki, bu sərbəst, azad poetik «məni» məhdud mənada fərdiyyətin «məni»inə tərcümeyi-hal «məni»inə çevrilməsin.

Şe'rdə şairin fərdi sərbəstliyi, poetik «məni» (mənim üçün şe'r dünyasına) çevirməsi əsl, böyük sənət yolu deyildir. Böyük sənətin tələbi belə olmalıdır: sənətkarsansa, sən çalış mənsub olduğun xalqı yaxşı tanıtdır, o zaman xalq sənəndən də yaxşı tanıyacaqdır!

Şekspirin 154 sonetinin birində də tərcümeyi-hal şe'ri yoxdur. Bəs bu sonetlərdə nə vardır? İntibah dövrünün ən mütərəqqi adamlarının ən nəci b hissələri, fikirləri, arzuları, böyük bir epoxanın həyat fəlsəfəsi!..

Son illərdə təkcə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti və «Ul-duz» jurnalı gənc və yaşlı şe'r həvəskarlarının bir neçə yüz şe'rinə çap etmişdir. Şe'rləri oxuyursan, əksəriyyətində halda cyni motivlərə, cyni bədii təsvir predmetinə, «Atam haqqında düşüncələr silsilə-

sınə», «Babam haqqında düşüncələr silsiləsinə», bədi i drakın üfiqlərini, əsrə baxışın ənginliklərini çəpərləyən eyni təsvir predmeti möhdudluğuna, şairin doğulduğu kənddən və ya şəhərdən, ətrafdakı meşələrdən, bağ-bağcadan, qohum-qonuş, yaxın dost və tanışların mühitindən çıxma bilmədiyini göstərən, əgər belə demək mümkünə, «məhəllə şerlərində» rast gəlirsən. Təcrübəli şairlər də belə şerlər yazırlar.

Şübhə yox ki, şairin özünü əhatə edən xüsusi, yaxın mühitindən, yaxın adamlarından yazması təbii bir şeydir. Şəri həmişə günəş şüaları ilə müqayisə etmişlər, o çıraq deyil ki, öz dibinə işiq sala bilməsin: ancaq nə zaman, nə vaxt? O zaman ki, şair zəngin həyat təcrübəsinə, özünü dərk etmək qüdrətinə və fərdi tərcümeyi-halını, başına gələnləri bədi i ümumiləşdirmə səviyyəsinə çatdırmaq qüdrətinə malik olsun.

Son illərdə intellektual poeziya və ya fikir poeziyası haqqında da çox söhbət getmişdir.

Şərdə intellektuallıq dedikdə bu necə başa düşülməlidir və ədəbi təcrübədə bu özünü necə göstərməlidir? Bu xüsusda aydın bir fikrə gəlməliyik.

Həqiqət belədir ki, əsrimizdə elmi-fəlsəfi idrakla bədi i idrakın, bədi i düşüncənin əlaqələri daha da möhkəmlənmişdir. Vaxtilə Nizamilərin müdafiə etdiyi:

Qələmə görəkdir elə söz almaq
Şüurdan, ağıldan olmasın iraq;

Hötələrin «Şairlər şerə gəli, hiss və mühakimə götürməlidir», prinsipi əsrimizdə daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Poetik istedadın mövqeyi, vəzifəsi də mürəkkəbləşmişdir.

İndi hamı bilir ki, təkə seyrçilik, təkə xoş hissələr doğuran, sentimental şerlərə özünü və oxucunu nazlandırmaq, öteri, subyektiv hissələrlə «ilhama gəlib» çoxub-daşmaq böyük istedad əlaməti sayılır.

Hiss edirsən ki, şer terminalogiyasında qədimdən qalma «ilhama gəlmək», «vəcdə gəlmək» anlayışları ideyalar aləmində, ideyalar mübarizəsində şerin mövqeyini və şairin vəzifəsini müəyyən etmək üçün kifayət etmir. Bu qədimi anlayışları indi «mən düşünürəm», «fikir edirəm», «mən həqiqəti dərk edirəm» anlayışları əvəz edir və etməlidir.

Şer prinsipinin şairlərin qarşısında qoyduğu vəzifələr daha çətin, daha mürəkkəb olmuşdur.

Poetik istedadın dərəcəsi dərin idrak qabiliyyəti ilə, əsrin ənginliklərinə mürəkkəb həyat hadisələrinə və insan mənəvi aləminə baş vura bilmək qabiliyyəti ilə ölçülür.

Şairlik istedadı çoxlarında ola bilər, lakin istedad nəyə sərf olunur? İstedadın dərəcəsi bu sualın cavabı ilə müəyyən edilir.

Poetik istedad bir bənövşənin, bir nərgiz güllünün, bir gözəlin təsvirində özünü göstərə bilər, ancaq əgər bu istedad sözün geniş mənasında müasir ictimai həyatın böyük problemlərindən yazmırsa və ya baş çıxara bilmərsə, böyük istedad sayıla bilməz. Şair sosioloq, psixoloq, mütəfəkkir, nəhayət, ictimai tərəqqi uğrunda çarpışan xadim olmalıdır. Əgər o, təfəkkür sahibi deyilsə, onun şerindən bir fayda hasil olmaz.

İncəsənət və ədəbiyyatda intellektuallıq bəzi nəzəriyyəçilərin düşündüyü kimi heç də qorxulu bir şey deyilmiş və bu keyfiyyəti özlərinə—modernistlərə bağışlamaq, ondan əl çəkmək də lazımdır deyilmiş. Sənətdə intellektual səviyyənin bədi i anlayışı vardır.

Bu mənada, ümumiyyətlə, incəsənət və ədəbiyyatda, o cümlədən də, şerə intellektual səviyyədən söhbət açmaq hər zaman faydalıdır və bundan sonra da faydalı olacaqdır.

Mərkəzi və respublika mətbuatında intellektual şer haqqında mübahisələrə münasibətimizə gəlincə, bu mübahisələrdə poeziyanı «hiss» və «fikri» poeziya adı ilə bir-birindən kəskin surətdə fərqləndirmək, fikir, düşüncə poeziyasını şerə ayrıca, müstəqil bir istiqamət hesab edib onu nə isə «saf», çıpaq hissi poeziyaya qarşı qoymaq meyillərinin yanlış və gərəksiz meyillər olduğu şübhəlidir. Sübuta ehtiyac yoxdur ki, incəsənət ustası, yazıçı, şair də bütün insanlar kimi obyektiv varlığı insana xas olan vasitələr, mənəvi qüvvələrə, eyni zamanda ağıl və hiss ilə, nəzəriyyə və təcrübə imkanları ilə dərk edir. Şeri hissi və fikri şer adı ilə iki qütbə ayırmaq hissi həyat ilə əqli həyatı süni surətdə ayırmaq demək olardı.

Bununla belə, mübahisələrdə aşkarlanan bir fikri bəyənəmə lazımdır. O da budur ki, həqiqətən, gözümüzün qabağında əsrimizdə şeri daha çox elmi, fəlsəfi şer olur. Yeri gəlmişkən xatırlamaq maraqlı olardı ki, belə bir şeri 128 il bundan qabaq Dobrolyubov

da arzulanmış, bildirmişdi ki, elmlə poeziyanın daha yaxın birləşməsinə görmək onun nəzərincə idealdır.

Dobrolyubov bu xüsusdakı fikirlərini aşağıdakı sözlərlə ifadə etmişdir. «Ən ali fikir və nəzəriyyələrin sərbəst bir halda canlı surətlərdə ifadə edilməsi və bununla birlikdə, həyatın hər bir xüsusi və təsadüfi hadisəsindəki ali və ümumi mənanı bütünlüklə dərk etmək, bu, elmlə poeziyanın tamamilə birləşməsindən ibarət olan bir idealdır ki, indiye qədər hələ heç kim buna nail olmamışdır.»

Əgər bizim əsrimizdə bu idealin həqiqətə çevrilməsi prosesi güclənmişse, fikrimizcə, bu, şerin tonəzzülü deyil, tərəqqisidir.

Müasir Azərbaycan şerinin təcrübəsi bu həqiqəti təsdiq edir. Qorkinin dediyi mənada intellektuallığın, yüksək səviyyə ilə dərk etmək bacarığının şairlərimizin çoxunun yaradıcılığında— həm təcrübələrin, həm də gənclərin yaradıcılığında qüvvələndiyini görürük.

Onu da deməliyəm ki, bu xüsusiyyət bizim şerimizdə yeni, göydəndüşmə və yalnız son illərdə özünü göstərən keyfiyyət deyildir, bəlkə, ümumiyyətlə çoxəsrli şerimizin, xüsusən sovet dövrünün ən yaxşı ənənələrinin davamıdır.

Hələ Füzulinin neçə əsr bundan əvvəl fəlsəfi şer ustalığını «xirəməndlər» sənəti, yeni ağıllı, alim adamların sənəti adlandırması və belə şerlərin «əhli-nəzə», «əhli-hünər», «əhli-ürfan» sahibləri tərəfindən, yeni elmdə, bilikdə hünər sahibi olan adamlar tərəfindən bəyənilməsi söyləməsi, şerdə fəlsəfi fikir inkar edənləri cahil adlandırması bizə yaxşı məlumdur. Keçmişdə «ürfani şer», yəni fəlsəfi şer adlanan bir şer formasının bizim klassik yazılı poeziyamızda, həmçinin aşıq şerlərində xüsusi yer tutduğunu bizə məlumdur.

Nəhayət, Səməd Vurğunun sovet Yazıçılarının İkinci Ümumiyyətlə qurultayındakı məruzəsində fəlsəfi şerə olan tələb haqqında məşhur sözlərini xatırlayaq. Şerimiz get-gedə fəlsəfi dərinliyə daha çox meyli edirsə, bu həmin arzunun, həmin ənənənin və təcrübənin davamıdır.

Son illərdə şerdə emosionallığın zəruriyyəti haqqında da çox danışılmışdır. Məlumdur ki, emosionallıqdan məhrum incəsənət yoxdur.

Ancaq şerdə emosionallığı doğuran səbəbi, sirri yalnız hissiyatla bağlamaq da düzgün deyildir. Aqlın, ağıllı sözün özünün də emosionallığı vardır.

Belə güman etmək olmaz ki, guya şerdə hissi təlatümə gətirən, oxucunu səhrələndirən söz emosional, aqlı hərəkətə gətirən, aqlı heyran edən söz isə qeyri-emosionaldır. Əksinə, demək olar ki, düşüncə sahibi, düşüncə təbiət üçün ağıllı sözün doğruluğu emosionallığı daha təsirli olur.

Şairin öz qaynar hissiyyəti ilə oxucusunu ovsunlaması, səhrələndirməsi vacibdir. Ancaq bu səhrələndirmə düşündürməyə xidmət etmirsə, faydasızdır.

Bizdə intellektuallığı yalnız sərbəst formada yazılan şerlərdə axtarmaq meyli vardır ki, bu qeyri-elmi, bir qədər də qərribə, təəsübəkəş bir baxışdır.

Əksinə, deməliyəm ki, sərbəst formada yazan şairlərin azlığı təşkil edən bir qisminin fəaliyyətində şerdə, intellektuallığı yanlış başa düşmək halları: həyatı hadisələrin xaos şəklində surətini çıxarmaq meyli, «polifonizm» adlı ilə şeri dumanlı hissələr, ikibaşlı, düyünlü fikirlər xaosu ilə yükləmək meyli; real poeziyanı mikroskopik poeziyaya çevirmək; «fəlsəfi dərinlik» adı ilə subyektiv fərdi şüuru iddialı bir şəkildə filosofanə bir ədə ilə təqdim etməklə oxucunu təəccübləndirmək meyli, köhnə fəlsəfi şübhəçiliyi oxucuya yeni fəlsəfi kəşf kimi təqdim etmək təşəbbüsü, xəyalı gerçəklikdən yüksək tutmaq, «şərti şer dünyası» yaratmaq, yerliyərsiz hər bir hadisədə simvolik bir mənə axtarmaq meyli, hətta bədbinlik notları, tənhalığı, təkliyi, özündən kənara çıxmağa əxlaqi bir tərəqqi kimi təqdim etmək halları hiss olunur. Bu əhvali-ruhiyyəyə nadir hallarda rast gələsək də, hər halda onun yeni baş qaldıran bir meyl kimi şerdə isbatı-vücd etdiyini görmək olmaz.

Əksəriyyət halda təqdirçilikdən irəli gələn bu meylləri, təəssüf ki, bəyənənlər də vardır. Mən Resul Rzanın «Fəlsəfi tutumlu şerlər» məqaləsində gənc bir şer həvəskarının (Çingiz Əlioğlu-nun) bu ruhda yazılmış bir neçə şerin tərifləndiyini gördükdə təəccübləndim. O, bu şerləri «Nazim Hikmət şerlərini xatırladan», «fəlsəfi tutumlu» və «lirik, düşündürücü» şerlər adlandırır. Halbuki bunlarda nə fəlsəfi dərinlikdən, nə də Nazim Hikmət şerindən əsər-əlamət var.

Mən çox təəssüf edirəm ki, yuxarıda dediyim yanlış meyllərin müəyyən izləri şəxsən şairlik istedadına heç bir şübhə etmədiyim və «Mötərizə nağılı», «Sükutdan səslər», «Duman nağılı» kimi yaxın şerlərin müəllifi olan Ələkbər Salahzadənin də şerlərinin

də vardır. Ələkbər və onun kimi yazan başqaları dərinəndə dərk etməlidirlər ki, şerti şer dünyası yaratmaq həvəsi, mikroskopik şerdə distilə edilmiş şerə meyl qatı bir duman kimi onların istedadını kölgələyir; bilməlidirlər ki, bu distilə edilmiş şer yolu onların şerini xəlqilikdən, realizmədən uzaqlaşdırır bilər, elə bir mənbədən uzaqlaşdırır bilər ki, onsuz böyük sənət yaranmaz.

Xəlqilik həmişə şerimizdə tərəqqi bayrağı olmuşdur. Bu bayrağı hər cür subyektivizmədən, naşılıqdan və tənqidçilikdən qorumaq şairlərimizin ən mühüm vəzifələrinəndir və heç şübhə etməmək olmaz ki, şerimizdə bu prinsip, xəlqilik dərinləşdikcə, naşılıqdan, tənqidçilikdən və yeni forma axtarışlarındakı büdrəmələrdən doğan nöqsanları da üz çıxarıb kənara atacaqdır.

Xəlqilik böyük sənətin ən böyük meyandır. Biz nəzəriyyədə hər nə qədər intellektualıqdan, fəlsəfədən, realizmədən, psixologizmədən, bədii forma əlvanlığı və sairədən danışsaq da, yenə bu nəticəyə gəlib çıxacağıq ki, şerİN ürayı xəlqİN ürayı, şerİN fəlsəfəsi xəlqİN həyat fəlsəfi, şerİN əxlaqı xəlqİN gözəl əxlaqı keyfiyyətləri, şerİN dili xəlqİN dili olmalıdır.

ƏDƏBİYYATIMIZIN YENİ NƏSLİ

Ədəbiyyatımızın yeni, üçüncü nəslİ yetişir. Bu gənc ədəbi qüvvələrin yaradıcılığını diqqətlə izləmək və onlara bacardığımız köməyi göstərmək mühüm vəzifələrimizdəndir.

Kömək də necə ola bilər. Həni bədii yaradıcılıq üçün elə bir qanun ki, onu göstərib deyəsən: bax, bu qanuna riayət edənələr böyük sənətkar ola bilər. Ümumiyyətlə, incəsənət ələmində belə qanun, resept yoxdur. Bircə şey məlumdur ki, böyük sənətkar olmaq üçün böyük məfkurə, xəlq üçün döyünən ürək, zəngin həyat təcrübəsi və xüsusi istedad lazımdır. Bunlar da qanun deyil, şərtlərdir. Deməli, biz, gənclərin yaradıcılığında olan müvəffəqiyyət və nöqsanları göstərməklə onlara kömək edə bilərik. Ümumi sözlər olmasın deyə, gənclərə fərdi yanaşmaq daha münasibdir. Onlardan hərəsinin özünə məxsus yaradıcılıq müvəffəqiyyəti və kəsirləri vardır. Gənclərin bir qismi nasirdir. Bunların içərisində ümid verənlər əs deyildir.

Əkrəm Əylislinin müharibənin ölkəyə vurduğu yaraları və bu yaraların necə çətinliklə sağladığını göstərən «Nənəmin tütün kisəsi», «Gilas ağacı» və «Ot basmış pilləkənlər» adlı hekayələri gənc müəllifin gələcəkdə yaxşı bir nasir olacağını xəbər verir. Əkrəm Əylisli yazılarında həqiqətə sadiq, səmimiyyət, müşahidələri canlıdır. Müəllif təsvir etdiyi hadisə və insanları uydurmur, gördüyünü, duyduğunu, yaşadığını yazır. Öz qəhrəmanlarını bitərəf müşahidəçi kimi izləyir, hiss edirən ki, həmişə qəhrəmanları onun ürayində, o da qəhrəmanlarının ürayindədir. Bu keyfiyyət Əkrəmin özünə məxsus olan fərdi üslubuna çox təsirli və mənalı bir lirizm gətirir. Müəllif hadisəçiliyə, əhvalatçılığa uymur, münasib qısa yollarla, təfərrüatçılığa qapılmadan, insan qəlbinə yol tapıb bilir və tiplərin mənavi ələmində düzgün, realistcəsinə təsvir etmək yolu ilə xarakter yaratmaq müvəffəq olur. Bu istedadlı nasirin hekayələrində quru nəsihətçilik, macərə ünsürləri və yersiz publisistika da yoxdur. Müəllifin tendensiyasını onun müsbət tiplərinin xeyirxah əməlləri, nəci, mənavi əxlaqı keyfiyyətləri və bunların realistcəsinə təsviri ifadə edir. Onun hekayələrinin dili

də, cüzi nöqsanlarına baxmayaraq, həqiqi, bədii nəsr dilidir. Lakin hələlik mövzu cəhətdən gənc nasirin yaradıcılığında məhdudluq vardır.

Əlibala Hacızadə də «Soyuq», «Yoxa çıxmış adam», «Sadıq əl çalır» və «İntihar» hekayələri ilə istedadlı gənc nasir kimi diqqəti cəlb edir. Bu hekayələr göstərir ki, gənc müəllif ilk qələm təcrübələrindən yaradıcılığa sadəcə bir həvəskar kimi deyil, həyat və insan haqqında, müasirlərimiz haqqında düşüncələrlə başlamışdır. Bu, çox yaxşı cəhətdir. Əlibalının hekayə dili emosionallığı ilə fərqlənir. O, hekayələrində yığcamlığı xüsusi fikir verir, yersiz, uzun təfərrüatdan qaçır. Orijinal, işlənməmiş mövzular axtarıb tapa bilir, əsasən müasir həyatdan yazır. Müasir ruhlu mədəni gənclər onun müsbət qəhrəmanlarıdır. Müəllif tiplərinin fikir və hissələrini verməyə xüsusi say göstərir. Üslubu, əsasən realist üslubdur. Lakin bəzən Əlibala, «Ağ saçlı qızın hekayəsi» əsərində olduğu kimi, realizmdən uzaqlaşır, artıq köhnəlmiş olan sentimentalizmə qapılır, bədbəxtliyi, məhrumiyyəti qanunauyğunluq kimi qavrayır. Bu hekayədə tam on il nişanlı yolunu gözləyən, həsrətə yollara baxa-baxa saçlarını ağardan bir qızdan bəhs olunur. Nişanlı isə çoxdan evlənmişdir. Nəhayət, on yeddi ildən sonra bu nişanlı, yanında qadını, uşaqları ilə qayıdıb kəndlərinə gəlir. Belə nişanlıya nifrət etmək əvəzində, ağ saçlı qız yenə də onun məhəbbəti ilə yaşayır, həmişə boynubükük bənövşə kimi gözür, insanlardan uzaq olmağa çalışır, çiçəklərdən, otlardan, quşlardan öz faciəsinə şahid, dərdinə şerik axtarır. Hekayədə elə «məhəbbət» və «sədaqətdən» danışılır ki, bu məhəbbət və sədaqət heçliyə, quru yurda aparıb çıxarır. Sədaqət və fədakarlıq bir evin çıxarğı söndürür, bir insanı həyat eşqindən, gənclik səadətindən məhrum edir.

Belə bir məhəbbətin və sədaqətin təbliği kimə lazımdır? Yazıcının dərdə, qəmə şerik olması, bədbəxtlərin halına yanması təbiidir. Lakin dərdə, qəmə şerik olmaq onu ideallaşdırmaq demək deyildir. Bədbəxtlərin halına yanmaq bədbəxtliyi qanunauyğun saymaq demək deyildir. Adamlarımızı realist və mübariz ruhda tərbiyə etmək lazımdır. On yeddi il öz nişanlısını gözü yolda qoyan, evləndikdən sonra belə, ona quru bir xəbər göndərməyən insan həqiqi insan deyildir. O, məhəbbətə yox, nifrətə layiqdir. Belə adamları onların sadəlvəh nişanlıları bağışlasa da, tərbiyəçilik vəzifəsini öhdəsinə götürən yazıçı bağışlaya bilməz. Belələrinin

nəinki on yeddi il, heç on yeddi gün də gözləməyə dəyməz. İkinci tərəfdən, indiki şəraitdə on yeddi il nişanlı yolunu gözləyən qızlar varmı? Heç nağıllarda da öz nişanlılarını bu qədər gözləmirlər. Bu, nəinki sadəcə realizmdən, ümumiyyətlə real təfəkkürdən uzaqlaşmaqdır. Gənc, istedadlı nasirimiz Əlibala bu barədə ciddi düşünməlidir.

Əsərlərinin həm məzmunu, həm də bədii forması etibarilə diqqəti cəlb edən gənc nasirlərdən biri də Yusif Səmədoğludur. Yusif hekayələrində nəcib insani hissələri, humanizmi təbliğ edir, ümumin qeydində qalan qayğıkeş vətəndaşlardan danışıq. Bu sifətlərə malik olanlar gənc nasirin dostlarıdır. Onun düşmənləri də vardır. Qınından çıxıb qınıni bəyənməyənlər, çürük əxlaqın taqildçiləri, köhnəlmiş, inkişafa mane olan adət-ənənələrin və əxlaq normalarının əsiri olanlar onun düşmənləridir. Əlbəttə, sovet yazıcısının dostları və düşmənləri yalnız bunlardan ibarət deyildir, lakin gənc yazıçı hələlik bunlardan başlamışdır və bu da pis başlanğıc deyildir.

Gənclərdən Səyavuş Məmmədzadə «Yusifin ilk hekayələri» kitabı haqqında qısa, lakin məzmunlu bir məqalə çap etdirmişdir. O, Yusif Səmədoğlunun hekayələrində ən yaxşı cəhətlərdən birini müəllifin insanın daxili aləminə fikir vermesində və təzümə detallardan qaçmasında görür. Müəllif yazır ki, Yusifin hekayələrində hadisə dinamikası yox, hiss və fikir inkişafı üstünlük təşkil edir. Bizim nəzərimizi cəlb edən hərəkət və inkişaf qəhrəmanların üreyində gedir, hekayələrdə çox yaxşı, sevindirici bir psixologizm vardır. Qəhrəmanlar müxtəlif psixoloji inkişaf yolu keçirlər.

Bu müsbət cəhətləri qeyd etməklə bərabər, Səyavuş göstərir ki, Yusifin çox səmimi olan sənsində özünə yad olan notlar da vardır. Yusif sənətdə geniş yola çıxmağa çalışmalıdır. Bu tənqidi qeydlər də düzgündür, ancaq bir qədər izahata ehtiyacı var. Bu yad notlar nədən ibarətdir, müəllifin gələcəkdə çıxacağı geniş yol hansıdır?

Bizcə, Yusif fərdi üslub axtarışları yolda olan gənc nasirlərdəndir və hələ onun fərdi üslubu qəti müəyyənləşməmiş, formalaşmamışdır. Yusif «Qartal», «Gözlər» kimi ilk qələm təcrübələrini romantik üslubda yazmışdır. Bu hekayələrdə sentimentalizm ünsürləri də vardır. «Saat işləyir», «Qalaktika» kimi hekayələrində gənc müəllifin realist üsluba meyli artmışdır. Heç kəs romantik üslubda əsər yazmağın əleyhinə deyildir. Artıq çoxdan sü-

but edilmişdir ki, sosialist realizminin, yaradıcılıq üsulu kimi, üstünlüklərindən biri də onun üslub müxtəlifliyi və əlvanlığını, bədi formaların zənginliyini qəbul etməsindədir. Ancaq Yusifin hekayələri göstərir ki, o, realist üslub da daha çox müvəffəq olur.

Bəs, onun çox səmimi olan səsinde özünə yad olan notlar nədən ibarətdir? Mənə elə gəlir ki, bunlar Yusifin hekayələrində bəzən mücərrəd psixologizmə meyl şəklində özünü göstərir. Deyilən nöqsan başqa gənc nasirlərin də yaradıcılığında olduğundadır, bu məsələ haqqında mübahisə etməyə dəyər. Mücərrəd psixologizm nədir, əsərlərdə hansı hallarda özünü göstərir və onu doğuran səbəblər hansılardır? Mən mücərrəd psixologizmi, psixoloji halları, şəxsiyyətin psixologiyasını ictimai münasibətlərdən təcrid edilmiş şəkildə təsvir etməkdə görürəm.

Məsələn: Yusifin «Soyuq daş» hekayəsində biz, meşədə soyuq daş, bir də üç şəxsin – iki oğlan, bir qızın şəxsi psixologiyasını görürük. Onlardan birində vətənpərvərlik hissi qüvvətlidir, ikincisi milli mentalitəyə əlaqəyə meyl vardır. Qız da ikinciyə rəğbət bəsləyir. Həmin gənclərdə bu zidd görüş və mənaviyyəti doğuran səbəblər nədir? Bunlar gənc müəllifi maraqlandırır.

Hekayəçilikdə orijinal olmağa, yeni bədi ifadə üsulları tapmağa çalışan başqa bir gənc nasir – Anar hekayələrində şəxsiyyətlərin psixologiyasını əmək fəaliyyətindən və ictimai əlaqələrdən təcrid etməyə daha çox meyl göstərir. Anarın «Taksi və vaxt», «Asılıqda işləyən qadının söhbəti» hekayələrində psixoloji hallar və onları doğuran səbəblər havadan asılı qalır. Anar rəmzə, simvola da müraciət edir.

Ədəbiyyatda, yaxşı mənada psixologizm əhəmiyyətlidir və zəruridir. Lakin bu şərthə ki, bu və ya başqa bir şəxsi psixologiyadan yaranan real şərait oxucu üçün qaranlıq qalmasın. Çox açıq hiss olunur ki, bəzi gənc nasirlər, o cümlədən də Anar, psixoloji halları yaranan bu real şəraiti təsvir etməyi bir o qədər də əhəmiyyətli saymırlar.

Gənc nasirlər nə üçün mücərrəd psixologizmə, simvolizmə, rəmzə meyl göstərirlər? Bunun səbəbi vardır. Müəyyən illərdə bizim müəyyən nəsr əsərlərimizdə əmək prosesini, istehsalatı birinci planda, insanları isə ikinci planda göstərmək kimi ifrat bir meyl əmələ gəlmişdi. Bu meyl yersiz detallara, əhvalatçılığa aparıb çıxarırdı. İnsanlar, insan mənaviyyəti məsələlərinin kölgəsində görünməz olurdu. Bizə elə gəlir ki, gənc nasirlər bu nöqsanı tək-

rar etməmək üçün yeni təsvir üsulları, vasitələri axtarmaq istəmiş və axtarış yollarında özləri də ikinci bir ifrata yol vermişlər ki, bu da insanı ictimai-iqtisadi münasibətlərdən təcrid edən mücərrəd psixologizmə meyl yaratmışdır.

Biz hər hansı gənc yazıçının yeni bədi ifadə üsulları, yeni təsvir üsulları axtarmaq təşəbbüsünü, ancaq alqışlaya bilərik. Lakin bu axtarış düzgün istiqamətdə olmalıdır. Təkcə formada novatorluq heç bir zaman müvəffəqiyyət qazanmamışdır və əksər halda süni novatorluq kimi səslənmişdir. Novatorluğu, təkcə formada yox, birinci növbədə məzmununda, həyata müasir münasibətdə axtarmaq lazımdır.

Balzak «yazıçılıq istedadı nədir?» sualına cavab verərək yazır ki, «istedad, faktları doğuran səbəbləri göstərmək və insan qəlbinin gizli hərəkətlərini təsvir edib bilmək bacarığından ibarətdir».

İstər şerh, istərsə nəsrə əhvalatçılıq, yəni oxucuya məlum olan əhvalatları sadəcə nağıl edib, orada da nöqtəni qoymaq əsl sənət yolu deyildir. Bu üsl, həmçinin mücərrəd psixologizm, dünya ədəbiyyatı tarixi təcrübəsində bəraət qazanmamışdır.

Elə gənc nasirlər də var ki, məsələn, Asif Əfəndiyev kimi, onları da hekayələrində psixoloji analiz, insan qəlbinin gizli hərəkətlərinin təsvirinə az diqqət yetirilir. Asif Əfəndiyev çox yazır, həyatın müxtəlif sahələrindən yaxşı mövzular axtarıb tapır, lakin həyat materialını dərinlən mənimləməyə və bu materialı yüksək bədi formada ifadə etməyə az fikir verir. Buna görədir ki, onun hekayələrində fabula, süjet quruluşu, kompozisiyası çox zaman zəif olur. Çox zaman gənc nasirin bədi qayəsi ilə həyatı materialı, süjet isə xarakterlə uyğun gəlmir. Məsələn, onun «Sadə faciə» hekayəsini əlaq. Hekayədə əsas fikir budur ki, istedadlı olmayan adamları elmi işə cəlb etmək, aspiranturada saxlamaq faydasızdır. Qayə yaxşıdır, lakin Asifin bu qayəni ifadə etmək üçün intixab etdiyi həyat materialı məqsədlə düz gəlmir: bibliografiya elmi professoru istəklə tələbəsi Adili aspiranturada saxlayır, Adil elmlər namizədi adını alır. Buradaca müəllif oxucunu inandırmağa çalışır ki, Adilin elmə həvəsi yoxdur, istedadı da yoxdur. Hekayədə elə təsvir olunur ki, guya Adilin bu elm sahəsində çalışması onu həyatın bütün gözəlliklərindən məhrum etmişdir, vaxtından əvvəl qocaltırmışdır... Adil professoru deyir:

– Alın mənim namizədlik diplomumu, professor, qaytarın mənə gəncliyimi, gənçəmə, baharımı, çiçəklərimi qaytarın!

Əvvəla, elmi tədqiqat işin heç də insanın vaxtından əvvəl qo-calmasına, bahardan, çiçəkdən, günəşdən məhrum olmasına sə-bəb ola bilməz. İkincisi, əgər Adil ali məktəbi, aspiranturanı bitirib-sə, bu o deməkdir ki, istedadsız adam deyildir. Müəllif nə üçün onun istedadsız və elmə həvəsi olmayan bir adam kimi göstərir, anlamaq olmur.

Bədii qayəyə görə münasib həyat materialı intixab etmək çox mühüm şərtidir. Bu şərtə riayət edəndə bədii əsər təsirli olur. Biz bunu Şamil Fərzəliyevin əsərlərində görürük. Şamilin «Sizi unu-taram» adlı ilk kitabında toplanan hekayələrin hər birində müəy-yən, aydın bədii qayə vardır. «Nahidə» hekayəsində bədii qayə budur ki, təvazökarlıq insanın bəzəyidir. «Sizi unutmaram» heka-yəsində qayə budur ki, ictimai-faydalı insan olmaq, qayğıkeş və-təndəş olmaq ən gözəl sifətlərdəndir. «Gözlənilməyən görüş» heka-yəsində qayə budur ki, ictimaiyyətin qayğıkeşliyi nəticəsində ən pozğun xarakterləri belə, yenidən tərbiyə etmək mümkündür. Bu bədii qayələr bir çox gənc şair və nasirlərin əsərlərində var-dır, ancaq Şamilin məqsədə görə seçdiyi həyat materialı çox mü-nasib olur. Buna görə də onun hekayələrinin fabulası, süjet quru-luşu, kompozisiyası əksər hallarda möhkəm və təsirlidir.

Tofiq Əfəndiyevin «Ev məsələsi» hekayəsində də həyat ma-terialı məqsədəuyğun seçildiyindən süjet quruluşu möhkəm və maraqlıdır.

Çingiz Hüseynovun «Mənim bacım» povesti onun yazıçılıq istedadına malik olduğunu göstərir. Müəllifin bədii cəhətdən həll etmək istədiyi məsələ də çox aktualdır. O, ailə, evlənmək, nişan-lanmaq və s. məsələlərdə müasirləşməyə mane olan köhnə adət və ənənələri tənqid edir. Bununla belə, hekayədə çoxsürətlilik, çoxmateriallılıq vardır. Belə ki, müəllif əvvəlcə povestin əsas qəhrəmanı Solmazın taleyindən, onun arzusu xilafına olaraq ni-şanlandığından, ata-ana və qohum-əqrəbasından danışdığı yerdə, Solmazın qonşusu Səmayənin kədərli taleyini keçir. Sonradan başqa əhvalatlar, surətlər meydana çıxır, müəllif bu surətlər silsi-ləsinin həyatı, taleyi ilə oxucunu tanış etməyə çalışır. Mən çoxsu-rətlilik, çoxmateriallılıq dedikdə bunu nəzərdə tutaram.

Bu cəhət Əşrəf Hacıyevin «İtkin atanın oğlu» povestində də vardır. Kənd uşaqlarının müharibə dövründə igidliyini və sayıqlı-ğını göstərən bu povestdə o qədər kənar əhvalatlar var ki, əsas əh-valat onların içində itib-batır.

Əhməd Mirzəcəfəri hekayələrində nəcib insani hisslər təbliğ edir, adamların gözəl rəftarından, qayğısından danışıq və bunların əksinə olan mənfi hərəkətləri, xudpəsəndliyi, meşşanlıqı pisləyir. Bu cəhətdən onun «Qayğı», «İşsiz otaq» və «Ana ürəyi» heka-yələri mənalı, məzmunludur. Əhməd Mirzəcəfərinin hekayələrinin əksəriyyətində məqsəd aydınlığı və həyat materialının məz-munluluğu da diqqəti cəlb edir. Lakin onun zəif hekayələri də olur. Məsələn: «Altı qız» hekayəsində bədii qayə aydınlığı görün-mür, hadisə və xarakter inandırıcı deyildir. Yetim Əlinin oğlu yax-şı adamdır, yaxşı kişidir. Bir kolxozcu qıza evlənmək istəyir, son-ra görür ki, bu qız çobanı sevir. Çəkilib oturur yerində. Hiss olu-nur ki, gənc nasir oxucuya nə isə demək istəmiş, ancaq onun məq-sədi münasib olmayan, məzmunсуz həyat materialı içərisində itib batmışdır.

Elə gənclər var ki, onlarda yaradıcılıq müşahidəsi və istedad aydın hiss olunur, ancaq nədən yazdıqları məlum olsa da, nə məq-sədlə yazdıqları dumanlı qalır. Məsələn: Çingiz Ələkbərzadənin hekayələrini oxuyarkən şübhə etmirsen ki, onda müşahidə qabi-liyyəti var. «Yaradıcılıq evində» hekayəsi bunu aydın göstərir. Lakin Çingizin hekayələrində hələ məqsəd aydınlığı zəifdir. Gənc müəllifin təsvir etdiyi adamların xarakterləri və hadisələrin mahiyyəti elə bil ki, onun özü üçün hələ qaranlıqdır. Aydın olmur ki, hekayənin əsas tənqid hədəfi nədir və kimlərdir.

«Yolda» və «Uçurum» hekayələri aydın göstərir ki, o, xarak-teri hələ temperamentdən ibarət hesab edir. «Yolda» hekayəsində oğlan coşğun temperamentə malikdir, maşını cəsarətlə sürür. «Uçurum» hekayəsindəki oğlan çox əsəbidir, hirsindən xoruzu boğur. Bunlar yaxşı və ya pis temperamentə aid olan əlamətlərdir, xarakter deyildir.

Məmmədrza Afiyət kiçik hekayələr müəllifidir. Onun «Alov» və «Atamı istəyirəm» kitablarındakı hekayələrində fəryad edən, ziddiyyətlərlə dolu Cənubi Azərbaycan həyatının real təsvirləri diqqəti cəlb edir. Onun əsərlərində sənfi əsarətə nifrət güclüdür. Hekayələrin bir qismi bədii forma cəhətindən də maraqlıdır. Mə-sələn, «Qara ağac» hekayəsi süjet quruluşu, kompozisiya cəhətin-dən kiçik hekayənin yaxşı nümunəsi sayıla bilər.

Bütün bunlarla bərabər, Məmmədrza Afiyət hekayələri sə-nətkarlıq cəhətindən eyni səviyyədə deyil, zəif hekayələri də var-dır. O, yumoristik hekayələr də yazır. Ancaq «Gərək əlin dəymə-

sin» hekayəsində olduğu kimi, bu yumor hələ dərin ictimai məzmun daşımır.

Firuz Sadiqzadə də öz hekayələrində Cənublu qardaşlarımızın coşğun inqilabi ruhunu, azadlığa olan böyük inamını verməyə xüsusi səy göstərir. Bu cəhətdən onun «Savalan etayində», «Bıçaq sümüyə dayananda», «Vətən», «Məhəbbət və azadlıq» hekayələri mənalıdır.

Fərman Eyvazlı hekayələrində gəncləri zəhmətə, fəaliyyətə, müasir ruhlu faydalı adam olmağa çağırır. Fərmanın hekayə dili də yaxşıdır. Lakin o bəzən təsvir etdiyi hadisələrin həqiqətə uyğun, inandırıcı olmasına az fikir verir. «Mən qayıtmadım» və «Bu əhvalat çoxdan olmuşdur» hekayələrində təsvir olunan hadisələrin çoxu inandırıcı deyildir. Gənc müəllif unutmamalıdır ki, inandırıcılıq olmayan yerə həqiqi sənət də yoxdur.

Gənc şairlərdən Fikrət Sadiqin şerlərində təsirli bir lirizm vardır. Onun «Ərəb nəğməsi», «Qızıl lalələr», «Laylay» və «Şamaxı» şerləri lirikada daha çox müvəffəq olduğunu göstərir. Lakin Fikrət hələlik həyatı geniş əhatə edə bilmir, bədii qayəhlərdə məhdudluq görünür. Bu da ondan irəli gəlir ki, yaradıcılıqla müntəzəm məşğul olmur. Bədii yaradıcılıq isə uzun tənəffüsləri sevmir.

Təmsilçi Hikmət Ziyanın təmsilləri məzmunca gözəl, mənalıdır. O, təmsillərində lovgalıq, boşboğazlıq, tənəbbəlik, fərdiyyətçilik, tüfeylilik, qorxaqlıq, yaltaqlıq kimi mənfi əxlaqi keyfiyyətləri müvəffəqiyyətlə qamçılıyır, əməyə məhəbbət, kollektivizm, ictimai-faydalı insan olmaq, sədaqət, səmimiyyət kimi yaxşı insanı sifətləri təbliğ edir. Lakin Hikmətin mənzum təmsillərinin bir qisminə qayə, mövzu, süjet maraqlı olduğu halda, şəriyyətlə zəif olur, nəzmçilik üstün gəlir. Müəllif unutmamalıdır ki, mənzum təmsil də hər şeydən əvvəl şerdir, nəzm deyildir.

Son illər Rüfət Əhmədzadənin və Rüfət Zəbioğlunun satirik şerləri diqqəti cəlb etməkdədir. Rüfət Əhmədzadənin «Çayxanada», «Heyf ki yoxdur», «Xəyalplov» kimi bir çox şerləri onun satirik üsluba malik olduğunu göstərir. Lakin bu gənc satiriklərin yaradıcılığında mövzu məhdudluğu görünür. Yalnız oğrulardan, qaldırlardan yazmaqla böyük satira yaranmaz. Əsl satira, yumor da, hər şeydən əvvəl, ciddi fikirlər ədəbiyyatıdır. Nöqsanlara, eybəcərliyə güləndə də zamanın ən qabaqcıl ideyaları cəbhəsindən gülmək lazımdır. Mirzə Ələkbər Sabiri oxuyanda biz hər şeydən

əvvəl xalq müdrikliliyini, parlaq, işıqlı düşüncələri görürük. Şair eybəcərliyə də bu yüksək ideyalar səviyyəsindən gülür.

Söhrab Tahir, İsmayıl Cəfərpur və Qasım Cahanınin şerlərində inqilabi ruh, siyasi kəskinlik çox güvvətlidir. Hər üç şair həmişə aktual mövzular üzərində işləyir. Söhrab Tahirin Cənub mövzusunda yazdığı əsərlərində yerli irticaya qarşı vuruşan müstəmləkə xalqlarının mübariz ruhu; yaxşı ifadə olunmuşdur. Onun «Mübariz məktəbli», «Zindanda işıq» şerləri məzmunca mənalıdır. «Bir il azadlıqda» poeması isə mövzu etibarilə diqqəti cəlb edir. Bu əsərdə müəllif bir il azadlıqda yaşayan Cənubi Azərbaycanı, qəhrəman Təbrizi göstərməyə çalışmışdır. Təəssüf ki, poemada bu mühüm mövzu hərtərəfli əhatə edilməmiş və sənətkarlıq, şəriyyətlə cəhətdən də kamil işlənməmişdir.

İsmayıl Cəfərpurun şerləri mübariz, niqbin, vətənpərvərlik ruhu ilə seçilir. Onun «Qardaş səsi», «Bizim dağlar», «Hani» şerləri həm məzmun, həm də şəriyyətlə cəhətdən son illərdə yazılmış ən yaxşı şerlərdəndir.

Qasım Cahanınin şerləri mübariz, niqbin, vətənpərvərlik ruhu ilə seçilir. Onun şerlərində müstəmləkə zülmünə nifrət çox güvvətlüdür. Bu cəhətdən onun əsərlərindəki ruh bizə Səid Səlimi əmələləri xatırladır, Cahanınin «Savalan», «Qızılzəpən», «Qarın qəlbində səhər açılır», «Məni bağışlasın anam», «İlk müəllim» şerləri mənalı, təsirlidir. «Sottarxan» şeri daha müvəffəqiyyətlidir. «Müəllim» də son illərdə yazılan yaxşı poemalardandır.

Bu şairlərin də sənətkarlıq cəhətdən hərsinin özünə görə qüsurları vardır. İsmayıl Cəfərpur lirik şerlərinin çoxunda mətləbi uzadır, artıq təfərrüata, süni pafosa yol verir. Söhrab Tahir və Qasım Cahanınin əsərləri poetik forma və vəzn cəhətdən çox yeknəşə olmur. Təəccüblüdür ki, klassik ədəbi irsə çox yaxşı əşina olan bu şairlər nə üçün əsərlərinin vəzn və poetik forma əlvanlığına fikir vermirlər?

Bu nöqsan gənc şairlərin əksəriyyətinin yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə göstərir. Vəzn cəhətdən yanaşsaq, gənclər ya onbirliklə yazırlar, ya da yeddiqliklə. Əruz vəznini bir tərəfə qoyaq, bəs, şerimizin əsas vəznini sayılan heca vəzninin qalan on dörd şəkli nə üçün icad olunmuşdur? Poetik forma cəhətdən yanaşdıqda yenə eyni mənzərəni görürük. Gənclərin çoxu ya qoşma yazır, ya da məsnəvi. Bəs, müxəmməs (beşlik), müqəddəs (altılıq), tərkiqbənd, müstəzad, (onluq), qozəl, sonet, rübai, (dördlük).

Poetik formalardan və müxtəlif vəznlərdən istifadə edilmədiyi ücündür ki, gənc şairlərin şerlərini oxuyanda adama elə gəlir ki, eyni bir mahnını dinləyirsən.

Maksim Qorki yazır: bir dəfə Lev Nikolayeviç Tolstoyla Yasnaya Polyanada bağçada oturmuşduq. Başımızın üstündə ağacda bir quş o budaqdan bu budağa, bu budaqdan o budağa üçüb çırpınır və oxuyurdu. Lev Nikolayeviç saqqalını tumarlaya-tumarlaya quşun mahnısını dinləyib, gülümsəyərək dedi: «Ora bax, təkcə bir mahnısı var, nə özünü didib-tökür, lap aləmi dağıdır. Bəs, insan neyləsin ki, onun qəlbində minlərcə mahnılar var...»

Minlərcə mahnısı olan qəlb aləmini də təkcə bir mahnı, bir ritm, bir melodiya ilə necə ifadə etmək olar? Belə yeknəşəqlik gənc şairin öz qəlbini də şübhə altına ala bilməzmi? Oxucuda belə fikir oyanmazmı ki, görünür, bu şairin elə təkcə bir mahnısı varmış...

Hüseyn Kürdoğlu, həqiqətən, şairlik istedadına malik gənclərdəndir. Onun təkcə «Uçuq kəhriz» şeri aydın göstərir ki, o çox yaxşı əsərlər yazsa bilər. Bir çox şerlərindən hiss olunur ki, Hüseynin özünə, öz yaradıcılığına, şairlik istedadına nə işə laqeydlik vardır.

Rəfiq Zəkada şairlik istedadı, onun özünəməxsus müsbət cəhətləri də vardır, yazılan poetik forma, vəzn və ritm cəhətindən əlverişli, məzmunca da yaxşı şerləri az deyildir. Onda nikbin əhvali-ruhiyyə güclüdür. Bununla belə, Rəfiqin əsərlərində sözcülük, mücərrədlik, qeyri-təbii pafos, xəyalpərvərlik də özünü göstərən nöqsanlardır.

Gənc şairlər də öz əsərləri ilə bizi sevindirirlər. Kəmalə Ağayeva «Baharın sözü» adlı ilk şerlər kitabını nəşr etdirmişdir. Onun «Gül», «Lalə», «Vicdan» və «Sənətin qüdrəti» şerləri ürəkdən yazılmış, səmimi, lirik şerlərdir. Zümrüd Şəfiyevanın «Təkcə səni gördüm», «Şah bulağı», «Bahar», «Şair, sən səhərdən tez oyanmısan» şerləri, eləcə də Məryam Həsənovanın sərbəst formada yazılmış «Küləklər» şeri hər iki şairədə istedad olduğunu göstərir. Lakin nə səbəbdənsə, bu qızların çoxu yaradıcılıq ardıcılı olmur, yazdıqlarını da vaxtında çap etdirməyə ciddi say göstərmirlər. Bəlkə, elə vaxtında çap olunmadıqlarına görə həvəsədən düşürlər? Çox güman ki, elə belədir. Görünür, bədii yaradıcılıq sahəsinə gələn qızlarla xüsusi məşğul olmaq üçün redaksiyaların və redaktorların qarşısında yeni vəzifələr qoymaq lazımdır. Yazıçı qızları,

əsasən «Azərbaycan qadını» möcmuə redaksiyasında görmək olur. Elə şərait yaratmaq olmazmı ki, onlar başqa jurnal və qəzetlərdə də fəal iştirak etsinlər? Belə şəraiti yaratmaq olar və lazımdır.

Mövzu cəhətdən və məzmunca gənc şairlərin yaradıcılığında diqqətəlayiq cəhətlər çoxdur. Gənc istedadlar daha çox əmək cəhəsidəki qələbələrə yazırlar. Məsələn, Emin Mehdiyev «Qoca bənna», «Tarla qızı», «Sünbül», «Kənd səhəri», Fikrət Qocanın «Kotan arxi», Fəmil Mehdiyev «Gözəllik», Arif Cəfərovun «Bakıya bənzərim var», Məsum Əliyev «Uçuq daxmada dinlədiyim mahnılar», «Qəhrəmanın evində», «Nərimanov küçəsi», Əsgər Ələsgərovun «Kəndimiz sənə», «Mantıy qız», «Sumqayıt» şerləri, Xasay Cahangirovun «Aqronom nəğməsi», Arif Səfərovun «Kənd xatirələri», Əbülfət Quliyev «Geoloq qız», Ramiz Məmmədinin «Torpaq haqqında ballada», Sevdalı Həsənin «Yuri Qaqarin», Dəmir Gədəbəylinin «Bayılı», Əlihəsən Nəcəfovun «Mədən yolu», İxtiyar Rza oğlunun «Əlcək» adlı şerlərində kosmos qəhrəmanlarının igidliyi, xam torpaqlarda işləyən azərbaycanlı gənclərin fədakarlığı, Sumqayıt, Daşkəsən, Mingəçevirdə və Bakı neft sənayesi sahəsində əməyin pafosu, elmin nailiyyətləri tərənnüm edilir. Fərəhli həldir ki, xalqlar dostluğu ideyasının tərənnümü gənc istedadların yaradıcılığında geniş yer tutur. Məsələn: Teyyub Qurbanın «Qardaşımın», Tofiq Mahmudun «Kim deyir ki, qonaqsan», Abbas Acalovun «Gürcistanım», Şamil Salmanovun «Qılgılcımdan alov doğar», Qüdrət Əzizovun «Qardaşım Serdyuka», Nəriman Rüstəmin «Rayninin qəbri önündə», Gülmira Əhmədovanın «Anna Zegers» şerlərində xalqlar arasında sarsılmaz dostluq çox səmimi, saf hisslərlə tərənnüm edilmişdir.

Gənclər özlərinin vətəne olan məhəbbətini ifadə etmək üçün müxtəlif mövzular alıb işləyirlər. Məsələn, Əli Səlahəddinin «Bərdə», Vilayət Rüstəmzadənin «Borçalı dağlarında» İdris Zamanlının «Pəri bulağı», Sabir Əfəndiyev «Nuxa», Ramiz Məlikovun «Yaşa Azərbaycanım», Xəzər Dərgahovun «Azərbaycanım» şerlərini göstərmək olar.

Gənc şairlərin ikinci dünya müharibəsi haqqında xüsusi müharibənin ölkəyə, ürəklərə vurduğu yaraları göstərən şerləri də çoxdur. Bu da təbii. Onların içərisində müharibədə doğma adamlarını itirənlər az deyildir. Diqqəti cəlb edən budur ki, müharibə

mövzusunda yazılan şerhlərdə də nikbin bir əhvali-ruhiyyə vardır. Gənclər müharibənin ölkəyə, xalqa vurduğu yaraları göstərəkən belə adamların mətanətini tərənnüm etməyə çalışırlar. Bu cəhətdən İsa İsmayilzadənin «Qoltuq ağacı», Xeyrulla Abdullayevin «Təndir», Əlisa Hüseynovun «Sən bizimləsən», Yusif Həsənbəyin «Mənim uşaqlığım», Əfrail Məhərrəmovun «Hər gün onu görürəm», Bahadır Əliyevin «Hünəri döndü nəgməyə» şerhləri səciyyəvidir.

Mənim əsərlərini oxuduğum, adlarını çəkdiyim və çəkmədiyim gənclərin yaradıcılığında onların əksəriyyəti üçün səciyyəvi olan bir sıra ümumi nöqsanlar da vardır ki, onları göstərmək vacibdir. Bunlardan biri fikir dayazlığı və həyat təcrübəsinin azlığı nəticəsi olan mövzu yeknəsəqliyidir. Məsələn, gənclərin əksəriyyəti Bakıdan, şəhər həyatından yazanda ən çox bulvardan, sahil-dən, dənizdən, Bakının küçələrindən, radiodan eşitdikləri musiqidən və ya gördükləri filmlərdən bəhs edirlər:

Xəzər sahilində dayanmışam,
Dənizdən meh əsir sahilə sarı.

(*Faiq Mirzayev*)

Hər səhər küçələrdən keçib işə gedirik.
Gah dərso, gah gozməyə, gah görüşə gedirik.

(*Fikrət Sadiq*)

Bu gün bir filmə baxdım
Neçə kənd, neçə şəhər
Od içində yanırdı.

(*Əfrayıl Məhərrəm*)

Sahil, dəniz bulvar, kino, radio bəhsi qurtarandan sonra bir də götürsən ki, gənc şair mövzusuzaqdan xəyala dalır. Biri evində, pəncərənin qabağında, biri sahilə xəyala dalır, biri maşında gəndə, bir başqası kölgəlikdə, çinar altında... Xəyal bəsləmək gözəl şeydir, lakin çox zaman gənc şairlərin nə haqda xəyal bəslədiyi də məlum olmur. Xəyala dalırlar, xəyal xatirinə:

Aylı gəccə, hava təmiz, təbiət gözəl,
Otaqdasa nə danışan, nə bir dinon var.
Xəyalım da bir quş kimi uçur göylərə...

(*Xudaqulu Caniyev*)

Uzanmışan Xəzərin sahilində bəşiktək,
Xəyalıma dalıram mən səni seyr edərek.
(*Dəmir Gədəbəyli*)

Dolanır xəyalım göylərə yəno,
Varaq da ağ niyə bilmirəm?

(*Nəriman Rüstəmov*)

Ruhlanıb uçmağın ləzzəti vardır,
Göyləri qucmağın ləzzəti vardır.
Fikrimi bilməmə harada,
Mənəim duyğum duyğular dərşasında bir ada.

(*Rəfiq Zəkə*)

Dahi yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin xəyalpərvər şairlər haqqında bir tənqidi fikri çox qiymət və ibrətlidir. Böyük satirik haqlı olaraq faydasız xəyalpərvərliyi «şer tiryəki» adlandırmırdı. Xalq üçün, həyat üçün yazan şairlərlə özü üçün yazan xəyalpərvər şairlərin fərqi nədir sualına cavab verərək Cəlil Məmmədquluzadə deyirdi ki, açıq düşüncəli, realist şairlər əsərlərində dünyəvi mədəniyyəti təbliğ edir, öz fikirlərini sadəcə kağıza köçürüb ildırım sürətilə dünya və ələmə yayırlar. Həyatdan geri qalmış xəyalpərvər şairlər isə cənnət hurilərini xəyal ilə qucaqlayan mömin müsəlmanlar kimi xəyala gedir, gözlerini axıdıb qafiyə axtarırlar ki, öz məzmunuz fikirlərinə, boş xəyalata vəzn, qafiyə ilə rəvnəq versinlər.

Mən bu fikri eynilə gənclərin yaradıcılığına tətbiq etmək istəmirəm, ancaq qoy gənclər bilsinlər ki, şərdə faydasız xəyalpərvərliyin zərərli haqqında tənqidi söz onların dahi müəllimlərinin sözüdür.

Çaylar, göllər, bulaqlar, dağlar, yaylaqlar haqqında yazılan şerhlər də yeknəsəq şəkil almaqdadır. Kürü, Kəpəzi, İsa bulağını görəndə, görməyən də bunlar haqqında şer yazır. Vətənin nadir, təbii gözəlliklərini şerlə tərənnüm etmək, vətən təbiətini sevmək və sevdimək çox mühüm əhəmiyyəti olan məsələdir. Heç kəs deməz ki, bunlardan yazmayım, ancaq necə yazmaq, hansı fikirlə, Hisslə yazmaq lazımdır. Əsl məsələ bundadır. Xoşa gəlməyən cəhət odur ki, bu mövzuda yazılan şerhlərin çoxunda belə göstərilir ki, guya vətənin bütün gözəl yerləri, ancaq və ancaq kef çəkmək,

dincəlmək, uzanıb xəyala dalmaq üçün əhəmiyyətli imiş. Məsələn, Göy göl haqqında xeyli şer yazılmışdır. Əksəriyyətində də təxminən belə bir ruh vardır.

Kabab çəkdik köz üstündə,
Söz uzandı söz üstündə,
Saxlamış, saxlayırıq,
Hörmətini göz stündə.
Can ay Göy göl, can ay Göy göl.

(Ağaəli Qasımov)

Göründüyü kimi, bu parçada əslində nə Göy göl var, nə onun füsunkar gözəlliyi, nə də mənalı bir hiss. Gənclərin «Göy göl» sərlövəli şerlərindən ən mənalı görünənlərdən biri Qasım Cahaninin «Göy göl»üdür. Şərdə həm Göy gölün təbii gözəlliyi, həm də müasir ruh, səmimi və şüurlu vətənpərvərlik hissi vardır. Gənc şair Göy gölə kef çəkməyə gəlməmişdir. O, Göy gölün parlaq sularında tarix boyu Azərbaycan azadlığı uğrunda vuruşan qəhrəmanların əksini görür. Buraya vaxtilə Koroğlu da gəlmişdir. Onun da əksi gölün şəffaf sularına düşmüşdür. Gənc şair öz əksini də sulara görür və qəlbindən belə bir arzu keçir ki, kaş o da xalqın səadəti uğrunda elə böyük iş, xidmət göstərə biləydi, qəhrəmanlarla birlikdə bu parlaq sulara əks olunmağa o da layiq olardı. Şer bu sözlərlə qurtarır:

O gözəl hüsnünə bağlayıb könül,
Səldi səhildə ellər aşyan!
Kiçik göl olsa da dünyada Göy göl.
Qoynunda əks olur böyük asiman!

Demək, göldən, çaydan, bağdan, bulaqdan da yazmaq olar və lazımdır. Ancaq necə yazmaq. Hansı fikir, hansı hiss ilə, hansı niyyət ilə yazmaq. Əsl məsələ bundadır. Ana haqqında yazılan şerlər barədə də eyni sözləri demək olar.

Mövzu yeknəsəqliyi ondan irəli gəlir ki, gənclərin çoxunun hələ müasir həyatla əlaqəsi zəifdir. Yazıcının vəzifəsi sevdiyi xalqı öyrənmək, vətəni irəli aparan təmayülləri aydın dərk etməkdən ibarətdir.

Gənclərin çoxu mövzularını canlı müşahidələrdən yox, kitablardan, özlərindən əvvəl yazılmış şerlərdən alır. Beləliklə də, ya-

radıcı fikri təqlidçi fikir əvəz edir. Yeknəsəqlik də buradan doğur. Yaxşı demişlər ki, «şairi şair eyləyən, ancaq canlı həyat müşahidələri, qavrayışları və bunları ifadə etmək qabiliyyətidir».

Gənclər keçmişdən və yaxın keçmişdən yazanda da nədən və necə yazmaq haqqında düşünməlidirlər. Onlarda keçmişə səthi baxış, ötən günləri və adamları haqq-nahaq pisləmək meyli görünür. Məsələn: Xeyrulla Abdullayev «Nənəm cəhrə öyür» şerində belə bir fikrə gəlirik ki, keçmişdə nənənin cəhrə öyirməsi çox faydasızdır:

Nənəm cəhrə öyürdi,
Nənəm dünya itirdi.
Nənəm cəhrə öyürdi,
Gəncliyini itirdi.
Nənəm dünya itirdi.
Mən görməyim o günü.

Əgər toxuculuq sənayesinin olmadığı zamanlarda bizi geyindirib-bəzəndirən, bizə salvar, naxışı corablar, əlvan xalılar verən nənənin cəhrəsi olmuşsa, bu cəhrəni pisləməyə, ona hücum etməyə nə ehtiyac var? Hindistanda ingilis əsarətinə qarşı mübarizə hərəkatının rəhbərlərindən olan Mahatma Handi məhz iqtisadi asılığa qarşı baykot əlaməti olaraq özü də cəhrə öyürdü.

Gənclərin məhəbbət mövzusunda yazdıqları şerlərdə də yeknəsəqlik, səthilik vardır. Məhəbbət lirikası adından yazılan şerlərin əksəriyyətində əsas motivlər bunlardır: oğlanlar «dirik qəhrəmanlar» qızları ayılı gecələrdə görüşə dəvət edirlər, lakin qızlar vaxtında gəlib çıxmırlar.

Səni çox gözlədim bu gecə yarı.
Görüşə gəlmədin, qanım qaraldı.
Vurdu küroyimə payız rüzgarı,
Gözlərim yollara dikili qaldı.

(Qara Namazov)

Məhəbbət lirikası növündən sayılan şerlərdə bir qayda olaraq qızlarımız vəfasız, üzüdünlük, cəsarətsiz, dilbilməz, acıdil kimi göstərilir.

Bir çox şerlərdə oğlanlar üsyankarcasına qızlardan narazılıq edirlər ki, niyə qızlar yalnız onları sevmirlər, niyə vaxtında görü-

şə gəlmirlər. Bir də görürsən ki, gənc şairin lirik qəhrəmanı öz qəhrəmanlığını qıza zərbi-dəstini bildirməkdə görür!

Ya mənə sev, ya da baxma,
Mənə baxsan yada baxma.

(Xasay Cahangirov)

Harada görünüb ki, şair öz sevgilisi ilə top-tüfənglə danışsın? Sevgi hər şeydən əvvəl ən nəci, incə bir hissirdir. Şair olan da, olmayan da sevdinin ən yüngül etinasızlığından belə şikayətlənə bilər. Giley-güzar edə bilər. Füzuli də belə hallarda gileylenmişdir. Ancaq necə?

Pərişan halın oldum, sormadın hali-pərişanım,
Qəmindən dördə düşdüm, qılmadın tədbiri-dərmanım.
Nə dərsən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl yarım,
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım!
Gözümdən dombədəm bağrım özib yaşım kimi getmə,
Səni tərək etməzəm çün mən, mənə səni dəxi tərək etmə.
Amandır, zalım olma, mən kimi məzlumu incitmə.
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım!

Mən gəncləri Füzulini təqlid etməyə çağırıram, ancaq onu demək istəyirəm ki, bizim məhəbbət mövzusunda yazılan şeirlərimiz görək ən yüksək estetik zövqü, ən necib, insani hissələri ifadə etsin. Nə olar, qoy gənc şair sevgilisdən giley-güzar da eləsin, ancaq onu alçalmasın. Bir neçə sərədə, o cümlədən, Zaman Rüstəmin «Yanan məktublar» şeirində oğlanlar qızlara sevgi məktubları yazırlar. Qızlar ocaq qalayıb məktubları yandırırırlar. Gənc şairlərin sevgi şeirlərini oxuduqda aydın olur ki, qızlarda təqsir yoxdur. Əgər qızlarımız onları, ancaq ay işığında görüşə çağıran, onlara hədə-qorxu gələn şairlərin şanlı məktublarını, şeirlərini yandırarlarsa, ağıllı iş görürlər. Yaxşı olmazmı ki, gənc şairlər qızlarımızı yüngüllüyə çağırmaq əvəzinə, saf məhəbbətə, sadəqətə, mehriban ailə qurmağa, həyata, fəaliyyətə çağırınsınlar?!

Sevgidən yazanların bir qismi də ən yaxşı halda da sadəcə aşiq şeirini təqlid və təkrar edir. Xalq aşiq şeirinə münasibətdən danışanda məsələnin iki cəhətini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Bir var aşiq şeirinin zəngin, poetik formaları ki, bu formalar-dan hər şair istədiyi qədər istifadə edə bilər və etməlidir. Bir də

var aşiq şeirindəki məzmunu, fikri, hissi eynilə təkrar etmək ki, bu, ciddi nöqsandır. Çünki əsrlərdən bəri işlənib büllurlaşaraq gələn aşiq şeirində məzmun elə yüksək bədii formada istifadə olunmuşdur ki, onu təkrar etmək artıqdır və təqlidçilikdir. Məsələn: Hüseyin Kürdoğlunun belə qoşması var:

Sevgilim, tellərin sayalar,
Əllərinə qızıl hənə qoyalar.
Aşiq çala səssə düşər qayalar.
Sevgi mənim, vüsəl mənim, toy mənim.

Bu, aşiq şeirdən yaradıcı şəkildə istifadə deyil, bəlkə zəmanəyə görə köhnəlmiş estetik zövqün təkrarıdır.

Yenə aşiq şeirini təqlid edən başqa bir şeiri nəzərdən keçirək:

İstərim üroyim hər ay, hər fəsil,
Coşğun bulaq kimi tüğyana gəlsin.
Xəbər göndərmişdir dostum uzadıqdan,
Deyir ki, toyuma Salyana gələn.
Yaxşı qoşma demək sayılır hüner,
Aşiq meydanında toplansın gənclər.
Şəmşir, Əsəd, Araz, bir də Ələsgər.
Qoşma deyə-deyə meydana gəlsin.

(Tofiq Mehdiyev)

Gənc şairlərin yaradıcılığında gözə çarpan ən ciddi nöqsanlardan biri də nazmçilikdir. Onların şeirində sözcüklük, uzunçuluq da vardır. Sözcüklük, məlumdur ki, canlı xalq dilini yaxşı bilməməkdən irəli gəlir. Bədii nitqi zənginləşdirmək üçün zəhmətə qatlaşmaq, canlı xalq dili xəzinəsindən, folklorundan öyrənmək və yeni söz, yeni ifadə yaratmaq qabiliyyəti əldə etmək lazımdır. Şer-də uzunçuluq nədən əmələ gəlir? Poetik formaları və onların xüsusyyətlərini bilməməkdən. Şairlər, ədəblər dönə-dönə demişlər ki, lirik şeri uzun yazmaq olmaz. Uzun şeir poema, uzun hekayə də povest deyildir.

Gənclərin şeirində əhvalatçılıq da vardır, həm də bu çox zaman uydurma təsiri bağışlayır. Şer-də əhvalatçılıq üsulu çoxdan köhnəlmişdir və əslində həqiqi şer-də belə üsul heç olmamışdır. Müasir şer-də təhlil, tədqiq, bədii mühakimə, bədii düşüncə həyat və insan haqqında işıqlı düşüncələr əsas sayılır. Gənclərin bir neçəsi də şeirlərini sərbəst yazır. Bu da müasir şeirin bir şəkli-dir və

yeri gələndə mövzu ilə əlaqədar olaraq şair üçün daha əlverişli olur. Bununla belə unutmamalıdır ki, sərbəst şer şeriyətdən əlaqəsini kəsən bir şəkil deyildir. Şerin bu şəkli də hər bir xalqın ədəbiyyatında müəyyən milli ədəbi ənənəyə əsaslanır. O da ədəbi-bədii dilin bütün qanunlarına tabedir.

20-ci illərin axırlarında bizdə sərbəst şer yazanların bir qismi şerin bu şəklini vəznə, qafiyəsiz, ritmsiz söz yığımından ibarət hesab edirdi. Sonradan bu yolun yanlış olduğu məlum oldu. Bizim də sərbəst şerimiz milli ənənələr əsasında düzgün inkişaf yolunu tutdu. İndi gənclərin sərbəst şerlərini oxuyanda hiss olunur ki, sərbəst şer sahəsində yenə 20-ci illərin təqlidçilik yoluna meyli, süni şer dilinə, vəznə, qafiyəsiz və xüsusən ritmsiz şer dilinə qayıtmaq meyli əmələ gəlmişdir. Məsələn: Faiq Məmmədovun, İxtiyar Rza oğlunun və Məsum Əliyevin sərbəst şerlərində bu hiss olunur.

Şairlik, yazıçılıq mədəniyyətinə tam yiyələnməyin də böyük əhəmiyyəti vardır. Yazıçılıq mədəniyyəti deyəndə, adətən, gənc yazıçının çox oxuması, tarix boyu bəşəriyyətin əldə etdiyi zəngin bilik sərvətinə yiyələnməsi, bütün görkəmli klassiklərlə yaxından tanış olması və qabaqcıl dünya görüşünə yiyələnməsi nəzərdə tutulur. Bununla bərabər yazıçı mədəniyyətinin başqa bir cəhəti də vardır. O da yazıçının, haqqında yazdığı həyat materialını, insanları, həm də ikinci bir ixtisas sahibi olan vətəndaş kimi öyrənməsidir. Belə ki, tarixi keçmişdən yazan tarixi, müasir həyatdan yazan müasir həyatı yaxşı öyrənməlidir. Rəssamdan yazanın rəsm sənətindən, bəstəkardan yazanın musiqi sənətindən, həkimdən yazanın tibb elmindən az-çox xəbəri olmalıdır. Məsələn: Tofiq Bayram Səttar Bəhlulzadənin rəsm sənəti haqqında «Gözəllik aşığı» adlı şer yazmışdır. Şer yaxşı bir niyyətlə, vətənpərvərlik ruhunda yazıldığına baxmayaraq, oxuyanda açıq hiss edərsən ki, əsər nə qədər mənalı olsa da hər halda rəsm sənətindən xəbəri olan bir adamın əsəri deyildir.

Gənc şairlər müasir oxucularımızın onların qarşısında qoyduqları tələbləri qiymətləndirməli, bu tələbləri yerinə yetirməlidirlər.

KÖVRƏK DUYĞULU YAZILAR

BİR HƏFTƏNİN XATİRATI

1946-cı ildə Kürdəmir, Ağsu, Şamaxı və Mərəzə zəhmətkeşləri Abdulla Şaiqi İttifaq Sovetinə deputatlığa namizəd göstərmişdilər. Seçicilərlə görüş günlərində o zaman atılmış beş yaşlı deputatı müşayiət etmək mənaə tapşırılmışdı. Bu münasibətlə mən unudulmaz ədiblə bir həftə yol yoldaşı olmaq şərəfinə nail oldum.

O vaxta qədər, şübhəsiz ki, Şaiqi tanıyırdım. Minlərlə başqa oxucular kimi mən də bildirdim ki, o, Vətənimizin məşhur şairi, böyük bir nəslin müəllimi, maarifimizin, mədəniyyətimizin fəda-kar xadimlərindən, yaradıcılarından biridir. Üstəlik qırxıncı illərin övvəllərində bir münasibətlə mən Şaiqin, demək olar ki, ən mü-hüm əsərlərini yenidən oxumuş, «Arax» romanı haqqında kiçik bir məqalə də yazmışdım. Bir sözlə onun ister bədii-elmi yaradı-cılığı, istərsə müəllimlik fəaliyyəti, ictimai xidmətləri haqqında aydın təsəvvürüm vardı. Bununla belə, şairlə yaxından tanış ol-maq, ünsiyyət yaratmaq yənə də bir arzu olaraq qalırdı. Seçicilə-rə görüş günlərində mən bu arzuma nail oldum.

Bu səfərdə, hər şeydən əvvəl, Şaiqin qayğıkeşliyinə və isti-qanlılığına heyran qaldım.

Rayonlarda biz hara gedirdiksə, həmişə, gecə-gündüz bir yer-də olurdunq. Mehmanxanalarda da bir otaqda qalırdıq. Qısa müd-dətdə mən Şaiqi müəllimə o qədər isnişdim ki, bir neçə dəqiqə belə, ayrı düşəndə onsuz dənizirdim. Hiss edirdim ki, o da mənə tək qoymağı öz mərifəti, əxlaqi görüşləri nöqtəyi-nəzərincə insana, yoldaşa qarşı vəfəsizliyi sayırdı. Mehmanxanalarda bizim üçün ay-rı-ayrı otaqlar ayrıldığını gördükdə, təlaşla: «Yox, yox, bir yerdə olsa yaxşıdır!»— deyinib nəzakətlə inad göstərirdi. Belə hesab edir-di ki, deputatın öz yol yoldaşından ayrılıb ayrıca, daha təntənəli bir otaqda qalması demokratizmi poza bilər, xələldar edə bilər.

Mən əvvəlcədən bildirdim ki, seçiciləri hüzurunda mənəm Şaiqi haqqında ətraflı danışmağıma, onu təqdim etməyimə ehtiyac ol-mayacaq. Belə də oldu. Hənsi yığıncağa gedirdiksə, deputat səh-nədə görünən kimi böyükdən-kiçiyə hamı bir-birinə deyirdi.

— Abdulla Şaiqdir!

Deməliyəm ki, bu səfərə hazırlaşanda mənim birinci fikrim, planım bu idi ki, Şaiq müəllimindən yaxşı muğayət olum, onu istisoyuqdan qoruyum. Ancaq hər dəfə bunun əksinə olurdu. Şaiq mənə o qədər qayğı göstərirdi ki, elə bil onu mənə yox, mənə ona tapşırıblar. Mən yaxşı başa düşürdüm ki, bu qayğıkeşlik onun təbiəti, xarakteri ilə bağlı olmaqla bərabər, həmçinin dünyabaxışı ilə əlaqədar olan bir xüsusiyyətdir. Bu qayğıkeşlik onun hamıya münasibətində də özünü göstərirdi. Tez-tez mənə belə suallar verirdi: «Məhmanxana xidmətçisi bu vaxta qədər niyə oyaq qalıb? Ona deginə gedib yatsın. Uşağ deyilik ki, peçi özmüz qalarıq». «Bəs, bu şofer harda qalıb? Çağır gəlsin, bizimlə çörək yesin». Belə hallarda onun şerləri yadıma düşürdü:

... İnsanlığa qıvvət deyil, sevgi hakim olmalı,
İnsanlıqın qəlbi, ruhu sevgi ilə dolmalı...

Sadəlik, təvazökarlıq Şaiqdə daim nəzərə çarpan səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biri idi. Bir var şüurlu surətdə təvazökar olmağa çalışsan, bunu zəruri hesab edəsən, bir də var sadəlik, təvazökarlıq insanda bir təbiət ola, bəlkə Şaiq də gəncliyində uzun müddət şüurlu surətdə sadə, təvazökar olmağa çalışmışdı, hər nə idisə, bu halında yüksək sadəlik onun təbiəti kimi görünürdü və ya sadəlik, təvazökarlıq onda ikinci təbiət olmuşdu. Görüşlərdə «Böyük xalq müəllimi və şairi Abdulla Şaiq» haqqında çox tərəf əsində özünü yaxşı hiss etmirdi. Hətta bir qədər əsəbiləşən kimi də olurdu. Hiss edirdin ki, xüsusi fəlsəfəsinə görə «o da minlərcə sadə və təvazökarlardan biri idi». Bəlkə Şaiq artıq böyük şöhrətə nail olduğuna görə belə sadə, təvazökar olmuşdu? Axı, Şaiq və onun mənsub olduğu yazıçılar nəslinin əxlaq normalarına görə «ağac bar götürdikcə başını aşağı dikməli» idi. Bəlkə, daha Şaiqin bundan artıq şöhrətə ehtiyacı yox idi, bəlkə, zəngin həyat təcrübəsi nəticəsində o, belə bir qəti qənaətə gəlmişdi ki, şöhrətpərəstlik lüzumsuz işdir?

Hər halda mən bu səfərdə Abdulla Şaiqdə zərrə qədər şöhrətpərəstlik hissi duymadım.

Şaiq həmişə sakit, mülayim idi. Mən də o vaxta qədər elə onu belə tanıyırdım. Ancaq bir dəfə mən onun əməlli-başlı qəzəbləndiyini də gördüm. Etiraf edirəm ki, ancaq bu zaman mən bizə mə-

lum olan bədii əsərlərin müəllifi Abdulla Şaiqi həqiqi daxili varlığı və bütün vüqarı ilə qarşımda görə bildim.

Bu əhvalat belə oldu: Şaiqin müəllimləri və məktəbləri, xüsusilə çox sevdiyini mən hər addımda hiss edirdim, hansı rayona gedirdikse, görüşdən sonra müəllimləri və şagirdləri başına toplayıb, onlarla şirin söhbətdən doymaq bilmirdi. Belə hallarda Şaiqin sevinci yerə-göyə sığmırdı. Gənc müəllimlərə və şagirdlərə Azərbaycan maarifinin keçmiş ağır qürbətindən danışır, onlara tapşırırdı ki, məktəbin nailiyyətlərini qorusunlar. Şaiq hara gedirdisə, kənd müəlliminə xüsusi qayğı bəsləndiyinin şahidi olduqda sevinirdi.

Lakin gözlənilməz bir təsadüf də oldu. Rayonların birində bizi bir kəndə apardılar. Maşından düşən kimi əlli-əlli beş yaşlarında bir müəllim Şaiqə yaxınlaşdı: «Şaiq müəllim, xoş gəlmisiniz!» – deyər sevincindən gözləri yaşarmış halda onu qucaqladı. Aydın oldu ki, Şaiq ona vaxtilə dərş demişdir. Bu görüşdən Şaiq də çox sevindi. Müəllimin qoluna girib mehribancasına kef-hal elədi. Şirin söhbət edə-ədə bizi kənd sovetinin otağına gətirdilər. Otaq səliqəsiz idi, süpürlənməmiş. Kim isə idarə işçilərindən bir oğlan nəzakətsizlik edib, buradaca özünü həmin müəllimə tutub ucadan belə dedi: «Ə, müəllim, götür o süpürgəni tez bu otağı süpür, görürsən ki, qonaq gəlib!..»

Bu sözləri eşitcək Şaiqin gözlərindən elə bil ildırım çaxdı. Onun daim sakit, mülayim görünən siması birdən-birə dəyişdi. Ehtiyatsız oğlana tərəf çevrilmiş balaca bəbəkələr iriləndi. Şaiqin həmişə nifrət və mərhəmətlə parıldayan baxışları indi ittiham edir, təqsirləndirirdi. Ağır bir sükudan sonra, «Oğlum, müəllimlə belə rəftar etmək yaramaz», – deyər sözə başladı... və müəllimin cəmiyyətimizdəki xidmətləri haqqında, deyər bilərəm ki, mitinqdə danışmış kimi çox parlaq bir nitq söylədi. Bizi əhatə edən kol-xoçular oğlanı kifayət qədər danlayıb otaqdan çıxartdılar. Şaiqdən isə üzr istədilər. Təhqir edilmiş müəllim diləndi: «Şaiq müəllim, – dedi, – narahət olmayın, öz uşağıımızdır. Ərk elədi, özgəsi deyil...» Şaiq ona dedi: «Düzür, öz uşağıımızdır, özgəsi deyil, ancaq boynuna al ki, «öz uşağıımızdır»ı yaxşı tərbiyə etməmişən. Müəlliminə otaq süpürtdürən çox işlərdən çıxıb bilər...»

Mən burada öz-özümə düşünüb dedim ki, bizim Şaiq müəllim yalnız sevməyi yox, qəzəblənməyi, nifrət etməyi də bacarmış, onun haqqında çoxumuzun təsəvvürümüz birtərəfli imiş. Məgər,

bədi yaradıcılığında da belə deyilmə? O, əsərlərində yalnız sevir-mi, hamı insanlara bir gözlə baxırmı? Yox, əsərlərində də yaxşı-nı sevir, pisə nifrət edir, bunu nəzərə almadan onun yaradıcılığın-dakı insanpərvərlik ideyasını düzgün qiymətləndirmək olmaz. Bunsuz Abdulla Şaiq də yarana bilməzdi.

Bu səfərdə Şaiqin təbiətində olan incə yumoru duymaq da mənim üçün bir kəşf oldu. Əsərlərində sevməyi və bir də qəzəb-lənməyi bacaran Şaiq söhbətdə həm də nazik bir yumorist idi. Məsələn: kəndlərə səfərdən sonra hər səhər yuxudan duranda (o çox erkən oyanırdı) zarafatla məni səsləyirdi: «Müəllim, bədsir yatdın, tez dur atağı süpürək... Deyəsən qonaq gəlir...». Bu sözü deyib ürəkdən gülür, məni də güldürərdi. O, çox söhbətçil idi. Bəzən elə olurdu ki, gecələr saat üçə, dördə qədər söhbət edirdik, gündəlik təəssüratımızı bölüşürdük. Şaiq mənalı xatirələr söylə-yirdi. Şair dostlarından söhbət düşəndə də çox Sabirdən və Hadi-dən danışırdı. Sabirdən danışanda həmişə vüqarlı görünürdü. Hiss olunurdu ki, o, Sabiri ən böyük ustad şair hesab edir. O, Sabirin ist-tədadinə, sənətinə qibtə edirdi. Hadidən danışanda isə çox kədər-li görünürdü. O, Hadini də Azərbaycanın görkəmli, ideyali sənət-kar şairlərindən biri hesab edirdi. Ancaq Hadidən danışanda qibtə hissi deyil, təəssüflə danışardı. Deyərdi ki, o köhnə cəmiyyəti qu-ruluşuna ayılmayan vüqarlı şairlərdən biri idi. Ancan bədbəxt ol-du. Sağlığında layiqincə qiymətləndirilmədi. Harada öldüyü də məlum olmadı...

Adətən, yaşlı adamlar keçmişdən, ötən günlərdən qibtə hissi ilə danışmağa meyl olurlar. Onda belə bir inam vardı ki, yeni nəsil ilə bərabər o da get-gedə gəncləşir.

Bu sətirləri yazarkən mən təəssüf edirəm ki, bu unudulmaz bir həftəlik səfərin gündəliyini nə üçün vaxtında yazmamışam. Dürüst yadda qalmayan şerləri də yazmaq yaxşı deyil. Xatirə, xü-susən ümumxalq işi, xalq mədəniyyəti ilə əlaqədar olan şəxsiy-yətlər haqqında xatirə tarix elmi kimi bir şeydir. Belə halda görək hər şeyi olduğu kimi nağil edəsən, artırıb-əskiltməyəsən. Düzgün xatirə yazmaq üçün isə gündəliyin əhəmiyyəti böyükdür. Çox tə-əssüf ki, bu gözəl mədəni adət bizdə az qala, tamamilə, unudul-muşdur.

MƏNALI ÖMÜR

Gözəl insan, ölkəmizin hüduqlarından kənarında da tanınmış alim-ədəbiyyatşünas, əməkdar elm xadimi, professor Əziz Şərifin yaşı doxsana çatmışdır.

Bu yaşında da bizim Əziz Şərif hələ qələmini yerə qoymamış, çoxcəhətli yaradıcılığı, elmi axtarıqlarını davam etdirir, oxucularına böyük maraqla qarşıladıqı mənalı və tarixi əhəmiyyətli xatirə-lərinin yeni səhifələrini yazır. Ona müraciət edən gənc elmi işçi-lərə məsləhət verir, onun zəngin və kiçikhəcmli əlyazmaları fon-du olan şəxsi kitabxanasından istifadə etmək istəyən gənc elm hə-vəskarlarına evindəcə şərait yaradır. Həmişə olduğu kimi, dövr mətbuatı, kitab mədəniyyətinin yeniliklərini diqqətlə izləyir. İxti-sası ilə əlaqədar olan əsərlər, məqalələr haqqında fikrini, qeydlərini müəlliflərə bildirir. Müntəzəm surətdə müxtəlif millətlərdən olan həmkarları, dostları ilə məktublaşır. Bir qayda olaraq həmkarların, dostların anadan olan günündə, yubileylərdə Əziz Şərifin təbrik teleqramları, «məhəbbətnamələri» göyərçin kimi qanad açıb uçur... Dostlar, həmkarlar şad günlərində bu nəcib, qayğıkeç, qocaman alim-vətəndaşın insana məhəbbətlə döyünən qəlbinin hərərətinə çox yaxından hiss edirlər...

Əziz Şərif yenicə çapdan çıxmış əsərlərini vaxt keçirmədən avtoqrafıla, xoş arzular və əlavə məktubla yaxından tanıdığı oxu-cularına göndərir. Onların fikrini bilmək istəyir. Hər hansı birin-dən cavab almıdıqda, əməlli-başlı gileyənir, təəccüblənir de: «Bu necə olan işdir, əsər göndərəsən, məktub yazasan, sükutla qarşılan, cavab gəlməyə?» Cavab verənlər, fikir söylənlər, ge-cikmədən Əziz Şərifin ikinci minnətdarlıq məktubunu alırlar...

Mən Əziz Şərifin yazıları ilə qabaqlar tanış olsam da, yaxın-dan ikinci cahan müharibəsinin birinci ilində «Ədəbiyyat qəze-ti»nin redaksiyasında gördüm. Tbilisidə yaşayıb, tez-tez Bakıya gəlir, qəzet və jurnallara qələbə inamı, nikbin publisist məqalə-lər verir. Bakı radiosunda faşizmi ifşa edən tutarlı çıxışlar edirdi. Müharibədən sonra M.Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutu onu institutda işə dəvət etdi. Həmişəlik Moskvağa keçsə də, Əziz

Azərbaycanda keçirilən bütün mədəni tədbirlərdə iştirak etməyi özünə borc bildi, necə ki, Bakıya hər gələndə bir neçə günlüyə də Naxçıvana gedib anasını görməyi özünə borc bildirdi. Yalnız anasını yada salırdı? Yox.

Bir xoş təsadüf də – Gürcüstanda keçirilən mədəni tədbirlərin birində mən də Əziz Şərifə yol yoldaşı oldum. Bu bir neçə gündə onun bir saat da bir yerdə oturduğunu görmədim. Tiflisdə nə qədər tanış, dostu, həmkarı varsa, hamısının görüşünə getməli idi: gürcü alim-yazıçılarından evdə tapdığı ilə evdə, idarədə tapdığı ilə idarədə görüşdü. Cəlil Məmmədquluzadənin yaşadığı evə getdik. Ədib haqqında qiymətli xatirələri olan gürcü qoca qadınla görüşdü, xeyli söhbət etdi. Ən yaxın doğma adamı kimi onun səhəti, yaşayışı ilə maraqlandı. M.F.Axundovun məzarını ziyarət etdi, Tiflisdə yaşadığı illərdəki ev qonşularını axtarıb tapdı. Yaşlı kişilər, ağbırçək qadınlar onun əhatə etdi. Onları yaddan çıxarmadığına görə Əziz qardaşa minnətdarlıqlarını bildirdilər. Həmin məhəllədə yaşayan Tbilisi Azərbaycan dram teatrının aktyorlarını başına yıgdi. Köhnə dostlar ona öz işlərindən danışdılar.

* * *

Əziz Şərif hələ gimnazist ikən jurnalistlik fəaliyyətinə başlamışdı. Birinci dünya müharibəsi illərində o, artıq görkəmli jurnalist və teatr tənqidçisi və tərcüməçi idi. 20-ci illərdə jurnalistlik və teatr tənqidçiliyi fəaliyyətini davam etdirməklə bərabər, tərcüməçilik fəaliyyətini də artırır. Rus və Avropa yazıçılarının əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə edir və bir ədəbiyyatşünas kimi milli ədəbiyyatın tənqidi ilə məşğul olur. «Mirsə Fətəli Axundov», «Böyük realist», «M.F.Axundovun bədii yaradıcılığı», «Axundov Azərbaycan dramaturgiyasının banisidir», Axundovun «Puşkin haqqında Şərq poeması» əsərlərini rus və Azərbaycan dillərində nəşr etdirir. Bu tədqiqatın gözəl nəticələrindən biri də bu olur ki, Əziz 1936-cı ildən o vaxta qədər itmiş hesab edilən «Puşkin haqqında Şərq poeması»nın əlyazmasını tapır. M.F.Axundovun əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi, redaktəsi və nəşri ilə məşğul olur. Bu əsərləri Tbilisidə, Bakıda, Moskvada rus dilində nəşr etdirir. Bu nəşrlər vasitəsilə çoxmiyonlu oxucularının yeni nəslə də Axundovun ədəbi və fəlsəfi irsi ilə tanış ola bilər.

Əziz Şərifin rus oxucusuna və rus dili vasitəsilə bir çox xalqların oxucularına tanıtdığı Azərbaycan klassiklərindən ikinci-

si, böyük xalq şairi Mirzə Ələkbər Sabirdir. Sabir yaradıcılığının tədqiqi ilə Əziz Şərif 1920-ci ildən məşğul olmuşdur.

Əziz Şərifin məhəbbətə öyrəndiyi, əsərlərinin tədqiq və təbliğ etdiyi yazıçı-lardan biri də Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdir. 20-ci illərdən Haqverdiyevin yaradıcılıq yolunu diqqətlə izləyən tədqiqatçı 40-cı illərdə «Ə.Haqverdiyev dramaturgiyası» adlı namizədlik dissertasiyası yazmış, müdafiə etmişdir. Həmin illərdən başlayaraq Əziz bir neçə il də Haqverdiyevin və H.Vəzirovun əsərlərini rus dilinə tərcümə etməklə məşğul olmuş, nəhayət, hər iki ədibin seçilmiş əsərlərinin rus dilində bir neçə dəfə nəşrinə müvəffəq olmuşdur. «Vaqif və vətən», «Vidadi və xalq» məqalələrində Əziz XVIII əsr Azərbaycan şerinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini tədqiq etmiş, Vaqifin əsərlərini sonradan rus dilində tərtib edib müqəddimə ilə nəşr etdirmişdir.

Əziz Şərif ömrünün bir neçə mənalı illərini də xalq müəllimi adlandırıldığı Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığını öyrənməyə sərf etmişdir.

Yazıçılarımızdan – M.S.Orudubadinin, Cəfər Cabbarlının, Mirzə İbrahimovun, Süleyman Rəhimovun, Mir Cəlalin, Əli Vəliyevin, Ənvər Məmmədخانlının və başqalarının əsərlərini ilk dəfə rus dilinə tərcümə edib, nəşr etdirən də Əziz Şərif olmuşdur.

Əziz Şərif yüksək mədəniyyətli bir alim, müəllim, pədaqoq kimi də xeyrli işlər görmüş və görür. Moskvada SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda, M.Qorki adına Dünya Ədəbiyyatı İnstitutunun SSRİ xalqları ədəbiyyatı şöbəsində, Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində SSRİ xalqları ədəbiyyatı kafedrasının professoru vəzifəsində çalışdığı illərdə Əziz Şərif müxtəlif xalqların ədəbiyyatının öyrənilməsi və təbliği işinə çox kömək etmişdir. O, uzun müddət Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetində müxtəlif millətlərdən olan tələbələrə Zaqafqaziya xalqları ədəbiyyatı fənnindən rus dilində dərs demişdir. Bir neçə dil bilməsi müxtəlif xalqların ədəbiyyatını yaxşı öyrənmə bilməsində ona kömək etmişdir.

Mənalı həyatı, yaradıcılıq əməlləri genclik üçün nümunə olan fədakar alim-yazıçının anadan olmasının 90 illiyi münasibətlə bütün həmkarları adından ona 90 yaşın mübarək olsun – deyirik.

MUSIQİDƏ XALQ DİLİ

Mütəxəssislər, musiqi nəzəriyyəçiləri haqlı olaraq «Koroğlu» operasını Azərbaycan musiqi sənətinin böyük mədəni-tarixi əhəmiyyəti olan bir əsəri hesab edirlər. Bu gözəl sənət əsərinin mənalı və cazibəli musiqi dili təkcə azərbaycanlılara yox, azərbaycanlı olmayan dinləyicilərə də çox asanlıqla çatır. Sənətkarın özünün də dediyi kimi, Azərbaycanlı olmayan dinləyicilərin «Koroğlu» operasına böyük diqqət yetirməsi o deməkdir ki, operanın milli xüsusiyyətləri nəinki onu başqa xalqlardan tərcid edir, əksinə, operanın beynəlmiləl əhəmiyyətini daha aydın göstərir.

Xalqlarda bir-birini duymaq, sevmək qabiliyyəti və ləyaqəti ən böyük insani qabiliyyət və ləyaqətdir. Buna görədir ki, öz xalqını duyan, sevən sənətkar həmişə başqa xalqların da məhəbbətini qazanır. Xüsusən musiqidə canlı xalq dili həmişə hamı xalqlar tərəfindən anlaşılan beynəlmiləl dil hökmündə olmuşdur. Musiqi dilinin bu səhrli təsirliyi «Koroğlu» operasında xüsusi parlaqlıqla özünü göstərmişdir.

Yaxşı deyilmişdir ki, «musiqidə xəlqiyyəti nail olmaq, xalq ruhunu və qəlbini ifadə edə bilmək üçün bəstəkar görək xalq həyatının dərinliklərinə, köklərinə müraciət etsin». (V.V.Stasov).

Sənətdə xəlqiyyəti gözəl nümunəsi olan «Koroğlu» operası da bu prinsipə yaradılmışdır. «Koroğlu» müəllifi hələ gənc yaşlarından nəzəri axtarışları ilə yaradıcılıq təcrübəsini əlaqələndirmiş, ilk operaları üzərində işlədiyi zaman bu qənaətə gəlmişdi ki, «insənət xadimlərinin vəzifəsi xalqın ruhunu tərbiyə etməkdən ibarətdir».

Xalqın ruhunu tərbiyə etmək bacarığını qazanmaq üçün isə onu yaxşı tanımalı, duymalı, onunla birlikdə nəfəs almalı, xüsusən musiqidə xalq ruhunun tərbiyəçisi ola bilmək üçün, birinci növbədə, zəngin xalq musiqisi sərəvətini və dünya klassik musiqisini mənimsəmək lazım idi. Üzeyir Hacıbəyov ilk əsərindən yaradıcılıq əməllərini bu ruhda istiqamətləndirmiş və onun sözü ilə desək, «xüsusi musiqi talantına və sağlam incə estetik zövqə malik olan Azərbaycan xalqının» musiqisini dərinlən öyrənmişdi. Böyük bəstəkar «Şəxsən öz haqqında bunu deyə bilərəm ki, mən xalq

musiqisini əsaslı surətdə öyrənməyincə, böyük əsər yaratmağa tələsməmişəm» demişdir.

Üzeyir Hacıbəyov bu təcrübəsini gənc bəstəkarlar nəslinə çatdırmağa həmişə səy göstərirdi. Hələ «Koroğlu»dan əvvəl yazdığı ki: «El mahınlarmız bizim musiqi sərəvətimiz və musiqi mənbəyimizdir... «xalq incəsənəti, folklor sistemi, səslər və gözəllik cəhətindən təkmənməz zənginliyə malikdir. Bunlarda dil çox rəngarəngdir. «Xalq musiqisini öyrənmək işinin çox böyük əhəmiyyəti vardır və bu məsələ konservatoriyada əsas disiplinlərdən biri olmalıdır.» O, ciddi bir xəbərdarlıq olaraq qeyd edirdi ki, xalq musiqisini bilməyən bəstəkarın «musiqi səsləri çox zaman abstrakt və yaxud subyektiv xarakter daşıyır». Xalq musiqisini bilmək bəstəkarı xalqdan ayrı salır.

Üzeyir Hacıbəyov xalq musiqi sərəvətini nəinki əməli cəhətdən, həm də nəzəri cəhətdən öyrənməyən böyük əhəmiyyətini dönə-dönə nəzərə çatdırırdı. 1925-ci ildən başlayan nəzəri fəaliyyətinin, axtarışlarının nəticələrini barədə bəstəkar deyir: «Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarını öyrənmək sahəsindəki işimin bir bəstəkar olaraq mənim üçün əməli əhəmiyyəti o oldu ki, mən «Koroğlu» operasını yazdım».

Üzeyir Hacıbəyov «Koroğlu» operasında aşiq yaradıcılığı ilə birlikdə ümumiyyətlə, Azərbaycan musiqisinin əsasını təşkil edən muğam sistemini əsas götürdüyündən ətraflı bəhs edir: «Mən «Koroğlu» operasını yazanda köhnə xalq yazıçısı çərçivəsindən bir qədər kənara çıxdım. Yəni əsərimi bir qədər sərbəst dildə yazdım. Praktika göstərir ki, opera bütünlüklə geniş tamaşaçı kütlələrinə çatma bilməmişdir. Bunun səbəbi də operanı yazarkən onun musiqi tekstində və həmçinin yaradıcılıq fantaziyamda muğam sistemini əsas götürməyim olmuşdur».

Bəstəkar həmçinin qeyd etmişdir ki, o, öz fərdi yaradıcılıq fantaziyasına geniş meydan verməklə bərabər, çalışmışdır ki, muğamın öz sərbəst əhəmiyyətini itirməsin. «Hər bir muğamın müstəqil əhəmiyyətindən danışarkən mən xalq anlayışını nəzərdə tutaram. Məsələn; Segah muğamı lirik, aşiqanə əhəmiyyətə malikdir. Bütüncə, aşiqanə xalq nəğmələri bu muğam əsasında qurulmuşdur. Buna görə də mən bu aşiqanə səhnələri öz operalarımda verdikdə, bu muğamdan istifadə edirəm. Musiqi boyaları ilə xalqın məzlum vəziyyətini və yaxud lazımı olduqda, mən Çahargah muğamını işlədirəm. Bundan başqa, mərdlik, sevinc, mübarizə xarakterinə malik olan Rast muğamı da vardır... Diqqət etmək lazımdır ki, bu muğamlar öz sərbəst əhəmiyyətlərini itirməsinlər».

«Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları» əsərində bəstəkar muğam sisteminin nəzəri cəhətdən daha geniş izah edərək yazır ki, «Rast», «Şur», «Segah», «Şüştər», «Çahargah», «Bayatı-Şiraz» və «Humayun» Azərbaycan musiqisinin yeddi əsas köküdür. Bədii, ruhi təsir cəhətindən «Rast» dinləyicidə mərdlik və gümrəhlik hissi, «Şüştər» dərin kədər, «Çahargah» həyəcan və ehtiras, «Bayatı-Şiraz» qəmginlik, «Humayun» isə «Şüştərə» nisbətən daha dərin kədər hissi oyadır.

Biz «Koroğlu» operasının ariyalarında və, ümumiyyətlə, operanın musiqi dilində, eləcə də böyük bəstəkarların başqa opera və operettalarında həmin muğam sistemindən, nəzəri əsərlərdə göstəriləndən daha geniş halda, musiqi surətdə istifadə edildiyini onun sənətində muğam incəsənətinin və xalq aşiq mahnılarının daha da zənginləşdiyini, büllurlaşdığını görürük.

Milli musiqi sərəvətini, musiqi folklorunun böyük əhəmiyyətini dönə-dönə qeyd etməklə bərabər, Üzeyir Hacıbəyov həmişə musiqi irsini mexaniki surətdə təkrar etməyin əleyhinə olmuşdur. Onun yaradıcılığında xalq musiqisi ilə bəstəkarın güclü fəvqəldə, vüsətli yaradıcılıq fantaziyası, həlledici fərdi yaradıcılıq xüsusiyyətləri üzvi surətdə birləşmişdir. «Koroğlu» operasında da belədir.

Mütəxəssislər göstərir ki, bu operanın musiqisi Azərbaycan xalq musiqisinin kökləri, melodiyaları və ahəng xüsusiyyətləri ilə çox sıx əlaqədardır. Bununla belə, operada hazır halda götürülmüş, sadəcə təkrar edilmiş, yenidən işlədilmiş, yaradıcı fantaziya gücü ilə büllurlaşdırılmamış bir xalq melodiyası belə yoxdur. Həqiqətən, bu klassik operada biz yaradıcı dühanın xalq yaradıcılığı ilə əlaqəsinin gözəl nümunəsini görürük. Belə ki, bəstəkar özünü xalqdan ayrı bir fərd hesab etmir. Musiqi sərəvətini yaranan onun doğma xalqıdır. O da bu xalqın bir nəfəri olduğundan, əsərlərdən bəri işlənilən büllurlaşaraq gələn xalq musiqisinin daha da zənginləşdirməyə özünü tam hüquqlu hesab edir. Beləliklə də, fərdi yaradıcılıq dühası kollektiv yaradıcılıqla, xalq dühası ilə birləşir və xalq yaradıcılığının davamı kimi inkişaf edir. Buradan da «Koroğlu», «Sənsiz», «Cəngi», «Şəfqət bacısı» və sair yaranır...

Nəzəri fəaliyyətinin ilk dövrlərindən Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycan bəstəkarlarını dünya klassik musiqi nailiyyətlərini mənimsəməyə çağırırmışdır. O, «azərbaycanlıların dünya klassik musiqisini, ümumi musiqi elmini və ya bizzə Avropa musiqisini deyilən musiqini öyrənmələri lazımdır, vacibdirmi?» sualına ca-

vab verərək yazırdı ki: «Bəli, lazımdır və vacibdir. Həm də o qədər vacibdir ki, bizim öz musiqimizin tərəqqisi bundan asılıdır». O qeyd edirdi ki: Avropa musiqisindən əlavə bizdə Şərq musiqisi vardır. Biz azərbaycanlılar özümüz Şərq əhlindən olduğumuza görə, musiqi təhsili işində şərq musiqisinə qarşı biqeyd qalarsaq, öz mədəni vəzifəmizi kamalınca ifşa etməmiş olarıq».

Üzeyir Hacıbəyov, eyni zamanda rus və Avropa musiqisinin öyrənilməsi məsələləri ilə əlaqədar olan vəzifələrdən danışaraq əlavə edirdi ki, «ümumi musiqi sənəti əsrlərcə imtidad edən bir çox təkamül və inqilablardan sonra gəlib bugünkü məqama çatmışdır. Bu yolda hər bir əsrə məxsus musiqi dahiləri və musiqi alimləri əmələ gəlib öylə bir böyük və qiymətli əsərlər yazıblar ki, mədənilik iddiası edən heç bir millət bu əsərlərdən bixəbəb və bibəhrə qala bilməz. Çünki bu əsərlərin insanıyyətə olan xidməti dedikcə böyükdür. Ümumi musiqi sənətini öyrənərsək, öz milli musiqimizin tərəqqisinə böyük xidmətlər etmiş oluruq. Halbuki, əks surətdə, yəni musiqi elmindən bixəbəb qalarsaq, öz musiqimizi bir qədəm belə irəli apara bilmərik».

Üzeyir Hacıbəyov böyük səylə klassik rus bəstəkarlarından öyrənir, həm də nəzəri məqalələrində onların təcrübəsini geniş təbliğ edirdi.

Böyük rus bəstəkarı Qlinka demişdir: «Mənə elə gəlir ki, musiqinin tələblərini əsrin tələbləri ilə birləşdirmək üçün bir tərəfdən musiqi alətlərini təkmilləşdirmək, ikinci tərəfdən isə sadə xalq üçün əsərlər yazmağa çalışmaq lazımdır».

Üzeyir Hacıbəyov da bu prinsipə hərəket edirdi. 1925-26-cı illərdə Qərb musiqi alətləri ilə Şərq musiqisini icra etməyi qeyri-qanuni sayan primitiv mülahizələrə qarşı çıxaraq Üzeyir Hacıbəyov elmi şəkildə sübuta yetirirdi ki, şərq musiqisini qərb musiqi alətləri ilə icra etmək mümkün və lazımdır. Məsələn; «Şüştər» edirdi ki, bizim kamançanın yoldaşı olan violi (skripka), musiqi təmri olan alt, füsunkar sədalı fleyta, məşhur klavet və sair Qərb musiqi alətləri ilə Azərbaycan musiqisinə aid bütün havaları, «Çahargah», «Şüştər», «Bayatı-Şiraz», «Bayatı-İsfahan», «Hicaz», «Bayatı-kürd» və s. daşğahları müvəffəqiyyətlə ifa etmək olar. Bu musiqi alətləri ilə qəzəb, ruh coşğunluğundan tutmuş hüzn, iştiaq, eşq və sevdəyə qədər müxtəlif hissələri vermək mümkündür və Qərbin bu qədər zəngin və kamal musiqi alətlərindən Azərbaycan musiqisinin tərəqqisi yolunda geniş istifadə etmək olar və lazımdır.

Böyük bəstəkar özünün bu qabaqcıl, əsaslı, elmi nəzəri fikirlərini bir tərəfdən öz yaradıcılığında tətbiq etməklə, digər tərəfdən də yeni və çox istedadlı bir nəslə, Azərbaycan bəstəkarlar nəslinə bu ruhda tərbiyə etməklə Azərbaycan musiqi sənətinin inkişafına tamamilə yeni istiqamət vermiş oldu. Azərbaycanda birinci dəfə Üzeyir Hacıbəyovun təşəbbüsü ilə 40 il bundan əvvəl simfonik orkestrə tar da daxil edildi. Beləliklə, «Koroğlu» operası bir tərəfdən də Azərbaycan musiqisinin bu yeni inkişaf yolunun parlaq bir nəticəsi idi ki, həmin müasir sənət yolu onun qüdrətli şagirdləri, indi işə məşhur bəstəkarlar tərəfindən davam etdirilir.

Üzeyir Hacıbəyov dünyanın ən böyük, nadir bəstəkarları kimi həm lirik, epik, dramatik, həm də satirik-yumoristik istedadla malik bir sənətkar idi. Onun istedadının hərtərəfliyi «Koroğlu» operasında daha parlaq şəkildə təzahür etmişdir.

Üzeyir Hacıbəyovun dahi xalq bəstəkarı kimi yüksəlməsinin və «Koroğlu» kimi özəmlətli sənət abidəsi yaratmasının mühüm səbəbi də onun zəngin biliyə malik olması, müasir elmlərin bir çox sahələri ilə yaxından tanışlığı, sözün geniş mənasında, klassik və müasir dünya ədəbiyyatı, incəsənəti, fəlsəfə, tarix, siyasət, dilçilik və sair elmləri yaxşı bilməsi, bir sözlə, əsrinin hərtərəfli inkişaf etmiş alim adamı olması idi; xüsusən, əməlpərvər ictimai xadim kimi mənsub olduğu xalqı çox yaxşı tanımasında, xalqın qüdrətinə, istedadına inanmasında idi. Üzeyir Hacıbəyov növbəti bəstəkar, həmçinin ədib, dramaturq, publisist, jurnalist, dilçi və tərcüməçi kimi də qiymətli ömrünü xalqın mədəni tərəqqisi uğrunda mübarizələrdə keçirmiş böyük vətəndaş idi.

Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov xalqla birlikdə nəfəs alan, birlikdə irəliləyən sənətkar olmuşdur. Onun əsərləri «yaşadığı mühitin, içərisində dolaşdığı xalqın, cəmiyyətin ifadəsi, hal və keyfiyyəti idi». (Cəfər Cabbarlı).

Üzeyir Hacıbəyovun musiqi yaradıcılığında «Şəbi-hicrandan» «Koroğlu»ya, «Koroğlu»dan «Qələbə himni»yə və «Azərbaycan Dövlət himni»yə qədər keçdiyi yol, əslində, xalqın mədəni inkişaf yoludur. «Koroğlu»nun musiqisindəki yenilməz qəhrəmanlıq ruhu, nikbin fəlsəfə, dünyabaxışı və əhvali-ruhiyyə, yüksək bədii estetik zövq, insan qəlbinin ən incə tellərini hərəkətə gətirən lirik incəlik və fəvqəladə epik vüsət də yenə böyük tarixi imtahanlardan çıxmış xalq ruhunun, mədəniyyətinin gözəl sənət dili və ifadəsidir.

HƏQIQI SƏNƏT SƏRGISI

Respublikamızın bədii həyatında mühüm hadisələrdən biri olan bu sənət sərgisində, hər şeydən əvvəl, iki varlıqla qarşılaşırısan: Azərbaycanın gözəl, füsunkar təbiəti, tükenməz sərvəti, bərkətlili torpağı, azad zəhmətin pafosu ilə və bunları sənət eşqi ilə ürəkdən duyan, dərin müşahidə qabiliyyətinə malik olan insan-sənətkarlar, onun nəcib hissləri, fikirləri, arzuları, düşüncələri və şəarəndə ilhamı ilə. Bu əsərlər qarşısında elə bil sənətkarın onları yaratdığı saatlarda, daqiqələrdə doğma vətən havası ilə aldığı nəfəsini də duyursan. Onun keçirdiyi ürək döyüntülərini də, qəlbinin hərəkətini də, bədii həyəcanlarını da duyursan.

Rəssam təbiətə, varlığa sadiqdir. Onun sərgisində uydurulmuş bir əsər belə yoxdur. Rənglərdəki ahəng təbiətin öz ahəngidir, rəng birləşmələrindəki simfoniya təbiətin öz simfoniyasıdır. Lakin bu tablolarla təbiət sadəcə təqlid edilir, mexaniki surətdə üzü köçürülmür. Bu əsərlər bizə təbiətin dediklərindən əlavə daha başqa şeylər deyir ki, bunlar da sənətkarın, insanın, rəssamın dedikləridir. Bu əsərlərdə təbiətə insan birləşir, ümumi dil tapıb danışmağı, həsb-hal etməyi bacarırlar. Bunlarda insan təbiətə vələhdır, təbiət işə insanla təbdir. Rəssam sənətdə, bir mənərə ustası kimi, doğru yol tutmuşdur. Unutmamışıdır ki, sənətkarın mənasibəti aydın olmayan yerdə, onun ürəyi döyünməyən əsərdə təbiət, onun gözəllikləri də yarımqış, natamam olardı. İnsansız təbiət dilsiz-sözsüz, həyəcansızdır. İnsan da təbiətin bir parçasıdır, təbiətin ən mükəmməl əsəridir. Təbiət insanla kamala çatmışdır. Fərq yalnız ondadır ki, təbiət bizim varlığımızdan xəbərsiz olduğu halda, bizi duya bilmədiyi, bizə laqeyd olduğu halda, biz təbiətə duya bilir, sevvə bilirlik, ona laqeyd ola bilmirik. Elə buna görədir ki, sənətkarın təbiətə laqeyd olması, onu sadəcə təqlid etməsi təbiətin özünə xəyanət etmək, onu birtərəfli anlamaq, birtərəfli mənalandırmaq və özünün də təbiətin ən mükəmməl əsəri olmasını şübhə altına almaq demək olardı.

İnsan təbiətin əşrəfidir. Belə olduğu halda o, təbiətə necə deməyə bilər ki, mən səni necə anladığımı, necə duyduğumu, sevdi-

yimi gizlədə bilmərəm. Mən səni öz əllərimlə dəyişdirəcək, gözəlləşdirəcək, səni insan səadətinə xidmət etməyə məcbur edəcəyəm?!

Demişlər ki: «Aynanı al əlinə, dörd tərəfə dolandır, onda səni əhatə edən təbiəti, eləcə də özünü aynada görə bilərsən». Sənət də belədir. Ancaq o, adı bir daş aynadır deyildir. Özü də təbiətin bir parçası olan və sairləri təbiətin sairələrindən dərin olan ürəyin və fikrin, hissini, düşüncənin aynasıdır.

Səttar Bəhlulzadənin sənəti belə bir sənətdir. Musiqidə sənətkarın hissləri, duyğuları, düşüncələri səslərə, səsələrə, sözlərə ifadə edilmiş kimi, bu sənət əsərlərində də rənglərdə, həm də orijinal şəkildə işlənmiş rənglərdə ifadə edilmişdir. Buna görədir ki, sərgidəki əsərlərin çoxu yaxşı, mənalı şer və lirik musiqi parçası kimi həmişə yadda qalır.

Bəhlulzadənin sənətində realizm ilə romantika, real müşahidə ilə yaradıcı xəyal, fantaziya üzvi surətdə birləşir. Bu əsərlərdə Azərbaycanın real təbii gözəlliklərinin bədii inkişafı nə qədər qüvvətlirdir, onu daha gözəl görmək arzusu da bir o qədər qüvvətlidir.

Dağların başı qarıdır,
Ağ örpəyin buludlarıdır,
...Ayrılarını könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan.

Bəhlulzadənin mənzərələrinin çoxu ruh, fikir etibarı ilə bizi böyük xalq şairimizin bu məşhur əsərini xatırladır. Tablolardakı bədii mükəmməllik, bədii ifadə, qüdrət, dərin müşahidə qabiliyyəti, zəngin lirika və lirik-epik vüsət diqqəti cəlb edir. Bəhlulzadənin rəngkarlığı, onun rənglər simfoniyası xüsusi tədqiqə layiqdir.

Bəhlulzadə təbiətə, varlığa, naturaya sadıq olması, gerçəkliyi mühafizə etməyə göstərdiyi səy ilə öz unudulmaz sələfi Bəhrüz Kəngərini xatırladır. Ancaq yaradıcılıq ideali, ilhamı etibarı ilə bu iki sənətkar tamamilə fərqlənir. Mən Bəhrüz Kəngərini görmüşdüm, o həmişə dalğın, kədərlidi. Onu həmişə qaşları çatılmış, düşüncəli görürdün. Onda, sənəti qiymətləndirməyən, ancaq öz-özünü yaxşı anlayan, qiymətləndirən bir sənətkar qüruru vardı. Daim tək gözərdi. Ancaq xoşsıxıl, ayaqyalın uşaqları, qaçqınları görəndə dayanar, onları danışırdı, dinləmək istərdi. Bu da müm-

kün olmadıqda, onların arxasınca gözədən itincəyə qədər baxar, sonra yenə başını aşağı salıb yoluna davam edərdi. Hiss edirdinki, o, insani, həyatı çox sevirdi, ancaq zamanasından narazı, qəzəblənirdi.

Bəhrüz mənzərələrində öz ağır zamanasının dərdini təbiətə danışıq, təbiəti də öz fikirləri, hissləri ilə həməhəng olmağa, bu ağır dərdə şerik olmağa çağırırdı. Gah kədərlənər, gah qəzəblənər, təbiəti də kədərləndirib, qəzəbləndirirdi.

O. müasirimiz Bəhlulzadə isə nikbindir. Bəhlulzadə təbiətə xoşbəxt günlərdən danışıq, təbiəti də bu xoşbəxtliyə şerik olmağa çağırırdı.

Bəhrüzün mənzərələrində təbiət sənətkarın qəmlərini, ələmlərini, insanların faciəsini gizli-gizli danışıq bilməsi üçün yeganə sığınacaq guşə idi. Təbiət onun həmdərdi idi. Bəhlulzadənin mənzərələrində isə təbiət qüdrətli insan iradəsi təsiri ilə azad nəfəs alır, sanki gün-gündən çiçəklənib gözəlləşir. Təbiət Bəhlulzadə üçün, eyni zamanda, ümumi ruh yüksəkliyi ni ifadə edən bir vəsitədir. Bəhrüz təbiətin qoynunda özünü həmişə tək, müdafiəsiz hiss edirdi, bəlkə, elə buna görədir ki, onun mənzərələrində insan təsviri görünmür... Bəhlulzadə isə təbiətin qoynunda bir an belə özünü yalnız, müdafiəsiz hiss etmir. Məlumdur ki, bu fərq iki sənətkar arasında olan fərq deyil, iki müxtəlif dövr arasındakı fərqdir.

Bəhrüz bir dəfə Naxçıvanda, indiki Puşkin küçəsində, yol kənarında, balaca bir otaqda əsərlərinin sərgisini düzəltdirmişdi. O, qapının ağzında dayanmışdı. Yoldan keçənləri çağırırdı ki, onun sərgisinə baxsınlar. Bəhrüz «kasıb oxumuşlardan» sayılırdı. Həqiqətə rəssamın güzəranı çox ağır keçirdi, əsərlərini alan yox idi. Bu sərgi sübut etməli idi ki, avamların zənn etdiyi kimi, Bəhrüz yoxsul deyildir. Hamıdan varlı, dövlətlidir. Ancaq o gün böyüklərdən, yaşlılardan heç biri sərgiyə baxmaq istəmirdi. Yəqin ki, onlar fəla baxdırmağa, istixarə etməyə, dua yazdırmağa tələsənlərdi. Bu arada bir neçə uşaq küçədə oynaya-oynaya rəssama yaxınlaşdı. Onlar Bəhrüzün hamıdan dövlətli olduğunu bilməsələr də, «məhruban şəkil çəkən dayı» olduğunu bildirdilər. Bəhrüz onları mülayim baxışları ilə qarşıladı. Həmişə azca titrəyən səsi ilə uşaqları dilə tutub sərgiyə apardı. O, əsərlərini bir-bir göstərüb həvəslə uşaqlara izahat verirdi və gülümsəyib deyirdi: «Əl vurmaq olmaz, olmaz əl vurmaq».

Mən, həmişə üzü tutqun, qaşları çatılmış olan rəssamı ilk də-

fə burada gülümsəyən gördüm, ancaq bu gülüş də kədərli idi. Elə bir Bəhrüz uşaqlara deyirdi: «Görürsünüz də uşaqlar, sənəti başa düşən, insanı başa düşən azdır!..»

İndi, Bəhlulzadənin sərgisinə hər gün yüzlərcə adam tamaşa edir. Böyüklər də, uşaqlar da. Bütün Azərbaycan tamaşa edir və edəcəkdir.

İki sənətkarın bir-birinə zidd olan taleyinə bax! Ancaq talelər nə qədər müxtəlif olsa da, məqsəd, qayə bir o qədər yaxındır. Biz yaxşı bilirik ki, hər iki sənətkar öz taleyini xalqın taleyi ilə bağlamışdır. Onların biri o birinin davamı, inkişafıdır. Bəhlulzadənin müvəffəqiyyətləri, yeni sənəti Bəhrüzün bəslədiyi on yaxşı arzuların bizim zəmanəmizə açan çıxəkləridir.

ÜRƏKLƏRƏ YOL TAPANDA

Elçinin son əsərlərində ifadə olunan təmizlik, fədakarlıq və qayğıkeşlik, xalqa, vətənə sədaqət, ailəyə, dosta məhəbbət, insana qayğı müəllifin idealıdır. Cəsarətlə, özünə heyyəf gəlmədən qanunların, adamların əmin-amanlığı keşiyində duran müstəntiq Gündüz, milis rəisi Mahmud Qəmərli («Ox kimi bıçaq»), işdə, vəzifədə çən yandıran sadə, təvəzökar milis nəfəri Səfər («Bir görüşün tarixi»), Bakı neftçilərinin yeni nəslinin nümayəndələrindən olan qocaman neftçi Kərim kişi («Qış nağılı»), şəhərin bir çox evlərinə bəzəyən, ömrünün ahıllaşmış çağında belə sevdiyi sənətdən ayrılmayan böyük və şöhrətli bir ailənin başçısı dülğər Əliabbas kişi («Talvar») bu gözəl ideala sadıq olan, qurub-yaradan və yaratdıqlarını göz bəbəyi kimi qoruyan vətəndaşlardır.

Lakin belə xeyirxah, namuslu vətəndaşların qəniminə və yeni həyatın düşmənlərinə çevrilən qurd Cəbrayıl («Ox kimi bıçaq»), heç bir sənətin sahibi olmayıb, qoçuluq, əliyərilik, oğurluqla baş girtəyən, insan başı ilə toyuq başına fərq qoymayan Əzrail Ağagül kimi gündə birini bıçaqlayan qatil çalağanlar («Zireh»), bütün gözəl əxlaqi keyfiyyətlərdən məhrum, işdə, vəzifədə saxtakar, ailəyə, dosta, yoldaşa xain Mirzobbalər da yox deyildir («Bir görüşün tarixi»). Bunlar qaranlıqda namərdcsinə «Ox kimi bıçaq» oynadınlardır. Müəllif bu qatilləri, çalağanları, saxtakarları tanıtmış da, onlara nifrət oyatmış da vacib bilir və bununla da oxucuların ürəyindən xəbər verir.

Yazıcı gözəl mənəvi keyfiyyətləri yalnız Gündüz, Mahmud, usta Əliabbas kimi öz ictimai və əmək fəaliyyəti ilə fərqlənən yaşlılarda, atalarda, babalarda deyil, bu gözəlliyin rüşeymlərini həm də Əbil, Allahverdi, Baladadaş, 16 yaşlı məktəbli kimi yeni-yetmələrdə, onların ilk gənclik yaşına məxsus romantik xəyallarında, arzularında, yaşlıdlarına münasibətlərində də müşahidə edir («Bu dünyadan qatarlar gedər», «Baladadaşın ilk məhəbbəti», «Gümüşi, narıncı...», «On ildən sonra» hekayələri).

Bu yeni-yetmələr hələlik fəvqəladə bir qəhrəmanlıq göstərməmişlər, lakin onların təmiz əxlaqi, insanlara məhəbbətlə çir-

pınan saf ürəkləri, böyük həyat arzuları gələcəkdə ictimai-faydalı vətəndaş olacaqlarını vəd edir. Müəllif buna əmindir. Onlar öz-ləri də gələcəklərinə əmindirlər; xəyal və arzularında heç bir qan-rılıq nöqtə görünür, həmişə gülmüşü, narıncı, çəhrayı, əlvan işıqlar görünür, çünki onlar istedadların inkişafına geniş şərait ya-radan bir cəmiyyətin övladlarıdır. Onları bu gün-sabah ali mək-təblərə, hərbi akademiyalara aparacaq qatarlar hazırdır...

Ümumiyyətlə, Elçin ömrün uşaqlıq və yetkinlik dövrünü fər-di xarakter və temperamenti bünövrəsinə təşkil edən bir dövr ki-mi göstərməyi, xüsusi nəzərə çatdırmağı sevir: Əgər pəhrəman ahlı, qocadırsa, yığcam poetik rəcətlər, detallarla onun ötən günlə-rinə, gəncliyinə, gəncdirse yeniyetmə dövrünə, yeniyetmədirse uşaqlıq illərinə qayıdır, şəxsiyyətin, xarakterin formalaşmasına ömrü boyu xüsusi təsir göstərən mühiti gözəndə keçirir. Məhz bu poetik rəcətlərin, yığcam detalların nəticəsidir ki, Elçinin obrazla-rı canlı, ötlü-qanlı çıxır və hər tipin, fərdi həyatı bütövlükdə oxu-nucun nəzərində canlana bilər.

Obraz, tip yaratmaqda bu üsul (rəcətlər, xatirələr, xəyallar) təkhiyənin təbiiyyəti gücləndirir, inandırıcılığını artırır. Oxucu aydın hiss edir ki, bunlarsız povest və hekayələrin pəhrəmanları inandırıcı ola bilməzdi. Əgər müəllif indiki halda, ancaq nəvə-nə-ticələrinin qeydinə qalan baba kimi təqdim etdiyi Mahmud Qə-mərlinin vaxtilə, 20–30 il əvvəl at belində Koroğlu cəsəreti ilə vətən xainlərinə qarşı mübarizə apardığını xatırlamasaydı, qoca-nın «Ox kimi bıçaq»la qəflətən, qış gecəsinin qaranlığında öldür-ülməsi də çox ucuz qəfl kimi görünə bilərdi, cinayətin izinə düş-şən Gündüzün fədakarlığı da təsirsiz olardı. Əgər bir məhəllədə yaşayan 30 yaşlı Məmməd ağanın və Mirzobbanın uşaqlıqda on-ları əhatə edən xüsusi mühit, ailə tərbiyəsi və s. yada sahnımasay-dı, onlardan birincinin xeyrixah, zəhmətsevən ikincinin saxtakar, bədxah, davakar tənbalı olmasının səbəbləri aydın olmazdı. Mili s-nəfəri Səfərin dağlar qoynunda ərsəyə yetdiyi, uşaqlıq və yeniyet-məlik dövründə elin sadəlik, təvazökarlığı, qayğıkeşlik kimi növb s-ifətlərindən təsirləndiyi oxucu üçün gizli qalsaydı, onun düzlüyü, təmizliyi sevən vətəndaş kimi formalaşmasının sirri də aydın ol-mazdı...

Hekayələrdə ailə həyatı səhnələri də xüsusi yer tutur. Müəll-if bir-birinə zidd ailələri müşahidə edir: ürəkəcan, köklü, qollu-budaqlı, oğullu-qızlı, nəvəli-nəticəli ailələr; Vətən üçün layiqli

nəsil tərbiyə edən, döyüşlərə və əmək cəbhəsinə pəhrəmanlar göndərən və onların səadəti üçün şirin canını belə əsirgəməyən almaçıq altaları mehriban, səmimi ailəsi (buruq ustası Kərim ki-şinin, dulağər usta Əliabbasın ailəsi kimi). Bunun əksinə, qanqaral-dan sadaqətdən, səmimiyyətdən uzaq olan ailələr, məsuliyyətsiz örlərin və qırdı-qaçdı xanımların həm özlərini, həm də özgələrinə narahat edən, əsəb xəstəlikləri yuvasına bənzər qeyri-sabit ailələr (mühəndis Səlimovun «ailəsi» kimi – «Qırmızı ayı balası»).

Ailənin dağılması bir növ qəfil zəlzələdir. Həyat qüvvəsinin, yaşamaq eşqinin, gözəl ümidlərin, hissələrin, fikirlərin, arzuların dağılmasıdır, günahsız körpələri başsız, atalı ikən atasız, analı ikən anasız qoyan zəlzələ...

Ailədə tərəflərin əqləq, dünyaya baxış cəhətindən kəskin fərqlənməsi, xarakterlərin düz gəlməməsi isə tüstüdə çıxmayan yangındır. Belə ailələrin dağılması məqsədəuyğun olsa da, bu dağ-ğıntının özü də, xüsusən atasız uşaq böyütməli olan qadın üçün yarası gec sağalan dərdədir, gözəlliyi solduran, hissələri külə döndə-rən yangın, dözülməsi çətin olan, qulaqaqatırıcı tənhalıqdır... həmi-şə özünü yalnız hiss edən Səmayə kimi («Günlərin bir günündə»).

Ailənin dağılması və ya ailədə narazılıq, qanqaralıq ürəkləri şüşə kimi parçalayır. Bunu oyuncuq ayı balası ilə təq olan Səli-mov da başa düşür: «Biz hamımız şüşədənlik – deyir, çoxumuz bu-nu bilmirik, amma biz şüşədənlik, bəzimiz sınıb çilik-çilik olur-uq, amma çoxumuz bu bütövlükdə yapısqanı, ləkələri, xırda şüşə qı-rintılarını hiss etmirik».

«Qatar. Pikasso. Lotur. 1968.» hekayəsində ailə münasibətlə-rinin başqa bir kədərli sirri açılır: ailədə, ər-arvad rəftarında qar-sılıqlı etimadın, etibarın yoxluğu üzüntülü bir tənhalıq yaradır. Sə-nətsizlərin beynəlxalq müşavirəsində mürəzə etmək üçün Moskvaya yola düşən bir qadın və bir kişi – iki gənc ziyalı, yol yoldaşı etiraf edirlər ki, onlar neçə illər evli olduqlarına baxmaya-rıq, bir dəfə də olsun öz ürək sirlərini həyat yoldaşlarına bil-dirməmişlər, bir-birlərinə «yalan quraşdırıb danışmışlar». Məhz buna görə də qatardakı bu bir neçə saatlıq səmimi söhbətə qədər onlara elə gəlmişdir ki, «hansı mənada isə hamı bir-birinə yad-dır».

Hər iki ziyalı əvvəllər öz-özünə düşündərdi: «Nə üçün bizə ələ gəlir ki, ən yaxın müsahibimiz, ən yaxın doğma adamımız özümü-zük?». Qatarda gənc kişi ilə gənc qadın, bir neçə saatlıq yol yol-

daşlarının ürəklerini süfrə kimi açıb ortalığa qoyması bu suallara da cavab vermiş olur. Səbəb onların ailəsindəki inamsızlıq vəhimişəsi imiş... Bəli, evdə yadlıq, ömür yoldaşına inamsızlıq, kənarda başqaları ilə qarşılıqlı etibar, ürəkkaçılığı – qərībə təzədir!...

«Beş qəpiklik motosikl» hekayəsində müəllif həyatın, ömrün mənası haqqında müstəqil fikrə malik olmayan, ordan-burdan eşitdiyi qırıq-qırıq rəylərdən fəlsəfə quraşdırmaqla orijinal görünməyə çalışan bir yarımqıç zifəli ölə xucusunu tanış edir. Dünyadan xəbərsiz, öz meşşən qınına girib, yaşamağı birtəhər baş girmək hesab edən bu «elmlə namizəd» Məlikovun təzə fəlsəfəsinin məzmunu ondan ibarətdir ki, «insan ömrü müvəqqətdir, bu gün var olan sabah yox olacaqdır». Buna görə də guya ömrə, həyata bağlanmaq, böyük əməllər uğrunda çalışıb-çarpışmaq özünü aldatmaq imiş... Əqdəsizlik, ümidsizlik, ətalət, «fikirsizlik idilliyası» da bir fəlsəfə imiş... Məlikovun bir qaçığı var: doktorluq disertasiyası müdafiə edib maaşını artırmaq... Bəli, belələri də var!

Elçində bədii idrak duyğusu güclü və cəlbədicidir. Müxtəlif əhvali-ruhiyyəli, müxtəlif fərdi həyat yolları keçən adamların mənavi aləminə, eyni məsivədə dərdən nüfuz etmək qabiliyyəti onun yazıçılıq istedadının ən qüvvətli cəhətidir. Onun müxtəlif sənət sahibləri olan obrazları (neftçi, dülgər, kolxoççu, mühəndis, şofer, həkim, prokuror, müstəntiq, xüsusən milis nəfəri, bələdçi, gözətçi, aktyor, sənətsünas, kinomexanik...) nəinki mənavi-əxlaqi keyfiyyətləri, arzuları, əməlləri, həm də peşələrinə və yaşlarına görə də qocası qoca, cavanı cavan, uşağı uşaq kimi inandırıcıdır, realdır.

Yazıçı varlığı, hadisə və insan səciyyəsinə canlandırmada bir-birini tamamlayan bədii təsvir vasitələrindən istifadə edir. Göz öndündə aşkar olan reallığı təsvirilə yanaşı, obyekt üçün pərdəli, ancaq subyektin özü üçün aşkar olan daxili ələmi də – əgər bu ələm gözəldirsə gözəlliyini, ziddiyyətli və ziddiyyətli olduğunu da – daxili nitq, surətən öz-özünü mühakiməsi, xəyal, xatirə, yuxu və s. vasitələrlə əyanləşdirməkdə ustalıq göstərir. Yazıcının hekayələrində yüz yaşlı tut ağacı da, hər hansı bir sənətkar tərəfindən nə zamansa yaradılmış bir şəkil də, qayalarda əmələ gələn təbii «atəşgahlar» da qışın qar-çovğunu, gecənin qararıqlığı, günün işığı, olvan rəngləri də, dənizin dalğaları, kəndlərdən, obalardan sürətlə ötüb keçən qatarlar da insan həyatının mənasından danışır, insanın mənavi ələminin izahına kömək edir.

Elçin haqqında yazılan məqalələrdə, Azərbaycan və rus dilini-

də nəşr olunan kitablarındakı müqəddimələrdə onun sənətinin bu xüsusiyyəti yüksək qiymətləndirilmişdir: «Nüfuzedicə bir nəzərlə uzaqlara və dərinliklərə dalmaq, gözə görünən və görünməyən ara pərdələri qaldıraraq əsl mahiyyətə, nüvəyə çatmaq meylli bu yazıçıya xas olan bir keyfiyyətdir» (M. Arif). «Elçin «gözəllik uzaqda deyil, həyatımızda, məişətimizdədir» – prinsipi ilə hərəkət edərək adı adamların daxilən gizlədib xəlvətdə saxladığı mənavi keyfiyyətləri hamumuz üçün estetik sərətə çevirir» (Q. Yaşar).

O, klassik və müasir Azərbaycan hekayəçiliyindən öyrənən, təsirlənən yazıçılarımızdır. Özü də möhkəm tellərlə Azərbaycan hekayəçiliyi ənənələrinə bağlıdır. Bununla yanaşı, klassik və müasir rus hekayə ustalarından da təsirləndiyi bədii priyomlarının əlvanlığından aydın görünür. Onun hekayələrində «psixoloji dərinliyi, qəlb, ruh inceliyini, mülayim yumorla örtülmüş təsirli lirizmi, hadisələrin təfərrüatı izahına deyil, daha çox mənavi ələmin açılmasına fikir verildiyini» qiymətləndirən tənqidçi L. Aninski Azərbaycan yazıçısının Çexov, Bunin kimi rus klassiklərindən də çox şey öyrəndiyini və Zoşşenkodan, Bulqakovdan da təsirləndiyini söyləyir.

Söz yox ki, belə fərəhli mülahizələr, müqayisələr Elçinin söz sənətinə tam ziyələndiyini təsdiq etməklə, və yüksək qiyməti gözləkdə daha böyük əzmlə doğrultmaq vəzifəsini də qarşıya qoymuş olur.

1976

BARLI-BƏHƏRLİ ÖMÜR

Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, şair Məmmədəğa Sultanov ömrünün 81-ci ilini yaşayır. Alimin Vətəne xidmətinin aynası onun ömür yolu, gördüyü işlər.

Məmmədəğa 1910-cu ildə Azərbaycanın ən qədim şəhər-lərindən biri Ərdəbilə dəmirçi ailəsində anadan olmuşdur. Dörd qardaş, üç bacı idilər. Qardaşların yaşca böyüyü Məmmədəğa idi. O, 11 yaşına qədər mollaxanada təhsil almış, fars dilində də oxuyub yazmağı öyrənmişdi.

İranda və Azərbaycanın cənubunda zəhmətkeşlərin güzaranın çox ağır keçdiyi illər idi. Xarici kapitalın soyğunçuluğu dəhşətli iqtisadi böhran yaratmışdı. Siyasi qurum da xüsusən 1919-20-ci illərdə qarışıq, ziddiyyətli idi. Antanta blokunun qoşun hissələri hələ ölkədəni tamam çıxarılmamışdı. Səttar xan hərəkatının davamı olan Şeyx Məhəmməd Xiyabani hərəkatı yatırılmış, böyük demokrat alim və siyasi xadim Xiyabani vəhşicəsinə öldürülmüşdü. İranda irtica tüğyan edirdi.

Qabaqlarda olduğu kimi, Cənubun kənd və şəhərlərindən bə-laları üçün Vətənin şimalına ruzu qazanmağa gədenlərin sayı artmışdı. Arastəsilməz qırqın və talanlardan təzəcə çıxmış şimal-da da əhalinin, xüsusən sonətkarların güzaranı yaxşı deyildi, işsiz sonətkarların sayı burada da çox idi. Təkcə bir mərkəzin-Moskvanın tabeliyində olan neft sənayesində, neft mədənlərində iş tapmaq olurdu. Çünki neftə Mərkəzin ehtiyacı çox idi.

1921-ci ildə Sultanməhəmməd ailəsini götürüb Bakıya gəl-di. Sabunçuda neft zavodlarının birində çəlik vuran vəzifəsində iş düzəldi. 1925-ci ildə böyük oğlu Məmmədəğanı da buruq ustası və çilingərler hazırlayan fabrik-zavod məktəbinə qoydu. Bu məktəb-də şagirdlər 4 saat oxuyur, 4 saat işləyirdi. Sabunçuda neçə il qa-baq açılmış axşam klubunda ədəbiyyat dərnəyi vardı. Dərnəyə yazıçı Seyid Hüseyin rəhbərlik edirdi. Şer və hekayə yazmağa hə-vəs göstərən fabrik-zavod məktəbi şagirdləri də dərnəyə gəlirdi-lər. Burada dərnək üzvlərinin ilk qələm təcrübəsi oxunur, müza-kirə edilir, bədii dəyəri olanları Seyid Hüseyinin məsləhəti ilə

mətbuatda çap edilirdi. İlk şerləri çap olunan çilingərlərdən biri də 17 yaşlı Məmmədəğa idi.

30-cu illərin əvvəllərində respublika rayonlarında qəzet re-daktorlarına ehtiyac əmələ gəlmişdi. Məmmədəğa da əvvəl Kür-dəmirde, sonra Masallıda qəzet redaktoru oldu. Bununla da onun jurnalistlik fəaliyyəti başlandı, «Kommunist» qəzetində şöbə mü-diri, «Hücum» adlı ədəbi jurnalda məsul katib...

1905-ci ildə, çar hökuməti zamanı Azərbaycanın cənubundan şimalına gəlib burada yurd salıb sakin olan bir neçə yüz min cə-nublu yatabla Arazın o tayına sürgün edilmişdi. 30-cu illərdə şəx-siyyətə pərəstiş dövründə də yenə bir neçə yüz min cənublu fəh-lə ailəsi İran təbəəsi adı ilə sürgün edildi. Bakı fəhlələrinin milli tərkibində azərbaycanlıların əksəriyyət təşkil etməsi kimlərsinə xoşuna gəlməmişdi. Sultanovlar ailəsi sovet təbəəliyini qəbul et-diyindən toxunulmaz qaldı.

Ailənin vəziyyəti yüngülləşmişdi. Qardaşlar, bacılar da oxu-yr, işləyir, biri fars dili ədəbiyyat mü-təxəssisi, biri həkim, biri kimyaçı, biri də geoloq olmağa hazırları...

Sultanməhəmməd kişi balalarının fərəhli günlərini görmədi.

HƏYAT HADİSƏLƏRİNƏ YENİ MÜNASİBƏT MÜHÜM ŞƏRTDİR

Əzizim Qabil!

Söz vermişdim ki, «Mehparə»ni oxuyub öz fikrimi Sizə yazam. Onu da, son iki ildə yazdığınız şerhlerinizi də diqqətlə oxudum. «Mühəndis» şəri mənə çox xoş gəldi. Müasir quruculuğu mövzuda yazdığınız bu şerhdə fikir və şairənə hiss çox qüvvətlidir, yenidir. Şerin məzmunu da, forması da gözəldir, müasir ədəbi tələblərə cavab verən mənalı şer nümunəsidir. Burada Siz, qiymətli ömrünüzü Azərbaycanın iqtisadi qüdrətinin yüksəlişi uğrunda quruculuq işlərinə sərf edən, susuz çöllərə kanallar çəkən və ağır əməyinin bol bəhrəsini gören, xalq, vətən üçün qiymətli olan bir adamın, təvəzökar mühəndisin mənalı həyat yolunu realistik təsvir etmişsiniz. Şer elə ümumiləşdirmə qüvvəsinə malikdir ki, yalnız bir nəfər mühəndis və ya bir çox belə təvəzökar mühəndislər deyil, hər zəhmətkeş bu kiçik şerhdə öz zəhmətinin, səyinin ədəbiyyatımız tərəfindən mükafatlandırıldığını görə bilər.

Yalnız «Mühəndis» şəri deyil, Sizin son illərdə yazdığınız «Sən gülürsən», «Oduçular», «Rus qışı», «Tənha qağay», «Ceyranbatan», «Quba bağları» şerləriniz və «Mənim doğma şəhərim» adlı lirik poemanız da təsirli əsərlərdir.

Şerlərinizdə Siz Vətən məhəbbətini, yeni quruculuq işlərinə doğan sevinci tərənnüm edirsiniz. Onlar məzmunu müasir olduğu kimi, formaca da diqqəti cəlb edir. İntonasiyanın qüvvətliyi, poetik sintaksisin əsasən yerli-yerində olması, təbii emosionallıq və melodiya bu şerlərdə özünü aydın göstərən yaxşı xüsusiyyətlərdir.

«Mehparə»yə gəlincə, bu poema ətrafında və çox mühüm bir məsələ barəsində Sizinlə mübahisə etməyə daxili ehtiyac duyuram. Soruşa bilərsiniz ki, nə üçün? Məgər «Mehparə» şeriyətcə «Mühəndis»dən və ya qeyrilərindən zəifdir? Yox. Şeriyətcə zəif deyil. Poemanın «Oyanan duyğular», «Telefon söhbəti», «Dənizdə», «Lovğalıq və iftixar», «Ay ev yiyəsi», «Nigarancılıq», «Ana nifrəti» və «Ana təsəllisi» parçalarında şairlik bacarığı mənim bu etirafımı təsdiq edə bilər.

Siz ailə-məişət mövzusunda bir əsər yazmışsınız. Məqsədiniz

də gözəl əxlaqi keyfiyyətləri təbliğ etmək olmuşdur. Bunu heç kəs lüzumsuz mövzu hesab edə bilməz. Yüksək əxlaqi keyfiyyətlər, nəcib insani münasibətlər cəmiyyət orqanizminə təzə, saf qan dağlayan daimi mühüm amildir. Bunun əksinə, pis, mənfəi əxlaqi vərdislər, qaba, qeyri-insani münasibətlər isə bu orqanizmdə dolayan təmiz qanın zəhərlənməsinə, qaralmasına səbəb olur. Bu qanın təmizliyini, saflığını qorumaq, bədii ədəbiyyatın mühüm vəzifələrindən biridir. Kimlər nə cür əxlaq sahibidir, kimlər cəmiyyətin ali əxlaq prinsiplərinə əməl edir, kimlər etmir, əxlaqi ideyaların yenisi hansıdır, köhnəsi hansıdır? Bu suallara ədəbiyyat mütləq cavab verməli olur. Yüksək əxlaqi prinsiplərin ən böyük, qüvvətli müdafiəçisi, hətta demək olar ki, nəzarətçisi ilk növbədə cəmiyyətin qabaqcılı üzvlərinin yüksək məənəviyyətidir. Bu sahədə qanun məəcəllələrini əvəz edən vücdan qanunları, qabaqcıl dünyagörüşü, həyata baxışdır. İnsanların məənəviyyətinə, vicdanına yol tapmaq, vicdanları təsir etmək üçün isə bədii ədəbiyyat ən həssas bir vasitədir.

Mən Sizin, əsərinizdə təsvir etdiyiniz hadisələrin təbiiyyətinə, insanların və onların xarakterlərinin, hərəkətlərinin reallığına da şübhə etmirəm. Poemanızda, ata-anasının yeganə qızı olan on yeddi yaşlı Mehparə Məharət adlı hərəcayının birisinə rast gəlir, yaxşı tanımadan, öyrənmədən ona məhəbbət yetirir, sadəlik edir, onun şirin dillərinə inanır, aldanır və bu hadisə təmiz, xoşbəxt bir ailə həyatının zəhərlənməsinə səbəb olur, ata-anası və onların yeganə ümid çıraqını olmanın iztirabı dūçar edir. Bir nəfər tərəfindən yüksək əxlaq normalarının tapdalanması ailə faciəsinə səbəb olur. Belə hadisələr nadir olsa da, bəzən baş verir. Yazıcının müşahidələrindən doğan və canlı həyatın ona tələq etdiyi hər hansı mövzu bədii ədəbiyyatın mövzusu sayıla bilər.

Mənim mübahisəli saydığım məsələ budur ki, Sizin əsərinizdə təsvir etdiyiniz, xüsusən müsəbat planda vermək istədiyiniz hadisələrə və insanlara, xarakterlərə – Mehparə və Heydəyə münasibətiniz (yazıçı münasibəti) qabaqcıl, müasir münasibət deyildir.

Bir var, müəyyən həyat hadisələri, həyat həqiqətləri, müəyyən insanları (istər mənfəi olsun, istər müsəbat, istər yeni olsun, istər köhnə) olduğu kimi təsvir etmək, bir də var təsvir olunan hadisələrə, insanlara, xarakterlərə yazıcının ən qabaqcıl, müasir görüşlər nöqtəyi-nəzərindən münasibəti. Mütəfəkkir yazıçı münasibəti. Hər bir əsərin ideyası da ancaq belə aydın yazıçı münasibətinin olduğu yerdə parlaq şəkildə meydana çıxıa bilər.

Deyə bilərsiniz ki, məgər mənim təsvir etdiyim hadisələrə, insanlara rəğbət və nifrət əsərimin hər səhifəsində aydın deyildirmi? Aydındır, ancaq mənim fikrimcə, bu münasibətdə köhnəlik vardır.

Sizin dərin rəğbət, şairanə rəğbət bəslədiyiniz surətlərdən biri Heydərdir. Heydər bir şairanə rəğbətə layiq bədi sursadırmı? Siz Heydəri dönə-dönə «fağır oğlan», «yazıq oğlan», «uşaq ürəkli oğlan» adlandırırırsınız və bunları ən yaxşı sifətlər kimi izah edirsiniz. Deyirsiniz ki, Heydər dağ kəndlərindən birində böyümüş, kotana getmiş, odun yarmış, qoyuna getmiş, mal da otarmışdır. Bekar olanda da kənd dəyirmanını və meşəni görmüşdür. Sonra onun kənd məktəbində oxuduğunu qeyd edirsiniz. (Bizim dağ kəndlərində böyüyən, orta məktəb bitirən gənclərin həyatı yalnız bundan ibarətdir? Onların mədəniyyətini müəyyən edən yalnız çobanlıq, odun yarmaq, bir də dəyirman, meşə seyridirmi? Hələlik bu sualları bir kənara qoyaq).

Heydər Bakıya gəlib tibb institutuna daxil olur. Bir ev kirələyib, orada yaşayır. Bu arada qonşuluqda yaşayan onuncu sinif şagirdi Mehparəyə tez-tez rast gəlir. Qızın xəbəri olmadan Heydər ona aşiq olur. Bu qəribə eşq Heydərən başına nələr götürür?! Qəribə, fağır oğlanın dərindən aşır, amansız kəder və ümitsizlik onun bütün varlığına hakim olur. Dərs, dəftər, kitablar, sümüklər adları unudulub gedir!

Başına girməyir nə dərs, nə kitab
Əsiri olalı ilk məhəbbətin.

Dərslərini hazırlamağa sərf etdiyi saatları indi Heydər qıza «şanlı məktub» yazmağa həsr edir. Bu «şanlı məktub» da Mehparəyə çatdırmağa cəsarət etmir, çünki fağırın, acizin, utancağın, məzlumun biridir. «Şanlı məktub»u qat kəsir, Heydər onun üzünü dönə-dönə köçürür.

«İlk məhəbbət» Heydərən səhətinə də, ürəyinə də çox pis təsir edir. Onun rəngi solub-saralı. Heydər Mehparənin ailəsinə yol tapmağa, bu ailənin rəğbətini qazanmağa çalışır. «Uşaq ürəkli oğlan» Mehparənin və onun ata-anasının, nəəsinin qapısında boynunu büküb durur... Gecələr yuxusuz qalır, qonşu qızın həsrətli ilə göz yaş tökür.

Kənddə Heydər heç bir ictimai ideala malik deyildi. Kaş ki, heç olmasa Bakıya gələndən sonra, ali məktəbə daxil olandan sonra onda bir həyat ideali yarana idi! Ancaq bunu görmürük. Bunun əvəzində:

Bir kino-teatrın yanından keçir Heydər,
Baxır qol-qola girmiş qızlara, oğlanlara.
Onlar axışır bura.

Bu axının içində yalnızdır Heydər fəqət,
Anır Mehparəni o, anır qolbında həsrət.
Bos man kimdən oskiyəm, bos man niyə tək gözüm?
Hali pərişan gözüm, ürəyi kövrək gözüm!

Demək, gələcəyin həkimi olacaq bir gəncin yeganə həyat ideali ancaq bir qızla qol-qola verib getmək olur. Heydər sonra neyləyir? Mehparə Heydəre qonşu kimi hörmət edir, onu sevir. Heydər əl cəkmir, çünki «ülvi bir məhəbbət» sevir, bu yolda öldü var, döndü yoxdur. Heydər Mehparəni başqa bir oğlana rəğbət bəslədiyini görür. Bu dəfə qışanclıq hissi başlayır. Qızla oğlanı salamlaşan görəndə qan vurur Heydərən beyninə, hətta bir yerdə o, tanımadığı bu oğlana «gürz boya yumruq» ilişdirir:

Qan vurur beyninə, pörtür sifəti,
Tutub yaxasından silkeləyərk
Dirayir divara o, Məharati.
...Heydərən dözümlü tükənib daha
Gürz boya yumruğu qalxır havaya,
Çul kimi sərilir Məharət bu an,
Mehparə qışqırıb girir araya...

Bununla da Heydərən hirsli soyumur, o, düşünür:

Yaxşı-yaxşı baş-gözünü özəydim görək.

Bakıda, ictimai yerdə, – biri həkim, o biri memar, üçüncüsü gənc jurnalist – tələbələr əlbəyaxa olurlar. Bu mənzərəni təsvir etmək belə dəhşətli, ağır, acınacaqlıdır... Siz isə, əziz şair, bunların hamısını bir yerdə yığıb, onu «ülvi məhəbbət» və onun təzahür-ləri, nəticələri kimi, igidlik, qoçaqlıq, sədaqət, səmimiyyət nəticəsi kimi qələmə verirsiniz. Əslində isə bu, ülvə məhəbbət deyil, amansız bekarçılıq xəstəliyidir, igidlik, qoçaqlıq deyil, gerillikdir.

Mən başa düşə bilmirəm ki, yeni ruhlu, mədəni bir şair kimi tanıdığım Siz, niyə belə köhnə məsələləri rəğbət təsvir edir, onlara bu qədər aludəçilik göstərirsiniz? Niyə nəzərə almırsınız ki, belə adamlar bizim zəmanənin ağıllı adamları ola bilməzlər! Bir anlığa fikirləşin, görün bu əhvali-ruhiyyədə olan adamlar indiye qədər xalqımıza nə xeyir vermişlər ki, bundan sonra da nə xeyir versinlər? Dərindən diqqət etməsəniz görərsiniz ki, Sizin Heydərde müsbət hesab edib göstərdiyiniz bütün sifətlər, məqsədinizin zid-

dinə olaraq, əsərinizdə əks nəticə verir. Məsələn; siz sübut etmək istəyirsiniz ki, Heydər kənddən çıxdığına görə, dağ kəndlərindən birində böyüdüynə görə saf ürəkli-dir. Halbuki Sizin Heydərini qəlb aləmi təsəvvür etdiyiniz bu təmizliyi, saflığı deyil, bəlkə, əksinə, onun avamlığını, müasir həyatdan çox-çox uzaq düşdüyünü göstərir. Siz Heydəri igid, qoçaq göstərmək istəyirsiniz, halbuki Heydər küçədə yumruq işlədən davakarıdır. Siz onu ictimai-faydalı adam hesab edirsiniz, halbuki Heydər daim «halı pərişan» gəzən, cəmiyyətdən uzaq, tək-tənha dolayan, «aşıq» olmaqdan başqa heç bir arzusu, ideali olmayan mərdimgirizin biridir. Onun heç bir ictimai ideali yoxdur. Siz Heydərini məhəbbətini saf, «külvü məhəbbət» hesab edirsiniz, «ilk məhəbbət», «qadir məhəbbət» adlandırırınsınız, halbuki bu məhəbbət dəhşətli qara kabus olub onu bədbinləşdirir, rəngini saraldır, xərçəng xəstəliyinə çevrilib onun bütün həyat qüvvəsini kütəldirir...

Mehparə də sizin poemanızda əsasən, öz gənclik duyğuları ilə, sevdə dolu ürəyi ilə, gənclik hissələri ilə əylənən bir qızıdır. Mehparə sinfin pəncərəsindən Məharətə baxır, sonra onunla tanış olur, oğlana zəng vurur, görüşə tələsir, dənizdə qayıq seyrinə çıxır, teatra gedir, Məharətin ad günündə iştirak edir, sonra da peşman olur, xəstələnir, dəhşətli fikirlərə düşür, «mərhum qonşuları Əsmər» kimi özünü boğmaq, yandırmaq haqqında xəyallara dalır, nəhayət anasının təsirilə bu fikirlərdən çıxır. Belə bir həyatda qibə ediləsi, təqlid ediləsi nə var? Burada yeniliyə aid nə var? Mehparə xarakter kimi də anlaşılmazdır. O, bir tərəfdən sadəlidir, digər tərəfdən, ata-anasına dönə-dönə məharətə uydurulmuş yalanlar deyir. Mehparə də, Heydər də Sizin əsərinizdə, bir vətəndaş kimi, son dərəcə simasız gənclərdir. Onlar yalnız intim duyğuları ilə yaşayır, vüsal həsrəti ilə və ya vüsal ucundan iztirab çəkirlər, vəssalam...

Məharət surətinə keçməzdən əvvəl kiçik bir haşiyyə: mənim də, Sizin də yaxşı yadımdadır ki, 1945-ci ildən bizim universitetdə jurnalistika şöbəsi təşkil olunmuş, indi də davam edir. Bu şöbədə oxuyan, oranı bitirən tələbələrin demək olar ki, hamısı indi də elə bil gözlərimin qabağındadır. Səbəbini dürtüst deyə bilmərəm, ancaq onu bilirəm ki, nədənsə bu şöbəyə gələnlərin əksəriyyəti orta məktəbi yaxşı bitirmiş, ən hazırlıqlı, bilikli, istedadlı, aydın ictimai siması, qələmi olan və sözün müsbət mənasında coşqun, romantik əhvali-ruhiyyəli gənclər olurdu.

İndi Azərbaycanın hansı şəhərinə, rayon mərkəzinə, kəndinə

gətsən, bu şöbəni bitirən gənc jurnalistlərə rast gələrsən. Onların çoxuna da redaksiyalarda, nəşriyyatlarda, məktəb, maarif sahəsində, bir sözlə, mühüm ictimai-faydalı işlərdə görərsən. Həm də nəinki zahiri simalarını, tutduqlar vəzifələri, əgər onları əvvəlcədən tələbə olduqları zaman görüb-tanımırsansa, onların mənəvi inkişafını, zəngin daxili aləmini də görə bilərsən. Adamın ürəyi fərləhdə dolur, hiss edirsən ki, Azərbaycanın gənc jurnalistləri böyük mədəni qüvvə olmuşdur.

Bütün bunları biləndən sonra bədi ədəbiyyatda gənc jurnalist surətinin dələduz göstərildiyini gördükdə adama pis təsir edir. Buna Siz necə baxırsınız? Yaxşı olmaz mı ki, biz ciddi əsərlərimizdə ilk növbədə müsbət adamları, cəmiyyətimizi irəli aparən qüvvələri, həyatımızın işıqlı cəhətlərini, bizi fərəhləndirən hadisələri və adamlarımızı görək?! Bu barədə əməlli-başlı fikirləşməyə dəyər!

Qəhrəman! Elə qəhrəman ki, güclü bir ağıl, idrak günəşinə çevrilib, orda-burda dolayan qaranlıqı boğa bilsin, ildırım olub kölgələri ərtsin. Belə qəhrəmansız yazıcı silahsız əsgərdir. Aydındır ki, burada mən ancaq haşiyyə çıxdım. Məlumdur ki, Məharət kimi adamları da ədəbiyyatda göstərmək, tanıtdırmaq, işfə etmək lazımdır və zəruridir. Məharətlərə həmişə, hər yerdə xalq nifrəti vardır. Ancaq mənə elə gəlir ki, bu nifrəti də Siz tam müvəffəqiyyətlə ifadə edə bilməmişiniz, çünki Sizin əsərinizdə Məharətin işlərini müsbət planda vermək istədiyiniz Heydərə, Mehparəyə nisbətən çox yaxşı gedir. Məhəbbət, gənclik duyğuları Heydərini və Mehparənin həyatını gərgin bir drama çevirdiyi halda, Məharəti, əksinə, şənlendirir. Məharət öz vəzifəsini də pis yola vermir. Tapşırığını layiqincə yerinə yetirir, yazdığı məqalələr də faydalı olur, oxuculara yaxşı təsir bağışlayır. Məharət axıra qədər qüvvətli qələm sahibi olaraq qalır. Onun danışıqı, rəftarı, söhbəti də həmişə şirin, cazibəlidir, şairənədir. İsbata ehtiyac yoxdur ki, mənfi əxlaq sahib olanlar, yüksək əxlaq normalarını tapdalanırlar həyatda çox ağır mənəvi cəzalarla mürüz qalırlar. Siz isə Məharətə çox yüngül bir cəza verirsiniz: o, rayona felyeton yazmağa gedəndə yolda, vəqonda özünü yaxşı hiss etmir. Bir az səksəkəli olur, sonra yenə özünü doğruldu. Sizin əsərinizdə yaxşı, təmiz adamlar – Heydər, Mehparə, onun ata və anası daha ağır, mənəvi iztirablara düşər olurlar, nəinki Məharət... Bilirsinizmi nə üçün belə olmuşdur? Çünki o səciyyə, mənəviyyat ki, Sizin müsbət planda verdiyiniz Heydərə, Mehparədə, Ziyətdə vardır

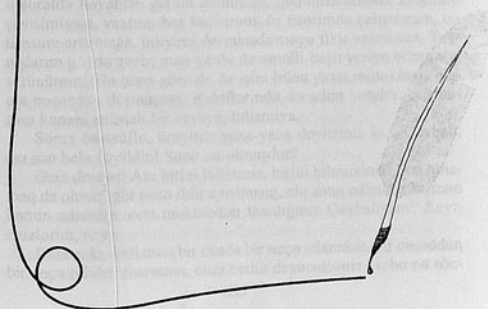
(acizlik, fəğırlıq, sadədıllıq, ifrat məsumluq, «ülvı məhəbbət» azarı, mücərrəd insanpərvərlik və i.a.), mütləq təbii olaraq, Siz istəməsəniz də onları ağır iztirablara, məhrumiyyətlərə gətirib çıxarmalı idi və yenə buna görədir ki, onların həyatını gərgin drama çevirən Məharət də Sizin əsərinizdə çox ötəri bir cəza ilə ötüşür. Çünki məharətləri cəzalandıran qüvvət, qüdrət, ağıl, idrak, münsir ruh, ayıqlıq, sayıqlıq Sizin müsbət qəhrəmanlarınızın heç birində yoxdur. Rəqib ayıq, fəal, qalanları isə əsrə görə sadə, passiv, avamdırlar, buna görədir ki, xeyir şəri üstələməkdənsə, şər xeyiri üstələyir.

Bədii idrakın, bəzən çox çətin nəzərə çarpan olsa da, böyük bir qanunun, qanunauyğunluğu vardır. Belə ki, yazıçı təsvir etdiyi hadisələrə, insanlara subyektiv münasibətini əsaslandırmaq istəsə də, həyat həqiqətini şəxsi görüşləri nöqtəyi-nəzərindən izah etməyə çalışsa da, yenə son nəticədə real həqiqət qeyri-təbii münasibətə qalib gəlir və özünü, öz həqiqətini, eləcə də ona subyektiv münasibət bəsləyən yazıçının mənəvi aləmini göstərmiş olur. Elə buna görədir ki, əsərinizdə təsvir etdiyiniz dramın səbəbləri heç də Sizin düşündüyünüz səbəblər kimi deyil, tamam başqa səbəblər kimi meydana çıxır. Siz sübut etmək istəyirsiniz ki, Mehparənin və Heydərin dramına səbəb təkcə bir Məharətdir. Halbuki oxucu bunu doğuran səbəbləri birinci növbədə Heydərin və Mehparənin səciyyəsinə, onların mənəviyyatında olan köhnəlikdə, gerilikdə görür. Çünki Heydər, Mehparə, onun ata-anası nə qədər yaxşı, təmiz adamlar olsalar da, əsrin adamları deyillər. Mən istərdim ki, gələcək fəaliyyət xatirinə bir məsələyə dərinləndirici diqqət edəsiniz: Sizin əsərinizdə bütün bu təmiz adamların heç birində əsaslı yenilik, müasirlik nəzərə çarpmır. Bunun əksinə, nifrətə layiq Məharətin hərəkətləri cybəcər də olsa, məişətdə yeni hadisə kimi səslənir...

Ümumiyyətlə, bu əsərdə Siz təsvir etdiyiniz gənclərin həyatının yalnız bir cəhətini göstərsiniz. Onlar ancaq öz gənclik duyğuları ilə əylənirlər: sevirilər, birləşirlər, ayrılırlar, iztirab çəkirlər və bu qədər... Onların dolaşdıqları mühit də, şəxsi mənəvi aləmləri də məxluq olaraq qalır. Siz onlara ictimai həyatın böyük məsələləri zirvəsindən, böyük ictimai ideallar, əməllər zirvəsindən baxa bilməmişsiniz.

Poemanızı oxuduqda mən şübhə etmədim ki, Siz, artıq şər sənətinə yiyələnmişsiniz və bu yolda püxtələşməyə doğru irəliləyirsiniz. Elə buna görə də indi Sizin qarşınızda yaradıcılıq sahəsində böyük tələblər qoymaq olar və lazımdır.

BƏDİİ YARADICILIQ

QEYBALININ DOSTLARINA MƏKTUBU, YAXUD HƏRDƏMXƏYAL

Mehriban dostlarım Salman və Murtuz!
Məktubunuzu aldım, dilcavabı tapşırıqlarınızı da mənə çatdırdılar.

Yazırsınız ki, mənim haqqımda sizin qulağınıza ürək ağrıdan, heylsiləndirici xəbərlər çatır və bu xəbərdən görünür ki, mən – Qeybalı ictimai simamı itirmişəm, vətəndaşlıq vəzifəmi unutmuşam; özümü vacib işlərdən kənara çəkib və bütün əlaqələrdən, ağıllı vətəndaşlardan uzaqlaşib – sizin sözlünüzə – olmuşam mərdümgiriz, yəni adama yovuşmayan, təkləmiş, sirlı, məchul, qapalı bir adamcığaz; özünü qoruyan, kölgəsindən qorxan, cəsərotsiz, dovşan ürəkli bir liberal, barışdırıcı, çox kiçik bir meşşan və Əhmədi-biqəm. Gözümün qabağında intriqalar, fitnəçilər, demaqoqlar, heç bir işə yaramayan, forsiz, qabiliyyətsiz, tüfeylilər, rüşvət-xorlar, nə bilim daha kimlər, kimlər tufan qoparı, vecimə almıram, ağzıma su alıb otururam, başımı qalmaqala salmaq istəmirəm. Heç fikirləşmiyəm də ki, bir baş ki heç nəyə qarışmayacaq kimə lazımdır və nəyə gərəkdir? Sonra yazırsınız ki, mən dəhşətli surətdə həyatdan geridə qalmışam, qədimizahidlərə, asketlərə çevrilmişəm, vaxtımı boş keçirirəm, öz üzərimdə çalışmıram, ictimiasımı artırmağa, biliyimi dərinləşdirməyə fikir vermərəm. Taytuşların göydə gəzir, mən yerdə də əməlli-başlı yeriyo bilmirəm, sürünürəm. Elə buna görə də öz işini bilən yaxşı mütəxəssis ola-ola nəzərdən düşmüşəm, it dəftərində də adım yoxdur, dönmüşəm kənara atılmaltı bir oşyaya, tullantiya.

Sonra təəssüflə, ürəyiniz yana-yana deyirsiniz ki, «Qeybalı, axı sən belə deyildin! Sənə nə olmuşdur?»

Əziz dostlar! Axı birini bilirsiniz, birini bilmirsiniz! Sizi qınamaq da olmaz, gör neçə ildir ayrılmışıq, elə zənn edirsiniz ki, mən həmin adamam, orta məktəbdən tanıdığınız Qeybaliyam? Xeyr, əzizlərim, xeyr!

Desəm ki, indi mən bir canda bir neçə adamdan, bir cəsəddən bir neçə ruhdan ibarətəm, etiraz edib deyəcəksiniz ki, bu nə söz-

dür öz haqqında uydurursan və bu nə zarafatdır bizimlə edirsən, məgər biz görmürük ki, sən bir adamsan, məgər biz bilmirik ki, sən Qeybalısan? Məgər sənün bir neçə başın, dörd-beş qulağın, beş-altı əl-ayağın var ki, deyək bir neçə adamdan ibarətsən, bu nə sözdür danışsən?!

Eh, mənim əzizlərim! İşin zahirinə baxanda, əlbəttə, siz haqlısınız. Elə mən özüm də güzgüyə baxanda, özümə də bir adam kimi görünürəm. Ancaq zahirə nə üçün aldanırınsız, ey mənim ağıllı dostlarıım, bir zəhmət qəbul edib daxilə də nəzər salsanız nə olar? Lütf edib batınə fikir versəniz, onda sizə gün kimi aşkar olar ki, dostunuz Qeybalı həqiqətən bir candan bir neçə adamdan, bir cəsəddə bir neçə ruhdan ibarətdir, hamısı da bir-birinə zidd: biri deyir fətdəmdəmə, o biri deyir damnan-dama. Bəli etiraf etməyi özümə borc bilirəm ki, mən bir cəsəddən bir neçə ruhdan ibarətəm, biri cəsur, bir söksəkəli, biri iradəli, biri iradəsiz, biri tələbkar, biri qarışdırıcı, biri qərar verən, biri qərar pozan, biri müdrik, biri cahil, biri materialist, biri idealist, biri deist, biri ateist...nə başınızı ağrıdım, müxtəliflik o qədərdir ki, sayın-hesabını itirmişəm.

Siz də, mən də oxumuşuq eşitmişik və görmüşük ki, bir cəsəddə bir ruh olur, iki və ya bir neçə ruh olmaz. Bəs mənim bu bir olan cəsədimdə bu qədər müxtəlif ruhlar haradan necə əmələ gəlib və mənim haramda yerləşirlər?

Mövhumatçı deyiləm ki, deyəm, bu bir sirri-xudadır, idealist deyiləm ki, deyəm bu hal mənə müxtəlif formaları olan dünyəvü ruhun təzahürüdür; doğrudur mənim bəzən idealist, bəzən dualist və sair... olan vaxtlarım olur, ancaq dərindən fikir verəndə görmüşəm ki, belə zidd əhvali-ruhiyyələr mənim üçün daimi və səciyyəvi deyil, keçici, ötəri haldır, başqa sözlə bilavasitə mənim özümdən yox, ruhi həyatımın müxtəlifliyindən irəli gələn keyfiyyətlərdir. Bəli, təsadüfi etiqad və əqidələrdir ki, hərdənbir özümdən asılı olmayaraq, düşüncəmə yol tapırlar. Özümə qalanda, mən həmişə çalışıb şey deyirəm ki, realist olam.

Yenə deyəcəksiniz ki, yaxşı sən özün kimsən, ruhi həyatının müxtəlifliyi kimlərdir? Məgər bunlar başqa-başqa adamlardır, məgər sən başqa, ruhi həyatın başqa bir varlıqdır?

Bəs necə əzizlərim, elə mən də bunu demək istəyirəm də... elə maraqlı da burasıdır da; yoxsa, siz elə zənn edirsiniz ki, mən siz biləni bilmirəm? Doğrudur ki, sizin ayağınız biləni mənim başım bilməz, ancaq bu məsələdə bir az səriştəm var axı, öz başıma

gələn hadisədir axı: məgər mən çitməmişəm ki, ruh maddənin, yəni bizim müxtəlif ünsürlərin birləşməsindən ibarət olan bədənimizin xüsusi bir keyfiyyətidir? – eşitmişəm, necə ki, eşitməmişəm. Ancaq bu keyfiyyətlər bir keyfiyyətdir yoxsa bir neçə keyfiyyətdən ibarətdir, hər zaman, bütün ömür boyu eyni keyfiyyətdir, yoxsa dəyişən, haldan-hala keçən keyfiyyətdir? Bir-birilə uzlaşan yoxsa bir-birini inkar edən keyfiyyətlərdir? Məni çaş-baş salan da məsələnin bu qaribəliyidir. Təsəvvür edin ki, tam materialist əhvali-ruhiyyədə olduğum halda, bir də görürəm ki, dönüb oldum bir mövhumatçı, dindar, «hər halda bir şeyə etiqad etmək lazımdır» – deyənlərə oldu şərik. Nəyə, hansı şeyə? Heç fərqi də varmıram. Tək qaldım xüsusən gecələr bu mövhumu əhvali-ruhiyyəyə mənə daha qüvvətli olur, az qala cinə, acinəyə, tək səbirə, qara pişiyə də inanıram. Yaxşı ki, bu əhvali-ruhiyyəyə mənə uzun müddət davam etmir, çox çəkmir ki, xüsusən gün-düzlər mən yenə realistcəsinə olan əqidəmə möhkəmlənirəm və ruhi həyatımın mürekkəb, ziddiyyətli olmasının səbəblərini də bu əqidəyə əsasən izah etməyə can atıram, can atmağına atıram, ancaq çox təəssüf ki, hələlik bir nəticə əldə etməmişəm.

Deyirəm, bəlkə, mənə mühafizəkarlıq var? Bir tərəfdən də baxanda fikirləşirəm ki, axı niyə görə mühafizəkar olam? Ruhani ailədə tərbiyə almayışam, mollaxanda oxumamışam, şəxsevaxsev getməmişəm, oruc tutmuram, namaz qılmıram, dindarlarla oturub durmuram, eynimdə əbə yox, qəbə yox, belimdə şal, başımda əmməmə yox... axı mən niyə görə mühafizəkar olam? Yaxşı, belədirsə bəs vaxtaşırı da olsa bu cinə, acinəyə inanmaq, qara pişikdən qorxmaq nə deməkdir? Yox, hər nədirsə, bu mühafizəkarlığa oxşarım, nə isə başqa bir şeydir... Mühafizəkarlıq nədir? Kor tutduğunu buraxmayan kimi köhnəlikdən yapışıb onu buraxmayan. Məndə elə inadkarlıq hardaydı! Yox, mən mühafizəkar deyiləm, əksinə həmişə işin bir tərəfini boş qoyanam.

Xatirinizdə varmı? Tələbəklikdə tarix müəllimi bizə uzaq keçmişlərdə bir-birinə yapışmış ikibaşlı, dördəlli və dördayaqlı bəşər-bədəni balıq, başı insan və başı at bədəni insan haqqında yunan – Misir əfsanələrindən danışardı. Özlüyündə fikirləşib deyirəm: bəlkə bunlar əfsanə deyil, həqiqət imiş, bəlkə, elə mən də o qədəmi iki-üç başlı bəşərin qalıqlarındanam?!

Bələ bir köhnə söz də var: «vazi-biəməl». Yəni dediyinə əməl etməyən adam. Mən bundan da deyiləm, çünki ömrümdə hə-

lə bir dəfə də olsun düşündüyümü dilimə gətirməmişəm; fikirlərimi, mülahizələrimi, qənaətlərimi heç kəsə bildirməmişəm, sirrimi, dərdimi heç kəsə bölüşməmişəm, eləcə də ruhi həyatımın ziddiyyətlərini hələ heç kəsə açmamışam. Bəgəm açmalı şeydir ki, açasan? Mən kimi inandıra bilərəm ki, gündüzlər bir cürə, gecələr başqa cürə oluram. Odur ki, sirrimi hamıdan gizlətməmişəm, amma görək açaydım. Düzdür qədimlərdə belə bir söz olub ki, «danışmaq gümüşdür, danışmamaq qızıl». Ancaq bu əqidə, deyəsən təcrübədə özünü heç doğrultmayıb, elə götürün mənə. Mən bütün ömrüm boyu sükutu intixam edib heç danışmadığım halda, qızıl nədir, heç qara qəpik də əldə edə bilməmişəm. Görünür ki, danışmaq başqaları üçün başağrısı olsa da, bəzi hallarda, konkret şəraitə görə şəxsin özü üçün xeyirlidir.

Kim bilir, bəlkə, elə illərlə ürəkdə gizli qalan qəraib və əcaib sirlərimdir ki, ürayimdən başıma keçib orada bir-birinə zidd ruhi hallarə çevrilmişlər?!

Yox, bundan sonra mən danışmalıyam, mütələq danışmalıyam.

Belə bir söz də var: «gahgir adam», yəni tərs, inadçı, yaxşıpis ağılna nə gəlsə o cürə hərəkət edən adam. Mən bundan da deyiləm, çünki əvvəla elə günüm olmayıb ki, mən düşündüyüm kimi hərəkət edəm və ya hərəkət etdiyim kimi düşünəm. Başqa sözlə mənəm nə fikirlərim hərəkətlərimə uyğun olur, nə də hərəkətlərim fikirlərimə. Bəli, əzizlərim, mənəm başıma bu və ya başqa bir ağılabatan fikir gələndə illərlə orada qalır, heç kəsə və heç yerdə bəyan edilmədən hərəkətə, fəaliyyətə çevrilmədən başımın harasındasa pas atıb qalır, sonra da tədriclə heç qəti deyə də bilmirəm ki, nəyə isə çevrilir. Üstündən bir xeyli keçir, bir nəfər başqası ağıllı bir fikir irəli sürür və onu həyata keçirir, heqiqətə çevirir, elə bu vaxt dərhal yadıma düşür ki, həmin fikir mənəm başıma altı-yeddi il ondan qəbək gəlmişdir... Düşündüyümü vaxtında bəyan etmədiyimə görə peşman oluram, ancaq farslar demişkən çəfaidə... və bizimkilər demişkən daldan atılan daş topuğa dəyər və son peşmanlıq fayda verməz.

Eh, kaş ki mən də sizin tək düşündüyüm kimi hərəkət edə biləydim, fikirlərimi bəyan edə biləydim və hərəkətlərim də düşüncələrimə, əqidəmə uyğun olaydı. Lakin bu o zaman mümkün ola bilərdi ki, mən də bir çox başqaları kimi, o cümlədən də, sizin kimi vahid bir ruhdan ibarət olaydım, halbuki, yuxarıda ərz etdiyim kimi mən bir neçə ruhdan mütesəkkül, mürəkkəb, əcaib bir varlıq

ğam, düşünən mən, hərəkət edən mən, idealist mən, materialist mən və i.a. və i.a...

Yaxşı şeylər haqqında düşündə götür-qoy edəndə lap aydın hiss edirəm ki, düşünən, işin məğzinə, fəlsəfi dərinliyinə gedən mənəm, mən özüməm, amma hərəkət edəndə tərsinə çıxır və hərgiz ayırd edə bilmirəm ki, mənəki ruhların hansıdır hərəkət edən, hansıdır hərəkət etməyən, hər halda görürəm ki, mən deyiləm.

Məsələn, elə bir iclas olmur ki, orda mənəm başıma ümumin xeyri üçün yaxşı bir fikir gəlməsin. Özünü öymək olmasın, mən deyirdim ki, lap dahiyənə fikirlər də gəlir mənəm başıma. İdarəməizin nöqsanlarını dərk etməkdə mən həmişə fəvqələdə həssaslıq göstərə bilirəm və nöqsanların aradan qaldırılması yollarını da demək olar ki, hamıdan yaxşı və düzgün müəyyən edə bilirim. Ümumiyyətlə, götürdükdə, mən nəzəri cəhətdən tənqidi fikrə çox böyük əhəmiyyət verən adamlardanam. Mənəm fikrimcə sadəcə tənqidi fikrə malik olmaq hələ müdriklik sayılısa da hər halda kamala çatmaq əlamətidir. Əvəm, cahil adamda hər hansı şəkildə olursa-olsun, tənqidi fikir nə gəzir? Ona deyəndə ki, yer durub ölküzün üstündə: – deyir: – bəli elədir ki, var. Mənəm başımda faydalı tənqidi fikir çox əmələ gəlir, çox... Deyə bilərəm ki, lap aşırdaşır, buradan belə bir nəticə çıxarıram ki, deyəsən sırf nəzəri görüş baxımından mən bir o qədər də cahil adam deyiləm. Bəli, elə ki, tənqidi fikir söyləmək məqamı gəlmiş, həyəcanlanır, var qüvvəmlə səy edirəm ki, durub tənqidi mülahizələrimi bəyan edən, ancaq, – ancaq nə? – ruhi həyatımdakı ziddiyyətlər imkan verirmi ki!... Biri deyir: – dur ayağa Qeybali, dur faydalı tənqidi fikirlərini bəyan elə, özünə məxsus səmimiyyətlə nöqsanları göstər, kəsirlərin aradan qaldırılması yolların aydınlaşdır, qoy sənəm də ümumi işə bir köməyin dəysin, dur, məqamıdır! O biri deyir: – otur yerində Qeybali, cirtqoz olma, ağır otur, batman gəl, yuyulmamış çömçə kimi özünü ortalığa atma, otur yerində, ağzını qıfilla!

Otururam yerimdə və ağzımı qıfıllayıram.

Başağrısı da olsa bir dəfə bir iclasda belə bir əhvalat oldu: hamının yaxşı tanıdığı, mütəbər sandığı iki istedadlı ziyalı düşdülər bir-birinin üstünə, nə düşdülər...

Elə buradaca mən xəyalımda – mənə elə gəlir ki, – çox parlaq və qəzəbli bir nitq hazırladım və dərhal yenə xəyalda söz alıb

kürsüyə çıxdım və üzümü bir-birinin paxıllığını çökən mötəbər şəxslərə tutub dedim: «Ey mənim öziz vətəndaşlarım, ey nadir şəxsiyyətlər! Bir deyin görək, nə vaxta qədər bir-birinizin ayağından çəkəcəksiniz, nə vaxta qədər bir-birinizin ətinə yeyib, qanını içəcəksiniz? Axı belə olmaz, belə vətəndaşlıq olmaz, belə ziyalılıq olmaz, belə insanlıq olmaz! Məgər siz eyni vətəndə yaşamırsınız, eyni bir havada nəfəs almırsınız? Bəs niyə bir-biriniz üçün bu gözəl havanı zəhərləyirsiniz? Bu geniş, gözəl ölkə niyə sizə darlıq edir? Eyni bir məslək adamı, eyni bir yolun yolçusu deyilsiniz? Bəlkə, mən səhv edirəm...Bəs bu ümumi el yolunda yəşəyən bir-birinizin ayağı altında quyu qazırırsınız, niyə biriniz yüksəldəndə, irəli gedəndə, o birinin kefi pozulur? Məgər siz bir ananın övladları deyilsiniz? Niyə bu ananın halal südünlü bir-birinizə haram edirsiniz? Siz mənə elə bir ağıllı, bacarıqlı vətəndaş göstərin ki, desinlər – bu cəmiyyət üçün artıqdır. Axı siz özünüzdə də votən üçün faydalı adamlar, mütəxəssislərsiniz... Siz mənə elə bir iki istedadlı adam göstərin ki, onların bir o birini əvəz edə bilsin. Hansı axmaq deyər ki, iki yaxşı dilçidən biri artıqdır. Hansı sarşaq düşünə bilər ki, beş nəfər yaxşı bəstəkardan biri artıqdır. Bir yerdə ki, yaxşı rəssamın – yaxşı rəssamı, yaxşı mühəndisin – yaxşı mühəndisi, yaxşı tarixçinin – yaxşı tarixçisi, yaxşı rejissorun – yaxşı rejissoru və i.a... gözüz götürməyə, – daha bunun yaxşılığı harada qaldı!? Əzizlərim! Biz görək bir-birimizi burunlamayacaq, bir-birimizin ayağından çəkməyək, bir-birimizi çıxılmaz uçurumlara salmayacaq, çünki...

Elə elimi sədrə tərəf yuxarı qaldırıb söz almaq istəyirdim ki, söz almaq istəyirdim ki, bu nitqimi irad edim, yenə daxili mübarizə başladı:

– Belə səmimi çıxışların düşər-düşməzi olar ha, Qeybali! Bir də görürsən nədanın biri durdu söz aldı, sənə vəzndə yüngül töhmətdə ağır elə bir böhtan atdı ki, gözlərin qaldı bərələ-bərələ. Lap elə indicə bir-birini pisləyənlər də düşə bilərlər sənə üstünə. Otur yerində!

– Cəsarətin olsun, Qeybali, qalx ayağa sözünü de, meşşanlara, nədanlara fikir vermə, dur ayağa kişi kimi!..

– Otur yerinə, ay avam, sədədil, ağrımaz başına duz bağlama!

Beləliklə, «dur ayağa», «otur yerində», «dur ayağa», «otur yerində», «...» daxildən ən çox eşitdiyim sözlər bunlar olur...»

Hələ bu harasıdır! İclasdan sonra da, bəyəm bu daxili mübarizə qurtarı? Xeyir a?

– Görək danışaydın, Qeybali!

– Danışmaq olardı...ancaq dedim birdən məni düz başa düşməzlər, səmimiyyətimə inanmazlar, di gəl...

– Əksinə hamının ürəyindən olacaqdır.

– Elədir, hamının ürəyindən olacaqdır...Dayan, bir sözümlə necə qurtaracağdım? Hə, belə: «Çünki», sözümdən sonra bu sözləri də əlavə etməliyəm: ... Çünki quyu qazmaq elə pis bir əməldir ki, bu quyuya hər kəsdən əvvəl quyu qazanın özü düşür. Bir-birini burunlamaq elə murdar əməldir ki, nəticədə hər kəsdən əvvəl öz gəsinəni burunlayanın öz burnu əzilir. Bir-birinin ayağından çəkmək elə murdar əməldir ki, nəticədə hər kəsdən əvvəl öz gəsinin ayağından çəkən özünün sol və ya sağ ayağını itirir... – əla, gözəl sözlərdir...

– «Gözəl sözlərdin», «Gözəl sözlərdin...» kimi deyirsən bu sözləri yolun ortasında, ay sarşaq xəyalpərvər! Yavaş, qabaqdan məşin gəlir. Odur e! İclasda bir-birini pisləyənlər, bir məşında, yan-yana deyə-gülə haraya işə gedirlər...

– Yaxşı ki, danışmamışam...

Belə-belə tərəddüdlərin nəticəsidir ki, bu yaşa çatmışam bir dəfə də olsun iclaslarda söz alıb danışmaq şərəfi mənə nəşib olmayıb. Yenə bu səbəbdəndir ki, məni heç kəs olduğum kimi tanımır. Bu da çox təbiidir ki, heç bir yerdə danışmaya-danışmaya kim biləcəkdir ki, sonin qabında nə var? Görək danışsan ki, sənə tanışınlar, qabiliyyətinə bələd olsunlar, yoxsa ağzına su alıb oturursan, bu olmadı ki, ... bəs dil, ağız, səs telləri... təbiət onları insana nə üçün verib, lazımda xoruldamayacaq, düz demirmə?

Danışmaq lazımdır, söz yox ki, lazımdır. Bir çox mütəfəkkirlərin təsdiq etdiyi kimi danışmaq özü də işdir, hərəkətdir, fəaliyyətdir, faydalı təşəbbüsdür. Təzə bir sözün oldu görək danışsan. Bu sözü deyəndə mən hər yerdə lazım oldu-olmadı uzun-uzadı çərəncilik edib caamatın qiymətli vaxtını alan naqqalları nəzərdə tutmuram, mən fəqət onu demək istəyirəm ki, ağıla batan təzə, təravətli sözün olsa, danışmağın məsləhətdir, yox əgər təzə sözün yoxsa köhnə palamın içini söküb-tökməyə ehtiyac yoxdur. Mənim faciəm ondadır ki, yuxarıda ərz etdiyim kimi vacib məsələlər haqqında da danışmaq iqtidarından yoxsulam. Məsələn: bir nəfər yarımda ağ bir yalan danışanda cəsarətim çatmır ki, deyəm ay qar-

daş, niyə yalan danışırsan? Yalançı qıp-qırmızı üzümə deyir ki, qatıq qaradır, susuram. Yalana, yalançıya dərin nifrət bəslədiyim halda bütün yalanlara və yalançılara dözülməz bir laqeydlik göstərirdim. Bir tərəfdən öz-özlüyümdə belə bir ağıllı mühakimə yürüdürem ki, yalançıdan sənə ziyan toxunsa da görək prinsipi öldөн verməyəsən, görək mirdlik göstərsən, atalar demişkən: «görək yalançıni mənzilinə qəder qovasan», tərki-silah edəsən. İkinci tərəfdən etiraf edirəm ki, yalançı görəndə məndə dərhal özünü qoruma hissi oyanır və bütün başqa hissələrim qalib gəlir, daxildən gələn bir səs mənə deyir:

– Əhəmiyyət vermə, qoy yalanlarını deyib, rədd olub getsin, bu mərdimə-zarın yalanlarını üzünə çirpsən gedib sənin haqqında da olmazın yalanlar uydura bilər.

Bilirəm ki, bu yaxşı xasiyyət, yaxşı sifət deyil, amma nə edim ki, istər-istəməz belə hərəkət edirəm. Nə gizlədim, yalançılardan zəhləm getdiyi halda, elə vaxtlar olur ki, mən özüm də özümü qorumaq məqsədilə hərdən bir yalan qırıldadırəm. – Hətta öz-özümü də xəyalımda uydurduğum xəyallarla aldatdığım vaxtlar az olmur.

Qeybətqıran da mənim nəzərimdə çox alçaq məxlükdür. Elə sözün özündən də aydın görünür ki, bu mərdiməzar nəyi isə qırır. Nəyi qırır? Nəyi qıracaq, təmiz adamlar arasında plan səmimi münasibəti; ata ilə oğul, qardaşla-qardaş, dost ilə dost, ər ilə arvad, sevon ilə sevilən və s. arasında olan yaxşı münasibəti... Yalançı kimi qeybətqıranı da görməyə gözüüm yoxdur. Bir nəfər yanımda özgenim qeybətini edəndə, bir tərəfdən fikirləşirəm ki, nə yeridir dürib bunun ağzının üstündən hökməm bir sille vurasan, ağzi dol-sun qan ilə!...Hətta yumruğumu da hazırlayıram ki, vuram... yenə daxil bir qüvvə qolumu tutur, hirsimi soyudur, əlim düşür yanıma, başlayıram yavaş-yavaş qəzəbimi udmağa. Qeybətqıran yumşaldığımi görüb daha da yaxşılaşır, boş damarımdan tutur, yaxından tanıdığım, ən yaxşı, ictimai faydalı adamlar haqqında olmazın yalanları, sayıqlamaları uydurur, mən bədbəxti isə lal-lul ba-xıram qeybətqıranın üzünə və özümü elə aparıram ki, guya onun cəfəngiyatına məmnuniyyətlə qulaq asıram, halbuki, hökmümdə olsa, elə oradaca onu dar ağacından asaram, ancaq nacinsi dar ağacından asmaq əvəzinə, qulağımdan asıram... Elə mənim kimi cəsə-rətsiz, boşdamar adamların ucbatındandır ki, qeybətqıranların sayı artır da... Qeybətqıran köpək oğluna «bəli, bəli» – deyən olmasa, gedib kimə danışacaq? Qeybətqıran deyəndə ki, İskənderin

buynuzu var, sən də qulaqlarını sallayıb sussan, olbətə ki, belələrinin sayı artacaq...

Şərəfli dostlarım! Məktubumda belə sət sət sözlər işlətdiyimə görə məni bağışlayın, bilmirsiniz bu qeybətqıranlar mənim sinəmə necə dağ çəkiblər... Dad intriqtanın və demaqoqın əlindən, həyat təcrübəmə əsaslanıb mən qətiyyətlə belə bir nəticəyə gəlmişəm ki, yalançı, qeybətqıran, intriqtan və demaqoq – bu mənfur sifətlərin dördü də ekiz doğlumdur. Ancaq intriqtanla demaqoq mənim nəzərimdə daha qorxunc bədheybətlərdir. Heç şübhə yeri yoxdur ki, əgər həqiqət, düzlük, doğruluq dəqiqədə on min kilometr qədər yol gedən bir qatar olsa da, bu qatarda birçə nəfər intriqtan və ya demaqoq olsa, o qatar beş saatlıq yolunu beş ildə ötüb keçə bilməz, mütləq yolda bir yox, bir neçə qəzaya uğraya bilər, bir yox, bir neçə müsibət baş verə bilər.

Oturub təkbaşına fikirləşəndə belə bir nəticəyə gəlirəm ki, intriqtanlara və demaqoqlara hər yerdə geniş və kütləvi mübarizə cəbhəsi açmaq lazımdır və belə bir amansız mübarizənin başında da məmnuniyyətlə mən özüm durmaq istərdim.

Təəssüf ki, bu qərar da mənim başımda sadəcə nəzəri bir mülahizə, cazibəli bir xəyal olaraq qalır. Əməldə isə intriqtanlar və demaqoqlara mübarizədə mən çox acizəm, çox... Təsəvvür edin ki, bu vaxta qədər nə bir nəfər demaqoq, nə də bir intriqtan susdurub yerində oturma bilməmişəm. Hətta çox hallarda bu canavarlara güzəştə də getmişəm, onların nalayiq əməllərini görə-görə özümü görməməzliyə vurmuşam.

Bir tərəfdən öz-özümü dənlayıb deyirəm ki, niyə belə edirsən Qeybali, niyə belə təhlükəli adamlara güzəştə gedirsən? O biri tərəfdən də yenə öz-özümə deyirəm ki, məgər intriqtan və ya demaqoq normal adamdır ki, onlara nəsihət edib düz yola dəvət edəsən? Intriqan və demaqoq zahirdə adama oxşasalar da, adam deyillər, bəli adam deyillər. Demaqoq; yeni utanmaz, həyasız. Şərqi; yəni üzündə abır-həyası olmayan əcaib bir vücud; utanmaq, qı-zarmaq nə olduğunu bilməyən qərribə bir məxlük; oturduğum yerdə, günün günorta çaği gəlib sənə ağzına gələnə deyənlər həzər:

Bəzilərinin nöqtəyi-nəzərinə intriqtanın bir əsas sifəti var, o da mənsəbpərəstlikdir. Mən bu mülahizə ilə şərək olub bilmərəm. Intriqanın sifətləri saysız-hesabsızdır: Intriqanın bir sifəti mənsəbpərəstlik, bir sifəti şöhrətpərəstlik, bir sifəti mənəm-mənməlik, bir sifəti paxıllıq, biri kinli, bir sifəti kəmfürsətlik, bir sifəti in-

tiqamçı, bir sifoti araqarışdıran, fitnəkar... saymaqla qurtaran deyil. İntriqan; yəni saman altından su yeridən; yəni dovşanı araba ilə tutan; yəni adi gözle görünməyən cin, acınna; yəni yəcuc-məcuc nəslindən qalan adamxor; ləyaqətli adamların qərimi; yəni adamyeyən; yəni ilan-koramal, qulağına qurğuşun...

İndi özünü dəyin bu sifotlərə malik olanları əsl insan saymaq olarmı? Keçənlərdə demislər ki, bəşər soxulcandan kərtəngələyə, kərtəngələdən də meymuna və meymundan da insana doğru bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu qeybət qıranlar da, yalançılar da – bunlar hər nədirsə, insan deyillər, soxulcanla meymun arasında olan bir növ əcaib canlılardır. Çox ehtimal ki, kərtənkələ cinşindəndirlər. Qabaqlar deyərdir ki, «lənet şeytana», indi də çoxları deyir «lənet şeytana», mənə qalırsa bu lənəti «lənet demaqaq», «lənet intriqana» sözləri ilə əvəz etmək məqsədəuyğun olardı. Məlumdur ki, şeytan mövhumu bir anlayışdır, kimdir bu vaxta qədər şeytani görün? Heç kəs! Amma intriqanı, demaqaqu görməyən varmı? Bir də görürsən budur demaqaq gəldi, gözlerini bərəltədi sənə üstünə, ağzını əydi, sənini ucaltdı, bir-birinin dalınca haqsız tələblərini irəli sürdü. Hünərin var bu haqsız iddiaların bircəsinə rədd elə, ikicə gün çəkmir ki, bir də görürsən azı orf idarədən komissiya gəldi, demaqaq səndən on-on beş yerə şikayət yazmış imiş. Bəli, demaqaq olub ayıq-sayıq, sən olmusan sayıqlığını itirən. İndi, gəl bunun yalan, böhtan olduğunu sübut elə: əlbəttə, əvvəl-axır sübut etməyinə sübut edirsən, ancaq haqq yerini tapana qədər səninki də mənə deyir, yeddi-səkkiz ay işdən avara olursan, qan qaralır, qırmızı kürociklərin sayı azalır, əsəb pozulur... Hə, deməli ilin bir neçə ayı getdi demaqaqon böhtanlarını heçə çıxarmaq səyinə, – vacib işlər də yan-yana tökülib qaldı...

Demaqaqlardan çox intriqanlar vaxt alır, ikincilər birincilərdən daha təhlükəlidirlər – desəm səhv etməyərəm. Ekiz doğulsalar da hərəkət və rəftarları, daha dəqiq desək ev yixmaq üsulları etibarlı ilə fərqlənirlər. Demaqaq çox ucadan danışır, tez-tez, qramafon kimi sözünün dalını kəsmir, sözlərini pauzasız, pulemyot gülləsi kimi yağdırır, sənə söz deməyə, ağzını açmağa macal vermir. İntriqan isə pəsdən, asta-asta, az qala piçı-piçı ilə danışır. Demaqaq zahirdə nə qədər çılgın, coşğundursa, intriqan bir o qədər sakit, mülayimdir. Demaqaq sənə hücum etdiyi zaman, yuxarıda öz etdiyim kimi, gözələrini bərəltir, ağzını cəhənglərinə qədər geniş açır və əyir; intriqantın isə tərsinə, gözləri hiyləgər-hiyləgər gü-

lür. İntriqan çox nadir hallarda ağzını açır, çox zaman, hələlik, dodaqların büzməyə çalışır, güləndə də adətən ağzi büzülü olur. Demaqaq hirsələndə ağzi köpüklərin və çirkli desmalını çıxarıb tez-tez cəhənglərinə coşub-daşan köpükləri silir. İntriqan isə hirsələndə tez-tez sinəsini arıtlayır və tez-tez bəlgəmini udur. Demaqaq özündən çıxıb, sənə də özündən çıxarıb, intriqan isə əksinə sənə hədsiz mehribanlıq göstərir, özünü ram etməyə çalışır. Demaqaq sənə əsəbiləşdirib cin atına mindirir, intriqan isə dovşanı araba ilə tutur. Demaqaq orizələri və ya anonimkaları – özü yazır intriqan isə özgəsinə yazdırır. Demaqaq qıp-qırmızı və utanmadan, məsələn, sənənin üzünə durub deyir ki, sənəni ifşa etmək lazımdır. İntriqan isə əksinə sənə deyir ki, sən çox gözəl adamsan, sənənlə dost olmaq mənim üçün şəərəfdir. Demaqaq sənə görəndə danışdırmır, küsü saxlayır (çünki, bilir ki, sən artıq onu tanımsan), intriqanın isə sənə çirkən işlərə cəlb etmək səyi baş tutsa da, ona nifrət etdiyini bilsə də, yəni sənə görəndə gülür, əl verir, kefini soruşur (o bu mehribanlığı buna görə edir ki, sənə pis işlərə cəlb etmək səyini başqalarına danışmayasan). Belə hallarda sən də görək ehtiyatlı olasan və unutmayasən ki, əgər fürsət tapsa intriqan sənənin başını toyuq başı kimi kəsməyə hazırdır.

Nə başını ağrıdım, bir demaqaq bir idarənin altı yüz nəfər işçisini il-on iki ay işdən avara etməyə qabildirsə, bir intriqan da bir respublikanın işini on iki ay geri salmağa müqəddirdir. Sən bunlardakı qüdrətə bax!

İndi özünü dəyin, əziz dostlar, mənim kimi iki tirəli zəif bir adam bu nəhəng həşəratla necə mübarizə aparırsın? İşin həqiqətini bilmək istəsəniz inanın ki, əgər mən əhəmlərdə ağlıma gələn yaxşı fikirləri, yaxşı niyyətlə durub danışmağa təərəddüd etməmişəm, bu ancaq demaqaqların şəridindən və intriqanların hiyləsindən özümü qorumaq üçün olmuşdur, yoxsa kim istəməz ki, faydalı fikrini bəyan etməsin? Ay kişilər, eşidəndə ki, başqa bir qitədə, bir şəhərdə sui-qəsd olub mən burada özümü itirən kimi oluram, niyə? Demaqaqon və intriqantın qorxusundan. Demaqaqa nə var ki, məsləki yox, əqidəsi yox, bir də gördün götürüb yazdı ki, filan qitədə baş verən sui-qəsdə Qeybəlının da əli var, di gəl sübut elə ki, mən başqa qitənin adamiyam.

Belə nacinslərin başqa bir xasiyyəti də var: öz adlarını başqalarına vermək, haqq söz danışanı demaqaq adlandırmaq, həqiqəti müdafiə edənlərə intriqant adını vermək. İndi gəl təmiz adamlar

la doladuzları, haqq sevnörlörlə haqq öznörləri ayır görüm, necə ayırırsan...

Odur ki, qardaş, ilan vuran çatıdan qorxan kimi mən də belölərindən qorxuram. Bunlar mənə o qədər qorxudublar ki, lazım olmayan yerdə də vahimə hissi mənə bürüyür.

Bu idarəyə işim düşəndə, müdirin yanına getməyə, dörd-dilimi deməyə cəsarətim çatmır. Hələ katibənin yanına çatmamış öz-özümədən xoşlanıram. Qəbul otağını elə ehtiyatla açam ki, katibəni də şübhəyə salıram. Müdirin hüsurunda özümü günahkar, çox günahkar bir adam yerində hiss edirəm, sanki mənə istintaqa götürüblər, huşum dağılır, nə deyəcəyimi, nə üçün gəldiyimi də yaddan çıxarıram.

Mən çox yaxşı bilirəm ki, bütün idarələr, müəssisələr əhaliyə xidmət üçündür və idarələrdə işləyənlərin hamısını ona görə məaş verirlər ki, camaata xidmət etsinlər; onu da bilirəm ki, bütün idarələrdə vəzifə tutanları seçən, intixab edən, onlara səs verən əhəlidir, mən də əhalinin bir nəfəriyəm, bilirəm ki, vəzifə sahibi kim olursa-olsun xalqın xidmətçisidir, demək mənim də ixtiyarım var ki, başqaları kimi istədiyim idarəyə gedib cəsarətlə dördimi deyim, tələblərimi irəli sürəm. Bununla belə hara gedirəmsə, mənə elə gəlir ki, haradansa bir deməqoq çıxıb mənə taqsırlandıraq, təhqir edəcək.

Bəli, dostlar, lazım olmayan yerdə də xəflənmə hissi mənə bürüyür. Həmişə daxıldan belə bir səs gəlir: nədən qorxursan, ay ağciyər? Tez o biri səs ona guya cavab verir: ehtiyat yaxşı şeydir, Qeybət, özündən çıxma! Çox torəddüdü olmuşam, çox...

Ləyaqətli dostlarımı! Sonra yazırsınız ki, guya mən yersiz tərifə imkan yaradıram. Elə deyil dostlar, ümumiyyətlə götürdükdə təncə haqqında olduğu kimi tərif haqqında da mənim ağlabatan fikirlərim var: bir var yerində tərif, bir də var peşin, yəni qabaqcadan tərif. Məsələn, qabaqcıl fəhlə, kolxozçu əmək rəşadətli ilə, yaxşı həkim yeni müalicə üsulları ilə, yaxşı alim qərribə ixtirası ilə, yaxşı müəllim zəngin biliyi ilə diqqətlə yayıq tərbiyə üsulları ilə, yaxşı moralist əxlaqi görüşləri ilə, yazıçı, bəstəkar, rəssam, heykəltəraş yüksək tərbiyəvi əhəmiyyəti olan əsl sənət əsərləri ilə ümumən rəğbətini, tərifini qazanırsa, bu yerində tərifdir. Bir də var hələ heç bir mühüm xidməti və ləyaqəti olmayan adama tərif gücü ilə şöhrət qazandırmaq, bu olur peşin, yaxud məqsədə görə tərif, əvvəlcədən hazırlanmış tərif. Mən yaxşı bilirəm ki, peşin tə-

rif cəmiyyət üçün də, şəxsiyyət üçün də ziyanlıdır; ziyanlıdır ona görə ki, hələ heç bir xidmət, ləyaqət göstərməyən adamı peşiman olaraq tərifləsən minər boynuna, deyər: burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə, olar özündən müştəbəh. Ləyaqətsiz adamı bir neçə dəfə, bir neçə adam tərifləsə onu yaxından tanımayanlar nə bilsin ki, bu tərif saxtadır.

Məddahların yersiz tərifinə inanıb bir də görürsən ki, axmağın birini qaldırıb qoydular layiq olmadığı bir işin başına, bəs noticəsi nə olar? Hə, əsl məsələ də bundadır.

Nəticəsi bu olar ki, yersiz tərif gücünə şöhrət qazananlar, məsələn, səhnəyə yol tapsalar həyatın güzgüsü olan səhnə döndüb olar Quba meydanı: müəllimiyə yol tapsalar, məktəb, təlim-tərbiyə işi döndüb olar alver bazarı, yazıçılığa yol tapsalar bədii yarıdıcılıq işi olar dərviş mərəkəsi: heykəltəraşlığa yol tapsalar, heykəllər adəmdən başqa hər şeyə oxşar: memarlığa yol tapsalar küçə ilə gedən yerdə bir də görürsən ki, uca binaların artırması üçün töküldü başına: elmə yol tapsalar, elm döndüb olar elmi – mimiya və ya elmi – simaya...və habelə... Əlbəttə, belə şeylər ola bilər və görək olmasın, mən elə-belə sözgəlişi deyirəm...

Dostlar! Bu sözlərimə görə elə güman etməyin ki, guya mən sadəcə deyingənlik edirəm, aciz bir şikayətçiyəm, belə deyil. Ümumiyyətlə, mən ömrüm boyu heç nədən və heç kəsədən şikayətlənməmişəm. Evimi yanblar, cibimi kəşiblər, nəhaqdan təhqir ediblər, bir kəlmə də dinib-danışmamışam, həmişə təleyimin hökmü ilə barışmışam, razılaşmışam.

Deyə bilərsiniz ki, bu necə fəlsəfədir? Səni təhqir edirlər, incidirlər, sənə susur, «tələyin hökmü ilə barışsın», yoxsa İsa dəlisən, nəsən ki, bu üzündən vururlar, o birini tutursan? Bəs haqsız yerində oturtmaq, ona həddini, hüdudunu bildirmək lazım deyil?

Lazımdır, bilirəm lazımdır, necə ki, bilmirəm. Ancaq bunu deyən axı mənim ruhumun bir hissəsidir, o biri hissəsindən sorusun görün nə deyir.

Deyir: mənim belələrinə yazığım gəlir, deyir ilana da yazığım gəlir, qurbəgaya da, milçəyə də yazığım gəlir, hürümçəyə də, qurda da yazığım gəlir, quzuya da, tülküyə də yazığım gəlir, toyuğa da, oğruya da yazığım gəlir, doğruya da, rüsvəxtora da yazığım gəlir, rüsvəxtverəndə də...deyir tütalim ki, toyuğu müdafiə elədim, bəs tülkü acından ölsün? Tülküdən ki, quzunu qorudum, bəs qurd

nə yesin? Yəqin elə bu müləhizələrə görə mən nəinki təkcə insanpərvər, həm də heyvanpərəst olmuşam. Heyvanpərəst olmuşam bu mənada ki, məsələn, bu yaxınlarda mənə gəlmiş dedilər ki, səndən bir iki məsləhət almaq istəyirik: Bir müəllim tələbəsinə rüşvət alıb, dedim eybi yoxdur gedin o müəllimi yenidən tərbiyə edin, sonra dedilər bir inzibatçı oğrular, caniləri əlatından müdafiə edir, dedim eybi yoxdur, gedin onu yenidən tərbiyə edin və ya vəzifəsini dəyişin, başqa bir qulluğa təyin edin, sonra dedilər bir nəfər kolxozun əmlakını çapıb talayır, dedim eybi yoxdur, gedin onu yenidən tərbiyə edin, vəzifəsini dəyişin. Sonra gəlmiş dedilər ki, bir nəfər elmi işçi on sakkiz ildir maaş alır, heç bir məhsul vermir, dedim eybi yoxdur, gedin onu yenidən tərbiyə edin, ona ikillik elmi məzuniyyət verin maaşını vermək şərtlə gedib özü üçün gözəsin doktorluq dissertasiyası yazsın... Çox ürəyi yumşaq olmuşam, çox...

İnanın ki, mən həddindən ziyadə incə, zərif adamam. İctimai ünsiyyət, rəftar məsələsində də son dərəcə zəriflik, nəzakət tərəfdarıyam. Mən çalışıram ki, hərəkətlərim, danışığım, rəftarım ilə adamlarda xoş təsir oyada bilim, həmçinin istəyirəm ki, başqaları da mənimlə beləcə incə rəftar etsinlər. Arzum budur ki, həmiyə münasibətimdə həssas, diqqətli, nəzakətli olduğum, kimi, başqaları da mənə beləcə həssas olsunlar, mənim də izzəti nəfisi-mə toxunan olmasın. Elə bu məqsədə görə də, mən bəzi adamlardan qaba rəftar görəndə susuram, heç nə demirəm, özümü elə tuturam ki, ağır sözü mənə yox, daşa, divara deyirlər.

Başağrısı da olsa yenə bağışlayın, bir neçə ay bundan qabaq işdən çıxıb, yorğun-argın, başaşağı gedirdim evə, bir də gördüm yolun ortasında bir qadın durub diqqət və şəfqətlə mənə baxıb gülmüşdür. Baxıb gördüm vaxtilə orta məktəbdə bir sinifdə oxuduğumuz Qərənfil. 20 il onları bir-birimizi görməmişdik. Bu görüş hər ikimizə çox yaxşı təsir bağışladı, evdən, uşaqlardan, işdən söhbət edə-ədə yolu bir qədər bərabər getdik. Sonra da mən onun ərinə, uşaqlarına, o da mənim arvadıma və uşaqlarıma salam göndərüb ayrıldıq. Elə Qərənfiləndən təzəcə ayrılmışdım ki, haranın işi bir alimə rast gəldim. Mənə nə desə yaxşıdır?

– Əhsən zövqünə, Qeybali!

İndi bu adama nə deyəsən? Deyəsən ay geridə qalmış, müasirləndi iki yüz il uzaq düşmüş qalıq, ay nadan, ay ilan, ay əqrəb, tısqığa, dozanqurdu, körtənkələ sənə alim deyənün ataba-ataı...

İnsan insan ilə yol getməsin, söhbət eləməsin boş neylosin, ayı ilə, donuz ilə, yol getsin, it ilə söhbət eləsin? Nə vaxt adam olucaqsan, ay qəlbi qara nadürüst... Belə deyəsən necə deyəsən, demiyəsən, necə demiyəsən?!...

Odur ki, qardaş, nəinki küçədə-bazarda tanış bir adam görəndə qaçıram. Trolleybusda, avtobusda tanış bir arvad görəndə yolunu azdırıb tez birinci dayanacaqda düşüb ökilirəm...

Sonra yazırsınız ki, mən öz üzərimdə çalışmıram, biliyimi, ixtisasımı artırımıram, vaxtımı boş keçirirəm, tay-üşdan geri qalıram. Bu da doğrudur, ancaq səbəbsiz də deyil axı!

Mən də sizin kimi çox yaxşı başa düşürəm ki, osrimizin tələbləri çox böyükdür, zamanəmiz birtərəfli yox, hərtərəfli və çoxtərəfli inkişaf etmiş adam tələb edir. Lap ilk günlük yaşlarımdan mənə belə bir adam olmaq, keçmişdən, tarixdən və zamanənin bütün əlamətdar hadisələrindən, bütün əmlərdən, fəlsəfələrdən, incəsənətlərdən və s. az-çox xəbərdar olan bir adam olmaq, zehni və fiziki cəhətdən ahəngdar inkişaf etmiş adam olmaq arzusunda idim. Təəssüf ki, belə olmadı, çoxtərəfli adam olmaq əvəzində bir də gördüm ki, çoxruhlu mütərəddid adam olmuşam. Deyə bilərsiniz ki, olma da, çoxruhlu adam! Necə düşünürsənsə eləcə də hərəkət elə də! Əl-qolunu tutan yoxdur ki?

Var, əzizlərim, var. Məsələn, mən bilirdim ki, vaxt qızıldır, mən görərkim günlərimi, saatları, hətta dəqiqələrimi belə, elə böylə ki, ömrümün bir saniyəsi də hədəf getməsin, mənasız işlərə sərf olunmasın, oxumağa, öyrənməyə, ixtisasımı artırmağa, müasirlərimlə əyaqlaşmağa, elm, incəsənətin yeni nailiyyətləri ilə, siyasət ələmində baş verən mühüm yeniliklərlə ümumi şəkildə də olsa tanış olmağa vaxt qalsın.

Axı görərkim cəmiyyətin surəti ilə əyaqlaşma biləsən ki, ona da bir xeyrin dəymiş olsun, yoxsa hamıdan daldə qilib sürünməyin kimo nə xeyri? Dar görüşlü, məhdud, yarımçıq adamın kimo nə xeyri?

Bax, vaxt haqqında mən beləcə realistcəsinə düşüncəm «vaxt qızıldır» – aforizminin mənasını beləcə dərinəndə dərk edirdim.

Lakin düşündüyüm kimi hərəkət edə bilərəmmi? Əsla. İlin 180 gecəsinə qonaq gedirəm və əvəz-əvəz olsun deyə 180 gecəsinə də qonaq qəbul edirəm.

Deyə bilərsiniz ki, gecələri mümkün edə bilmirsinizsə, heç olmasa iş arasında, yaxud işdən sonrakı saatlarda oxu, öyrən. Desəm

ki, gündüzlər də işdən sonrakı saatların çoxu gedir qonaq getmək, qonaq qəbul etmək üçün, bazarlığa yenə inanmayacaqsınız. Deməli, ilin bütün gecələri və gündüzləri belə getdi; indi gələk iş saatlarına. Səhər durub yorğun-argın gəlirsən işə, vozifə başına, istəyirsən başını aşağı salıb işləyəsən, qulluq işini vicdanla yerinə yetirəsən ki, aldığıın maaş da halal olsun, elə bu zaman ötən ziyafətlərdəki dost-aşna yığılır başına, başlayırlar söhbətə:

- Salavat, Mütəllibin şərifinə verilən banket necə keçdi?
 - Bir o qədər də yaxşı keçmədi.
 - Niyə elə deyirsən, Mehmanov?
- Bəli, qəzəlxanlar demişkən:

İlahi keçən gecəni ömrümə hesab eylə
Ki, hər daqiqəsi yüz min ilə bərabər idi...

Heyvan yediyini gövşədiyi kimi söhbət həsr olunur keçən ziyafətlərin geniş müzakirəsinə, təhlil və tədqiqinə, kim özünü necə apardı, kim oynadı, kim oynamadı, kim yaxşı sağlıq dedi, kim yaxşı «əlavə» elədi?

Elə bilirsiniz ki, mənim bu işlərdən xoşum gəlir? Xeyir a, lap zəhləm gedir. O gün olmur ki, öz-özümü danlayıb demirəm: – Qeybali, ay Qeybali, ayıl! Əl çək bu lüzumsuz öyləncələrdən, başın pas atıb getdi, üstəlik abrin da getdi. Heç olmasa azalt, adam bu avara günlərin sayını. Yoxsa belə olmas ki, həftə səkkiz, mən doqquz qonaqlıq... Belə olmaz qardaş, sal ixtisara. Əgər ixtisara sala bilsən ildə sən azı 180 gecə qazanarsan, öyrənərsən, ixtisasını artırarsan, kinoya, teatra, konsertə verərsən, dünya işlərindən az-çox xəbərin olar.

Mən tək bir adamdan ibarət olsaydım, əlbəttə özümün bu gözəl məsləhətlərimə əməl edərdim. Belə arifanə bir mühakimə yürütdüyüm halda, bir də görürsən dəyişib başqa bir adam oldum:

– Yox, Qeybali, nəbədə belə məsləhətlərə əməl edəsən, heç nəyi ixtisara salmaq lazım deyil, dost-aşnadan fərqlənmək, adət-ənənənin, – istər təzəsi olsun, istər köhnəsi, – ziddinə getmək olmaz. Deyir, girdin bir şəhərə, gördün hamı gözü qırıqdır, sən də ol gözü qırıq; belə işlərdə ictimai rəy məsələsi var axı... Getməzsən, qonaqlıqlara, deyərler.

Adama yovuşan deyil, xəsisdir, fərdiyyəçidir, filandır...

Daxili mübarizə qızıdır:

– Axmaq fəlsəfədir, beş-on avaranın rəyi ictimai rəy sayıla bilməz. Gözü-qırıqlardan yox, cəmiyyətin qabaqcıl üzvlərindən nümunə götürmək lazımdır.

– Qulaq vermə, Qeybali, tez ol rəisin şərifinə təşkil edilmiş ziyafət başlayıb, tez ol özünü yetir, ləngimə; getməzsən deyər məni saymadı...

Bələliklə, istər-istəməz, bir vaxt gözümlə açıb görürəm ki, ziyafətdəyəm, sağlıqlara «əlavə» ediorəm.

– Əcəb ixtisasını artırdın, əcəb, mədəni səviyyəni yüksəltidin, Qeybali!

İndi gəl başa düş görüm sənə ağıllı məsləhətlər verən kimdir, sən kim sən?

– Ləyaqətli dostlar! Hər ikiniz həkimsiniz, deməliyəm ki, mənə də xəstəliyi əmələ gəlib, maddələr mübadiləsi xeyli pozulmuşdur, deyiorəm ki, bəlkə, mənədəki bu ikitirəliyi doğuran elə bu maddə xəstəliyidir, bioloji-fizioloji səbəblərdir? Yadımdadır, bir məktubunuzda siz mənə yaxşı məsləhətlər vermişdiniz, tapşırırdınız ki, yemək yeyəndə az-az, qaydası ilə ye, birdən-birə özünü yemək-icməyə toxuma, tədriclə ye; elə ye ki, həmişə gözün yeməyin, xörəyin dalınca qalsın. Rejim gözəl, yeməkdə də, yatmaqda da rejimin olsun, mütləq rejimin olsun, rejimdən çox şey asılıdır, vaxtılı-vaxtında yat, vaxtılı-vaxtında istirahət elə, təmiz havaya çıx, çalış qəbul etdiyən qidalar müxtəlif olsun, hər gün hər şeydən bir az ye.

Yaxşı məsləhətlər idi, cıfayda bu tapşırıqların heç birini yerinə yetirməmişəm. Elə köhnə adətım üzrə bir gün az yeyiorəm, bir gün lap çox yeyiorəm, bir gün də ayılıb görürəm ki, heç nə yeməmişəm. Elə vaxt olur ki, bir oturma bir səbət üzüm yeyiorəm, sonra il boyu üzümə heç meylim olmur və ya görürsən yadımdan çıxıb 11 ay yumurta yeməmişəm, sonra bir ay üzümü tuturam yumurtaya, ye ki yeyərsən, yaxud görürsən bir oturma iki qarpız yedim, ondan sonra qarpızı görməyə gözüm olmur. Təbiidir ki, belə anormal yeməyin nəticəsidir ki, həzm prosesi pozulur...

Öz-özümə deyiorəm: ay Qeybali, deyiblər maddələr mübadiləsi, deməyiblər ki, bir maddə mübadiləsi, sən 11 ay yumurta yeyib bir ay dalbadal yumurta yeyəndə və ya bir neçə qarpızı birdən yeyəndə, daha bu maddələr mübadiləsi olmadı ki, bu oldu yumurta mübadiləsi və ya qarpız mübarizəsi.

Mehriban dostlarım, yeri gəlmişkən istəyiorəm ki, ixtisasımı

döyüşəm, nə məsləhət görürsünüz? Çoxdandır bu fikrə düşmüşəm, ancaq bir qərara gələ bilmirəm, ixtisas seçməkdə çətinlik çəkirəm. Çətinlik bundadır ki, o işlər, o sənətlər ki, mənim qabiliyyətim, istedadım fəvqindədir, onlara həmişə çilgincasına rəğbət göstərirəm. Məsələn, xanəndələrlə, aşıqlara qulaq asanda səsim olmaya-olmaya xəyalımda xanəndəyə, aşığı çevrilir elə zəngülələr vururam, elə zurna çalırəm ki, səsim az qala qitələrlə yayılır. Futbola baxanda xəyalımda elə məhərrəfli futbolist oluram ki, gəl ki görəsən, dalbada topu rəqibin qapısına ötürürəm, halbuki, heç addım yeyin yeriyəndə moni ləhləmək tutur, xəyalımda məşhur şair, dramaturq, dirijor, tar, kamança çalan olduğum vaxtlar da çox olur. Ancaq qoribədir ki, nə bəna, nə mühəndis, nə papaqçı, nə dərzi, nə çilingər, nə traktorçu, nə kombaynçı... Bunlardan heç biri olmaq istəmirəm. Bir də xəyalımda kosmonavt ola bilmirəm. Nədənə mənə elə gəlir ki, kosmosa uçsam sağ-salamat geri qayıda bilmərəm. Bir də öz sənətimdən xoşum gəlir. Qalmışam avara. Yaşşı tutaq ki, ixtisasımdan əl çəkdim, bəs hansı sənətin sahibi olum?!

Əlqərəz, dostlar, mən həm ağıllı sələflərimdən, həm də mütrəqqi müasirlərimdən ayrı düşmüş bir adamam. Demək istəyirəm ki, nə keçmişin yaxşı adət-ənənələrini əxlaqını mənimsəmişəm, nə müasirlərimin təzə əxlaqi keyfiyyətlərindən təsirlənə bilmişəm, nə də xələflərimə yaxşı bir əxlaqi vərdiş yadigar buraxıram. Hər cəhətdən faydasız, bəhərsiz bir adama çevrilmişəm.

Yaxşı ki, hamı mənim kimi deyil, əgər hamı mənim kimi olsaydı, bizim məişətimizdə, şüurumuzda, əxlaqımızda heç bir yenilik, heç bir gözəllik əmələ gələ bilməzdi. Heç sübhəsiz ki, bu xüsusiyyətdə adam təkə bir mənəm, bəlkə də ikinci mənə bənzer biri də var, bilmirəm. Kaş ki, olmayaydı mənim kimi ikinci bir adam!

Yazırsınız ki, eşitdiyimizə görə kimlə oturub-durduğunu bilmirsen, dostla-düşməni ayırd edə bilmirsen, hər yətənə dost deyirsen, səmimi dostlarını unutmusan. Dostluq etdiyin adamlar haqqında heç də yaxşı söz eşitmirik. Görünür, hələ bu vaxta qədər başa düşməmişən ki, dostluq nədir, kimə dost demək olar...

Əzizlərim! Bu tənqidi qeydlərinizdə də həqiqət var. Etiraf edirəm ki, özlərimi mənə dost kimi göstərənlərin çoxu həlləməqəlləm adamlardır. Doğrudur ki, mən də əfəllik göstərib onlara dost demişəm; ancaq bu o demək deyildir ki, mən onların nə qu-

şun yumurtası olduğunu bilmirəm. Sizə söz verirəm ki, imkan daxilində ətrafımı yoxlara.

Ancaq xahiş edirəm mənə «həqiqi dostluğun nə olduğunu başa düşməyən adam» adlandırmayasınız. Bu, çox ədalətsiz bir ittiham olardı. Axı mənim dostluq haqqında gözəl nəzəri fikirlərim də vardır. Bunlardan sərfi-nəzər etmək olarmı? Bəli, nəzəri cəhətdən mən belə hesab edirəm ki, cəmiyyət üçün, xalq üçün, vətən üçün, faydalı olan, can yandıran, diqqətləyici işlər görən bütün vətəndaşların hamısı mənim dostlarımdır. Başa düşürəm ki, bu gözəl insanların xəbəri olsa da olmasa da, mən onları görsəm də görməsəm də, onları özümə dost bilməliyəm və əksinə el üçün, cəmiyyət üçün heç bir xeyrli iş görməyən vəciz həlləməqəlləmlər mənə yaxınlıq göstərsələr də, hətta mənə yaxşılıqları keçsə də, görək onlardan həmişə uzaq olam. Bir həqiqət mənə gün kimi aydındır ki, görək dostlar arasında, yemək-içmək birliyi yox, məqsəd, amal birliyi, gözəl əxlaqi ideyalar birliyi olsun. Belə olmasa məşhur bir təmsildə deyildiyi kimi dostluq dönüb olar «it dostluğu», oraya bir sümük düşəndə...

Görürsünüzmü, mənim dostluq haqqında necə parlaq mülahizələrəm var!

Təəssüf, lənətə gəlmiş ruhi ziddiyyətlərim qoyur ki, bu parlaq nəzəriyyəni həyata keçirirəm! Bütün gözəl niyyətlərimə baxmayaraq bir də götürürəm, hər işdə olduğu kimi, dostluq məsələsində də başağışlanmaz səhvlərə yol vermişəm. Hər rast gələni, insanlıq ləyaqətini yoxlamadan, işindən, əməlinəndən xəbər tutmadan dost hesab edib, minlərcə gözəl vətəndaşlarını özümə yaxınlıq bilmişəm...

Ey əzizlərim, daha nə deyim, elə bil təbii dostunuz Qeybali-ni arası kəsilmədən səhv buraxıb, sonra da səhvlərini etiraf etmək, peşmançılıq əzabı çəkmək üçün yaratmışdır.

Dostcanlı əzizlərim! Başa düşürəm ki, sizin məni tənqid etməsinə tutmaqdan məqsədiniz mənə adam edib, adamlar cərgəsinə qoşmaqdır. Bu, çox böyük qayğıkeşlikdir. Başa düşürəm ki, siz məni yıxmaq yox, qaldırmaq istəyirsiniz. Bu gözəl niyyətinizə görə minnətdaram sizə, hədsiz minnətdaram; inanın ki, mən özüm də elə qaldırmaq tərəfdarıyam. Az qalmışdı tamam yadımdan çıx-sın; yazmışdınız ki, Hatəmin iş məsələsi haqqında sizə məlumat verim. Bildiyiniz kimi Hatəmin xətrini mən dünyalar qədər istəyirəm. Hatəm həm gözəl insandır, həm də fəvqaladə istedad sahibi-dir, buna söz ola bilməz. Mən ikinci bir adam tanıyıram ki, ix-

tisası sahəsində bilikdə, bacarıqda, işə can yandırmaqda Hatəmi əvəz edə bilsin. Hatəm həqiqətən əvəzsiz bir mütəxəssisdır. Özün gənc olasan, özün də bu qədər qabiliyyətli, təcrübəli... Yazırsınız ki, «bəs niyə işə götürülməsinə kömək etməmişən? Məhz Hatəmin layiq olduğu vəzifəyə lotu-bambılının biri olan Zülqədəri rəis işə götürüb, sən də etiraz etməmişən?» Kömək etmək istəyirdim. Mənə qalsaydı dünyasında o vəzifəyə lotu-bambılı Zülqədəri layiq görməzdim. Mən Zülqədəri çoxdan tanıyırdım, bilirdim ki, onda zərər qədər istedad qabiliyyət deyilən şey yoxdur, özü də tənbelin biridir. Ancan iş başqa şəkildə: rəis mənə məsləhət eləyəndə, ilk sözü bu oldu ki, Zülqədər haqqında çox tərif eşitmişdir, layiqaftıdır. Heç bilmirəm necə oldu ki, mən də başladım Zülqədəri tərifləməyə. İndi də vicdan özəbi çökürəm. Bilə-bilə vəcəsin birini verdim qabağa, ağıllı, faydalı adam qaldı daldə. İşin həqiqəti belə olub, əzizlərim!

Mehriban dostlar! İnanın ki, məktubunuz mənə çox dərin və müsbət təsir buraxmışdır. Təkcə bir cümlənizi yaxşı başa düşə bilmədim. Yazırsınız ki, tay-tuşların kimi sən də qaz vur, qazan doldur...

Nə qazan, nə qazan?!

Hörmətlə sizin Qeybali

ÇOX GÖZƏL, ÇOX YAXŞI

Bəhmən işdən qayıdıb arvadı Baharı fikirli gördü. Nə səbəbdənsə, Bahar çox həyəcanlı idi. Oğlu Aqıl, qızı Xumar da küsülü kimi bir-birindən aralı oturmuşdular.

Adəti üzrə Bəhmən mədəndən qayıdan kimi paltarını dəyişər, əl-üzünü yuyub bir stəkan çay içərdi, sonra ailə üzvləri süfrə başına toplaşar, birlikdə nahar edərdilər. Bu dəfə belə olmadı.

Fikri dağınıq olan Bahar çay əvəzinə stəkanın yarısında dağ suyu gətirdi. Bəhmən təəccüblə gah suya, gah arvadına, gah uşaqlarına baxır, evdə əmələ gələn bu qərribə əhvali-ruhiyyənin səbəbini anlaməğa çalışırdı.

Anasının çay əvəzinə dağ suyu gətirdiyini görə Aqıl özünü gülməkdən saxlaya bilməyib artırməya çıxdı. Xumar yan otağa keçdi.

Bahar mətbəxə qayıtdı. Bəhmən səbirlə «işin axırını» gözləməyi qərara alıb, qəzetləri vərəqləməyə başladı. Bahar süfrəyə iki nəfərlik ərşə aşı gətirdi. Ər-arvad üz-üzə oturdular.

– Bəs uşaqlar?

– Çörəyini rahat ye, toxdurlar.

Bəhmən ərşə aşından bir qaşığı ağzına alan kimi dayandı.

Bahar xəcalətli kimi dilləndi:

– Deyəsən, xörəyin duzu artıq olub...

Bəhmən gülə-gülə dedi:

– Yox! O qədər də duzlu deyil, yemək olar...

Bahar yemir, fikirli-fikirli boşqabdakı ərşə aşını qaşığıla qurdalayıb dururdu.

– Bahar, deyəsən, bu gün uşaqlar sənə qanını qaraldıblar, he?

Bahar cavab vermədi. Yavaşca yerəndən qalxıb yenə mətbəxə keçdi. Bir stəkan alma şirəsi, iki armud gətirdi, oturub armudları soya-soya fikrini cəmləşdirməyə başladı.

– Nəyi isə məndən gizlədirsən!

– Yox, gizlətməli bir şey yoxdur, – Bahar soyduğu armudları dilimləyib boşqaba düzə-düzə bir artırməya, bir də yan otağa nə-

zər saldı. Qapıların örtülü olduğunu görüb sakitləşdi və yavaşca dedi:

-Qızı istəyən var!

«Qızı istəyən var!» Bu iki kəlmə sözdən Bəhmən diksinən kimi oldu, rəngi dəyişdi, fikri dağıldı, bir andaca xəyalında qarmaqarışıq yuxu kimi, toy-düyün būsəti bütün təfərrüatı ilə canlandı. Alma şirəsi də, armud da yaddan çıxdı. Bəhmən qalxıb kürsüdə oturdu. Yenə qəzetləri alıb vərəqləməyə başladı. Ancaq diqqətini cəmləşdirə bilmirdi, bütün sərlövhlər ona «Qızı istəyən var» sözləri kimi görünürdü.

Xumar öləndə portfel yan otaqdan çıxdı. Him-cimlə anasını başa saldı ki, imtahana hazırlaşmaq üçün rəfiqəsisilə gedir. Bir azdan Aqil də plaşını götürüb, tələm-tələsik harasa getdi.

Bəhmən yavaş-yavaş özünə gəlir, özü-özünə təsəlli verir: «Nə etməli, bir qız bir oğlandır... Ancaq təhsilini bitirməmiş ərə vermək?!»

Uşaqlar gedəndən sonra Bahar hiss etdi ki, daha açıq danışmaq lazımdır. Bəhmənin fikrini bilmək üçün söz axtarır, ancaq nədən başlayacağını bilmirdi.

Sükutu Bəhmən pozdu:

- Oğlan kimlərdəndir?

- Soraqlaşmışam, deyirlər yaxşı ailədəndir...

* * *

İki gün idi ki, radioqəbuledici işləmirdi. Bəhmən durub radionu sökdü, yoxlayıb işə saldı. Qapının köhnəliyi qıfılını da söküb təzəsinə saldı. Bütün bu işləri o, bir sövqi-təbii ilə görür, eyni zamanda arvadının qız köçürmək adətləri haqqındakı söhbətinə diqqət qulaq asır, çətinliklərlə qarşılaşacağını görüb fikrə gedirdi.

Çətinliklərdən biri bu idi ki, Baharın nəzərdə tutduğu qız köçürmək adətləri, ailənin maddi vəziyyəti ilə düz gəlmirdi. Onların ələ böyük qayğısı və ehtiyacı yox idi. Ər də, arvad da, ali məktəbi təzəcə bitirmiş oğlanları da işləyir, qazanc götürürdülər. İnstitutun üçüncü kursunda oxuyan Xumar da əlaqə təqaüdü alırdı. Qənaət edib, əmanət kassasına pul da qoymuşdular. Əvvəlcə Bəhmən bu pula kooperativ evə yazılmaq istəyirdi. İşlədiyi mөdөndən bir neçə mühəndisə, o cümlədən də, Bəhmənə üzoqtaqlı mənzil verdilər. Mənzil sənəd arxayın olandan sonra kassadakı pula nə alacaqları barədə çox götür-qoy elədi. Bahar evi yağlı boya ilə bə-

zəmək istəyirdi. Xumar piano arzulamışdı. Ancaq Bəhmənin təkidilə ailə bu qərara gəlmişdi ki, Aqili kooperativ evə yazdırsınlar. O, artıq 22 yaşına çatmışdır, gec-tez evlənəcəkdir...

Baharın dediyi qız köçürmə xərcləri bu planı pozurdu. Onlar bu barədə çox danışdılar. Bahar deyirdi ki, qonşuları Nağdalının arvadı Zornigar xanım qızına cehiz verəndə bahalı mebel də almışdı...

- Yaxşı, tutaq ki, kassadakı pula biz də babat bir mebel aldığ, bəs qalan xərclər? Sən çox şey saydın, axı!

- Puldan artıq qalmaz? Mebelə nə qədər lazımdır?

- Deyə bilmərəm, öyrənmək olar. Hər halda ağılım kəsmir ki, sənəin saydığın xərclərə gücümüz çata...

Bu dəfə Bahar ailə üzvlərindən gizli saxladığı bir sirri açıb bildirdi ki, onda da bir az pul var, Xumara və Aqilə qış paltosu, Bəhmənə də kostyum almaq üçün yığıb. Uşaqların ikisinin də paltosu köhnəlib. Tay-tuş içində...

Bəhmən şəfqətlə Bahara baxdı:

- Sənəin də palton köhnəlib, moddan düşmüşdür, - dedi.

- Heç özünü demirsən, var-yox, bir dəst kostyumun var, o da köhnə. Beş kişinin birisən...

Bəhmən gülə-gülə:

- Bəs yığdığın pula özünə nə alacaqdın? - dedi. - Paltodan, kostyumdan, ayaqqabıdan?..

- Mən hələlik ötüşərəm...

- Niyə «hələlik ötüşərəm»? Təzə palto, kostyum sənə bizdən vacibdir ki!..

- Özüm üçün sonra...

- Bir halda ki, xeyli pul yığmışsan, niyə sonra?

Bahar mütəəssir halda:

- Yox, sənəin canın üçün, Bəhmən, mөndəki pul iki palto, bir kostyuma ancaq çatar, - dedi.

- Darıxma, Bahar! Dünən məni də mükafata təqdim ediblər, alan kimi verərəm, ürəyin nə istəyir alarsan...

- Qıza piano da versək, pis olmaz. Mükafat pulu çatar?

Bəhmən arvadının sadələşlüyünü üzə vurmayıb dedi:

- Yaxşısı budur ki, bir stokan çay ver, içək. Hələ ortada heç nə yox, biz burada maliyyə məsələləri ilə məşğuluq...

Bahar təlaşla dilləndi:

– Nəcə yəni ortada heç nə yoxdur, yaxın günlərdə «hə»sini almağa gələcəklər.

– Tələsmə, Bahar, qoy bir az dincəlim. Gedib Kərimlə də məsləhətləşim, sonra.

31–32 yaşlarında olan Kərim Bəhmənin iş yoldaşı, həm də yaxın dostu idi. Bəhmən bizə məlum olan əhvalatı bir qədər də artıq təfərrüatı ilə ona danışdı. Kərim dedi ki, hələ nə qız prə verib, nə də oğlan evləndirib. Məsləhət üçün İldırım müəllim yaxşıdır. Dünya görmüş kişidir, iki qız ərə verib, iki oğul evləndirib. Baharın da müəllimi olub, orta məktəbdə...

– Tanıyıram, ancaq uzaqdan, haqqında çox eşitmişəm.

– Sabah yaxından tanış olarsınız, qiyamət kişidir, adam deyir, elə oturma onun söhbətinə qulaq asım. Ancaq bir az zarafatlıdır, görək zarafatdan sınımayasan!

II

Səhəri, saat 11-də İldırım kişinin qapısının zəngi çalındı. Qoca qapını açıb qabaqda Korimi görünəcəklə yarızarafat, yarıciddi dedi:

– Yənə xəbərsiz, qəfləti hücum... Açı yüz dəfə demişəm ki, bir evə getmək istəyəndə, hər kim olursa-olsun, tanış, ya qeyri-tanış, əvvəlcə xəbər ver, vaxtını, saatını, icazəsini al, sonra get! Kimə deyirsən... Yaxşı, indi ki, gəlmisiniz, daha neyləmək olar, buyurun, buyurun, keçin içəri.

Dostlar üç gözəndə ibarət mənzilin qonaq otağına keçdilər. Bu otaq, həm də İldırım kişinin kitabxanası və iş otağı idi. Qoca, əməkdar müəllim 40 ildən artıq idi ki, ona bilikli orta məktəb müəllimi kimi şöhrət qazandıran dərslərini burada hazırlamışdı.

İldırım kişi dostlara əyləşmək üçün yer göstərəndən sonra yənə üzünü Kərimə tutdu:

– Hə, nə var, nə yox, iki həftədir görünürsən? Heç demirsən də ki, dostum təkdir, darıxır, cavan oğlan da deyil ki, tək qalanda heç olmasa xəyalən əşqlik roluna girib təsəlli tapsın... Əyləşin, yaxşı vaxt gəlmisiniz. Neçə gündür ki, bizimkilərdən də gəlib-gedən olmayıb, yamanca darıxmışam.

Kərim istədi Bəhməni tanış eləsin:

– Bəhmən mənim...

Qoca onu qabaqlayıb:

– Tanıyıram, – dedi. – Mərhum atası ilə dostluğumuz vardı, istedadlı mühəndis olduğunu da bilirəm, qəzetlərdə oxumuşam.

– Həyat yoldaşını da tanıyırsınız. Bahar... Şagirdiniz olub.

– Atasını de!

– Mehdişadə, tərəcəməçi... İndi təqaüddədir.

– Belə de! Qüdrətin qızı. Bahar... Yadıma düşür, sakit, xəyal-pərvər bir qız idi. Hər dərin bir də yazırdı... Hansı bayramda isə utana-utana şerlərindən birini oxudu... Bahar... İndi də şer yazırmı?

– Çini qablar fabrikində işləyir.

Qoca üzünü Bəhmənə tutdu:

– Çoxdandır evləndiyiniz?

Kərim dostunun əvəzinə cavab verdi:

– Evlənməli oğlu, ərə getməli qızı var. Bu günlərdə qıza elçi də gəlib... Elə ona görə gəlməmiş ki, xahiş edərkən, «hə»sini almağa gələndə siz də bizim tərəfimizdən bir ağısaqqal kimi iştirak edəsiniz.

– Pis olmaz, pis olmaz. Oğlan kimlərdəndir?

Qocanın bu sualına Bəhmən cavab verdi:

– Doğrusu nə mən, nə Kərim yaxşı tanıyıraq, görməmişik. Bahar soraqlaşib, deyiblər ki, yaxşı ailəyəndir.

– Hə, soraqlaşib? Deməli soraqlaşib... Çox gözəl, çox yaxşı...

Kərim əsas məsələyə keçmək istədi:

– Siz bizdən də yaxşı bilirsiniz də, İldırım müəllim, qız ərə vermək, oğlan evləndirmək qaydaları bizdə çox müxtəlifdir, azı yüz forması var. Hər bir cürə... Vahid ənənə deyək, birlik deyək, nə deyək, – yoxdur...

İldırım kişi çox aydın bürüzə verməsə də, söhbətin bu yerində təbiətinin ziddinə olaraq bir az əsəbiləşən kimi oldu:

– Niyə yoxdur? Yoxdur, yaradın da! Mövhumata, xürafata inanmağa gələndə dərhal «sarsılmaz birlik», «vahid ənənə» yaradanlar, bir nəfər kimi «pır»lara axışanlar tapılır, belə vacib, höyəti məsələlərə gələndə hərənin ağzını bir tərəfə tutursunuz.

Axırıncı sözləri deyə-deyə qoca qalxıb mətbəxə keçdi. Çox keçmədi ki, bir əlində podnosda üç fincan, bir əlində qəhvədən qayıtdı. Dostlar xəcalətli kimi birdən ayağa qalxıb birdən kökələdilər:

– Nə zəhmət çəkirsiniz...

- Biz dura-dura...

- Siz varsınız deyö mən görək tərənməyim?! Həyat hərəkət-dən ibarətdir. Balaca uşaqları görmürsünüz, bir dəqiqə bir yerdə rahat dayana bilmirlər. Bizə elə gəlir ki, nadinlik edirlər, amma belə deyil. Təbiətin hökmüdür: hərəkət etməsələr böyümlər. Sağlamlığın ən böyük düşməni hərəkətsizlikdir, bəli hərəkətsizlik...

İldırım müəllim özünü sinifdə, şagirdlərinin qarşısında hiss edirmiş kimi danışdı.

- Adama bir-iki fincan qəhvə pis olmaz. Söhbəti şirinləşdirər. Bilirsiniz də qəhvədə cüzi miqdarda zəhər də var axı! Bu da mə-də üçün çox xeyirlidir. Mikrobları öldürür. Gündə bir fincan da ol-sa qəhvə içmək xeyirlidir. Söhbətimiz harada qaldı?! Hə... yaxşı, deyin görək, siz qız köçürmək qaydasını necə planlaşdırmısınız, dediyiniz yüz formadan hansını seçmişsiniz?

Kərim şagirdlik illərinin əhvali-ruhiyyəsi ilə, özərbəladıyı dər-si müəlliminə danışmış kimi həvəslə izahat verməyə başladı:

- Deməli, müəllim, əvvəlcə «hə»-sini almağa gəlirlər. Oğlan tərəfindən otuz nəfər, təxminən bir o qədər də bizdən. Olur, 60 nəfər...

- Nə az?..

Bəhmon güclə eşidilən bir səsle:

- Yerimiz dardır, müəllim! - dedi.

- Dardır, hə?..

Kərim izahatına davam etdi:

- Şirniyyatdan başqa yemək-icmək də olacaq. Axı, indi dəb düşüb, sağlıq deyirlər...

- Məclis əhlinin sağlığına, önlərin ruhunun sağlığına, hə?

- Bəli də...

- Çox gözəl, çox yaxşı, deməli sağlıq dedilər... Sonra?

- Sonra kiçik nişan olacaq. Bu dəfə oğlan tərəfindən qırx nə-fər, qırx-əlli nəfər də bizdən...

- Çox gözəl, çox yaxşı, sonra nə olacaq?

- Sonra böyük nişan olacaq. Oğlan tərəfindən altmış nəfər iş-trik edəcək, yəni təxminən bir o qədər də bizdən.

- Demək, təxminən bir o qədər də sizdən... Çox yaxşı, çox yaxşı, əla, əla, sonra nə olacaq?

- Bir gün oğlan tərəfin arvadları yığılıb gələcək qız evinə göz

aydınlığı verməyə, bir gün də qız tərəfin arvadları yığılıb gedəcək onlara göz aydınlığı verməyə.

- Çox gözəl, çox gözəl, sonra nə olacaq?

- Əvvəlcə qız toyu olacaq, qız toyunda da oğlan tərəfindən yüz nəfər iştirak edəcək, bir o qədər adam da biz çağırılmalı olaca-ğیق.

- Çox gözəl, çox gözəl. Sonra nə olacaq?

- Sonra da oğlan toyu.

- Deməli, qız toyu ayrı, oğlan toyu ayrı olacaq?

- Bəli, oğlan evi belə tələb edib...

- Belə tələb edib hə, oğlan evi?

- Bəli.

- Çox gözəl, çox pakizə. Yaxşı, oğlanın sənəti nədir?

- Deyilənə görə oxuyub, haranısa qurtarıb, ancan hələ işlə-mir...

- Çox gözəl. Deməli hələ bir sənət sahibi deyil, işləmir, çox yaxşı, nə olar, hər halda gələcəkdə bir sənət sahibi olacaq, onsuz olmayacaq. Evi, ayrıca mənzili necə, var?

- Anası söz verib ki, toydan sonra mütləq oğluna ayrıca mənz-il alacaq...

- Çox yaxşı... Demək anası söz verib... Toydan sonra nağara... hə? Yaxşı, qızımız hansı sənətə yiyələnib?

Bəhmon sızıla-sızıla:

- Hələ oxuyur, - dedi.

- Deməli, hələ oxuyur...

Qoca fikrə getdi. Bir neçə dəqiqə müsahiblərdən heç biri da-nışmadı. Sükutu yenə Kərim pozdu:

- İldırım müəllim, bu cehiz məsələsini də sizinlə məsləhət-ləşmək istəyirdik. Bahar xanım istəyir ki, qızı üçün bahalı mebel, çilçirəq, iki dəst ipək yorğan-döşək, yatacaq, pulları çatsa bir pi-ano da alsın. Evlərində olan samovarı, çay və xörək servizlərini, soyuducunu da onlara vermək istəyir. Sonra da oğlana bir-iki dəst paltar... Deyir özümüz bir təhər ötüşürük. Sizin fikrinizcə cehiz üçün bunlar kifayətdirmi?

İldırım kişi səsinə bir az ucaldaraq özünü Bəhməno tutub:

- Yox, - dedi, - mənim fikrimcə kifayət deyil, baxın görün evinizdə daha gözə dəyən nə varsa, əlavə edin cehizə... Doğrusu, bu evlənmək istəyən oğlana mənim yazığım gəldi. Sənəti yox, mənzili yox, mebeli yox, qab-qacağı, stəkan-nəlbəkisi yox, yor-

ğan-döşöyü yox, pəncək-şalvarı yox. Belələrinə nə versən savadır. Evinizdə, cibinizdə, güman gələn nəyiniz varsa, veriniz qızı-nizla bərabər götürüb aparsın.

Bu sözlərdən sonra qoca yenə fikrə getdi.

Kərim hazırlaşdı ki, desin: «Oğlanın valideyni varlı-karlıdır və evlərində bu şeylərin çoxu, bəlkə də, artıqlaması ilə var. Ancaq, adətə görə çehiz qızın başını uca ələyir, yəqin bu mülahizəyə görə Bahar xanım da...»

Kərim düşündüyünü dilinə gətirə bilmədi. Başını aşağı salıb, dörin fikrə gedən İldırım daha nə deyəcəyini gözlədi.

Qərribədir ki, Kərimin fikrindən keçənlər eynilə Bəhmənin də fikrindən keçmişdi. Arxayın idi ki, bunları Kərim deyəcək, ancaq dostunun susduğunu görüb özünü saxlaya bilmədi.

– İldırım müəllim, deyilənə görə oğlanın valideyni varlı-karlıdır və evlərində bu şeylərin çoxu, bəlkə də, artıqlaması ilə var. Yalan-doğru, deyirlər evlərində üç piano görüblər...

– Artıqlaması ilə varmış, hə? – Qoca qarşısını çatıb öz-özünə danışmış kimi diləndi. – Deməli, artıqlaması ilə varmış, üç piano... Yaxşı, indi ki, artıqlaması ilə varmış, daha neyləyirlər dörd pianonu sizin bu varlı-karlı qohumlarınız? Cütə qosaçaqlar? Burada deyirlər ha... tamarzıdan kəs; ver dadanana.

İldırım kişi birdən iki əlini də dizlərinə çürpib:

– Pəh gör mən necə böyük səhv eləmişəm, – deyib dik ayağa qalxdı, var-gəl edə-ədə otağın havasını dəyişmək üçün dənizə açılan pəncərənin bir tayını açdı.

Kərim təəccüblə soruşdu:

– Nə səhv, İldırım müəllim?

Oğlanlarını evləndirəndə qız evinə xəbər göndərdim ki, bizə çehiz-mehiz lazım deyil. Yazıq qızlarımızı da dəbdəbəli nişanlardan məhrum etdim. Getdilər «Səadət sarayı»na, köbin kəsdirib şənlik elədilər, sonra müxtəsər bir toy, vəssalam... Yadıma da düşmədi ki, sizlərdən birinizi tapım, mənəm başıma bir az ağıl qoyasınız... Necə əlim çıxıb bahalı pianolardan, mebellərdən, çilçiraqlardan, servizlərdən... Təəssüf, çünki təəssüf... üçüncü bir oğlum olsaydı, Bahar xanımın qızına evləndirib bir xeyli varlanardım. Görünür, Bahar xanım nağıllarda olan kimi, haradansa gizli xəzinə tapıb qızına dəvə karvanı ilə çehiz verir qırx gün, qırx gecə şənlik edir... Daha mənəm şübhəm qalmadı ki, Bahar xəzinə tapıb, mütləq xəzinə tapıb...

Kərim:

– Yox, ay İldırım müəllim, – dedi, – xəzinə hardaydı, əmanət kassasında vur-tut min manat...

Kərim Bəhmənin qızardığını görüb sözünün dalısını gətirmədi. Ürəyində öz-özünü danladı. «Görək bu sirri açmayaydım.»

Dostların əhvalının pozulduğunu daha sonra qoca hansı bir hissini təsirilə, qələbə çalmış pəhləvan kimi dəhşətə da ruhlandı:

– Ürəyinizi sıxmayın, – dedi, – nə olar, pulunuz çatmaz, ondan-bundan, qohumdan-qardaşdan, tanış-tunuşdan borc alarsınız. Düzdür borclu düşmək, ailəni çətin vəziyyətdə qoymaq yaxşı iş deyil, ancaq buna baxmayaraq, eşidən-bilən, bütün tanışlarımız, qohum-qonşularımız hər yerdə oturub-durub deyəcəklər: «Sağ olsun Bahar xanım, əhsən Bəhmənə və onun xeyirxah məsləhətçi dostu Kərimə! Xirtdəyə qədər borca düşsənlər də, qızlarını elə böyük calalla köçürtdülər ki, aləm heyran qaldı.»

Son sözdən sonra İldırım kişidən elə qəhqəbə popdu ki, qapı-pəncərənin şüşələri titrədi. Sürətli qəhqəhələr Kərimə də sirayət etdi. Bəhmən də istədi özünü elə göstərsin ki, guya o da gülür, bacarmadı.

Qoca xeyli uğunduqdan sonra, yenə birdən-birə ciddiləşdi.

– Bəli, külli-ələm sizin şəninizdən danışacaq, başqaları da öz-lərini sizə bənzətməyə, sizin kimi hərəkət etməyə çalışacaqqlar. Olacaqsınız nəsilərə nümunə olan «toy qəhrəmanları», elə bu adla da tarixə düşəcəksiniz...

İldırım kişinin səsi tez-tez dəyişir, gah ötkəm, gah sakit, gah da kədərli şəkil alırdı.

– Bəli, bəli, – deyirdi, – hər yerdə sizi barmaqla göstərəcəklər. Ancaq bir məsələ də var ki, bəs borc almağa qohum-qardaş-ları olmayan qızlar nə edəcəklər? Söz yox ki, onların haqqında düşünməyə dəyməz. Özləri bilər, vacib deyil ki, bütün qızları ələ getsin. Təntənəli toy bütəti düzəltməyə imkanı yoxsa, qoy evdə qalıb, qarısın. Bu özü də kitabə yazılacaq hadisə olacaq, siz öz işinizdə olun...

Qoca dostlara yaxın gəlib onlarla üz-üzə durdu. Gülməkdən yaşarmış gözlərini silə-silə bu dəfə həlim bir səslə sözüne davam etdi:

– Ay mənəm əzizlərim! A kişilər, mən sizi müasir ruhlu adam bilirdim...

Qoca yenə nəşə demək istəyirdi; bu an zəng səsi eşidib qapı-

ya tərəf tələsdi. Gələnin böyük qızı Nüşabə idi. O, evdə yırtılmış elməyə gəlmişdi. Hər həftə qızların və gələnin biri gəlib evi solıq-sahmana salır, qocanın pal-paltarını yuyur, ütüləyir gəldirdi.

Nüşabə qonaqlarla müxtəsər görüşündən sonra dərhal o biri otağa keçib paltarını dəyişdi, xalattını geyib süpürgəni götürdü. Süpürgəni görcək Bəhmən işarə ilə Kərimə bildirdi ki, artıq dayanmaq ədəbdən deyil, getmək lazımdır. Qalxıb İldırım kişi və Nüşabə ilə vidalaşib evdən çıxdılar.

Həmin günün axşamı Bəhmən oğluna dedi ki, səhər əmanət kassasındakı pulu götürüb, kooperativ evə yazılısın. Bahardan xahiş elədi ki, palto və kostyum üçün yığıldığı pula dəyməsin, evdə ehtiyat olsa yaxşıdır. O özü mükafat pulundan uşaqlara da, Bahara da palto və kostyum alacaqdır...

ZƏNBİLLƏR

İyun ayının axırlarında orta məktəbin doqquzuncu sinif imtahanlarını təzəcə verib qurtarmışdım ki, dayım Nəbidən teleqram gəldi. Yazırdı ki, «bir-iki günlüyə Yevlaxdayam. Vahidi gözləyirəm». Dayım Şuşada işləyirdi. Dış həkimi idi. Anamın məsləhəti ilə mən, bu il yay aylarında dayımgildə qalmalı idim.

Lazımı hazırlıq görüldü. Bilet alındı. Ayın 27-də, axşam saat yeddiddə mən artıq Bakı vağzalında beş nömrəli vaqonda idim. Kupədə tək idim. Qonşu kupələrin də hərəsində bir-iki nəfər mənim kimi vaxtında gəlib oturmşudu. Qatarın hərəkət etməsinə iki dəqiqə qalmışdı ki, birdən, əvvəlcə vaqonun qabağında, bir az sonra pilləkənlərində, sonra da içəridə hay-küy qopdu. Səmişlər kupələrdən çıxıb təəccüblə oyan-buyana baxmağa başladılar. Mən də çıxdım. Görəsən nə olubdur? Sən demə, heç nə olmayıb. Vaqona üç nəfər tozo sərnəşin gəlib. Hər üçü qan-tər içində. Hərəsinin əlində iri bir zənbil tutduqum kupeyə girdilər. Şeylərini yerlədirməmiş oturdular. Hərəsi bir dərman çıxardı, başladılar tərələrini silməyə. Bunların biri ucaboy, qaraşın, qalın səslili bir kişi idi. Zəhmli baxışları var idi. O biri də ucaboy idi. Ancaq bir az ağbəniz, saçları da seyrək idi. Üçüncü isə ortaboy, arıq, sısqı, gülürüzlü idi.

Qatar yola düşcək, arıq xoşgünləşən kişi durdu ayağa. Zənbillərdən birini açdı. İri bir kağız torbanı çıxarıb qoydu ortalığa və dedi:

– Mən deyirəm, bir yorğunluğumuzu çıxaraq, necə baxırsınız? Səhərdən dilimə bir stəkan su da dəyməyib.

Bunu deyib dartıb torbanı çırdı, ayrı-ayrı qozet parçalarına bükülmüş çürbəcür yeməkləri düzdü yan-yan.

– Sən hələ yaxşısan. Mən üçüncü gündür nahar eləməmişəm. Elə ayaq üstə kalbas-malbasla dolanmışam, – deyib bu dəfə qalın səslili kişi durdu ayağa, o da iri bir zənbili çəkdi ortalığa. Zənbildən nə isə çıxarmaq istədikdə seyrək saçlı, ağbəniz kişi dedi:

– Dayan, hələ onlara dəymə, burda var. Bunu deyib, o da yanındakı zənbili sökdü. İki butulka araq çı-

xardı. Bir az duruxub, dərin təəssüflə dolu olan nazik səsi ilə yənə dilləndi:

- Necə yaddan çıxıb?!
- Nə yaddan çıxıb?
- Stəkan!

Onlar stəkan axtarmaq üçün dağıldılar otrafa. Çox çəkmədi, birinin əlində bir fincan, o birilərinin hərəsinin əlində bir stəkan, qayıtdılar. Butulkalar açıldı.

Mən yolda oxumaq üçün götürdüyüm «Qan içində» romanını açdım. Birinci abzası hələ başa vurmamış, lap yanımda oturan qalın səslə kişi qolu ilə qoluma bir dürtmə vurub, ucadan dedi:

- At o yana!

Sonra əli ilə süfrəyə işarə etdi. Yəni «ye!». Mən utana-utana başladım:

- Sağ olun. Elə bir az bundan qabaq evdə nahar...

O mənim sözümü kəsilib bu dəfə nəsihətəməz bir səslə eyni sözü təkrar etdi:

- At o yana!

O, sözünü qurtaran kimi xoşgüleş kişi başladı:

- Səfərin haradı, qardaş oğlu?

- Yevlağa gedirəm.

- Di indi ki, elədi, at o yana!

- Biz də ora gedirik.

Bu da sözünü qurtaranda ağbəniz kişi dilləndi:

- Yekə oğlansan. Böyüyün sözünü qaytarmazlar.

Çox çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdım. Birdən fikrimə gəldi ki, bunlar elə bilər ki, mənim heç nəyim yoxdur. Dərhal qalxıb çamandanı açdım. Aminin qızartdığı toyuğu, bir-iki yumurta, yağ, pendir və s. gətirdim düzdüm ortalığa və yalandan da olsa başladım yavaş-yavaş yeməyə. Yol yoldaşlarının üçü də böyük niğaranlıqdan xilas olmuş kimi səsləndilər: - Belə ha!...

Bununla da, demək olar ki, onların mənimlə söhbətləri qurtardı.

Bir az keçdi, konduktor gəldi biletləri yoxlamağa. Bu münasibətlə üçüncü butulka açıldı. Yənə bir az keçdi, fincan sahibi gəldi fincanını aparmağa. Bir butulka da bu münasibətlə açıldı. Fincan sahibi bir stəkan içdi, çıxdı. İki dəqiqə keçmədi, əlində iki butulka və bir zənbil geri qayıtdı. Stəkanlar təzədən doldu, içdilər. Ye-

nə bir az keçdi, iki nəfər gəlib qapıda dayandı. Onlardan biri içəri baxıb dedi:

- Pah, məclis burada arəstə imiş ki!

İçəridən dilləndilər:

- Ə, bəs harada itib-batmışsınız?

- Doqquzuncu vaqonda.

- Gəlin, gəlin, oturun!

Onlar içəri girdilər. Doqquzuncu vaqondan gələnlərdən biri süfrəyə nəzər salıb yoldaşına dedi:

- Səməndər, tez get o iri zənbili götür gəl bura. Butulkaları da.

Səməndər çıxmaq istəyirdi, yoldaşı bir də səsləndi:

- Ə, bura bax, gör bir qarmon çalanı da götürə bilərsənmi? Səkkizinci vaqondadır. Cəld ol!

Çox çəkmədi Səməndər, əlində zənbil, bir neçə butulka, yanında qarmon çalan qayıtdı. Qarmon səsləndi, stəkanlar doldu. İçdilər və içə-içə dostluq və insanlıq haqqında çox gözəl sözlər dedilər. Yənə qarmon səsləndi. Əvvəlcə fincan sahibi, həqiqətən ürəkaçan bir səslə «Rast» oxudu. Səməndər də bir «Seygah» oxudu və pis oxumadı. Sonra növbə ilə bir-bir səsi olan da, olmayan da əlini qulağına qoyub bir-iki ağır oxudu. Kupenin qapısı sərnisənlərlə dolub-boşalırdı. Yənə bir neçə tanış sərnisən gəlib çıxdı və özləri ilə bərabər bir-iki zənbil, bir neçə butulka gətirdilər. Mən məclisə təzə gələn qonaqların, açılan butulkaların sayını itirdim. Oturanlar bir-birinə qarışmışdılar. Ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Məclis çox uzun çəkdi. Yuxu gözümdən tökülür, ancaq yata bilmirdim...

Səhər açılırdı. Konduktor gəlib Yevlağa bir stansiya qaldığını söylədi. Başqa vaqondan gələnlər getdilər. Qalan üç nəfər də digirlərə-digirlərə şey-süylərini sahnənləməyə başladılar.

Ayrılıq dəmi çatdı. Bu bir neçə saatın içərisində nə mən onların kim olduğunu soruşa bilməmiş, nə də onlar mənim kim olduğumla maraqlanmışdılar. Söhbətlərindən başa düşdüm ki, bir neçə günlüyə vacib iş üçün Bakıya gəliblər. Mən elə zənn edirdim ki, zənbillərdəki şeylərdə arvad-uşaq, körpələr üçüq sovqat, pal-paltar, ayaqqabı, şirniyyatdır. Sən demə zənbillərdə araq və yeməkdən başqa heç nə yox imiş.

Qatar perrona yaxınlaşanda əvvəlcə xoşgüleş kişi boş zənbili götürüb düşdü qabağa, onun dalınca da ucaboy kişi və seyrək saç-

İki Dallarınca da mən. Qatar ikinci yolda dayandı. Hamı mənzil başına çatdığına görə çox sevinirdi. Mən də perronda dayımı görüb sevinmişdim.

Ancaq burada xoşagəlməyən bir əhvalat baş verdi: xoşgüleş kişi vaqondan düşəndə necə oldusa ayağı ilişdi əlindəki boş zənbilə, üzünü qoyulu, ağzı üstə gəldi yerə. Mən gözləyirdim ki, indi yoldaşları, dərhal onun hayına çatacaqlar. Əksinə oldu. Ucaboy, zəhmli kişi rəlsin üstünə sorulmuş və ağzı qanla dolu xoşgüleş kişiye belə dedi:

– Ə, özünü məzəliləyə qoyma. Dur ayağa!

Bunu deyib çıxıb getdi.

Seyrək saçlı da güclü dili söz tuta-tuta belə dedi:

– Ə, dur gəl, avtobusa gecikərsən.

Bunu deyib, o da çıxıb getdi. Mən vaqondan düşəndə gördüm ki, dayım arıq, xoşgüleş kişini qaldırıb ağzına baxır. Bir neçə tamaşaçı dayımı əhatə edib ondan soruşdu:

– Doktor bu kişiye nə olub?

Dayım onlardan birinə açıqlayıb dedi ki:

– Boş-boş sorğu-sual etməkdənsə, tez qaç tibbi yardım məntəqəsinə.

Çox çəkmədi, iki nəfər tibb işçisi gəlib xoşgüleş kişini qaldırıb apardılar. Tamaşaçılar dağılıb getdilər. Biz də avtobusa oturub Şuşaya yollandıq.

...O gecə mən yuxuda səhərə qədər ancaq zənbil gördüm. Budur: dolu zənbillər qol-boyun, qatar-qatar gəlir, canlı adamlar kimi dövrə vurub məclis qurub, yeyib-içib, deyib-gülür, dostluqdan, insanpərvərlikdən şirin-şirin söhbət açır, boşalandan sonra yadlar kimi bir-birindən üz döndərir, hərəsi bir tərəfə uçub gedirlər.

– Zənbillər, zənbillər! Gözəl zənbillər, qəşəng zənbillər. Hara uçub gedirsiniz? Bir-birinizi kimə tapşırırsınız?

Vay-vay, bir baxın, bir ora baxın! Lap yekə zənbillərdən biri yeddi uşağın anasını boşadı, təzə arvad aldı, köhnəsi qaldı dul, uşaqlar oldu atadan yetim. Son beşik anasından soruşur: – «Ana, bəs bizim atamız hanı, hara gedib, niyə evə gəlmir, niyə bizə baxmır?». Ana cavab verir ki: – «Atan adam deyilmiş, araq butulkası imiş, quleybani imiş...». Deyəsən zənbillərin arasında dava düşdü. Elədir, dava-dalaşdır: bir-birinin üstünə bığaq çökətilər, boş butulkalar qalxdı havaya. Zənbillərdən hansı isə – «vay!» deyib yığıldı. O birilər qışqırdılar: «Təcili yardım!...»

Ay insafsız zənbillər, mürvətsiz zənbillər, yalançı, boşboğaz zənbillər belə dostluq olar? Bəs bir az əvvəl siz insanlıqdan, vətənpərvərlikdən döm vururdunuz!..

Kömək edin, Nəbi dayı, qoyma, indi də zənbillər mənə hücum elədilər. Yolda oxumaq üçün götürdüyüm kitabımı cırdılar, vərəqlərini sovurdular havaya. Nəbi dayı, Həcər xala, kömək eləyin, mənə bu avara, boşboğaz zənbillərdən xilas edin, xilas edin mənə bu zənbillərdən!

...Dayımın arvadı Həcər xala mənə yuxudan oyadıb, alımın tərəni silir, başımı tumarlayır, gülə-gülə soruşur:

– Vahid, balam, yuxuda kiminlə danışdırdın?

– Zənbillərlə!

– Başına xeyir, uşağı qara basıb...

ŞALVAR

Səhər işə gedəndə Əlişana rast göldüm. Bizim söhbətimiz həmişə – «nə var, nə yox? – Sağlığın» – sözləri ilə qurtarırdı. Bu dəfə o, sualların sayını xeyli artırdı:

- Baxşəli necədir?
 - Yaxşıdır.
 - Yenə işləyir?
 - İşləyir.
 - Neft daşlarında?
 - Bəli.
 - Kişi dənizdən ayrıla bilmir ha!..
 - Arvadı necədir, Suğra bacı?
 - Yaxşıdır.
 - O da işləyir?
 - İşləyir.
 - Harada?
 - Dəri artelində.
 - Oğlanları yaqin böyümüş olarlar. Adları da yadımdan çıxıb.
- Görək ki, birinin adı Kərim, o birinin də...
- Elşad!
 - Hə, elədir, Elşad. Onlar da işləyir?
 - İşləyir, böyüyü mühəndis, kiçiyi, idman müəllimidir.
 - Bir göyçək qızları da vardı, nə idi adı?...
 - Tərən!
 - Hə, hə...Tərən, Tərən, indi böyümüş olar.
 - Orta məktəbi bitirib. O da hansı zavodda işə işləyir.
 - Nə yaxşı ali məktəbə girməyib?
 - Deyəsən hazırlaşır.
 - İstəyəni, zadı olmayıb?
 - Mən biləsi yox.
 - Bir vaxt tap gedək onlara, Baxşəlini yaman könlüm istəyir.
 - Nə vaxt istəyirsiniz zəng edin, mən hazır.

Əlişan ilə mənim əmim oğlu Baxşəli rayonda ata-babadan qapı bir qonşu olmuşdular. Uşaqlıqları bir yerdə keçmiş, dərso bir yerdə getmiş, orta məktəbi bitirəndən sonra hər ikisi Tbilisidə fabrik-zavod məktəbində bir sinifdə oxumuş, qayıdıb eyni bir vaxtda dəmiryolunda işə girmiş və demək olar ki, eyni ildə evlənmişdilər. Özləri möhkəm dost və sirdaş olduqları kimi gənc arvadları Suğra ilə Nəcibə də bacılıq olmuşdular. Bir evli kimi, çox zaman yeyib-içməkləri də bir yerdə idi. Dostların əmək fəaliyyətinin üçüncü ilində nazirlikdə bir neçə dəmiryolçunu ali təhsilə göndərmək qərarı alınmışdı. Nəzərdə tutulanlar arasında Baxşəli ilə Əlişan da vardı. Ailədə bu fikrə gəldilər ki, hələlik oxumağa Əlişan getsin, iki ailəni birdən başsız qoymaq olmaz. Elə də oldu.

Əlişan təhsili bitirəndən sonra rayona qayıtmadı. Az sonra ailəsini də Bakıya çağırdı.

Böyük Vətən müharibəsinin ikinci ilində Baxşəli orduya alınıb cəbhəyə göndərildi, yalnız qələbədən sonra vətənə qayıda bildi. Bu müddətdə Əlişanın işləri Bakıda çox yaxşı getmişdi. O, elmi sahədə çalışıb əvvəlcə namizədlik, sonra doktorluq elmi dərəcəsi almış, professor adının da təsdiqini gözləyirdi ki, arvadı Nəcibə ağır xəstələndi. Kimdənsə bacılığının xəstələndiyini eşidən Suğra evini, uşaqlarını qonşulara tapşırıb elə həmin gün Bakıya yollandı. Mehriban, sevimli bacılığını və onun qayğıkeşliyini görəndə xəstə bir neçə gün özünü yaxşı hiss etsə də, xəstəlik yenə də ağırlaşdı. Həkimlərin ciddi səyi də bir nəticə vermədi. Nəcibə vəfat etdi. Suğra mətəm mərasimini də yola salandan sonra korpəşman, gözüyaşlı rayona qayıtdı. Bir il sonra Əlişan öz sözü ilə «anasız qalmış yeganə oğlunun xatirinə». Xırdaxanım adlı bir qadınla evləndi.

Bu aralarda Baxşəli də ailəsi ilə köçüb Bakıya gəldi. Cəbhə dostlarının neftçi Kərəməli ona Bakıya köçməyi məsləhət görmüş, məktublarının birində bu sözləri də yazmışdır ki, «ev sarıdan darıxma, özünə ev-çşik düzəldəne qədər bizdə qalacaqsız». Baxşəli də məhz uşaqlarını oxutdurmaq xatirinə bu məsləhəti qəbul etmişdir.

Mən əmioğlu ilə həftədə ən azı iki kərə görüşdüyüm kimi, yaşadığımız binalar yaxın olduğundan Əlişana da küçədə tez-tez rast gəlirdim. Baxşəli köhnə dostunun işi, səhhəti, ailə vəziyyəti ilə çox maraqlanırdı. Elə gün olmurdu ki, mən onlara gedəndə Əlişandan söhbət salmamış olsun. Ancaq açıq deməsə də, hiss olunurdu ki, o, Əlişandan küsmüşdü. Bir dəfə kövrəlmiş halda: «böyük adam olub, fəhlələri haradan yada salacaq?» – deyib gilyəndi də.

Suğra bacı ərinin kövrəlib əsəbiləşdiyini görüb onu sakitləşdirmək istədi:

– Yəqin işi çox olur, alim adamdır, vaxt tapa bilmir...

– Elə demə Suğra! İnsanlıq, dostluq başqa şeydir, işin azlığına, çoxluğuna baxmaz. Sən yaxşı bilirsən ki, mən Əlişana qardaşdan artıq olmuşam. Öz ailəm, uşaqlarımla onun ailəsinə, uşaqlarına fərq qoymamışam. Bakıya oxumağa gedib, üç il sərbəsər uşaqlarınmın boğazından kəsib hər ay maaşımın bir hissəsini ona göndərmişəm, demişəm iki dostdan heç olmasa biri ali təhsilli olsun. Sən ki, bunları yaxşı bilirsən! İndi gör neçə ildir ki, Bakıdaıyq bir dəfə də mənim qapımı açıb deməyib ki, filankos necəsən, ölmü-sən, ya qalmısan? Özü də yaxşı bilir ki, mənim ondan heç bir əsilihi yoxdur və olmayacaq da. Deyirsən: «vaxtı yoxdur», işi çoxdur, bəyəm mənim cəbhə dostum Kərəməlinin işi azdır? Eşidəndə ki, azca xəstələnmişəm, başımın üstündə hazırdır. İnsanlıq başqa şeydir, Suğra!

– O axtarib tapmır, sən axtar tap!

– Axtarib tapmaq nəyə deyirsən? Bakıya gələndə günün səhəri-si sonin yanında zəng vurub demədim ki, Kərəməligildə, düşmüşük adres vermədim? Ozu dedi? «Mütləq gələrim!», hələ də gələcək... Etibarsız adam imiş...

Baxşəlini sakitləşdirmək üçün mən də söhbətə qarışmalı oldum...

– Qanımızı qaraltmayın əmioğlu, yaddan çıxarmı getsin...

– Baxşəli üzünü mənə tutaraq bir az da əsəbi və ucadan:

– Mən öyrəşməmişəm dostu yaddan çıxarmağı, öyrəşməmişəm insanı yaddan çıxarmağı, başa düşürsənmi? Öyrəşməmişəm... – deyib – ayaya qalxdı. Televizoru işə saldı. Üzeyirin mu-

siqisi, Nizaminin qəzəli səsləndi. Suğra bacı dərinləndən bir nəfəs alıb, öz-özünə danışmış kimi:

– Rəhmətlik Nəcəbə sağ olsaydı belə soyuqluq olmazdı, – dedi, – Mən də gedib-gələrdim... Kim bilir təzə arvadın xasiyyəti necədir!?

Bayırda Tərlanın səsi eşidildi. Suğra bacı gülümsəyib pəncərədən həyəətə boyladı. Baxşəlinin də eyni açıldı. Qız otağa gəlib bizi salamlayandan sonra anasına döndü:

– Ağacları su vermədən, ana?

– Yox bala, indiçə qalxmaq istəyirdim.

Tərlan içəri otağa keçib paltarını dəyişib həyəətə çıxdı, belə götürüb bağçaya keçdi. Baxşəli şahmat taxtası qoyulmuş kiçik masaya yaxınlaşıb mənə:

– Gəl otur, fikrimizi dağıdaq, – dedi.

Suğra bacı da axşam yeməyi hazırlamaq üçün mətbəxə keçdi.

Bir may bayramı idi. Tərlan qardaşları ilə bizə gəlmişdi. Belə bayramlarda onlar bir dəstə gül ilə gəlib bizi təbrik etməyi özlərinə vəzifə bilirdilər. Ailədə aldıkları tərbiyə onlarda belə bir vəzifə hissi yaratmışdı: «Kiçiyin borcu böyüyə hörmət etməkdir!»... Əlbəttə, səhərisi mən də arvadım Şeydanı və uşaqları götürüb mənədən yaşca böyük olan əmioğlunun görüşünə getməli idim. Belə günlərdə Kərəməli də ailəsi ilə birlikdə cəbhə dostunun görüşünə gələr ya da maşın göndörüb bizi Şəğandakı bağına dəvət edə, bayram şənliyini bir yerdə keçirərdik.

Baxşəlinin oğlanları bizdə çox oturmədilər. Hərəsi bir stəkan çay içib getdilər. Tərlan isə Şeydanın xahişi ilə bizdə qaldı. Xoş xasiyyətinə, sadəliyinə və mehribanlığına görə Tərlanı hamı sevirdi. Mən də onu çox istəyirdim, ancaq Şeydanın Tərlana olan məhəbbətinin həddi-hüdudu yox idi. Qızı görəndə elə bil bütün dünyanı ona verirdilər. Şeydanın nəzərində gözəllikdə də Tərlanın misli bərabəri yox idi.

Bu tərif mübaligəli olsa da, bir cəhətdən arvadıma haqq qazandırdım: xasiyyətinin gözəlliyi, sadəliyi, mehribanlığı ilə bərabər Tərlanın işıqlı çəhrəsi, gülüşü, nüfuzlu baxışları, cazibəli səsi danışığı da çox xoş təsir oyadırdı. Kənardan baxanda demək olmazdı ki, misilsiz gözəldir, onun gözəlliyi daxilində, ürəyində,

hisslərində idi. Bu gözəlliyi ancaq onunla üzübüz oturub danışanda hiss etmək olurdu.

Axşamüstü Şeydanın tapşırığı ilə mən Tərlandı aparıb evlərinə qoyub qayıtmalı idim. Avtobus gözlüyüydük. Əlişan görünürdü. Yanında qız görçək xüsusi bir maraqla gözü Tərlanda ola-ola mənimlə əl verib soruşdu:

– Bu gözəl qız kimdir?

Mən Tərlandı kim olduğunu dedim, Tərlanda da bildirdim ki, bu əmi professor Əlişandır, sənin atanın köhnə dostlarındanır.

Əlişan həvəslə Tərlandı söhbətə tutdu, neçə gün əvvəl mənə verdiyi sualları bir qədər də təfərrüatı ilə qıza verdi. Tərlandı inandırmağa çalışdı ki, o Baxşəlinin ən sədaqətli dostlarından olmuşdur. Qıza tapşırdı ki, ali məktəbə girmək istəsə mütləq qabaqcadan ona xəbər versin, müəllimlərə tapşırmaq lazımdır. Dedi ki, bir neçə dəqiqədən sonra onun televizorda çıxışı olacaqdır, yoxsa ələ buradan bizimlə bərabər Baxşəlini görməyə gedərdi. Bu sözləri deyib avtobusun gəlməyini gözləmədən əl edib bir taksi saxladı bizi maşına öyləşdirib əlini cibinə atıb bir təklif də çıxartdı ki, şoferə versin, şofer gülüb – dayı gecikdiniz, – deyib, Tərlandı verdiyi təklifi göstərdi. Maşın tərəndən professor yenə Tərlanda bərk-bərk tapşırdı ki, ata-anasına ondan salam yetirməyi unutmasın, yaxın günlərdə mütləq onların görüşünə gələcəkdir.

* * *

Bu görüşdən üç gün sonra yenə səhər işə gedəndə Əlişanla rastlaşdıq.

– Yaxşı oldu rast gəldik – dedi, – elə mən bu axşam sizə bir məsləhətə gəlmək istəyirdim. Elə burada danışmaq olar, vaxtını çox almayacağam. Bilirsiniz də mənim var-yoxum bir oğlumdur. Bu il ali məktəbi bitirir. Mən də qocalığa doğru gedirəm, deyirəm evləndirəm, kiminlə evləndiyini də görüb arxayın olum. Cavanlıq ələdir ki, özbaşına qoysan bir də gördün elə bir girdaba düşüb ki, di gəl çıxar görüm, necə çıxarırsan. Qonum-qonşuda görürəm də, görürsən bu gün toydur, bir aydan sonra vur çatlasın... Müxtəsər vaxtını da alıram, açığı, Baxşəlinin qızı xoşuma gəlir. Ata-anasını da yaxşı tanıyıram. Özgəsi deyil ki, öziz dostumun balasıdır... Novruzun – oğlumun dediyinə görə qızı bir neçə dəfə qardaşları ilə kinoda görüb, bir-birinə tanışlıq veriblər. ... Novruzunu kooperativ evə də yazdırmışam. Bu gün səhər təhvil alacağıq. Təzə ailə

üçün nə lazımdır o da hazırdır. Ev müxəllifatını deyirəm... Cehizə flana ehtiyac olmayacaq... Sən necə baxırsan bir işə Mehdi?

Mən nə deyə bilirdim. Belə razılaşırdı ki, yaxın günlərdə Xırdaxanıma da götürüb birlikdə gedək Baxşəliyə.

Yaxın günlərdən biri də gəlib çatdı. İşdən gəlib təzəcə nahar ələmişdim ki, telefonda Əlişanın səsi eşidildi:

– Zəhmət olmasa düş aşağı, Xırdaxanımla gəlirik.

Geyinib aşağı düşdüm. Bir on beş dəqiqə binanın qabağında gözləməli oldum. Nəhayət ər-arvad göründü. Xırdaxanının adı ilə görkəmi heç də uyğun gəlmirdi. O, boyca ortaboylu sayılan Əlişandan xeyli uca, irisümüklü, nəhəng gövdəli idi. Həddindən artıq kök olduğundan yeriyəndə yırıqalanır, yanlarını basır, özündən asılı olmayaraq gah sağa, gah sola öyülürdü. Əlişan taksi saxladı. Xırdaxanının maşına oturub rahatlanması bir-iki dəqiqə çəkdi. Mən adresi verdim. Maşın tərəndi.

Baxşəlinin evi şəhər kənarında mənzərəli bir yerdə idi. Burada yaşayan hər ailə evinin qabağında bağ saldıqından «şəhərçik» uzaqdan kiçik bir meşəni xatırlırdı. Baxşəlinin evi tənəbəli olmasa da bağçası dillərə düşmüşdü. Bu bağçada, necə deyər, can dərməni desən tapılırdı. Hər cür meyvə ağacları, bol üzüm gətirən tənəklər, hər növ gül-çiçək, əlavə tərəvəz üçün kiçik bostan yeri də var idi. Bağçanı Baxşəli öz əli ilə salmış, arvadı, uşaqları ilə birlikdə becərmişdi. Bağça işi üçün əmək bölgüsü də yaratmışdı. Ailə üzvlərindən hər birinə müəyyən vəzifə tapşırılmışdı.

Maşın qapıya çatanda küçə qapısı açıldı. Həyat girdik. Otaqların da qapı-pəncərələri açıq idi. Səsləndirən səs verən olmadı. Evin qabağında tut ağacının altında iri bir taxt qoyulmuş, üstünə xalça salınmışdı. Xırdaxanın özünü xalçanın üstünə saldı, Əlişan da oturdu, arxasını Xırdaxanıma tərəf çevirib, üzünü bağçaya tutdu. Mən bağçaya keçmək istəyirdim ki, Tərlandı əlində bağ qayçırsı qarşımızda dayandı. Onun əynində qalın parçadan şalvar, yaşıl rəngli yay köynəyi vardı, başına ağ ləçək bağlamışdı. Ədəblə və gülürlüzlə salam verdi, – Xoş gəlmisiz – dedi, buyurun evə, anam indi harda olsa gələr. Atam da gəlməlidir. Radio xəbər verdi ki, bu gün dəniz sakitdir...

Baxşəli bir həftə gecə-gündüz neft daşlarında olar, ikinci həftə evdə qalardı. Bəzən dənizdə tufan qopanda bir-iki gün ləngiyərdi.

Tərən «buyurun evə!» – sözünü mənə də təkrar etmək istəyirdi ki, Xırdaxanımın üzündə elə bir dəhşətli ifadə gördü ki, sözü ağzında qaldı. Xırdaxanım turşutmuş, qalın dodaqlarını büzmüş, ağzı yana əyilmiş halda, gözünün birini yumub tək gözlə tərs-tərs gah Tərənə, gah da Əlişanə baxırdı.

Əlişanə da gözümə birtəhər gördü. Kişinin üzü qırışmış, gözləri balacalaşmışdı, gülümsəməyə çalışır, bacarmırdı. Elə bil nə isə böyük bir qəbahət işlədiyinə görə arvadından xəcalət çəkirdi.

Gözləmək olardı ki, Tərən nəzakət qaydalarına əməl edib yenə qonaqlara bir neçə yaxşı söz deyər. Lakin belə olmadı. Qız nə hiss etsidə, nifrətlə Xırdaxanımın eybəcər üzünə koskin bir nəzər salıb saymazana içəri keçdi.

Tərənlin bu nifrəti hiss edilməsin deyər, mən yenə qonaqlara – buyurun evə! – deyəndə Xırdaxanım ayağa qalxıb küçə qapısına tərəf getdi. O tərəpəndə Əlişanə da düşdü onun dalına. Qarıya çatanda Xırdaxanım bir əli ilə qapının çərçivəsinə söykənib yenə gözünün birini yumub tək gözü ilə ərinə baxıb:

– Başqa bir vaxt gələrik, – dedi.

Eyni sözü Əlişanə mənə müraciətlə təkrar etdi və xahiş etdi ki, taksi duracağına gedək, yolu onlara nişan verim. Mən yolu onlara nişan verib qayıdanda öz-özümə heç nə qədar fikirləşib, ölçüb-biçdimə, nə Xırdaxanımın, nə də Əlişanənin bu gözlənilməz hərəkətidən heç cürə baş açə bilmədim.

* * *

Aradan bir ay keçdi. Bir gün işdən çıxanda yolumu sahiləndə saldım ki, bir az təmiz hava alım. Yenə Əlişanə rast göldüm. O yenə:

– Yaxşı oldu rast göldük, elə mən səni görmək istəyirdim, – dedikdə mənə bərk gülmək tutdu. Əlişanə da güldü və:

– Bilirəm nəyə gülürsən, – dedi, o günü bizim Baxşəligildən birdən-birə çıxıb getməyimizə gülürsən... Bilmirəm sən hiss etdin, ya etmədin qızın şalvar geyməsi bizim arvada xoş gəlmədi. Arvaddır da, nə deyəsən... Əslinə qalsa qız uşağının şalvar geyməsi heç mənə də ürəyimdən deyil. Doğrudur, qızların, arvadların şalvar geyməsi təzə əhvalat deyil, az-çox oxuduqlarımdan bilirəm ki, keçmişdə, xüsusən köçəri həyat sürən xalqlarda həmişə at belində gəzən qızlar, qadınlar bugünkü şəkildə olmasa da,

hər halda şalvarsız olmayıblar. Mənəm rəhmətlik nənəmin də aşağısı qarab, yuxarısı iki iri su küpünə bənöz şalvarı vardı. Nənəm ata minib qonşu kəndə gedəndə həmişə tumanlarının üstündən bu qəribə şalvarı geyirdi. Mən bunların hamısını görmüşəm, bilirəm. İndi də qadınlar şalvar geyirsə, bunda da təəccüblü bir şey yoxdur. İndi qız-qadın təyyarəçidir, avtobus, trolleybus, tramvay, paravoz sürüb, traktor kombayn işlədib, fabrik-zavodda müəkkəb dəzgahlar arxasında çalışıb, idmanla məşğul olur... Belə işlərdə, əlbəttə, şalvar əlverişlidir. Bunların hamısını mən görmüşəm, bilirəm, bununla belə bir cəhətdən Xırdaxanımə haqq verirəm ki, qız uşağının şalvar geyinməsi bir növ... necə deyim?... Sən buna necə baxırsan?...

Mən Əlişanə çox söz deyər bilərdim, ancaq demədim. Birco onu dedim ki, – Əlişanə müəllim! Çalışın Xırdaxanım üçün elə bir gəlin tapın ki, şalvar geyməsin.

* * *

Aylar, illər ötüb keçdi. Tərən ali təhsili bitirdi, çox qabiliyyətli, nəcib bir oğlanla evlənib oğul-uşaq sahibi oldu. Eşitdik ki, Əlişanə da oğlunu evləndirmişdir. 1968-ci ilin iyul ayının ortaları idi. Yesentukidə parkda gözdirdim. Bir də gördüm Əlişanə müəllim oğlu Novruz, gəlini, arvadı Xırdaxanım, yanlarında da 4-5 yaşlarında göyçək bir qızçıqaz. Gəlin əyninə qırmızı ipəkdən kofta və bahalı parçadan tikilmiş şalvar geymişdi. Koftanın da ətkələrini salmışdı şalvarın içinə. Qızçıqaza da şalvar geydirmişdilər, saçları da elə vurulmuşdu ki, oğlanə bənözəyirdi. Gəlinə də, qızçıqaza da çox yaraşırdı. Qəribə burası idi ki, Xırdaxanım da şalvar geymişdi, ancaq bu şalvar ona heç yaraşmırdı. Qabaqdan baxanda iki-canlıya, arxadan baxanda adama elə gəlirdi ki, arvad dalına bir dəyirman daşı bağlayıb.

Əlişanə müəllim yenə həmişəki suallarını verdi:

– Nə var, nə yox, Baxşəli necədir?

– Yaxşıdır...

METRONUN ƏXLAQI

...Desəm metro işə düşəndən bəri mənim əxlaqım dəyişib, inanmazsınız. Əvvəlləri də mən əxlaqımı təkmilləşdirməyə əzmiyyət verməmişdim, əxlaq haqqında çoxlu öyüd-nəsihət eşitmiş, məqalələr də oxumuşdum, ancaq inanın ki, bunların heç biri mənə metro mühiti və onun avtomatları qədər güclü təsir göstərə bilməmişdi.

Avtomatlar nəinki mənim əxlaqımda, səhhətimdə də çox əlamətdar dönüş yaratmışdır: Qabaqlar mən yollarda həddindən ziyadə əsəbi hallar keçirədim, qan təzyiqim də həmişə yüksək olurdu, hər xırda şey üçün hirs-lənər, özümə qınamırdım. Metro işə düşəndən sonra elə bil təzədən anadan olmuşam, əsəbilik gedib işinə, qan təzyiqim də düşüb qaydasına.

– Ay Hatəm, özündən hoqqa çıxarma, daşın, torpağın, sementin, dəmir-dümürün, poladın, yeraltı tunellərin, cansız avtomatların əxlaqa nə təsiri?

– Mənim əzizlərim, elə indiye qədər mənim və sizin ciddi səhvlərimizdən biri də bu olmuşdur ki, belə şeylərə əhəmiyyət verməmişik. Elə bilmişik ki, əxlaq öz-özünə dəyişən, öz-özünə yaxşılaşan bir keyfiyyətdir. Necə yəni «avtomatların əxlaqa nə təsiri»? Bəs siz çox zaman ağız dolusu təriflədiyiniz düzlük, təmizlik, ciddiyyət, nizam-intizam kimi gözəl xüsusiyyətləri məgər bu avtomatlarda görmürsünüz? Təəccüb edirəm, çox təəccüb edirəm və şübhə edirəm sizin elminizə!.. Götürün elə metronun girəcəyindəki pul xırdalayan avtomat kassaları! Başqa yerdə pulunuzu xırdalamaq istəyəndə nə qədər xoşagəlməyən acı hisslər keçirdiyinizi niyə unudursunuz! Utana-utana ona yaxınlaşırsınız: «Zəhmət olmasa, bu pulu xırdala», qızara-qızara buna yaxınlaşırsınız: «Zəhmət olmasa, əgər xırdanız varsa...». Birinin xırdası ola-ola acıqlanıb deyir: «Yoxdur!». Biri xırdalasa da, elə qaşqabaq göstərir ki, peşman olursunuz. Məgər «cansız dəmir-dümür» adlandırduğunuz avtomat kassa sizinlə belə rəftar edir? Danışmağa dili yoxsa da, uzaqdan alışib-yanan qayğılı nəzərləri ilə sizi çağırır, bir an belə çəkmədən pulunuzu xırdalayıb, sanki sizə deyir: «Buyur,

əzizim, iş adamısan ləngimə, adamın adama işi düşər». Siz də ağır minnet götürmədən, xəcalət çəkmədən, xoş hisslərlə düzəlinizin yolunuzu!..

Avtobuslarda, trolleybuslarda çox hallarda nizam-intizamın, qayda-qanunun pozulduğunu niyə nəzərə almırsınız! Səmişinlərin bir hissəsi pulu kassaya salır, bir hissəsi sürücüyə verir, biri pul verib bilet götürür, biri siqareta dəm verib tüstüsünü üfürür üzünə. Müfəttişlər, nəzarətçilər də o söz, yalançı pəhləvan kimi...

Hələ rayon mərkəzində və kənd yerlərində özkefənlik başqa bir aləmdir: Baxarsan dayanacaqda yazılıb, «Burada filan nömrəli avtobuslar dayanır», ancaq nə zaman dayanır, necə dayanır, nə vaxt gəlir, nə vaxt gedir? Məlum deyildir. Bir saat keçir, iki saat keçir, sənin gözlədiyən avtobusdan əsər-əlamət görünmür. «Ay balam, bu avtobus bəs nə oldu, niyə gəlib çıxır?» Xeyli nigarançılıqdan sonra bilirik ki, avtobus gedib baxırdan birinin bostanından bazara balqabaq daşımağa. Yaxud, bir də görürsən ki, yolun yarısında şofer maşını saxlayıb səmişinlərə deyir: «Düşün yə-rə, daha bundan o yana gedən deyiləm», «Ay qardaş, necə yəni bundan o yana gedən deyiləm», bəs maşının böyrünə yazılmayıb ki, filan yerdən filan yərə qədər?! «Nə olub, maşın xarab olub?», «Yox xarab olmayıb, şofer gedir toylara arvad-uşaq daşımağa, o bundan əlverişlidir»...

– Bunlar xırda məsələlərdir, ay Hatəm! Əxlaq tamam başqa şeydir.

Necə buyurdunuz, xırda məsələlərdir? Düzdür əzizlərim, şərikəm sizinlə, mən inadkar deyiləm. Doğrudan da, bunlar xırda məsələlərdir. Ancaq bu xırda-xırda qoribə mənəsi də var axı və qoribəliyi ondadır ki, bir bu qədər canlı səmişinlər, canlı müfəttişlər, nəzarətçilər, sürücülər və onlara bilavasitə və ya bilvasitə başlıqlı ədnlər möhkəm bir qayda-qanun yarada bilmirlər ki, bilmirlər...

İndi gəlin sizin «cansız dəmir-dümür» adlandırdığınız avtomat kontrol kassalara. Bu cansız kassalar sossiz-küysüz, nəzarət-siz və öyüd-nəsihsiz elə möhkəm bir intizam yaradırlar ki, hey-rət etməyə bilmirən. Beş qəpiyini saldın, buyur, qapı açıqdır, yaxşı yol! Nigaran da qalmırsan ki, beşqəpikliklər hara getdi, bilmirən ki hara getdi.

Yaxud götürək metrodakı hərəkət sürətini. Bu sürət bizi bəzi zırramalardan, qeybət qırın lağlağlardan xilas etməyirmi? Uzağa

getmiyəm, çoxdan tanıdığım məşhur bir lağlağını misal götürə bilərəm. A kişilər, metro çıxamışdan bu zırrama mənim qanımı nə qədər qaraltsa yaxşıdır! Səhər ertə işə tələsdiyim yerdə, bilmirəm, haradasa peyda olub: «Eşitmison ki, əclaf Əbdürrəzzaqdan köhnə arvadı necə intiqam alıb! Mötəbər bir iclasda həminin yanında gəlib tüpürüb üzünə... alimət vermirmiş...» – deyər başlayır, onun-bunun qeybətini qırıb bir saat vaxtını alır.

Gözünə dönüm metodadı sürətlin, burada qeybətə, boşboğazlığa vaxt hardaydı! Sürət buna yox verərmidi? Vəqona aylaşdın, «Ehtiyatlı olun, qapılar bağlanı!» sözündən sonra dörd-beş dəqiqə vaxtın var, bu dəqiqələrdə də ona fikir verirsən ki, hansı dayanacaq keçdin və hansında düşməlisən. Daha burada əlavə bir «lağlağı dayanacaq!» yoxdur ki, əclaf Əbdürrəzzaqdan söhbət getsin... Elə buna görədir ki, məfrada lağlaqlar da dəyişir, desəm inanmı! Etiraf edirəm ki, əvvəlləri mən özüm də bir az uzun danışım idim, metro çıxandan tərgitmisəm.

– Məsələdən uzaqlaşırısan, Hatəm, çox uzaqlaşırısan.

– Müxtəsər elə, Hatəm, qısa danış, de görək nə demək istəyirəm, məsələni xırdalama!

– Hövsələsiz olsun, bir səbrinizi dərin, sözümün canı var. Deyir:

O nədir ki, böyük ikon kiçilir,

O nədir ki, kiçik ikon böyüyür?

Bu çox mühüm məsələdir və bilavasitə sizi maraqlandıran əxlaq məsələləri ilə əlaqədardır, çox əlaqədardır. Mən onu demək istəyirəm ki, metro, onun avtomatları bizi zahirən xırda görünən o qədər lüzumsuz hərəkətlərdən, münasibətlərdən xilas edir ki, sayı hesabı yoxdur. Yadinıza salın avtobuslarda, trolleybuslarda, tramvaylarda bilet qonaqlıqlarını. Rahat oturub vacib məsələlər fikirləşdiyiniz anda bir də görünən o başdan səslandı: «Filankos, sənə bilet aldım!» Bütün səmşinlərin gözü dikilir sənə, xəcalət təri səni basır. Üçqəpiklik hörmət üç aspirindən də güclü təsir göstərir, məlumdur ki, tərləmiş adamada soyuq tez dəyər, xüsusən qışda, küləkli havada. Hələ bu harasdır, bir də ayrılırsan ki, sənə bilet alan biletidə götürüb düşür gedir. Gedir, getsin, təzədən bilet almağa nə var ki, ancaq hongamə bununla qurtarmır. Bilet hörmətçisinin nəzərində «dünya əvəz-əvəz dünyasıdır»... Bəli, dörd-

odunu buraxıb axtarırsan ki, görəsən sənə üç qəpiklik hörmət edən adama harada və nə zaman rast gələcəksən ki, sənə də ona o qiyamətdə bir bilet alıb əvəzini verəsən, xəcalətdən çıxasan. Müxtəsər nə başını ağrıdım, beş qəpiklik hörmət ucundan qanımı o qədər qaralır ki, bir neçə on manatlıq dərmanla onu durulmaq olmur. Gözünə dönüm metodadı avtomatların. Hünərini var bura da bir bilet qonaqlığı dəstgahı düzəlt görüm, necə düzəldirsin! Onun əlvən işıqları sanki uzaqdan səslənib deyir: «Ucuz hörmət qadağandır, hər kəs öz beş qəpiyi ilə, ucuz hörmət qadağandır!».

Deməliyəm ki, mənim təzəcə ali məktəbə daxil olan oğlum da bu fikirdədir. Baxın oğlum gündəliyində nə yazıb: «Elə gün olmur ki, kənddən səhərə dərsə gələndə və səhərdən kəndə, evimə qayıdanda avtobusda bir neçə müəllimə rast gəlməyim. Mən onları əlli qəpiklik biletə qonaq etməli oluram. Orta hesabla gündə üç nəfər qonaq edəndə, ayda əyləyir qırx beş manat. Atam-anam da məni danlayırlar ki, aldığın təqaüd hara gedir. Əlavə bizdə də yox xərxi istəyirəm... Olmaz ki, hərə öz biletini özü alsın?».

– Hatəm, sən də sərf edirsən, təzəcə ali məktəbə daxil olan oğlunda! Söhbət üç qəpikdə, beş qəpikdə və ya 50 qəpikdə deyil, bu hörmətdir, qədim adətlər, el adətidir... Sən köhnə bazara təzə nırx qoyma!

– Mənim əzizim, mehribanım, sənə elinə sözüm yoxdur, ancaq axı, insaf da yaxşı şeydir, məgər qədimlərdə babalarımız at, araba, fayton və qazalaqda yol gedəndə bilet olub ki, bir «bilet qonaqlığı adəti» də olmuş olsun! Mən heç başa düşə bilmirəm ki, siz nə üçün və nə məqsədlə özünüzdən «adətlər» düzəldib, elin adına yazırsınız? İndi hər toyda min şüşə araq içilir, keçmişdə eldə belə adət var idi? Xahiş edirəm, şəxsi mənafeiniz üçün «adətlər» icad edib elin adına yazmayın!

– Hatəm, bir ağaca çıxıb, min ağacı silkələmə, adət-ənənə ilə nə işin var, sözünü de!

– Ərz etdim ki, bəndənin məqsədi metro avtomatlarının əxlaq təsiri məsələsi ilə əlaqədar olaraq «o nədir ki, kiçik ikon böyüyür?» sualına cavab axtarmaqdır. Metro gündən-günə böyüyür, siz isə böyük adətləri də kiçildirsiniz. Bəlkə də, bunlar ilk nəzərdə xırım-xırdadır, ancaq siz «götürəndə götürük» ki, bu xırdalar böyüyəndə nə yerə gəzir, nə göyə, nə əxlaq normalarına, nə də mədəniyyət ölçülərinə!

Bilet hörmətindən başlayıb keçirsiniz toyuq-cücə, hinduşka hədiyyəsinə, oradan adlayırsınız diri qoyun-quzu və spirtli içkilər hədiyyəsinə, sonra keçirsiniz pul hədiyyəsinə, pul ilə məktəbə girsiniz, pul ilə imtahan verirsiniz, pul ilə dissertasiya yazdırırsınız ad alırsınız. Sonra da həqiqi alimlərlə ultimatum verib deyirsiniz: çəkilin kənara, biz gəlirik! (Öz aramızda qalsın, o günləri bir nəfər mənə dedi ki, «Belə işlər bizim camaatın qeyri-ciddiliyini göstərir... Dedim, a kişi xətanı başımdan sov, mən elə demək istəmədim, mən ancaq avtomatların şəxsən mənim əxlaqıma təsirindən danışırım...»)

– Saxla, Hatəm, bir saxla! Bir izah et görək sən bu sözləri kimə deyirsən?

– İnciməyin, özizlərim, inciməyin, mənim sizinlə nə işim var, özünüz yaxşı bilirsiniz ki, mənəm sizinlə heç bir alıb-verəcəyim yoxdur. Sözləşməyi söhbətlərdir edirik də... hərçənd sizdə də günah çoxdur, çünki – söz gəlişi onlar verəndirsə, sizdə alırsınız. Hükəmələr buyurublar ki, «alan olmasa, verən də olmaz». İnsafla deyən, heç avtomatlar belə işlərə qol qoyarlarmı, belə əməllərdən çıxarlarmı? Əsla! Diqqət etməmiş olmasınız, əgər hər hansı avtomatın vəzifəsi on çəpikliyi xırdalamaqsa, on çəpik övəzinə ona bir abbası verəndə dərhal sizin abbasınızı geri qaytarıb, sanki deyir: «Mənə sənin artığın, on çəpiyin lazım deyil, rədd ol get!»

Siz isə on çəpiklik xidmətinizin özündə (əgər belə bir xidmət göstərmişsinizsə), nəinki bir abbası, bir neçə yüz manatı da xoşhallıqla qəbul edirsiniz...

– Bu nə danışır, ədə, bu nə danışır!..

– Artıq mənim səbrim tükənmişdir, qoy bu Hatəm açıq desin görək bu sözləri kimə deyir!

– Yenə öz zəhmətini ki, mənəm sizinlə heç bir alıb-verəcəyim yoxdur. Açıq budur ki, mən bu sözləri o adama deyirəm ki, trolleybusda mənə biletə qonaq edib tərləyib, soyuğa verib, xəstələyib bir ay yanı üstə yatmışam. Mən həmin adamı avtomatlardan əxlaq dərsi öyrənməyə çağırıram. Bu barədə şair də yaxşı buyurmuşdur:

Avtomatdan öyrənir eybini insan,
Get metronu dolaş, onda duyarsan.

Bəli, özizlərim, metro çıxandan sonra mən bu qənaətə gəlmi-

şəm ki, bəzi adamlarda müşahidə edilən laqeydlilik, tənbellik, kütlük, ətalət, intizamsızlıq, deməqəqlük, tamahkarlıq, pulperestlik, tərəfçilik, yaltaqlıq, hər yerdə və hər işdə odu öz qabağına çəkmə kimi mənfi sifətlər avtomatlarla yoxdur. Bir avtomat xəstələyəndə o biri dərhal onu əvəz edir, qoymur ki, ümumi iş ləngəsin, sürət zəifləsin; amma elə adamlar var ki, iş yoldaşının, həmkarının başına bir iş gələndə sevincindən atılıb-düşür. Beləliklə, özizlərim, mən gördüklərimdə, başıma gələnlərdə sizə danışaram ki, elmi tədqiqat işlərinizdə yeri gələndə bəlkə bunlardan istifadə edə bilərsiniz, başqa mənəm nə məqsədim ola bilər? Mən sizə kömək...

– Bizə sənin köməyin lazım deyil, bəsdir, naqqallıq etdiyim, nihilistin biri nihilist.

– Bundan sonra sizə yaxşılıq etmək fikrinə düşənin lap... Özizlərim, mehribanlarım, marallarım, ceyranlarım niyə acıqlanırsınız? Mənəm sizə səadət, uralıq, ciddilik etməkdən başqa nə məqsədim ola bilər?

– Ay kişi, ay Hatəm, niyə özünün də, bizim də başımızı ağrıdırsan? Məgər avtomatları da ixtira edən insan deyilmə? («İnsan məxluqatın əşrəfidir» – bu fikri bütün filosoflar təsdiq etmişdir.

– Ay sağ olun, mərhəbə, indi gəldiniz mətləb üstə. İndi demək olar ki, mənə başa düşdünüz. Elə mən də səhərdən onu demək istəyirdim ki, metro mühitində insan, həqiqətən, məxluqatın əşrəfi kimi görünür. Eh, bilsəniz metroda, onun mühərrik pilləkənlərində, dayanacaqlarında, vaqonlarında səmişinlər bir-birinə nə qədər mehriban görünür! Deyəcəksiniz ki, «ora yerin altıdır». Yox, məsələ yerin altında, üstündə deyil, sirt avtomatdadır, özizlərim, avtomatlarda! Hələ harasıdır, qoy bir çox şeyləri, bir çox əməlləri də avtomatlar övəz etsin, avtomatlaşdırılmış idarəetmə, tətbiqi riyaziyyat, hesablayıcı elektron aparatlar yaradılması və istehsalı kimi bir çox ixtisaslar daha da inkişaf etsin, onda bilirsiniz ki, bu dəmir-dümürlerin əxlaqə təsiri nə deməkdir... onda bilirsiniz ki, Hatəm havayı danışmır.

Bir də, niyə uzağa gedək, götürək elə təzə çıxan imtahan götürən avtomatları...

– Nəcə yanı imtahan götürən avtomatlar?

– Pah!.. Siz dünyadan xəbərsizmişsiz... Bəs eşitməmişiniz, neçə ildir ali məktəblərdə yavaş-yavaş bəzi fənnlərdən qəbul imtahanlarını avtomatlar aparır! Bəli, avtomatlar, ədalətli, vicdanlı,

qayğıkəs, insanpərvər avtomatlar.. «Tanış-biliş», «tapşırıq-mapşırıq», «görüm-baxım», «baxım-görüm» «filan və bəhəməkan» nə olduğunu bilməyən, ancaq və ancaq biliyə, istədəda qiymət verən, ancaq və ancaq elmin, mədəniyyətin gələcəyini düşünən mehriban, qədirşünas avtomatlar... Vətən balalarının hamısına eyni gözlə, eyni şəfqətli nəzərlə baxan avtomatlar!

Bu gözəl avtomatlara qəbul imtahanı götürmək hüququ və rəndə, zəhmət çəkib, vaxt sərf edib onların düz və ya əliyəri olduğunu nəcib və ya nanəcib olduğunu yoxlamaq da lazım gəlir... Çünki ciddiyyət, düzlük, neciblik və xeyirxahlıq onların təbiətindədir, bəli təbiətində!..

Avtomatın boğazından assan da, qurğusunu alt-üst etsən də, tənbellə, ərköyünə, ortada yeyib qıraqda gəzənə dünyasında qiymət verməz.

- A kişi, mətəbdən uzaqlaşsın bəzi başağrısı vermə, düş əsağı!
- Əzizlərim, mən sizi indidən əmin edə bilərəm ki, avtomat imtahan alanların sayı çoxalıb təkmilləşəndən sonra sizə heç kəs başağrısı verməyəcək. Nə sizə tələbə tapşırıq olacaq, nə qapınıza gələcək, nə tirlərdə sizinlə gecə görüşü təyin ediləcək.

Kim bilir, hələ, bəlkə, əxlaqı, şəxsi ləyaqəti yoxlayan avtomatlar da meydana çıxacaq və sizi də sinfə buraxmadan əvvəl həmin avtomatlar imtahan etməli olacaq.

Yaxud götürək başqa bir məsələni...

- Yaxşı, bədsir əl çək yaxamızdan!

- Məni diqqətlə dinlədiyinizə görə təşəkkür edirəm.

QAYANIN DİBİNDƏ

İstirahət evlərinin birində, axşamüstü bir neçə nəfər əyləşib papiros çəkə-çəkə ordan-burdan danışırıq. İki nəfər oturmuşdu iri bir qayanın üstündə, iki nəfər skamyada, qalanları da təzəcə çiçəklənmiş qollu-budaqlı bir badam ağacının altında. Söhbət gəlib adət-ənənələrin üstündə dayandı. Nə kimi adət-ənənələrimiz olmuşdur, bunların hansı köhnəlib, hansı köhnəlməyib, hansını saxlamaq, hansını atmaq lazımdır?

Geyim-keciməndən başladılar. Biri dedi:

- Əvvəllər bizdə geyimlər olmuşdur: geymə, arxalığ, vəznəli çuxa, qurdağı başmaq, nəleyin, on-on beş taxta tuman, zərli qofta, zəncirli küləca, buxara börtk, çal papaq... Şairlərdən birinin təsvir etdiyi kimi:

Uzun çuxa vəznəli,
Vəznə başı düyməli,
Qanavuzdan arxalığ,
Ciblərin ağzı açıq,
Alış tuman, gen balaq,
Qızıl qotaz, ipək bağ
Kırım papaq, şikari
Sal gözün üstə sarı...

İndi bunları ancaq teatr səhnələrində görmək olur. Aramızda Nəzərəli adlı biri vardı. O, hərətli nitq irad edib, bu geyimlərin hamısını bərpa və mühafizə etməyi məsləhət gördü. Dedi ki, bunlar bizim ata-baba geyimlərimiz, milli geyimlərimizdir.

Əvvəlcə bu mülahizə bir-iki nəfəri heyran etdi: kişinin oğlu lap düz deyir, hər millət görək bir şeylə başqalarından fərqlənsin, ya yox? Hisslər coşdu. Az qalmışdı durub pencək-şalvarını, tuffilərinə soyunub, çuxa, arxalığ və nəleyin geysinlər.

Ağac altında oturanlardan biri (adı yadımdan çıxıb, zarafətli kişi idi) asta-asta dillənib, onları sakit elədi.

- Bir dayanın görək, yaxşı-yaxşı fikirləşin. İndi kimdir milləti paltarla tanıyan? Başqa şərtlər var. Bir də uzun otaq çuxa və nə-

leyin ilə tramvaya və avtobusa necə minə bilərsən? Ətəyin ilişər, düşərsən təkərin altına. Alış tuman, gen balaq, uzun qollu, zəncirli küləcə ilə, fabrikdə, zavodda, tarlada, mürəkkəb dəzgahların arasında necə dolaşa bilərsən? Balaq ilişər, maşın çəkər səni kəminə, bütün bədəninə xurd-xəşil edər.

Nəzərəli duruxdu. Biz də bir az duruxduq. Sonra yenə başladıq danışmağa. Papaq məsələsi xeyli vaxt apardı. Xüsusən xurme-yi buxara bərk və şikari çal papağın tərəfdarları çox qızğın danışdılar. Dedilər ki, papaq başla əlaqədar olduq üçün onu fərqləndirmək olar. Bu, nələyin və uzun əmək saxlaya deyi ki, işləməyə mane olsun, heç olmasa çal papağı saxlayaq. Ancaq milli geyim əlaməti kimi saxlayaq, yoxsa elə-bələ?

Bu barədə yenə mübahisə qızışdı, Nəzərəli dedi ki, mənim nöqtəyi-nəzərimcən şikari çal papağı saxlayaraq, həm də milli geyim əlaməti kimi saxlayaq.

Hər dənbir sakit-sakit danışan zarafatçı yoldaşımız yenə üzünü Nəzərəliyə tutub dedi:

– Qardaş, Nəzərəli! Axı, ağıl da yaxşı şeydir. Dünyanın hər yerində isti-soyuqdan qorunmaq üçün kişilər də, arvadlar da cürbəcür papaqlar qoyurlar. Sən çalış başın baş olsun. Papağa çox bənd olma. Dəyişən şeydir...

Bu mülahizəni kimisi təsdiq etdi, kimisi də nə təsdiq etdi, nə də rədd etdi.

Nəzərəli yenə inad edib, deyirdi ki, heç olmasa çal papağı milli əlamət kimi saxlayaq. Papağı da atandan sonra daha yerdə nə qaldı?..

Geyim məsələsini həll etməmiş bilmirəm necə oldusa, söz gəlib çıxdı saç-saqal və biq məsələsinə. Dedilər ki, əvvəllər kişilər ümumi bir qayda olaraq biq, saqqal qoyar, başlarını qırıxdılar, qadınlar saçlarını uzadardılar. İndi bunlar qarmaqarışq olub. Kişilərin bir hissəsi başını qırıxdır; bir hissəsi xeyli uzadır. Bir hissəsi biqini və saqqalını tamamilə qırıxdır. Bir hissəsi az və ya çox ixtisar edilmiş şəkildə biq saxlayır. Bəziləri də biqlərini hər iki tərəfdən uzadır və eşir. Qadın və qızların bir hissəsi qədimsayaq saçını uzadır, hörük saxlayır, bir hissəsi oğlansayağı kəsdirir...

Nəzərəli dedi ki, biq məsələsində mən özüm də hələlik qəti fikir söyləyə bilmirəm, tərəddüd edirəm. Ona görə görürsünüz ki, biqlərini nə tamamilə qırıxdırmaq, nə də uzadıram. Orta bir mövqe tutaraq hələlik üçbucaq şəkildə bir biqçigəz saxlamaqla kifə-

yətəlmirəm. Amma hiss edirəm ki, çal papağı bir milli əlamət kimi saxlayandan sonra mütləq biq də qədimsayaq mühafizə və müdafiə etmək lazım gələcəkdir. Yeni biqimizi hər iki tərəfdən uzatmalı və eşməli olacağıq.

Yerdə oturanlardan biri Nəzərəliyə söz atdı:

– Ay Nəzərəli, çal papaq qoyub, başını, biqini uzadıb eşən kişi, görək at minməyi, qalxan tutmağı, qılınc oynatmağı da bilsin. Sən ki, heç düz yerdə də əməlli-başlı yeriyə bilmirsən...

Nəzərəli özünü itirən kimi oldu.

– Ay kişilər, sadə bir məsələni niyə problemə çevirirsiniz? Paltardır, papaqdır, biq-saqqaldır... bunlar fərdi zövq məsələsidir. Papaq istəyən papaq qoysun, Ancaq istəyən şlyapa, biqini uzadan uzatсын, qırıxdıran qırıxdırsın. Kim necə istəyirsə, kimə necə yaradırırsa...

– Bu oldu anarxizm...

Oynamaq haqqında çox danışdıq. Əvvəlcə məsələsinin nəzəri cəhətini aydınlaşdırıb, müəyyən etdik ki, oyun ümumən bədəni fiziki cəhətdən həyat mübarizəsinə hazırlamaq üçün çox mühüm vasitələrdən biridir və, üç gün, dərəcədə estetik tərbiyə ilə də əlaqədardır. Dedik: madam ki, belədir, demək, uşaqlı-böyüklü hamı görək oynamağı bacarsın. Ancaq nə oynasin? Necə oynasin? Nə zaman oynasin? Hər gün oynasin, yoxsa günəşiri və ya həftədə, ayda, ildə bir? Özü də hansı hava ilə oynasin? Nə çalsalar onu oynasin, yoxsa hər kəsin hansı hava xoşuna gəlsə, hansı hava süməyünə düşürsə, o hava ilə oynasin? Daha əhəmiyyətli: ata-babalarımız hansı havalara oynayıblarsa, biz də eyni havalara oynayaq, yoxsa təzə havalarla oynayaq?..

Bu məsələlər ciddi mübahisəyə səbəb oldu. Dedilər hələ gəlin əvvəlcə müəyyən edək görək ata-babamız necə, nə zaman və hansı havalara oynayıb? Kəməkəşib müəyyənləşdirdik:

Əvvəllər ata-babamız, bir qayda olaraq toylarda oynamışlar. Toylar da uzun, iki gün, üç gün, bəzən bir həftə uzanmışdır. Demək, bir kənddə ildə filan qədər toy olanda bütün əhali, hətta qocalar da filan qədər oynamağa müvəffəq olmuşlar. Bundan başqa, camaatımız yenə bir qayda olaraq yazın əvvəllərində həftədə bir dəfə oynamışdır. Belə ki, hər həftənin cümə günləri kişilər, şənbə və ya cümə ertəsi isə qadınlar, qızlar gündəlik azuqalarını götürüb dəstə-dəstə çölə, bağlara gəzməyə çıxmışlar. Burada samovarı odlayıb doyuncu çay içmişlər, yemlik, quşəppəyi, yonca və

ya tırşəng yıǵıb duza batırıb yemişlər, yenə arvadlar bir yerə toplaşıb əriştə aşı bişirib «haşdan-puşdan» eləmişlər. Sonra camaatımız yenə bir qayda olaraq bayramlarda oynamışlar. Yallı gedən yallı getmiş, innabi oynayanlar innabi oynamışlar və i.a.

Bunlardan başqa, qış gecələrində qızlar, gəlinlər bir yerə yıǵışıb həxiştə getmişlər:

Sandıq üstə üzüm var, həxiştə,
Üzüm, sonda gözüm var, həxiştə...

Bu sözləri deyə-deyə atılıb-düşmüşlər. Məlumdur ki, bu da hədsiz yağlanmağın qarşısını almış, maddələr mübadiləsinin normal olmasına səbəb olmuş və sair.

Müxtəsər, beləliklə, hər bir vətəndaş orta hesabla olmasa, həftədə bir neçə dəfə oynaya bilməlidir.

İndi «haşdan-pişdan» yox, «həxiştə» yox, günlərlə davam edən toylar yox... Təzə havalara da camaatımızın çoxu hələ alışmayıb. Klublarda, mədəniyyət saraylarında, kollektiv oyunlarda, xüsusən rayonlarda, təkam-seyrək bir neçə nəfərə rast gəlirsən, ya heç ona da rast gəlmirsən. Yüzdə bir adam bu təzə oyunları bacarmır. Bacaranlar da utanır. Bəziləri də müasir oyunları əxlaq zidd hesab edirlər. Bəs necə olsun? Bir tərəfdən camaatımız yaxşı işlədiyi kimi, sevinmək, şadlanmaq, oynamaq da istəyir. Bəs necə olsun? Köhnə havaları bəyənmirik, bu havalarda oynamağı gerilik əlaməti sayırıq. Təzəsini də qəbul etmir, əxlaq normalarına zidd sayırıq. Təzə toyları da döndəriblər beləgət müsabiqəsinə, maddənlər yarışına. İndi bəs necə olsun? Belə getsə camaatımız oynamağı yadırgamazmı? Bəziləri dedi ki, köhnə havaları çalaq, ancaq oynamayaq. Elə-belə, çalaq. Çünki tutaq «Uzundərə» oynadıq. Bununla bədəni müasir həyata, tanka, traktora, təyyarəyə, sata da yüz kilometr yollu gedən mürokkəb maşınlara, kosmos uçuşlarına necə hazırlaya bilərsən?

– Bəs «Törökəmə?!»

– Yaxşısı budur eyni zamanda həm köhnə havaları çalib oynayaq, həm də təzə havaları.

Nəzərəlinin tərəfdarlarından biri dedi:

– Ay qardaşlar, bizim camaatımız təzə havaları mənimsəyə bilmir, qəbul edə bilmir də, zor deyil ki...

Qayanın üstündə oturanlarla skamyada oturanlar qızıqdı:

– Düz demirsən, hər ikisini saxlamaq lazımdır.
Həm köhnə havalarda çalib oynamaq, həm təzəsində!
– Mümkün deyildir, ikisindən birini qəbul etmək lazımdır.
– Niyə mümkün deyildir, məgər məsələ, biz üzümüzdü həm köhnə ülgüclə, həm də təzə elektrik ülgücü ilə qırxmırıq?
– Dahiyanə fikirdir! Nə qədər dəlləklər yaşayır köhnə ülgüc – bülöv də yaşayacaqdır.
– Axmaq fikirdir! Təcrübə bütün aydınlığı ilə göstərmişdir ki, elektrik ülgücünə alışan üzü köhnə ülgüclə qırxmaq başdan-ayağa əzab-əziyyətdir, üzün dərisi buna tab gətirməz. İkisindən biri itxib edilməlidir.

Sakit-sakit danışan zarafatçı yoldaşımız yenə gülə-gülə diləndi:

– Ülgüc – bülöv də oldu ənənə?!

– Sözləyiş deyirik də...

Badam ağacının dibində oturanlardan biri, bir ayrı məsələ qaldırdı..:

– Heç bədən tərbiyəsi, idman işlərinə münasibətimizi demirsəniz. Heç görmürsünüz ki, qızlarımızdan biri, nümunə üçün olsa da dənizdə yelkən, quruda velosiped, motosiklet və ya şahmat yarışına qoşulsun? AXI, belə olmaz, bir tərəfdən deyirsiniz ki, müasirləşin, bir tərəfdən də... Eyhəna, – şər demədən xeyir gəlməz, – səhah çağırır tələb edildir ki, sizin qızlarınızdan da görək bir nəfər kosmonavt olsun, uçuş göyü...

Skamyada oturanların etiraz səsləri ucaldı:

– Müvəffəqiyyətlərimizə göz yummayın. Arvadlarımızdan, qızlarımızdan nə çoxdur həkim, mühəndis, aqronom, geoloq, zooloq, professor, mexanizator... hökmdür görək velosiped minən də olsun?

Müxaliflər həyəcanlandılar. Elə-belə zarafatla hərsi yerdən bir daş götürüb o birinə tullayanda, daşların ikisi də gedib dəydi badam ağacının budaqlarına. Təzəcə açılan çiçəklərdən xeyli töküldü yerə...

– Ay daş atan bəxtəvər, daşın da bir vaxtı var!...

Söhbət dəyişdi. Nəzərəli yenə keçmişləri xatırladı:

– Amma qabaqlarda bizim maraqlı toy adətlərimiz olub ha... Yadımdadır? Gəlin gələndə bəy öyünün alma ilə doldurub sağ-dış-soldışla çıxardı dama. Oradan gücü gəldikcə almaları tulladı gəlinə sarı. Qoca kişilər də yerdə papaqlarını verərdilər qabağa ki,

almalar gəlinin başını yarmasın və yerdən dama sarı qışqırıb dedilər:

– Ay bala, yavaş, ay böy yavaş, uşağın başını yarımdın... Bu maraqlı adəti bərpa etsək necədir? Nə olar bərpa edəndə? Toy adətlərimizdəndir də...

Dedilər olar, bərpa etmək olar, niyə olmur? Ancaq bir çətinlik var ki, indi evlər çoxmərtəbəli olub, damların da çoxunun üstü demir və sürüşkən. Böy öz sağdıç və soldıçı ilə 10–12 mərtəbəli dama çıxsın. Tutaq ki, çıxdı, maili-müstəvi demir təbəqələrin üstə necə dursun, almaları necə atsın? Ayaqdır sürüdü, sürüdü, birdən bilmələrin özünə böy özü kölləmayallaq gəlinin başına düşsə bilməzmi?

Gördük ki, bu məsələni həll etmək çətinidir, keçdik yas mərasimlərinə. Oturanlardan biri dedi ki, hər bir adət dəyişsə də, bu mətəm mərasimləri ilə əlaqədar olan adətlər heç dəyişilmir. Anabacılarımız yenə fəryad qoparıb ağlayırlar. Bəzi kəndlərdə ölüni şəxsey-vaxseylə basdırırlar. Nalə və fəryad səsləri arşə qalxır. Olmaz ki, elə bir qayda qəbul edəək ki, heç olmasa, elə ağlasınlar ki, səsləri çox uzağa getməsin?

Skamyada oturanlardan biri dedi ki, ümumiyyətlə, mən hər hansı şəkildə olursa-olsun ağlamağın əleyhinəyəm. Biz gərəək göz yaşından istifadə etməyi birkəhəlik tərgidək.

Yanıdakı da onu müdafiə edib eyni nəzəriyyəni başqa şəkildə ifadə etdi:

– Doğru buyursunuz, – dedi, – beyin qabığı hüceyrələrinin üzərində düşən zərbələri, başqa vasitələrlə azaltmaq mümkündür. Ağlamaq köhnəlikdir.

Qayanın üstündə oturanlardan biri:

– Məhv olsun göz yaş məxanizmi! – deyər qışqırdı və iri bir daş götürüb, tolazladı ağaca sarı. Yenə təzə açılmış çiçəklərdən bir xeyli töküldü yərə.

Bir başqası dedi ki, gəlin bu yas məsələsinə toxunmayaq. İndicə özümüz təsdiq etdiniz ki, camaatımızın bir hissəsi oynamağı yadırgamaqdadır. Bu sahədə olan köhnə adətləri unudub, yenilərinə də hələ monimsəməyib. Belə olduqda heç olmasa qoy bunlar yasdı ağlamağı yadırgamasın.

Skamyada oturanlardan biri şəxsi həyat müşahidələrinə istinad edib, etirazını bildirdi:

– Siz həyatdan xəbərsizsiniz. Bizim qonşuluqda bir ev var,

orada hər gecə qonaqlıqdır. Bir dəstə cavan və cavanəzən yığılıb səhər açılana qədər tvist oynayırlar. Nəinki ağlamaq, heç düşünmək də xeyallarına gəlir... Dəfələrlə, bax bu gözlərimlə görmüşəm. Siz canlı həyatdan uzaq düşməsünüzlə mənə qalarsa, belə öyləncələr və qonaqlıqlar hələ rüşeym halında olan mühüm bir yenilikdir.

Yanımda oturanlardan biri əyilib, mənim qulağıma dedi ki, hər kəsdirsə, bundan yaxşı nətiq olar və həqiqətən nətiqin tənqidi qeydi təsirsiz olmadı. Belə ki, söhbət gəlib qonaqlıq və qonaqpərvərlik üstündə dayandı, bu barədə çox danışdılar. Dedilər ki, bu məlum məsələdir ki, qonaqpərvərlik bizim ən yaxşı ata-baba adətlərimizdəndir. Bir sıra şairlərin və alimlərin dediyinə görə, xalq məonəviyyəti, milli psixoloji ilə çox yaxından əlaqədar olan bir məsələdir. Buna nə deyirsiniz?

Bir neçə nəfər xorla cavab verdilər:

– Qonaqpərvərlik qalsın!

Bir başqası onların sözünü kəsib dedi ki, mənə başa salın gö-rüm «qonaqpərvərlik» deyəndə nəyi nəzərdə tutursunuz? Deyək ki, bir adamın evində xeyir iş olur, dostlarını çağırır, məclis düzəldir. Bu dostların da xeyir işi olanda o birilərini çağırır məclis düzəldir, belə qonaqlığı deyirsiniz?

Dedilər, yox canım... qonaqlıq ayrı, qonaqpərvərlik ayrı. Qonaqpərvərlik odur ki, məsələn, şəhərdən kəndə gəlirsən, tutaq ki, mühazirəçisən, məruzəçisən və ya başqa bir şeydən. Kəndli səni dərhal aparır evinə, tez qonun kesir, ailəsinin körpələrinin boğazından kəsməli olsa da, evində nə varsa götürüb tökür sənin qabağına. Bir neçə gün yedirir, içirdir, qaydanda da yəqinə nə lazımsa qoyur. Ayrılanda da başını aşağı salıb üz istəyib deyir:

– Bağışla qonaq, siza layiq hörmət edə bilmədik. Sən də cavabında gülə-gülə deyirsen ki:

– Eybi yoxdur, gələn dəfə özünü çıxarsan.

Bir başqası soruşdu:

– Yaxşı, bəs o kəndli şəhərə gələndə özündə haman şəhərlidən nə hörmət görür?

– Nə hörmət görecək, heç nə! Kəndli birbaşa gedir mehmanxanaya, öz pulu ilə yeyib-içir, işlərini qurtarandan sonra da çıxıb gedir kəndinə. İşdir, haman şəhərliyə rast gələndə, şəhərli oğər nəcib, həssas adamdırsa, mümkündür qədər kəndlinin gözündən ya-

yınmağa çalışır, bu da mümkün olmasa, ələcsiz qalıb köndliyə deyir:

– Xoş gördük, nə yaxşı belə...

Kəndli də cavab verir ki:

– İş üçün gəlmişdim, bu gün gedirəm, qulluğunda olum!

Kəndlidən «qulluğunda olum» sözünü eşitcək, şəhərlinin əgər vaxtı varsa, çalışır ki, kəndlinin təklifi yerə düşməsin. İnsan-pörvərlilik və vətənpörvərlilik borcunu artıqlaması ilə yerinə yetirməyi qərara alır. Girir kəndlinin qoluna, gedirlər bahalı restorana. Burada da kəndli, yenə necə ki, lazımdır, şəhərliyə hörmət edir. Şirin söhbət edirlər. Axıra yaxın restoran xidmətçisini çağırır hesab kəsir, Şəhərli deyir:

– Bu yaxınlarda yenə rayona çıxmaq fikrindəyəm...

Kəndli deyir:

– Buyurun, gözümüz üstə yeriniz var!

Şəhərli deyir:

– Bu dəfə istəyirəm bir az şan bal və üzlü pendir tedarükündə olam.

Kəndli deyir:

– Buyuracaqsınız, hər nə lazımsa...nə söz ola bilər?!

Bələliklə, əgər şəhərlinin vaxtı varsa, kəndlinin qəlbini sındırmır. Ona qonaq olur. Yox, əgər vaxtı yoxsa, kəndliyə belə deyir:

– Vacib işim vardır, sağlıq olsun, gələn dəfə qonağın olaram. Yaxşı yol. Kəndə salam apar.

Kəndli cavab verir ki:

– Salam göndərən sağ olsun.

Belə də lazımdır. Kəndli yaxşı bilir ki, qonaqpərəstliyin əvəzində bir şey gözləmə, daha o həqiqi qonaqpərəstlik olmadı ki...

Onda belə çıxır ki, qonaqpərəstlik ancaq kəndə məxsus bir milli əlamətdir?

– Əlbəttə, şəhərlinin, xüsusən ziyalının vaxtı harada idi ki, hər rast gəldiyi tanış-bilişini evinə qonaq apara? Onda görək bütün ailə üzvləri ilə bərabər iş-gücünü buraxıb aşbazlıq edə...

– Məgər kəndli şəhərlidən az işləyir?

– İndi az işləsə də, çox işləsə də, biz göz açıb görmüşük ki, qonaqpərəstlik ancaq kənddə yaşayır.

Uzun mübahisədən sonra qayanın üstündə oturanlarla skamyada əyləşənlər bu qərara gəldilər ki, insafən qonaqpərəstlik çox

yaxşı adətdir, qoy qalsın! Həm də milli əlamət, milli adət-ənənə kimi qalsın. Ancaq şəhərdə yox, kənddə! Bu şərtlə ki, kəndli qonaqpərəstlik göstərməyə birinci növbədə qoyun-quzu kəsməyi unutmasın.

Sakit-sakit danışın yoldaşımız yenə yavaş-yavaş yerində tər-pondi. Əlindəki demisinə tütün doldura-doldura dedi:

– Göz dəyməsin, xeyli danışdınız, axırda müftəxorluğu da elədiniz ənənə...

İndi də zəhmət olmasa, bir az fikirləşin, görün, bəlkə milli adət-ənənə deyilən şeylər istər köhnəsi olsun, istər təzəsi olsun, başqa şeylərdir.

Bu sözləri deyib bir baxdı badam ağacının çılpaq qalmış budaqlarına, bir baxdı yerə səpələnmiş gözü yumulu çiçəklərə, yenə dilləndi:

– Əgər bu ağacda da beyin qabığı hüceyrələri və göz yaşı mexanizmi olsaydı, sizə deyərdi: əzizlərim, o ənənədən danışın və o ənənəni müdafiə edin ki, onların barlı ağacları və təzəcə açılmış çiçəklərə xəteri toxunmasın!

Burada bir az xoyala dalıb gördük ki, yoldaşımız zarafatla olsa da, təzə məsələlərdən danışmaq istəyir. Dedik, gəlin təzədən başlayaq fikirləşməyə. O biri tərəfdən də baxıb gördük ki, gəcdən xeyli keçmişdi. Gözlər xumarlanır...

Bu arada Nəzərəli ucadan əsnədi. Əsnək əsnəyi gətirdi. Dedik daha yatmaq vaxtıdır, durun dağılaq.

Durub dağıldıq. Hərə getdi öz mənzilinə yuxulamağa...

DƏVƏTNAMƏ

Həsənağa şamdan sonra çay içə-çə, əlində corab yamayan arvadı Xeyrənsəyə deyirdi:

– Xeyrənsə, hesablayıram düz otuz altı ildir ki, toylara gedirəm. İldə də azı bir iyirmi toy olur, az olmaz ki, çox olar, hər toya da qırx manat... Hesabla gör nə qədər eləyir!

Arvad dedi ki, əlində işi var, uşaqlardan birini çağırırsın.

Həsənağa içəri otaqda dərslərini hazırlayan, on bir yaşına təzəcə girmiş oğlu Əlibalını səslədi:

– Əlibala! Bir vərəq kağız, qələm götür gəl bura!

Əlibala hazır oldu.

– Otur, oğlum, götür otuz altını vur iyirmiye! Çox, iyirmini vur otuz altıya!

Uşaq dedi ki, ikisi də birdir, istər iyirmini vur otuz altıya, istər otuz altını vur iyirmiye, bir çıxar.

– Yaxşı, sən deyən olsun, iyirmini vur otuz altıya. Vurdun neçə elədi?

– 720.

– Yeddi yüz yirmi, yeddi yüz yirmi... Çox yaxşı. Deməli, mən otuz altı ildə yeddi yüz yirmi toya pul salmışam. Hə, indi oğlum, yeddi yüz yirmini vur toylara!

Əlibalını gülmək tutdu.

– Nəyə gülürsən?

– Deyirsen yeddi yüz yirmini vur toylara...

– Çəşdirmə məni, toylara yox, toylara saldıgım pullara!

– Axı mən nə bilim, nə qədər pul salmışam toylara?!

Xeyrənsəni də bərk gülmək tutdu. Səşə Həsənağanın mətbəxdə qab-qacaq yuyan böyük qızı, on doqquz yaşlı Gülcəhan və içəri otaqda roman oxuyan on altı yaşlı kiçik qızı Nərgiz də gəldi.

– Nə olub?

– Nəyə gülürsünüz?

– Atanız toylara saldıgı pulları hesablayır – deyib Xeyrənsə qızlara göz vurdu.

Həsənağa gülməyini saxlaya bilməyən Əlibalaya – sən dur, –

dedi – kağız-qələmi ver Nərgizə... Nərgiz qızım, götür iyirmini vur otuz altıya. Neçə elədi?

– 720.

– Yaxşı yeddi yüz yirmi... Deməli, mən otuz altı ildə yeddi yüz yirmi toya getmişəm. Hər toya da qırx manat... Bu belə, indi qızım yeddi yüz iyirmini vur qırx... Neçə elədi?

– 28 800.

Həsənağanı heyrət götürdü.

– İyirmi səkkiz min səkkiz yüz!!! Nə danışırısan? Yəni mən toylarda bir bu qədər pul kərləmişəm? Bəlkə düz hesablamadın... Yaxşı sən dur. Gülcəhan, götür sən də bir hesabla görək!

Nərgiz durdu, onun yerində Gülcəhan oturdu.

– Hə, qızım yaxşı-yaxşı mənə qulaq as. Otuz altı ildir ki, toylara gedirəm. Hər ildə ən azı bir iyirmi toya çağırırlar. Az olmaz ki, çox olar. İndi sən hesabla görüm qırx manatdan bu yeddi yüz iyirmi toyun pulu nə qədər eləyir?!! Hesabladın, neçə oldu?

– 28 800 manat.

– Düz imiş, – deyər Həsənağa 28 800 rəqəmini bir neçə dəfə təkrar edib fikrə getdi.

Xeyrənsə də dərindən bir ah çəkib iyirmi səkkiz min səkkiz yüz manat ha!.. – dedi bu pula ikimərtəbəli bir bina tikdirmək olardı, hələ bir qədər də artıq qalardı.

Atanın hesab əməliyyatından sonra uşaqların hesablamaları başladı. Onlar deyib gülə-gülə iyirmi səkkiz min səkkiz yüz manatı öz aralarında bölüşdürürdülər. Əlibala özü üçün bir «Volqa» maşını alırdı, atası üçün də bir «Jiquili» alırdı ki, işə gedəndə və ya bazara tərəvəz satmağa gedəndə yollarda əziyyət çəkməsin.

Həqiqətən, Həsənağa üçün bir maşın vacib idi. O, kənddən çox uzaqda olan bir mədəndə işləyirdi. Səhərlər fəhlələri işə aparın maşının dayandığı yerlə onların evinin arasında bir xeyli yol vardı. Bundan başqa ata hərdən bir uzaqlara da getməli olurdu. İstirahət günlərində arvadı və uşaqları ilə köməkləşib həyatda pomidor, badımcan, istiot, göyörti əkir, məhsulun artıq qalanını aparıb ya Zabratda, ya da Suraxanıda satmalı olurdu. Evdən kəndin ortasındakı avtobus dayanacağına qədər yükünü dalında aparır, sonra da avtobusların birindən düşüb o birinə minməli olurdu. Əlibala artıq yaşlı əlli beşi ötən atası Həsənağanı bu çətinlikdən qurtarmaq istəyirdi.

Nərgiz bir inək alır, südünü də özü sağdı. Süd-qatıq lazım olanda qapılara düşməkdən can qurtarırdı. Həm də öz inəklərinin südü üzül olacaqdı. Bulamasi, yağı, ayranı, pendiri, şoru da öz yerində...

Gülcahan anasının çoxdankı arzusunu yerinə yetirir, evlərinin damına şifer saldırırdı ki, güclü yağış yağanda otaqları sel-su götürməsin. Gülcahan qonaq-qara qabağına çıxarmaq üçün bir nahar, bir çay servizi, bir də bir kitab şkaflı alırdı. Televizoru da dəyişməyi lazım bilirdi, çünki işlənilib köhnəlmişdi. Bacı-qardaşın hesabına görə bütün bunları on altı min manata başa gəlirdi. Qalan on iki min səkkiz yüz manatı da verirdilər analarına. Bu hesablaşma müddətində uşaqların şən qəhqəhələrinin arası kəsilirdi. Balalarının deyib-güldüyünü gören ana da qarışmışdı onlara.

Bircə Həsənağaya bu gülüşlər yaxşı təsir etmirdi. Nəhayət, o uşaqlarına dedi ki, bədsir şitlik eladız. Durun gedin işinizə, dərslərinizi hazırlayın. Xeyrənsəyə də işarə etdi ki, çayı təzələsin. Uşaqlar həraşi bir tərəfə çəkildi. Xeyrənsə təzə çay dəmləyib gətirdi. Bir neçə dəqiqə heç biri danışmadı. Axırda yenə sükutu Həsənağa pozdu. Yarıciddi, yarızarafat Xeyrənsəyə:

– Sən də, ay arvad, – dedi, – əvvəlcə oğlan doğmadın ki, toyunu edib iyirmi səkkiz min səkkiz yüz manat halalca pulumuzu geri qaytaraq...

– Hələ bir qızlarının toyunu elə...
– Qız toyunun bizə nə xeyri? Var-yoxumuzu da cehiz eləyib götürüb aparacaqlar. Heç bilirsən indi cehiz neçəyə başa gəlir? Azı altı min, yeddi min...

– Yox ha... Altı min-yeddi min?
– Bəs necə? Sən gördən deyil el!.. Biz evlənəndə sən vur-tut bir yorğan-döşək götürmüşdün, bir xalça. İndi təzə cehiz dəsgahı çıxıb. Bu nədir şpalni, bu nədir kabinet, serviz, merviz, xrustal, murustal, daha nə bilim nələr... Belə olsa, qız köçürən var-yoxdan çıxarkı...

– Elə ona görə deyirəm ki, qabaqca Əlibalanı doğsaydın, toyunu edib halalca iyirmi səkkiz min səkkiz manatımızı geri qaytarardıq, toy xərci də çıxardı, qızların cehiz pulu da...

– Darıxma kişi, vaxt gələr oğlunun da toyunu elərsən...
– Vaxt gələr hələ bir on il də gözləməliyik...

– Elə bilirsən bu otuz altı ildə toylarına pul saldıqın adamların hamısı hazır durub gözləyirlər ki, sən oğul toyu edəsən gəlib sə-

nin iyirmi səkkiz min manatını qaytarsınlar? Nə çoxdur kəndlərdən köçüb şəhərə gedən şəhərdən kəndə gələn, nə çoxdur kənar yerdə evlənənlər...

– Baxma, Xeyrənsə, gələn olar. Toylarına getdiyim adamların lap yarısı da gəlsə mənə bədsir...

– Nisyə əhvalatdır.
– Nisyə deyil, dünya əvəz-əvəz dünyasıdır. Dünən mən gəlmişəm sənin toyuna pul salmışam, sabah da sən gələcəksən mənim toyuma pul salacaqsan.

Xeyrənsə də ibtidai məktəbdə öyrəndiyi dörd əməliyyatı yadına saldı:

– Sabah yox, toylara pul salmağının qırx altı ili tamam oldandı sonra!

– Nə qırx altı il?
– Özün demədin ki, otuz altı il toylara getmişəm. Əlibalanı da on ildən sonra evləndirəcəksən. Otuz altı üstgəl on neçə elər? Qırx altı. Hələ bir on il də toylara gedib pul salmağın...

Xeyrənsənin hesabı Həsənağanın dərdini daha da artırdı. İstədi gələcək on ildə də toylara saldığı qırx manatları hesablasın, hövsələsi çatmadı. Kişinin əhvalı tamam pozulmuşdu. Rəngi də dəyişmişdi. Bir neçə yerdən qabar atmış və döyənək salmış sağ əlini gicgahına söykəyib məlüm-müşkül fikrə getmişdi. Otuz beş illik ömür yoldaşını belə məyus görəndə Xeyrənsə kövrəldi, ərinə yazığı gəldi. Səhbəti dəyişmək istədi:

– Ürəyini geniş saxla, kişi. Qızlarımızı da köçürək, oğlumuzu da evləndirək... Yaxşı bir də görək bu gün Zəbrata apardığın tərəvəzi sata bildin?

– Satdım.
– Neçə elədi?
– Qırx beş manat. Beş manatı getdi yol pulu, bazar pulu, qaldı qırx manat.

– Ver mənə o qırx manatı. Qızlara ayaqqabı alacağam.
Həsənağa qırx manatı çıxarıb Xeyrənsəyə vermək istəyəndə həyat qapısı döyüldü. Nərgizi göndərdilər ki, görsün qapını döyən kimdir. Nərgiz əlində mətbəədə çap olunmuş bir dəvətnamə qayıtdı. Dəvətnamədə bir qarmon və bir dəmbək şəklində çəkilmişdi. Şəklin altında bu sözlər yazılmışdı:

«Hörmətli Həsənağa! Mehralı, sizi oğlu Dursunun toyuna dəvət edir.»

Həsənağa Xeyrənsəyə vermək istədiyi qırx manatı qatlayıb qoydu cibinə.

QIZDIR, YA OĞLAN?

Bir alim vardı, bu alimin professor sözündən çox xoşu gəlirdi. Buna görə də xatiri xoş olsun deyə hamı onu professor çağırırdı. O qədər ona professor demişdilər ki, öz adı, фамиliyası da çoxlarının yadından çıxmışdı. Bu böyük alim həm də qocaman elmi müəssisənin müdiri idi.

Bir Qərənfil adlı öz sənətinin vurgunu, işə can yandıran, diqqətli, çevik, xasiyyəti də, özü də gözəl cavan bir jurnalist qız vardı. Bu cavan jurnalist qız da gündəlik qəzetlərin birində elm və incəsənət şöbəsində əməkdaşlıq edirdi. Qərənfil var qüvvəsi ilə çalışırdı ki, elm, incəsənət və ədəbiyyata aid xəbərlər, rəylər, mülahizələr və nadir tapıntılar haqqında məqalə, məlumatlar birinci növbədə vaxtında, isti-isti onun işlədiyi qəzetdə çıxsın. Məqsədinə də nail olurdu. Qəzet işinə bu ciddi münasibətinə və təşkilatçılıq bacarığına görə də redaksiyada ona böyük hörmət, etibar var idi. Qərənfil işində bir məsələyə də xüsusi diqqət verirdi. Çalışırdı ki, qəzetdə məqaləsi çap olunan müəlliflər tanınmış, nüfuzlu alimlər olsunlar.

Bu jurnalist qızın Zərnişan adlı özündən üç-dörd yaş böyük bir ev qonşusu vardı. Çox şən və zarafatçı bir gəlin olan bu Zərnişan da görsətmə bir ayıqlıq-sayıqlıq vardı. İdarələrdə, məktəblərdə, ailələrdə baş verən diqqətləyiq bütün maraqlı hadisələrdən hissələrinin hansının köməyilə işə hər kəsdən əvvəl Zərnişan xəbər tuturdu. Kim evləndi, kim boşandı, kim sevdi, kimi sevdi, kim təzə vəzifəyə təyin edildi, kim vəzifəsindən çıxarıldı... belə son hadisələr elə bil havadan simsiz teleqrafla birinci növbədə Zərnişana çatırdı. Zərnişan dedi-qoduçu deyildi. Elə-belə son xəbərlər azarkeşi idi. Bəzən uydurur, bəzəyirdi də, ancaq xəbərlərin çoxu doğru çıxırdı.

Bir də az qala yarım əsrə yaxın əlyazmalar fondunda işləyən, ərəb-fars dillərini yaxşı bilən, ən qədim xətləri də asanlıqla oxuyan Veysəl əmi var idi. Elmin hansı sahəsində olursa-olsun namizədlilik və ya doktorluq dissertasiyası yazmaq istəyənlərin əksəriyyəti Veysəl əmiyə pərəstiş edirdilər, bu mənada ki, qocanın dilə-

ri bilməsinə heyran idilər. Onlardan hər hansı birinə dissertasiya-da ərəb və ya farsca olan əsərlərdən misal, sitat götürmək lazım olsaydı durmadan qaçardı Veysəl əminin yanına.

– Veysəl əmi, dostumsan, zəhmət olmasa bu səhifəni oxu, məzmununu mənə başa sal.

– Veysəl əmi, dostumsan, zəhmət olmasa bu səhifəni oxu, məzmununu mənə başa sal.

– Veysəl əmi, nə olar bu parçanı mənə tərcümə elə...

Əgər Veysəl əminin əlində vacib idarə işi olmasaydı elə oradaca oxuyar, başa salar, tərcümə edərdi. Əgər vacib işi olsaydı deyərdi:

– Get sabah gəl!

Veysəl əminin xeyirxahlığından hamı razı idi. Qənbər Qənbərliyə başqa.

Qənbərli professorun müdir olduğu idarədə baş elmi işçi idi. Ərəb-fars dillərini öyrənmişdi. Qədim xətləri də oxuya bilirdi, mütləqi də geniş idi. Fondax ixtisasına aid oldu-olmadı elə nadir bir kitab və ya əlyazması yox idi ki, oxumamış, nəzərdən keçirməmiş olsun. Ancaq biliyini başqasına verməkdə çox xəsis, vasvası idi. Oxuduğu əsərlərdən hər hansı biri haqqında bir söz soruşsaydın deyərdi ki, «oxumamışam, xəbərim yoxdur». Bu xəsisliyin bəlkə, də bir çox səbəbləri vardı. Məlum olan bir səbəb ancaq bu idi ki, Qənbərli, bir neçə dəfə məqalə yazıb redaksiyalara aparmış «Hələ gənc, tanınmamış adam» olduğuna görə məqalələri kim isə oxumadın qayıtmışdı. Az sonra eyni mövzuda Veysəl əminin tərcümələri əsasında yazan müəlliflərin məqaləsi çap olunmuşdu. Babalı boynuna özünün dediyinə görə onun çap olunmamış yazılarından çırpışdıranlar da olmuşmuş. Yəqin elə başına gələn işlərə görə Qənbərli xatirini çox istədiyi Veysəl əminin xeyirxahlığından narazı imiş. Qənbərli öz işində çox səliqəli, diqqətli idi. İdarədə illik planı vaxtında və yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirənlərdən biri də Qənbərli idi. Nə olardı bu çalışqan, bilikli elmi işçidə xəsislik, vasvasılıq olmasaydı...

Qənbərlinin işlədiyi şöbədə işə təzə qəbul olunan və şərqşünaslıq fakültəsinin ilk məzunlarından olan Xeybər adlı bir laborant da vardı. Xoşsifət bir oğlan idi. Atasını onu təzəcə evləndirmişdi. Farsca yazıları sərbəst oxuyurdu, ancaq hələ Qənbərli qədər zəngin təcrübəsi yox idi.

Bizim nağıl edəcəyimiz əhvalatda əsas iştirakçılar bunlar, bir də yallı gedənlərdir.

Bir gün Zərnişan səhər tələsik işə gedəndə həyətdə Qərənfilə rast gəldi:

– Sabahın xeyir, Qərənfil! Eşitmişəm əlyazmaları fondu Hüsü Bədri adlı bir orta əsr şairinin nadir əlyazmasını almışdır, imiş imiş, təzə tapılıb. Məhəbbət dastanı... Çox tərifləyirlər.

Qərənfil istədi bir az ətraflı məlumat alsın, Zərnişan trolleybusun gəldiyini görüb götürüldü. Qərənfil redaksiyaya çatan kimi bu xəbərin doğru olub-olmadığını yoxlamaq, əgər doğru isə bu barədə qəzet üçün bir məqalə təşkil etmək məqsədilə professorla zəng elədi.

– Salam professor!

– Salam.

– Sizə redaksiyadan zəhmət verirlər.

– Buyurun!

– Professor yəqin ki, bilməmiş deyilsiniz. Hüsü Bədrinin qiymətli bir əlyazması tapılıb fondadır, məhəbbət dastanı. Xahişimiz budur, onun haqqında bizim qəzetə bir şey yazasınız.

Professor çox şey bilirdi, çox kitab oxumuşdu, çox işlərdən xəbərdar idi, ancaq Hüsü Bədri adlı şair eşitməmişdi. Nəca eşidə bilirdi ki, bir şey ki, hələ təzə tapılıb. İstədi həqiqəti desin, demədi. Ona məqalə sifariş vermək istəyənin kim olduğunu bilmək istədi:

– Danışan kimdir?

– Qərənfilidir. Keçmiş tələbələrinizdən biri...

Professor bu «keçmiş tələbəni xatırlamasa da hafizəsinin zəiflədiyini bürüzə vermək istəmədi.

– Hə, Qərənfil, necəsən, Qərənfil... yaxşısan?

– Sağ olun, professor!

– Qərənfil, bilirsen də, qızım idarədə iş o qədərdir ki, göz açmağa macal yoxdur. Bəlkə, məqaləni cavanlardan birinə tapşıraq? Aydına, Əhmədə, Əkrəmə, Qənbərliyə də tapşımaq olardı.

Qərənfil bilirdi ki, hörmətli professorun adını çəkdiyi cavanların hamısı onlara tanışdır, ancaq bir avtoritet məsələsi də var axı...

Qərənfil bu sözlərə bir yalan da olavə elədi: – Redaktorun da arzusu budur ki, məqaləni nüfuzlu alimlərdən biri yazsın.

«Avtoritət», «nüfuzlu alim» sözləri professorun çox xoşuna gəldi. Elə eyni anda ağılına belə bir yaxşı fikir də gəldi ki, nadir əlyazmasını oxumağa özü vaxt tapa bilməsə də işçilərin birinə tapşırıq ona lazım olan materialı hazırlarlar. Məqaləni yazacağına söz verdi. Ancaq söz verdiyinə peşman oldu. «Görəsən bu «məhəbbət dastanı» hansı dildə yazılıb? Məzmunu nədir, ideyası nədir? Bu Hüsü Bədri kimdir, haranı şairidir? Əgər ərəb və ya fars dilində yazılıbsa necə olacaq, kimə oxutduracaq?! Katibini çağıraraq tapşırıq ki, ona bir stəkan çay versin və Qənbərini tapıb onun yanına göndərsin.

Professor bildirdi ki, Qənbər Qənbərli onun şəxsi üçün material toplamaz. Qənbərli ancaq bu məqsədlə çağırıldı ki, bəlkə, təzə kəşf haqqında ondan bir-iki söz qopara bilər.

Qənbər kabinetinə daxil olub professorun gülür üzünü görən kimi başa düşdü ki, onun çağırılması idarə işi üçün deyil. Bildirdi ki, işçiləri idarə işi üçün çağıranda professor adətə üzrə qaşqabaqlı olur.

Professor Qənbərin kefini, halını soruşub əsas məsələyə keçdi.

– Deyirlər əlyazmalar fondu şair Hüsü Bədrinin «Məhəbbət dastanı» adlı nadir əlyazmasını alıb. Bu hansı Hüsü ola?!

Qənbər XIII əsr şairlərindən olan Hüsənddin Bədrinin həyatı, yaradıcılığı, əsərləri, o cümlədən, fondun təzə aldığı «Qisseyi-Ələddin və Tərhan» poeması ilə də ətraflı tanış idi. Şairin özü və əsərləri haqqında bir neçə Qərb və Şərqi alimlərinin yazılarını da oxuduğu halda, dedi ki, o nə Hüsü adlı şair haqqında bir mənbə, nə də onun «Məhəbbət dastanı»nın əlyazmasına rast gəlməmişdir. Əgər belə bir kəşf varsa, maraqlıdır, öyrənmək lazımdır.

Professor: – Qənbər, bəlkə, o əlyazmasını oxuyub mətbuata bir şey yazasan? Deyib Qənbərin ağzını yoxlamaq istədi.

Qənbər əlini böyrünə aparıb, üzünü turşudaraq zarıdı:

– Professor, öziz canınız üçün bir həftədir böyürmədən bir sənəci qalxıb, nəfəs almağa qoymur. Yoxsa elə bu gün gedib oxuyub gəlib sizə məzmununu danışardım.

Professor aydın hiss etdi ki, sənəci-filan bəhanədir, ancaq üzə vurmaı.

– Özünü həkimə göstər, korbağırsaqlar.

– Elə bu gün həkimə getmək istəyirdim...

– Yaxşı bəs məqaləni kimə tapşırıraq?

– Özünüz yazsanız yaxşı olar...

– Hani, vaxt var ki... Görürsən də...

Bir həftə qabaq professor illik hesabat məruzəsində laborant Xeybəri atasının xətinə torifləm, Qənbərin işi haqqında bir kəlmə də söz deməmiş, qurudan-quruya adını da çəkməmişdi. Qənbər fursəti fəvri verməyib dedi.

– Tapşırıq Xeybərə, professor!

– Yəni o bacarıq belə bir iş?

– Bacarar, niyə bacarmır...

– Görəsən əlyazması nə dildədir?

– Nə dildə olsa oxuyar, şərqşünaslıq fakültəsini qurtarmışdır.

Qənbər getdi. Professor Xeybəri çağırdı və ona lazımı tapşırıq verib göndərdi fonda. Xeybər bir neçə gün fonda oturub nadir əlyazmasını oxumalı, əsərin məzmununu və müəllifinin haqqında qısa məlumat yazıb gətirməli idi.

Laborant Xeybər çox say ilə çalışıb poemani diqqətlə oxudu. Bir neçə məsələni də dəqiqləşdirdik: şairin adı Hüsü deyil, Hüsənddin imiş. Əsərin adı «Məhəbbət dastanı» yox, «Qisseyi-Ələddin və Tərhan» imiş. Həm də avtoqraf deyil, kitablıq tərəfindən yazılmış nüsxələrdən biri imiş. Orta əsrlərdə Hüsənddin adlı şair çox imiş. Xeybər bunu da müəyyənləşdirdi ki, «Qisseyi-Ələddin və Tərhan» müəllifi XIII əsrdə yaşamışdır. Ancaq bir məsələlərdə Xeybər çətinlik çəkdi. Şairin məhəbbət fəlsəfəsinin məzmununu yaxşı qavraya bilmirdi. Tez-tez sufi terminlərə rast gəlirdi, bilmirdi nəyolsən, kimdən soruşsun. Axırda bu qərara gəldi ki, ona əsərin qısa məzmununu yazmağı tapşırımlar, fəlsəfəsinə yox və götürüb məqaləyə oxşar belə bir məlumat yazdı: «XIII əsrin məşhur şairlərindən Hüsənddin Bədrinin «Qisseyi-Ələddin və Tərhan» adlı qiymətli bir əsəri tapılmışdır. Necə olmuşsa bu qiymətli söz ustası və onun əsərləri, o cümlədən, təzə kəşf olunan bu poeması indiyə qədər tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməmişdi. Bir qızla bir oğlanın sevgi macərəsi, onların bir-birinə coşğun məhəbbəti, sədaqəti, bir-birinin yolunda göstərdikləri fədakarlıq yüksək sənətkarlıqlarla yazılan poemanın əsas məzmununu təşkil edir...»

Professor Xeybəri gətirdiyi məlumatdan razı qaldı və məlumata klassik bədi irsin öyrənilməsinin əhəmiyyəti, bu irsin öyrənilməsində qarşıda duran vəzifələr, tədqiqatın məsuliyyəti, üsul-

ları haqqında bir çox sözlər əlavə etdi. Unudulmuş şairləri, onların itib-batan qiymətli əsərlərini kəşf edib ortalığa çıxaranları dərin dəryalara baş vurub qiymətli incilər tapan üzgüçülərə oxşatdı. Məqalənin altında qol çəkib göndərdi Qərənfilə.

Qənbərli o günün səhərisi məqaləni oxuyub güldü, ancaq heç kəsə bir söz demədi.

* * *

Bir müddət keçdi. Fəttah adlı birisi namizədlik dissertasiyasında professorun məqaləsindən istifadə edib və bir neçə sözü başqa sözlə əvəz edərək yazdı ki, «poemada bir qızla bir oğlanın arasındakı ilahi, ülvî məhəbbətdən bəhs olunur. Bu sevgililər neçə illər bir yerdə bir otaqda yaşadıklarına baxmayaraq bu ilahi məhəbbəti pozmaq istəmirlər...»

Yenə bir müddət keçdi. Gəriş Gərişov adlı bir başqası doktorluq dissertasiyasında – Fəttahın tədqiqatından istifadə edərək, «bəsdə bir qızla bir oğlanın ülvî məhəbbətindən bəhs olunur» sözlərindən sonra əlavə olaraq bir mülahizə də irəli sürdü ki, onun fikrincə poema haqqında yazan əvvəlki tədqiqatçılar mühüm bir məsələyə diqqət yetirməmişlər ki, şair bir qızla bir oğlanın arasındakı ilahi məhəbbəti təsvir etməklə özünün sufi görüşlərini əks etdirmişdir. Yoxsa necə ola bilərdi ki, bir qızla bir oğlan bir-birini dəlicəsinə sevsinlər, uzun müddət bir otaqda yaşasınlar, lakin bir-birinə laqeyd olsunlar?

Necə olmuşdusa Gəriş Fəttahın tədqiqatından poemaya aid fikirləri köçürəndə «XIII əsr şairi Bədri» əvəzinə «XVIII əsr şairi yazmışdır, bəlkə də, bu makinaçının səhvi imiş? Hər halda Gəriş də XVIII əsr sözünü saxlamış və buna əsasən öz ələmində belə bir orijinal mülahizə də irəli sürmüşdü ki, o (yəni Gəriş) Bədrinin poeması üzərində Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasının qüvvətli təsirini görür...

Beləliklə, professorun məqaləsində «qız-oğlan» əhvalatı məqalədən-məqaləyə, tədqiqatdan-tədqiqata keçərək yayılır, mərəzlərə «dərsliklərə» düşür, dissertasiyaları gözib dolaşırdı. Qərənfil də fəxr edirdi ki, qiymətli kəşf haqqında ilk məlumat onun işlədiyi qəzetdə verilmişdi.

Bir səhər yenə Zərnişan işə gedəndə Qərənfiləni görüb əllərini dizlərinə çırpa-çırpa ucadan gülə-gülə ona yaxınlaşdı:

– Xəbərin var! Oğlanı qız eləmisiniz?

– Nə oğlan?

– O nə idi, şair Bədrinin əsərində...iki oğlandan birini qız elan etmisiniz, ha-ha-ha...

– Hardan öyrənmisən bunu?

– Qənbərlinin məqaləsindən. Tamam yazılanları alt-üst edib... Biabırçılıq...

– Məqalə harda çıxıb?

– Hələ çıxmayıb mətbəədədir, sabah çıxacaq...

Zərnişanın xəbəri doğru çıxdı. Səhərisi məqalə çıxdı. İstehza, kinayə ilə dolu bu məqalədə Qənbərli poemadan gətirdiyi tutarlı misallarla sübut edirdi ki, əsərdə bir qızla bir oğlanın yox, iki oğlanın dostluğu təsvir edilmişdir. Bu səhvi əvvəlcə professor buraxmış, Tərlanı qız hesab etmiş, sonrakı «xələfləri» də poemada oxumadan həmin səhvi dönə-dönə təkrar etmişlər. Qənbərli poemanın geniş təhlili ilə bərabər Hüseynəddin Bədrinin həyatı, dövrün başqa əsərləri və şair haqqında ötən əsrlərdə söylənilən fikirlər haqqında da ətraflı məlumat verir, bir çox mühüm mənbələri də göstərirdi.

Oxucular məqaləni oxuyub oğlanı qız cləyənlərə gülür, oxumayanlara da danışırdılar. Hər halda bu səhvi buraxanlar lağa qoyulması alimlər deyildilər, bir iş idi olmuşdu. Görək Qənbərli bunu çox açib-ağartmayıdı. O biri tərəfdən baxanda Qənbərli də görək bir fürsət tapıb savadını, biliyini nümayiş etdirəydi, ya yox! Yəqin ki, bu məqalədən sonra daha redaksiyalarda «avtoritet» deyil deyib onun yazılarını oxumadan geri qaytarmayacaqdılar.

Professor məqaləni oxuyanda təəssüflü öz-özünə dedi:
«Görək çapa göndərməmiş Veysel əmiyə oxutduraydım...»

Qərənfil isə məqaləni oxuyan günün gecəsi çox narahat yatdı. Yuxuda gördü ki, ətrafı nəhəng ağaclarla sarılmış yaşıl bir çəməndə, açıq havada nə isə bir şənlik məclisidir. Toydur, qonaqlıqdır, banketdir? Bilmək olmur. Bir dəstə qələm əhli bir-birinin ətəyindən tutub yallı gedirlər. Dəstəbaşı da professordur. Fəttah, Gəriş və bir neçə başqa tədqiqatçılar da yallı gedənlərin sırasında dirlər. Professor sağ əlində yaylıq əvəzinə məqaləsi çap olunan həmin qəzeti tutmuşdur. O birilərinin kimisinin boynundan bir dissertasiya, kimisinin boynundan monoqrafiya, birindən dərslik, birindən jurnal asılmışdır. Bu şeyləri boynbağları da qızıldan və mirvaridəndir, gün işığında par-par parıldayır. Bir tərəfdə də uca

bir qələmə ağacı var, onun da üstündə bir uca qələmə var. Bir-birinin üstündə duran qələmələrin sayı-hesabı yoxdur. Lap yuxarıdakı qələmənin budağında Qənbərli əyləşib, qılçalarını yelləndəyelləndə zumna çalır. Budaqların birində də laborant Xeybər bardaş qurub oturub dümbək çalır. Qənbərlinin çaldığı zumna gah uzanır, uzandıqca uzanır, gah lap qısalıb görünməz olur. Çox uzaq üfüqdə də iki nəfər cavan qol-boyun durub uzaqlara baxırlar. Günəşin şüaları gözləri qamaşdırdığından təyin etmək olmur ki, hansı qızıdır, hansı oğlan.

BİR YÜNGÜLCƏ SƏH

Nahardan sonra qəzetlərə baxırdım, qızım Gülərin telefonla həyəcanla kiminlə isə danışmağını eşitdim:

– Baş yarılib?... Kim yarib başını?... Bərk yarılıb? Anam evdə yoxdur, xəstəxanada növbəçidir. Bu saat çıxıram...

Görəsən baş yarılan kimdir?

Cəld yerimdən qalxıb telefon olan otağa keçmək istəyirdim ki, qızım tələşlə özünü mənə yetirdi:

– Ata!...

– Nə olub bala, kim idi telefonda?

– Zümrüddür, deyir Feyzulla əmi vurub Gövhər xalanın başını yarib...

– Feyzulla Gövhərin başını yarib?!... Ola bilməz. Bəlkə, telefonla yaxşı eşitməmişəm?..

– Elə dedi. Ata, mən getdim, anam gəlsə denən o da gəlsin.

– Dayan geyinim bərabər gedək.

* * *

Feyzulla ilə iyirmi ki bir binada qapıbir qonşu olmuşduq. Qonşu var, qonşu var, biz bir-birimizə doğma qardaşdan da arıq yaxındıq. Ailələrimiz də həmçinin. Onun arvadı mənə «Əlövsət qardaş», uşaqları «Əlövsət əmi», mənim arvadım da ona «Feyzulla qardaş», uşaqlarım isə «Feyzulla əmi», – deyə çağırırdı. Feyzullanın qaynanası, səksən yaşlı dünya görmüş Məryəm nənə də hər iki ailənin böyüyü sayılırdı. «Məhəbbət yaxınlıqdan doğur» – demişlər. Xüsusən uşaqlar göz açıb valideynlərinin ətrafında yaxın, mehriban adamlar görəndə, istər qohum olsun, istər yad olsun, ata-analarını sevdikləri qəder onları da sevirler.

Feyzulla qonşuluqda da, iş yerində də işi, əməli ilə özünü mərd, fədakar qayğıkeş, namuslu bir vətəndaş kimi tanıtdırmuşdı. O, bir ailə başçısı kimi də nümunə idi. Arvadı Gövhər bacını da çox istəyirdi. Gövhərin başı yüngülcə ağrayan günü Feyzulla üçün ömrün ən ağır günü idi. Gövhər bacı da eləcə. Bizim arvad deyər-di ki, «bunlar Leyli-Məcnundurlar».

Pis qonşudan uzaqlaşmaq səadətdir, yüngüllükdür, rahatlıqdır, yaxşı qonşudan ayrılmaq ağır. İki il onları ki, Feyzulla təzə mənzil alıb bizim qonşuluğumuzdan köçüb getmişdi. Ancaq bu mənzil uzaqlığı heç də qəlb uzaqlığına səbəb olmamışdı. Mehribanlığı, dostluğu, qardaşlığı yenə əvvəlki kimi davam edirdi. İstirahət günləri ya biz onlara gedir, ya da onlar bizə gəlirdi. Bu da mümkün olmayanda telefonla bir-birimizdən xəbər tutarıdık.

* * *

Feyzullagilə çatanı qapını Gövhər bacı açdı. Gövhərin başı sarıqlı idi, rəngi də çox ağarmışdı. Bu görkəmdən aydın idi ki, onun başı yarılmışdı. Xeyli qan da itirmişdi. Gövhər bizi təbəssümlə qarşılasa da, bu təbəssüm daha çox bir xəstə təbəssümünü xatırladı. Bu gözəl insani belə vəziyyətdə görmək mənə çox ağır təsir etdi. Fikir məni götürdü. – Görəson doğrudan da bu qəbahət Feyzulladan baş vermişdi?!... Ancaq qapı ağzında sual-cavabın yeri deyildi.

Feyzullanın qızı Zümrüd, oğlu Murad, onların dalınca Məryəm nənə döhlizə çıxdı. Salamlaşdıb qonaq otağına keçdik. Gövhər Zümrüdü danladı ki, nə üçün/zəng vurub bizi narahat edibdir. Sonra nənə dönlüb Nazlını (arvadımı) soruşdu. Dedim yaxşıdır. Bu müxtəsər hal-ohaldan sonra Gövhər otaqdan çıxdı. Məryəm nənə də evdə heç nə olmamış kimi, bir-bir bizim uşaqların kəfini soruşdu.

Zümrüdlə Gülər bir-birinə him-cimlə nə isə anladırıdılar. Murad qaşqabaqlı idi, bir yerdə qərar tutmurdu. Gah qalxıb kitab şka-fına, gah pəncərəyə yanaşır, yenə qayıdıb oturur, rahat ola bilmirdi.

Mən Gövhərin başının yarılmasının əsl səbəbini bilmək məqsədilə Məryəm anaya belə bir dolayı sual verdim:

– Feyzulla nə əcəb bu gün evə gecikib?

Məryəm dedi ki, Feyzulla bütün günü evdə idi. Sizdən bir az qabaq çıxdı. Dedi, idarəyə deyib gəlirəm. Yazıq dünün gecədən həlakdır. Gah həkim dalınca qaçıb, gah dərman dalınca...

Gülər özünü saxlaya bilmədi:

– Nənə, doğrudan Gövhər xalamın başını Feyzulla əmi yarıb?

Məryəm ana sakitcə:

– Qəsdən olmayıb, ay bala, – dedi, – bir işdi düşüb, şükür yaxşı qurtarıb...

Zümrüd bizə izahat vermək istədi:

– Xoşagəlməz bir təsadüf... Anama qış paltosu almağa gedir-mişlər...

Murad əsəbi halda bacısının sözünü kəsin kinayə ilə:

– «Təsadüf olub?» – Nə təsadüf? Köhnəlik, köhnə əhvali-ruhiyyə, köhnə əxlaq desəydin, daha düzgün olardı. Atam elə bilir ki, şəhər 60 il bundan qabaqkı şəhərdir. Bir dəfə də görmədim ki, evdən çıxanda arvadının qolundan tutsun. «Kişi qabaqda getməli, arvad onun dalınca... Arvadının qolundan tutmağa utanır»...

Zümrüd qardaşının fikri ilə razılaşmadı:

– Sənin fəlsəfəndən belə çıxır ki, – dedi, – arvadın qolundan tutan kişi olur yeni fikrili, tutmayan köhnə fikirli. Təntənə ilə arvadının qolundan tutan çox kişilər var ki, danışdırsan görərsən geridə qalmış cahilin biridir.

Murad: – hər halda yolda, izdə kişinin qabağa düşüb arvadı daldı qoyması keçmiş aid köhnə adətdir, – dedi.

Gülər Murada:

– Sən keçmişə harda görmüsən, nə bilirsən keçmişdə necə olub?

Murad Məryəm nənəni göstərib:

– Budur keçmişin canlı şahidi, soruşun! – dedi.

Mətbəxdən Gövhərin səsi eşidildi:

– Zümrüd, gəl çay apar!

Zümrüd qalxıb mətbəxə keçdi. Bir məcməyədə beş stəkan çay, yanında neçə çeşid mürebəbə qayıtdı.

Gülər nənəyə:

– Nənə, – dedi, sən Allah bir danış görək keçmişdə ər-arvad necə yol gedirdilər? Bu Murad, elə hər necə xoşagəlməyən hadisə baş verirsə, deyir: «Köhnəlikdir»...

Nənə Gülərin sualını cavabsız qoymadı:

– Mənim ömrümün, bala, azı bir altmış il kənddə keçmişdir, – başladı. Şəhərə getdiyimiz də olurdu, ancaq çox yox, ildə, iki idə bir, xeyirə–şərə... Kənddə adət belə idi: Qonşu kəndə gedəndə atnan gedirdik. Yollar da indiki yollar deyildi. Gah meşədən, gah dərə-təpadən keçirdi. Belə yollardan qurd-qus da əskik olmurdu. Ayıya, canavara rast gəlirdik. Yolun qorxulu yerində kişi hərdənbir sağa, sola, dala-qabağa baxa-baxa atını bir neçə addım qabaqda sürürdü ki, vəhşi heyvana-zada rast gələndə özünü qaba-

ğa verib arvadı qoruya bilsin. O vaxtlar kişilər silahsız yola çıx-
mazdılar...

Zümrüd:

– Bu, yaxşı adət imiş ki, deyib Murada döndü. – Budur sənin
köhnəlik adlandırıdığın?!

Murad yenə əsəbi halda bacısını sancdı:

– Donkixotvari mühakimə yürütmə. İndi köndlə-kənd, şəhər-
lə-kənd arasında maşın işləyir...

Bu sözlər Zümrüdün sualının cavabı deyildi. Ona görə də qız
heç bilmədi qardaşına nə desin.

Gülər yenə nənəyə belə bir sadələşmə sual verdi:

– Nənə, keçmişdə kənd içində də kişilər qabaqda, arvadlar
dalda gedirdi.

– Gecə vaxtı, qaranlıqda kəndin bu başından o başına gedən-
də həl Qalan vaxtı, bala əkin-biçində, bağ-bağçada, xeyirdə-şərdə
arvad-kəşi bir yerdə olardı. Toyda, şənliklərdə bir yerdə oynar, bir
yerdə deyib gülürdik.

Gülər yenə maraqlandı:

– Bəs deyirlər keçmişdə, toylarda, qonaqlıqlarda arvadlar ay-
rı, kişilər ayrı olmuş; bir-birlərinin üzünü görməzlərmiş.

– O adət şəhərdə idi, bala, kənddə elə adət yox idi. Biz şəhər
arvadları kimi çadraya bürünməzdik, kişilərdən gizlənmək nə ol-
duğunu bilməzdik. Təkcə gəlinlər yad adam görəndə yaşmaq tu-
tardılar, vössalam...

Gülər yenə maraqlandı:

– Yaşmaq, yaşmaq nədir nənə?

Nənə güldü və:

– Neynəyirsən bala, – dedi yaşmaq tutacaqsan ha!

Murad yerindən qalxıb nənəyə yaxınlaşdı, Güllərlə Zümrüdü
göstərib kinayə ilə:

– Nənə o yaşmaqdır, nədir deyirsən, onu bunlara öyrət, yaş-
maq tutub keçmişə səyahət etsinlər...

Zümrüd qardaşına acaqlandı:

– Yaxşı, yaxşı sən də... Keçmişə öyrənmək keçmişə qayıtmaq-
dır? Heç özün də bilmirsən nə danışırısan!..

Murad yenə qızıxdı:

– Mən nə dediyimi yaxşı bilirəm, – dedi. – Mən deyirəm ki,
indi at-araba əsri deyildir. Maşın əsri, texnika əsridir. Əsrin dilini,
maşının, texnikanın dilini bilmək lazımdır. Bilmədən odur, atam

kimi peşmanlıq əzabı çəkərsən. İki gündür anama görə nə gözüne
yuxu gedib, nə dilinə su dəyib üzünə baxmaq olmur, elə bil necə
aylıq xəstəlikdən təzəcə durmuşdur. Yazığım da gəlir...

«Yazığım gəlir», sözünü Murad çətinliklə dedi, səsi tutuldu,
gözləri doldu, yəqin ki, ağladığını bizzdən gizlətmək üçün otaqdan
çıxdı. Məryəm ana da onun dalınca.

Mən daha səbr edə bilməyib Zümrüdə:

– Zümrüd, qızım – dedim, axı bir bizi də başa sal görək nə
olub, necə olub?

Zümrüd izahat verdi:

– Anama palto almağa gedirmişlər... Taksiyə minirlər, ikisi də
dalda oturubmuş. Mağazanın qabağında maşından əvvəlcə atam
düşür. Fikri dağınıq olur, necə olursa anamın maşında qaldığını
unudur. Anam onun dalınca başını əyib maşından çıxmaq istəyəndə
atam dalı maşına sarı olduğu halda, qapını bərk çırpır, qapının
dəmir çərçivəsi dəyir anamın başına...

Bu arada qapının zəngi vuruldu. Gələn mənim arvadımla oğ-
lum idi. Qızlar qalxıb dəhlizə yüyürdülər.

Artıq bu arzu edilməz hadisənin necə baş verdiyi mənə məlum
idi. Gənclərin mübahisəsinə də münasibətım aydın idi. Gənc əli
məktəb tələbəsi Muradın atasını köhnə fikirlilikdə təqsirləndir-
məsi ilə razılaşmasam da hər halda o, «indi at-araba əsri deyil,
maşın, texnika əsridir, əsrin dilini, maşının dilini bilmək lazımdır»
– dedikdə tamam haqlı idi.

At-araba zamanını mən də az da olsa görmüşdüm. Məryəm
nənənin dediyi kimi, ata minib yola çıxırsan, yollar ata tanışdır.
Yolun düzünü də, dolamasını da, enişini, yoxuşunu da, dərə, tepə-
sini, meşəsini, güclə seçilən cığırlarını da at səndən yaxşı bilir.
Çətini atı gedəcəyin kəndin və ya şəhərin yoluna çıxarmaqdır, on-
dan sonra arxayın ola bilərsən. İstəyirsən cilovu tamam burax; yə-
hərin üstündə get yuxuya, at səni tanıdığı yolla aparıb mənzilə
çatdıracaqdır. Çox hallarda at səndən də ayıq və ehtiyatlıdır. O bi-
lir ki, enişdə necə, yoxuşda necə yerimək lazımdır, qabaqdan bir
atlı çixanda ona necə yol verməlidir, onunla yanaşı gedən atla ne-
cə ara saxlamalıdır... Üz verə biləcək təhlükəni də at dərhal hiss
edib, ya addımını yavaşıtması, ya qulaqlarını şəklləyib diqqətə
irəliyə baxması, ya da dayanıb kişməsinə ilə sənə xəbərdar edir.

Heç yadımdan çıxmaz. Cavanlıqda – bir həmyaşdımla atlım
qonşu kəndə toya getmişdik. Qayıdan baş kənddən uzaqlaşmış yə-

la çıxanda yüz addım getməmişdik, atların ikisi də dayandı, nə qədər qamçılıyırdı tərpənmirlər ki, tərpənmirlər... Qabaqda küren bir atın çılpaq belində qoca bir kişi göründü. Bizə yaxınlaşanda atını saxlayıb:

– A bala, bu heyvanları niyə belə insafsızcasına döyəcləyirsiniz? – dedi. Mən dedim ki, dayanıblar, irəli getmirlər. Qoca bizim haradan gəlib, hara getdiyimizi soruşdu. Biz toya getdiyimizi kəndin və öz kəndimizin adını dedik. Dünya görmüş kişi gülüb – dedi. – Yolu itirmisiniz, bu yol başqa kəndə gedir. Heyvanlar sizdən ağıllıdır. Atların başını döndərin gəlin dalınca.

Bizim kəndin yoluna çıxanda qoca yenə gülüb dedi:

– Budur sizin kəndin yolu! İndi atları sürün, gedin, daha dayanmazlar.

Qocanın dediyi kimi də oldu. Öz kəndimizin yoluna çıxan kimi atlar götürüldü...

Murad doğru deyir. İndi maşındır, texnikadır. Yerdə, göydə suda quruda havada; fabrikdə, zavodda, mədəndə, bağ-bağçada, evdə, idarədə, yolda maşındır, texnikadır. Maşın pambıq yığır, taxıl biçir, yer şumlayır, süd sağır, yun qırılır, dəlləyi əvəz edib sənənin də üzünü qırılır, ən müəkkəb hesablamalar aparır. Sənin kəlləni, ürəyini, böyrəyini, ciyərinə, mədə-bağırsağını tədqiq edib diaqnoz qoyur. Maşın radiodur, telefonudur, rəngli-rəngsiz televizordur, otur evində dünyanın hər yerindən xəbər tut, xəbər ver. İstəsən maşın sənin üçün şer də yazar, musiqi də bəstələyir... Bəli, indi maşındır, texnikadır. Onu yaradan icad edən insan ağı, insan zəkəsi olsa da, nə insandır, nə də babalarımızın, nənələrimizin mindiyi qaragözlü, ipəkyaılı Qırat, Bozat. Maşın məsələn, «Jiquili»dir, dəmirdir, poladdır, şüşədir, rezindir, benzindir... Onun yumşaq yerində yayxanıb oturan istər alicənab bir insan olsun, istər oğru, rüşvətxor, ayı, meymun və ya kərtənkələ, onun üçün fərqi yoxdur. Görək onu idarə etməyi bacarasan, bacarmasan, özünü də, səni də, yanında anan, bacın, arvadın, körpə balaların varsa, onları da aparıb elə dərin bir uçuruma yuvarladır ki, sür-sümüyün də xurd-xəşil olar. Maşının dilini bilməlisən. Necə ki, mənim öziz dostum, mehriban qardaşım, gözəl insan, arvadı Gövhər bacını da canından artıq istəyən Feyzulla görək biləydi ki, ikinci adam maşından düşməmiş maşının qapısını çırpmaq olmaz. Maşının dilini bildin, o sənin dostundur, köməkçindir, bilmədin ən qəddar düşməndir. Ən sadə ötcəkən maşından baş çıxara bilməsən, bazar-

dan alıb gətirdiyin ətin əvəzində öz ağız-burnunu əl-qolunu əzişdirə bilərsən.

Bəli, maşın nə insandır, nə heyvan, nə Qıratdır, nə Bozat. Qəlbi yox, hissi yox, insafı, vicdanı yox. Ancaq maşın siz də bu zəmanədə ötüşə bilməzsən. Heç olmasa, heç olmasa, görək işlənməmiş də olsa, «Zaparojets»dən zaddan bir şeyin olsun. Bu da yoxundursa, çox vacib bir iş üçün bir yerə gedəndə bir də görəcəksən ki, qonşun Ağadadaş budur «Volqa»sı ilə gəlib toz qopara-qopara sənin yanından saymazyanə ötüb keçdi, səni qoydu dalda. Sonra görəcəksən ki, birinci Ağadadaşın dalınca ikinci Ağadadaş «Volqa»sında eyni iddia ilə gəlib keçdi, ikinci Ağadadaşın dalınca üçüncü Ağadadaş gəlib keçdi. Sonra görəcəksən ki, üçüncü Ağadadaşın dördüncü, onun dalınca da beşinci Ağadadaş toz qopara-qopara gəlib keçdi. Nə çoxdur iki-üç maşını olan ağadadaşlar... Bəli, sən yolun onda birini getməmiş yenə görəcəksən ki, həmin ağadadaşlar gedib lazımı işlərini görüb budur qayıdırlar evlərinə, toz qopara-qopara sənin yanından ötüb keçirlər və sənə elə baxırlar ki, guya sən dünyanın ən bədbəxt adamısan. Bəli, ağadadaşların nəzərində sən dünyanın ən bədbəxt adamısan, çünki maşının yoxdursa, demək maşın almağa pulun yoxdur, pulun yoxdursa, demək pul qazanmağın yollarını bilmirsən, əfəlin birisən. Get, canın çixsın, biz ağadadaşların on dəqiqəyə gətirdiyi yolu üç saatla get! Az həsrətlə bu maşınlarla bax, bizi gözə gətirərsən. Get gözümüzdən it, piyadanın biri piyada!..

DANA ƏTİ

Mənim iş yerim şəhərdə, yaşayış yerim şəhərə yaxın kəndlərdən birindədir. Həftənin beş gününü səhər erkən yuxudan durub şəhərə gəlir, işdən sonra kəndə qayıdıram. Avtobusla yol iki saatlıqdır. Bir saat kənddən şəhərə, bir saat da şəhərdən kəndə. «Həyat hərəkətdən ibarətdir» – demişlər. Bir neçə xəstəliklər var ki, onların fəsad mənbəyi hərəkətsizlikdir. Babam deyirdi ki, həddindən çox yeyən və həddindən çox yatan və həmişə oturaq həyat sürən ömrü boyu canını sağ görməz. Odur ki, mən günün iki saatını yola sərf etməyimə təəssüf etmirəm. Yol getməyin istər piyada, istər maşınla babamın sözüylə mühəssənəti, yəni hüsnü, gözəlliyi çoxdur. Yolda avtobusda kitab, qəzet, jurnal oxuyub günün, ayın, ilin mühüm hadisələrindən xəbər tutarsan, bu olar bir növ mədəni istirahət. Özünə kitab, qəzet-filan götürməmişsənsə, yaz, yay aylarında yol uzunluğuna bağlara, bağçalara, zəmilərə, yaşıl çəmənlik, çiçəklilərə baxarsan, ürəyə də deyirdir, gözə də, beyinə də. Payız fəslidirsə, təbiətin tədriclə necə dəyişdiyini müşahidə etməyin Qışdırsa, şairlər demişkən ağacların, kolların qar çiçəklilə necə bəzəndiyini, düzlərin, yamaqların qardan necə köynək geydiyini seyr etməyin bir özgə ləzzət var.

Əgər çox yorğun, yuxusuzsansa, bir saatlıq yolu yuxulayıb yuxunu qaçıra bilərsən. Çox qədim etiqadlara görə bütün nəbatət aləmi ildə bir dəfə ölüb, sonra dirilmişlər. Odur ki, bu etiqada görə yer üzündə həyat əbədi, ölüm müvəqqəti imiş. İnsanlar da yatanda ölürlər, aylarda, hərəkət edəndə, dirilirlərmiş. Deməli bu etiqada görə sən də yolda, avtobusda yatanda «ölüb», gəldiyin yerdə çatıb avtobusdan düşəndə dirilirsən və demək hərəkət həyat, hərəkətsizlik ölüm kimi bir şey imiş.

Yolda, avtobusda, (əgər yuxulamamısan) müxtəlif əhvali-ruhiyyəli səmşinlərin, sözüne, söhbətinə qulaq asırsan, edasına, rəftarına fikir verirsən ki, bu da sənin müasirlərin haqqında təsvirini genişləndirir. Müxtəşər, qabaqda öz etdiyim kimi yol getməyin gözəllikləri çoxdur.

Üç ilə yaxındır ki, mən bu yollarda 26–27 yaşlarında arıq, qarışın bir oğlana rast gəlirəm. Ancaq bir kənddə yaşadığımız halda və həmişə eyni avtobusda yol gedib gəldiyimizə baxmayaraq, mən onun kim olduğunu, kəndin hansı tərəfində yaşadığını, şəhərdə harada işlədiyini bilmirəm. Birçə adını bilirəm: Məsum! Adını da o özü mənə deməmişdi. Avtobusda və ya tramvayda, metroda yol gedənlər bilirlər ki, hər dayanacaqda təzə səmşinlər gəlir və təzə gələn bu səmşinlər oturanlardan və ya ayaq üstə duranlardan tanış görəndə, xüsusən aralarında məsafə çox oldu tanışını adı ilə səsləyib hal-əhval tutur. Bir dəfə bir tanıştı da mənim gündəlik yol yoldaşımı adı ilə çağırırdı: «Məsum, salam, necəsən? Məsum da qısa cavab vermişdi:

– Sağ ol, yaxşıyam.

Bir kənddə yaşadığımız halda, mənim Məsumla yaxından tanış ola bilməməyimin bir-iki səbəbi vardı. Birinci səbəb o idi ki, mən şəhərə yaxın olan bu kəndə rayondan köçüb gəlmişdim. O isə dədə-baba bu kənddən idi. Bu kənddə isə nə sırr idisə, yerli köçlü əhali rayondan gəlib burda yerləşənlərə bir o qədər qayna-yıb-qarışmışdır. Hətta tək-tük də olsa clələri də vardı ki, onların öz sözü ilə «rayonlulara» nə isə başqa bir məxluq kimi baxırdılar. Belə hesab edirdilər ki, «rayonlular» gəlib onların yerini dar cləyir. Halbuki, kənd çox böyük kənd idi. Burda nə çox idi boş yer, boş torpaq. Rayonlardan gələnlər də bir tərəfdən ev tikir, bağ-bağca salır, kəndi daha da abadlaşdırırdılar. Onlardan kolxozda, məktəbdə, həkim məntəqəsində və s. işləyib, kəndin mədəni və iqtisadi tərəqqisinə kömək edənlər də çox idi. Bu kəndin özündən də rayonlara işləməyə gedənlər və rayonda ad, hörmət qazananlar az deyildi.

Bəs bu «tək-tüklər» rayondan gələnlərə niyə xor baxırdılar? Belələrinə nə demək lazımdır idi? Heç nə demək lazımdı deyildi. Bu Nuh əyyamı adamlarını necə başa salmaq olardı ki, biz hamımız, şəhərlimiz də, kəndimiz də, dağımız, aramız da hamılıqla azərbaycanlıyıq. Bu gözəl torpaq bizim hamımızın anasıdır. Hamımız da bu ananın doğma övladlarıyıq. Bakı da, Qazax da, Şəki, Şirvan, Naxçıvan da, Lerik də, Ordubad da, Qarabağ da... bizim vətənimizdir. Nə ögey-doğmalıq?

Məsumla yaxından tanış ola bilməməyimin bir səbəbi də ola bilərdi ki, mən yaşı ötmüş, o cavan oğlan, o, duza gedən yaşda,

mən duzlaqdan qayıdan yaşda... Söhbəti tutdurmaq asan deyildi. Ancaq fikir verib gördürdüm ki, onun homyaşlıları ilə də uzun-uzadı danışımağa həvəsi yoxdur. Yol uzunlu kitab-qəzet oxuması onun işgüzar və daha çox öz daxili aləmi, öz fikir, düşüncələrilə məşğul olduğunu göstərirdi. Həmişə qoltuğunda gözdirdiyi qəzet-jurnal Məsumun ən yaxın həmsöhbəti idi. Ancaq bir halda avtobusdakı söz-söhbətə qarışırdı. Sərnəşinlərdən hor hansı bir gecə radio və ya televizorda eşitdiy məlumatı təhrif olunmuş şəkildə danışanda Məsum mədəni şəkildə onun səhnəni düzəldirdi.

Avtobusda bəzən yer üstə və ya başqa bir səbəbə görə hirsələnib əsəbiləşənlər olur. Həmişə sakitliyi, sadəliyi, utancaqlığı, məhrəbanlığı ilə diqqəti cəlb edən Məsumun da mən bir dəfə çox bərk əsəbiləşib, özündən çıxdığını gördüm. Sərnəşinlərdən kim isə bir başqasını lağa qoyub onu həmsəri adlandıranda, elə bir Məsumu oturduğu yerdə od vurdular. Yerindən qalxıb «həmsəri» sözünü təhqiramiz şəkildə deyən sərnəşin qarşısında dayanıb ona nə desə yaxşıdır:

– Nadan! Hansı zamanda yaşayırsan? Öz vətəninin vətəndaşını niyə lağa qoyursan?..

Mən də, bir neçə sərnəşin də Məsumu havadar çıxıb nadanı o ki var danladığ, çox kobud səhv etdiyini ona başa saldıq. Bütün vücutu ilə titrəyən Məsum da bir az sakitləşdi.

Oxucu bağışlasın, burada müxtəsər bir izahata ehtiyac var. İnqilabdan əvvəl, yaz gərində Cənubi Azərbaycandan Şimali Azərbaycana, Arazın o tayında güzəranı ağır keçən çoxlu yoxsul kondli, əkinçi, biçinçi, bənna, kənkən, kərpickəsən, bağ-bağça belləyən gəlirdi. Əlbəttə Arazın o tayında qalan ailələri üçün qışa bir gün ağlamaq, çörək pulu qazanmaq üçün onlar o taydakı müxtəlif kəndlərdən və bir-birinin adını bilmədiklərindən öz aralarında bir-birinə «həmsəri» – deyə müraciət edirdilər. O vaxtlar bir çoxlarında elə bir aydın milli, siyasi şüur yox idi ki, başa düşsün ki, bu «həmsərilər» onların Arazın o tayında əsarətdə yaşayan qardaşlarıdır. Onlarda belə bir təsəvvür vardı ki, bu «həmsərilər» başqa bir millətdir, yurdsuz-yuvasız, vətənsiz bir kütlədir. Özgələrinə qulluq etmək; günümüzə işləmək üçün yaradılan bir məxluqdur, ucuz işçi qüvvəsidir, qul, kölədir... Odur ki, nadanlar bu qan qardaşlarını «həmsəri» lağa qoyurdular. Hansı nadan bir əşpaz isə belə bir söz də qoşmuşdu:

A godo, godo həmsəri
Getmə ora, gəl bəri
Ət suyu iç, küftə ye,
Yoxdu pulun, müftə ye.

Babam o taylı qardaşlar haqqında mənə belə kodərli hadisə danışmışdı: «Nikolay vaxtında, yaz açılanda bizim tərəfə işləməyə gələn Cənub gəldirilirdilər. Arazı dəstə-dəstə yüz əlli nəfər birdən kəçib gəlirdilər. Hərəsi çayında bir bel, dallarına da içində su parçı, çarxı, köhnə bir yorğan olan meşoq – yol çantası asardılar. Bir dəfə bu yazıqlardan bir dəstə Arazı keçəndə sərhəddilər elə bilməşlər ki, İran sərbəzənləri bu tərəfə hücum edirlər. Gülləyə basmış, bir çoxu qırılıb Arazə tökülmüşdü»...

Nə başınızı ağrıdım, «həmsəri» sözünün başında belə bir tarix varmı. Avtobusda bu sözün bir sərnəşin tərəfindən lağa qoyulmasında Məsumun, əsəbiləşib özündən çıxması bu cavan oğlanın çox şeydən xəbərdar olduğunu, Vətəninin, xalqının keçmişindən də xəbərdar olduğunu göstərirdi. Bu hadisədən sonra mənim ona rəğbətüm, hörmətim daha da artmışdı. Hiss edirdim ki, o da mənə laqəy deyildir. Hələ yaxınlaşıb, dordləməsək də, aramızda doğma bir hiss, duyğu dolayıdır. Avtobusda yerlər tutulanda Məsum dərhal ayağa qalxıb – müəllim, buyurun – deyib yerini mənə verirdi. Duşəndə məndən qabaq düşməzdi. İndi hörmət əlaməti olaraq hamı bir-birinə «müəllim!» deyib müraciət edir. Məsum mənim sənətimin müəllimlik olduğunu bildirdimi? Haradan bildirdi? Mən müəllimliyi buraxanda onun çox olsa dörd yaşları vardı. Bəlkə, atasına-anasına dərs demişəm? – deyə fikirləşirdim. Bir təsadüf məni bu şübhədən çıxardı.

İstirahət günlərindən birində səhər evdən çıxıb əlimdə səbət gedirdim bazara, gördüm qonşumuz Əbdürləli kişi də əlində səbət gəlir.

– Əbdürləli, hara belə?

– Deyirlər bu gün bənna Ağakorimin uşaqları dana kəsir.

Kənddə adətdir: biri heyvan kəsəndə qabaqcadan xəbərdarlıq edir ki, vaxtında gəlib alsınlar, ət səhərə qalmasın. Bizim ailədə ət almaq işinə arvad baxır. Mən bu vəzifədən azad idim. Ümumiyyətlə, cavan heyvanın əti yeməli olur, xüsusilə dana əti.

Əlli-əlli beş yaşlarında olan Əbdürləli altı uşaq atası idi. Gecələr qarovulçuluq edir, gündüzlər də arvadı Gülsənəmlə həyat-ba-

cada əlloşir, göy-göyörti əkir, toyuq-cücə saxlayırdı ki, yumurta üçün bazara gətməsin. Yolda bir az ordan-burdan, öz işlərindən, güzəranından danışandan sonra dana kəşən Ağakərimin uşaqları haqqında mənə məlumat verdi:

– Beş qardaşdırlar: Namxuda, beşi də qoçaq, pul qazanandırlar. Hərəsinin ikimərtəbəli evi, bağ-bağçası, altlarında maşın... Allah daha da artıq eləsin.

– Sənətləri nədir?

– Rəhmətlik ataları bəna idi. Yaxşı usta, yaxşı da adam idi.

Bircə onu biliyəm ki, qardaşların böyüyü əlil olduğuna görə işləmir. Elə evində maldan, qoyundan kəşib satır. Qalanlarının nə sənət sahibi olduğunu deyə bilmərəm. Biri də tutulmuşdu, təzə buraxıblar...

– Tutulmuşdu? Nə üstə?

– Əşi heç nə, elə haman dana kəşən qardaşı ilə dalaşdığına görə. Vurub böyük qardaşın baş-gözünü dağıtmışdı. Yazığın bir gözü indi də yaxşı görmür.

– Nə üstə vuruşmuşdular?

– Onu dürist bilmifəm.

– Doğrusun deyim ki, bu söhbətdən sonra mən dana əti həvəsilə Əbdüləli kişiye qoşulub yola çıxdığıma peşman olmuşdum. Səbəbsiz də deyildi. Hərənin bir zəif cəhəti olur. Məndə uşaqlıqdan bir zəiflik var: mal-qara, toyuq-cücə, qoyun-quzu başı kəşən görəndə, hətta ot satılan dükanda əlində iti balta, iri iti biçəq, əlləri, önlüyü qanlı qəssab görəndə özümü çox pis hiss edirəm. Gülməli də olsa mənə elə gəlir ki, dilsiz-ağızsız bir körpə quzunun və ya təzəcə anadan ayrılmış bir fərənin başını kəşən, uf demədən mənim də başımı kəşib, ətimi, sümüklərimi doğram-doğram eləyə bilər. Elə mənim bu zəif cəhətimi ailəmizdə bildiklərinə görə bizim evdə qonaq-qara üçün toyuq-cücə kəsmək lazım gələndə qonşulardan birini çağırırlar.

Əbdüləli kişidən bir qardaşın vurub o biri qardaşın başını yarıdığı əhvalatını eşidəndə mənə bu zəif cəhət daha güclü baş qaldırmış, məni bir vahimə bürümüşdü. Əhvalat bütün təfərrüatı ilə xəyalımda canlanmışdı. Budur: iki doğma qardaş birinin əlində iti bir balta, o birində «beş barmaq» çıxıblar cəng-cidala... Xırda qardaş böyük qardaşdan güclü çıxıb, vurub böyük qardaşın baş-gözünü çapıb. Qan fişqırıb qardaşların ikisinin də üz-gözünü tutub. Böyük qardaş başdan-ayağa qan içindədir. Yenə də əlbəyaxa vuruş-

manın arası kəsilir. Arvad-uşaq tökülüşüb mələşir. Qonum-qonun, yoldan ötənləri köməyə çağırırlar...

– Ay aman, köməyə gəlin! Qardaşlar bir-birini öldürür...

– Qadın, kişi, uşaq səsi, qonum-qonşunun, yoldan ötənlərin səsi bir-birinə qarışır:

– Əmi dədəmi öldürdü, öldürdü əmi dədəmi.

– Ay qardaşlar, dayanın, uşaqlarınıza rəhmınız gəlsin!

– Əşi, nə işiniz qalib, qoy bir-birini qırsınlar... gəlin bu yana bizi də işə salarlar.

– Belə də qardaşlıq olar?..

– Əbdüləli kişi ar verə-verə danışdı.

– Bax, bu bir-birinə yaxın olan ikimərtəbəli evlər beş qardaşdır. Ataları sağlığında – torpağı sanı yaşayasınız, – tikilmişdir. Bu beş evin beşini də rəhmətlik özü tikmişdir.

Qardaşlar haqqında təzə məlumatlar artıq məni maraqlandırmırdı. Qayıdıb gətmək istəyirdim, ancaq yol-yoldaşım Əbdüləlinin xətirindən keçə bilmirdim.

Nəhayət gəlib dana kəşilən həyətə çatdıq. Geniş bağça, ikimərtəbəli ev, onunla üzübüz taxtadan tikilmiş bir saray. Dananın ötinə burda soymuşdular, indi də böyük qardaş onu balta ilə parçalayırdı. Bir xeyli adam növbəyə durmuşdu, deyib-gülüb zarafatlaşırdı. Bir neçə nəfər futboldan danışır qızgın mübahisə edirdilər. Əbdüləli kişi işarə ilə mənə başa saldı ki, biz də növbəyə durmalıyıq. Məni qabağa verib özü mənim dalımda durdu. Dana necə ki, lazımı doğrandı. Tərəzi quruldu. Növbəyə duranlardan biri bir kiloət alıb sevinə-sevinə getdi. İkincisi də bir kiloət alıb getdi. Üçüncüsü gözleməli oldu. Ət doğrayan böyük qardaş (onun bir gözü yumulu, alnında çarıq – köhnə yara yeri vardı). Ətdən on beş kilo çəkib verdi yanındakı bir nəfərə ki, aparıb bir kənara qoysun. Üçüncü müştəri də bir kiloət alıb getdi.

Bu arada ikimərtəbəli evdən kim çıxsa yaxşıdır? Məsum! Məsum məni növbədə görək başı ilə salamlayıb ət satan böyük qardaşın yanına getdi və məni göstərib onun qulalığına nə işə dedi. Nə deyə bilərdi? Yəqin dedi ki, o kişiye yaxşı ət ver, ya da buna bənzər bir söz. Böyük qardaş da Məsumu nə dedisə, Məsum tələsik həyətdən çıxdı getdi, çox çəkmədi qoltuğunda bir xeyli köhnə qəzet qayıtdı. Qəzetləri qoydu tərəzinin yanına. Böyük qardaş yanındakı köməkçisinə işarə elədi ki, kənara qoyduğu on beş kiloət qəzetə büksün. Dördüncü müştəri də bir kiloət alıb getdi. Beşin-

ci gözləməli oldu. Höyətin darvazası taybatay açıldı, cavan bir oğlan maşından düşüb gəldi saraya, dinməz-söyləməz qəzetə bükülmüş on beş kilo ətin pulunu verib götürüb apardı. Növbəyə duranlardan bir neçəsi papiros yandırdı. Böyük qardaş beşinci müştərindən nə qədər ət alacağını soruşanda höyətdən səs gəldi ki, onu telefona çağırırlar. Getdi, qayıdıb gələndə yenə ətdən iyirmi kilo çəkib köməkçisinə işarə etdi ki, qəzetlərə büküb qoysun bir tərəfə. Köməkçi əti təzəcə qəzetlərə bükürdü ki, darvaza yenə taybatay açıldı, içəriyə qara bir «Volqa» girdi. Yenə maşından uzun saçlı bir oğlan düşdü, o da dinməz-söyləməz iyirmi kilo ətin pulunu verib götürüb apardı. Növbəyə duranlardan papiros yandıranlar çoxaldı. Dinib-danışan yox idi. Təkcə bir Əbdüləli ancaq yanındakıların eşidə biləcəyi bir səslə:

– Daha bu olmadı ki, camaatı yığır bura ki, ət kəmişəm...

Növbəyə duranlardan beşinci də bir kilo ət alıb getdi. Altıncı müştəriyə növbə çatdıqda yenə darvaza taybatay açıldı içəriyə bir «Volqa» girdi. «Volqa»-dan ortaboylu, enlikürekli, xoşgülsə bir kişi çıxdı. Növbədə duranların bir neçəsilə kənardan salamlaşmış hal-əhval tutdu. Sonra böyük qardaşa yaxınlaşıb onunla da zarafatlaşdı. Bu xoşgülsə adamı görçək Əbdüləli:

– Bəli işimiz düzəldi, – dedi, – çətin ki, bizə ət çata...

Papiros yandıranların sayı daha da artdı.

Böyük qardaş qarnı xeyli qabağa çıxmış xoşgülsə tanışına:

– Qənbər, bəlkə sən sabah ət aparasan? – dedi.

Tanışı cavab verdi ki, mümkün deyil, o bu gün ət almasa, kababxananı bağlamalıdır...

Böyük qardaş dananın bir budunu da çəkib qəzetə bükürdü, verdi xoşgülsə kişiyyə, o da aldı apardı qoydu maşına, çıxıb getdi.

Əbdüləli dayı yenə dilləndi:

– Bir beləsi də gəlsə bizə ət çatmaz.

Sonra belə bir lətifə söylədi: Bir gün Molla Nəsrəddin uluğa bir xeyli saxsı qab yükləyib hara işə aparılmış. Bu vaxt yoldan keçən mərdimazarın biri gəlib eşşəyin yükünə bir-iki çomaq vurub, qabların çoxunu sındırdandan sonra Mollaya deyir: – Molla Nəsrəddin, bu nədir belə aparırsan. Molla Nəsrəddin deyir: – Bir də vursan heç nə... Bu lətifəni Əbdüləli bizim düşdüyümüz vəziyyətlə əlaqələndirib: İndi qardaş, – dedi – bu mərdimazarlardan biri də gəlsə dana ətindən tamah dişini çəkin. Deməli...

Əbdüləli sözünü deyib qurtarmışdı ki, darvaza yenə tayba-

tay açıldı, höyəte yenə bir maşın girdi. Ancaq bu dəfə maşında oturan adam maşından düşmədi. Şoferi düşüb gəldi. Böyük qardaşa yaxınlaşıb nəso dedi, qayıdıb getdi oturmaşında. Böyük qardaş bir az təlaşa düşən kimi oldu. Ətin yaxşı yerindən bir xeyli səliqə ilə doğrayıb tərəzidə çəkməmiş özü qəzetə büküb üzünü tutdu kənardan duran Məsuməyə:

– Apar qoy maşına, – dedi.

Məsum bərk qızardı və yerindən tərponmədi. Açıq hiss olundu ki, o, bu təklifi təhqir hesab edir. Mənə tərəf baxıb başını aşağı saldı. Qəzetə büküldü əti böyük qardaş özü aparıb maşına qoydu. Maşın höyətdən çıxana qədər də dayandı, sonra qayıtdı. Nə işə kişinin qanı qara idi.

Mən Məsum haqqında düşündürdüm. Məsumun həmin bu höyətin ikimərtəbəli evindən çıxdığını görəndə öz-özlüyümdə yəqin etmişdim ki, o, ya bu beş qardaşın biridir, ya da onlardan birinin, bəlkə də böyük qardaşın oğludur. Məsumun höyətləncədə dolayan arvad-uşaqla da hərdən danışdığını görürdüm. İkinci tərəfdən mən öz-özümə sual verirdim: Bərk Məsum bu beş qardaşın biri və ya onların törəmələrindən biridir və qardaşların hərəsinin bir-iki maşını olduğu halda, o, niyə hər gün şəhərə avtobusla gedir, bu maşınlardan birini götürüb aparmır?! Belə bir hadisəni də xatırladım: Bir dəfə avtobusdan tələsik düşmək istəyənlərdən biri ayaq üstə duran Məsumun qoluna toxundu. Onun adəti üzrə qoltuğunda tutduğu qəzet-jurnalın arasından yerə bir büküldü düşdü, büküldü cırıldı, arasındakı pendir-çörək dağıldı. Məsum onun qoluna toxunan adama bir söz demədi, ancaq bərk qızardı. Əyilib dağılmış pendir qırıqlarını təzədən bir qəzetə yığıb avtobus gələ-gələ pəncərədən atdı bayıra. Vəgər Məsum güzəranları çox yaxşı keçən beş qardaşdan biridirsə və ya böyük qardaşın oğludursa, bu höyətdə hər gün, ya günəşni dana, buzov kəsilirsə, bu cavan oğlan iş yerinə nə üçün pendir-çörək aparır? Soyutma aparı-bilərdi, kotlet aparı-bilərdi, küftə aparı-bilərdi... Atasının başı qarışıq olsa da, anası, bacısı razı olmazdı ki, bütün bu koloritli yeməkləri evdə qoyub işə pendir-çörək aparсын. Bu kiçik hadisə olsa da hər halda təzad idi...

...Növbəyə duranlardan iki nəfər də hərəsi bir kilo ət alıb gələndən sonra belə bir elan verildi:

– Ət qurtardı, bağışlayın, sabah yenə dana kəsiləcək...

Növbəyə duranlardan biri dedi ki, heç olmasa dananın qarnın-

dan verin aparaq, boş qayıtmayaq. Böyük qardaşın köməkçisi cavab verdi:

– Qarının pulunu dünəndən veriblər.

Hərə bir papiroş yandırılıb dağıldı. Biz də Əbdüləli qabaqda mən daldə həyətdən çıxdıq. Mən gözləyirdim ki, indi Əbdüləli özündən çıxıb əsəbiləşəcək və dana kəşən, on beş-yirmi kilo ot aparandır haqqında ağır sözlər deyəcəkdir. Belə olmadı. Əbdüləli küçəyə çıxanda öz-özünə bir xeyli güləndən sonra başladı.

– Deyir bir gün Molla Nəsrəddin pəncərədən baxıb görür ki, qonşuda xəşil bişirirlər. Evdə də yeməyə bir şey yoxmuş. Arvada deyir: – Arvad, gözəldə-qulaqda ol, qonşunun xəşili hazır olub ortaya gələndə kimi qaç ora, haray sal ki, kişi məni öldürür, mən də əlimdə ağac sənənin dalınca. Qalanı ilə işin olmasın. Xəşildən bizə də pay düşəcək... Bəli, arvad qabaqda, Molla da onu hədələyə-hədələyə özlərini yetirirlər. Xəşil...

Əbdüləli lətifəni axıra çatdırmamış bir də gördük ki, Məsum əlində qəzətə bükülü bir şey – müəllim, dayanın! – deyə-deyə qəzətə bəzə tərəf. Yaxşılaşanda utana-utana və tövşüyə-tövşüyə mənə müraciətə – müəllim, xahiş edirəm – dedi, – bu öti götürün, boş qayıtmayın.

Mən heç bilmədim nə deyim, öti götürürəm, götürməyim. Məsum tərəddüddətdiyimi görüb öti qoydu mənim əlimdəki boş səbətə, dedi:

– Mən sizi yaxşı tanıyıram. Siz mənim atama dərş demisiniz. Bizdə şəkliniz də var, venetkada...

Əbdüləli Məsuma:

– Nə yaxşı iş gördün, ay bala, yoxsa bu kişinin yanında xəcalət olacaqdım. Onu mənə dana öti soracağı ilə dartıb bura gətirmişdim. Bacılarım, qardaşların necədir? Yəqin böyümüş olarlar.

Məsum:

– Sağ ol, Əbdüləli dayı, – dedi, – yaxşıdırlar, məktəbə gedirlər. – Məsum bu sözləri deyib, qayıdıb gedəndə Əbdüləli yaşına yaraşmayan bir cəldliklə onu haqlayıb dayandırdı. Nə danışdıqlarını eşitməsəm də, bildim ki, Məsuma ötin pulunu verir.

Mən başa düşdüm ki, öz ələməmdə Məsumu beş qardaşa bağlamaqda yanlışmışam. Onun haqqında düzgün ətraflı məlumatı Əbdüləli kişidən ala bilirdim.

– Əbdüləli, bu Məsumun o beş qardaşla nə əlaqəsi, dana öti satanın ailəsinə mərhəm görünürdü.

– Qonşudurlar. Odu e, o balaca birmərtəbəli ev bunlarıdır. Qanacaq oğlandır. Ot kökü üstündə bitir. Rəhmətlik atası da çox təmiş, namuslu, xeyrə-şərə yarayan adam idi. Müəllim idi bu kənddə. Yazıq cavan yaşlarında öldü, arvadı da çox yaşamadı. Bu üç körpə bacı, iki qardaş atasız, anasız qaldılar. Uşaqların böyüyü bu Məsum idi. Qeyrətli oğul çıxdı. Ailə başçısı oldu. Gündüzlər işləyir, gecələr oxuyurdu...

– İndi nə işdədir?

– Özünün dediyinə görə şəhərdə qəzət idarələrinin birində işləyir, o axşam qəzeti çıxır ha, orda.

...Evvə çatanda mən Əbdüləli kişini inandırdım ki, bizim bu günlüyə ötimiz var və dana ötinə öz səbətimdən çıxarıb onun səbətinə qoydum.

MOLLA NƏSRƏDDİNİN İŞƏ ADAM QƏBUL ETMƏSİ

Molla Nəsrəddinin əsas sənəti bağbanlıq imiş. Günlərin bir günündə bağda ağaclara, güllərə su verdiyi yerdə, gözlənilmədən onu çağırır deyirlər ki: «Səni təyin edirik elmi tədqiqat institutlarına birinə direktor». Molla çox çalışır ki, bu çətin vəzifədən boyun qaçırsın mümkün olmur. Bəliş səhərə səssiz düşür ki, Molla Nəsrəddin olub institutun direktoru.

Alimlərdən, professorlardan, elmlər doktorlarından, idarə müdirlərindən, vəzifəli şəxslərdən Mollanı tanıyan da tanımayan da gəlirlər onu təbrik edirlər. Biri, ordan-burdan söz salıb başlayır əvvəlcə özünü nişan verir, sonra oğlunu tərif edir. Deyir çox igid oğlandır, bu yaxınlarda təhsilini başa verir, arzusu budur ki, Molla onu öz yanında işə götürsün. İkinci də əvvəlcə özünü nişan verir, sonra qızını tərifləyir, deyir çox ağıllı qızıdır, arzusu budur ki, Molla onu öz yanında işə götürsün. Beləliklə, uşaqlarını Mollanın direktor olduğu instituta düzəltmək istəyən mütəbər ata-anaların sayı on beşə çatır.

Molla uşaqlarını tərifləyən ata-anaların hamısına tək bir cəzə deyir – «Baxarıq». Molla Nəsrəddin çox şeyi bilməyə də onu bilirmiş ki, bir idarəyə işi götürəndə onunla söhbət aparar, biliyini, qabiliyyətini yoxlarlar. Nə qədər gözləyir, tərifli uşaqlardan heç biri gəlib çıxmır. Bunun əvəzində telefonlar işə düşür, ata-analar başlayırlar səhər-axşam zəng etməyə:

- Molla, bizim oğlan nə vaxt işə gəlsin?
- Molla, bizim qız maraqları ki, onun vəzifəsi nə olacaq?

Kənar yerlərdən də zəng eləyən çox olur:

- Molla, salam, necədir? Bizim Mehdiquluya söz vermison ki, qızını işə götürsən, nə oldu...
- Molla, o professor Mostanın oğlunun işini ləngitmə. Əmr ver gəlsin işə...

Bir neçə gün telefonlardan belə sözləri eşidəndən sonra Molla kağız-qələm götürüb onun yanına xahişə gələn 15 nəfərin siyahısını tutur, katibəni çağırır deyir:

– Əmr ver, bu adamların 15-ni də işə götürürəm. Ata-anaların siyahısını divardan asılır.

Bundan sonra zəng eləyənlərə deyilir:

– Əmr verilib.

Bu qoribə əmrdən xəbər tutan ata-analar gəlib Mollaya deyirlər:

– Molla, bu nə işdir? Biz uşaqlarımızı işə götürməyi xahiş etmişdik, son bizim özümüzü işə götürməsən?!

Molla deyir:

– Hələlik özünüz işləyin, uşaqlarınızın üzünü görüb qabiliyyətləri ilə tanış olandan sonra, onları da işə götürürük.

ZƏLZƏLƏ

Bakıda bir neçə gün bundan qabaq baş verən zəlzələ haqqında hərə bir söz deyir, hərə bir söz danışır, fikirlər o qədər müxtəlifdir ki, heç bilmirsən bunların hansına inanasan.

Biri deyir: Naxçıvanlılar elə böyük bir mərkəzi kitabxana düzəldiblər ki, şəhərin Qurdlar məhəlləsinə tərəf olan hissəsi kitabların ağırlığından başlayıb bir balğaça öyilməyə. Bu da yer kürəsinin əhəmiyyətli dərəcədə öyilməsinə səbəb olub ki, buradan da zəlzələ baş verib.

Biri də deyir: yox canım, Naxçıvan kitabxanasının heç bir təq-siri yoxdur, naxçıvanlılar əsaslı kitabxananın zəlzələyə bais olacağını bir neçə il bundan qabaq bilməmişdilər. Odur ki, mərkəzi kitabxananamı elə alt-üst elədilər ki, heç izi-tozu da qalmadı. Əslinə baxsanız zəlzələyə Naxçıvan kitabxanasının ağırlığı yox, Şamaxı pe-dəqoji məktəbində olan kitabxananın ağırlığı səbəb olub.

Bir başqası da yazır:

- Çox ehtimal ki, zəlzələyə Lənkəran kitabxanasının ağırlığı səbəb olub, çünki bir dəfə bu kitabxananı bir yerdən başqa yərə köçürmək lazım gəlirdi, iki nəfər yeddi yaşlı uşaq düz on iki də-qiçə kitabları daşdırlar yenə də qurtarmadı.

Dördüncü bir şəxs də and-aman eləyir ki, a kişilər, vicdanım haqqı bu səbəblərin hamısını uydurmadır. Mən rayonlarda olan ki-tabxanaların hamısını görmüşəm. Bu bir neçə ildə rayonlara gön-dərilən kitabların heç birçəsi də kitabxanalarda saxlanmır, kitab-xana müdirləri çox hüşyar olublar, vaxtında kitabları beş-beş, on-on tanış-bilişlər və məsul işçilərin evlərinə dağıdıblar ki, bir yer-də qalıb küreyi ərzə ağırlıq eləməsin. Odur ki, belə şeylərə inan-mayın.

Biri də idarəmizə gəlib deyir ki, Molla əmi, tapmışam, zəlzə-ləyə səbəb panama əhvalatı olub. Soruşursan ki, a balam necə ya-ni zəlzələyə səbəb panama əhvalatı olub. Deyir belə olub: Pədo-joji institutunun ədəbiyyat şöbəsində oxuyan bir tələbə gedib «osobtorqa» görüb ki, gözəl-gözəl panamalar satırlar, xoşuna gə-lib bir dənəsini alıb qoyub başına, gedib institutlarına. Elə insti-

tuta çatan kimi bütün tələbə yoldaşları fit verə-verə başlayıblar onu təbrik etməyə və bir səslə deyiblər.

- Hay-huy, hüşt-hüşt, qoyma ha, qoyma ha... Panamasına bax, bir bunun panamasına bax...

Tələbə də şadlığından başından panamanı götürüb var qüvvə-si ilə vurub yərə, panama bomba kimi partlayıb, bu da zəlzələyə səbəb olub.

Biri də yazır ki, yox, əşi, panama əhvalatı yalandır. Zəlzələ-nin əsl mərkəzi yazıçılar ittifaqında imiş. Burada necə olubsa bir nəfər tənqidçi dinc oturmayıb yazıçılardan birinə yaxınlaşıb ya-vaşca deyib:

- Əsərinizi başdan-ayağa oxudum. Yazmağına yaxşı ələyib yazmışsınız. Ancaq 9-cu səhifədə birinci misrənin qafiyəsi bir ba...la...ca... zəif kimidir. Elə tənqidçi bu axırıncı sözünü dediyini görüb. Yazıçı ilan vurmuş kimi yerindən qalxıb deyib:

- Necə? Mənim əsərim zəifdir, mənim?! Sən mənim əsəri-mə zəif deyirsən!

Bu sözləri deyib yazıçı var qüvvəsi ilə yumruğunu vurur sto-lun üstünə. Elə bu zamanda da yer başlayıb tir-tir titrəməyə.

Biri də deyir ki, yox canım, yox...yox... haqiqətini axtarsanız zəlzələyə səbəb tamaşa zamanları teatr səhnələrində atılan fitilli toplar olub.

Müxtəsər, zəlzələ haqqında fikirlər çox müxtəlifdir, bunlar-dan çoxusu hələ gəlib bizə çatmayıbdır. Heç bilmirsən hansına inanasan. Ancaq bir mülahizə var, o çox ağlabatandır.

Belə deyirlər ki, Mirzə Ələkbər Sabirin yubileyinə hazırlıq iş-lərinə baxan komitə, Şamaxı şəhərinə bir elmî heyət göndərmiş imiş ki, orada qazıntı işləri aparsın. Elmi heyət martın 5-də yatıb yuxuda görür ki, Şamaxıdadır və o yərə çatırlar ki, oranı küllüq ilə qazımaq lazımdır. Səhər saat 8-45-də heyətin üzvlərindən bi-ri ucu sivri bir küllüqü əlinə alıb deyir:

- Bismillah, başlayaq, vaxtdır!

İkincisi deyir:

- Tək səbir gəldi bir az gözlə.

Əlində küllüq olan adam buna qulaq asmayıb, hərçi bada-bad deyib küllüqü çirpər yərə. Sən demə elə zəlzələnin mərkəzi bu qazıntı yerində imiş. Birinci küllüq daşa dəyən kimi yer başlayır fir-fir firdamağa. Və yer fir-fir firdamağa başlayanda elmi he-yətin üzvləri də başlayırlar yuxudan ayılmağa...

Bu bir az ağlabatandır.

ƏNTİQƏ ADAMLAR

Bəhlul: – Nəsrəddin!

Nəsrəddin: – Buyur.

Bəhlul: – Dünən bir neçə əntiqə adama rast göldüm. Oturub nördaxta oynayırdılar. Elə azad fikirli adamlardı ki...

Nəsrəddin: – Azad fikirli idilər?

Bəhlul: – Bəli, azad fikirli idilər.

Nəsrəddin: – Nə deyirdilər?

Bəhlul: – Cəsarətlə öz tənqidi mülahizələrini izhar edirdilər.

Nəsrəddin: – Nə barədə?

Bəhlul: – Elə hər barədə.

Nəsrəddin: – Nə deyirdilər axı?

Bəhlul: – Mərd-mərdənə, biri naxçıvanlıları pisləyirdi, biri bakılıların dalınca ağzına gələni danışırdı, biri nuxallılara istehza edirdi, biri qarabağlıları yamanlayırdı. Biri də gəncəliləri bəyənmədiyini bildirirdi...

Nəsrəddin: – Niyə belə edirdilər ki?..

Bəhlul: – İstəməkdən. Əşitməmişən deyiblər pişik balasını istədiyindən yeyər.

Nəsrəddin: – Demək istəyirsiniz ki, bunlar da bir-birini yemək istəyirdilər.

Bəhlul: – Danışıqlarından belə görünürdü.

Nəsrəddin: – Yaxşı, bunlar elə bir-birini başdan-ayağa yemək istəyirdilər?

Bəhlul: – Yox, elə belə, məchribancasına bir-birinin ötindən bir qədər yemək istəyirdilər?

Nəsrəddin: – Yesinlər də, nə deyirik; qoy bir-birinin ötinə də yesinlər.

Bəhlul: – İstədim şəkillərini də çəkəm.

Nəsrəddin: – Çəkəydin də, niyə çəkmədin?

Bəhlul: – Bir məsələ qabağımı kəsd.

Nəsrəddin: – Nə idi kəson qabağın?

Bəhlul: – Qulaqları!

Nəsrəddin: – Necə yəni qulaqları? Kimin qulaqları?

Bəhlul: – Elə haqqında danışdığım haman mötəbər adamların öz qulaqları.

Nəsrəddin: – Qulaqları necə idi ki?

Bəhlul: – Atalar yaxşı deyib ki, eyibsiz gözəl olmaz. Bu mötəbər adamların da qulaqları xeyli uzundur. Deməyə də utanıram, heç insan qulağına oxşamırdı?

Nəsrəddin: – Qarıbədir, bəs nə qulağına oxşayırdı?

Bəhlul: – Belə bir növ zad qulağına oxşayırdı...nədir onun adı!...

Nəsrəddin: – Bir az yavaş, səsini başına atıb bizi rüsvay etmə, həqiqəti astadan da demək olar!

DİLİNDƏN İŞ GƏLƏN

Bəhlul: – Tapmışam, Nəsrəddin!

Nəsrəddin: – Nə tapusan?

Bəhlul: – Demirdin, əlindən iş gələn bir adam tapım sənə?

Nəsrəddin: – Demişdim.

Bəhlul: – Elə bir nəhəng tapmışam ki, əlindən nə iş desən gəlir.

Nəsrəddin: – Nə iş gəlir sənin tapdığın adamın əlindən?

Bəhlul: – Hər nə desən. Bir tanışı aptek müdiridir. Sənə tapılmayan dərman lazımdır? Hazır! Bir tanışı xəstəxana müdiridir, yəni baş həkim. Bir balaca nasaz oldun, ayrıca palatan, başının üstündə bir neçə həkim, gözəl-göyçək şəfqət bacıları, hazır! Bir-iki dostu qəssabdır. Sənə ötin yumşağı və ya miyantəngi lazımdır? Buyur beş kilo, on kilo, nə qədər kefindir. Necə deyər: öti sənin sümüklərini də alan tapılar... Bir-iki tanışı ərzaq mağazası müdiridir. Könlündən baliq keçir? Yaşı da, qurusu da, kürüsü də hazır! Başqa nemətlər də eləcə. Bir neçə dostu sənaye malları mağazası, universmaq müdiridir. Sənə üz tapılan parça-marça, kastyum-mastyum, saroçka-maroçka filan və behman lazımdır? Səni aparıb ötürsün mağazanın skladına, nə lazımdır özünə, arvadına, uşağına, dost-aşnaya seç götür, dal qapıdan çıx get. Müxtəsər nə başını ağrıdım, şəhərimizdə nə qədər kara gələn adam varsa, sənin üçün tapdığım bu qoçaq onların hamısı ilə əlaqədardır.

Nəsrəddin: – Bəhlul, Allah sənin tapdığın adamın canını sağ eləsin, dostlarını, aşnalarını daha da artıq eləsin. Ancaq mənə əl verməz.

Bəhlul: – Niyə ki?

Nəsrəddin: – Qardaş, mən sənə dedim ki, əlindən iş gələn bir adam tap, demədim ki, dilindən iş gələn olsun.

Adişirin adlı bir nəfər yazılı surətdə bizə bir sual verib: «Bir çoxları deyirlər ki, uşaqların ad gününün qeyd edilməsini bir qaydaya salmalıdır. Onlar deyirlər ki, belə ad günlərini 3 dəfə qeyd etmək kifayətdir: Uşaq anadan olanda, məktəbə gedəndə və təhsilini bitirib əmək fəaliyyətinə başlayanda, vəssalam!

Mən deyirəm: Yox! Ad günü ildə 12 dəfə, hər ay qeyd edilə bilər. Hansı tərəfi haqlı hesab edirsiniz?

Cavabımız: Siz nə qədər ağıllı adammısınız. Əhsən! Bəs nə əcəb indiyə qədər bu barədə bir fəlsəfi traktat yazmamısınız? Yazın, yazın və bunu da əlavə edin ki, bekarçılıqdan, işsizlikdən dərxiş mərəfətli adamlar üçün ən gözəl öyləncə günəşni qonaqlıqdır. Çoxları bizdən soruşurlar:

– Bədii əsər, məsələn, şer, poema, roman, povest, hekayə və i.a. yazmaq üçün nəyi bilmək, nəyə fikir vermək lazımdır?

Cavabımız:

– Çox şeyi bilmək lazımdır, dildən başqa!

Çox şeyə fikir vermək lazımdır, dildən başqa.

Çox şeyi öyrənmək lazımdır, dildən başqa.

ORASI DOĞRUDUR

Nəsrəddin: – Salam, Bəhlul! Necəsən? Çoxdandır gözüme dəymirsən?

Bəhlul: – Bekarçılıqdır, Nəsrəddin!

Nəsrəddin: – Yazıçı üçün nə bekarçılıq, ay Bəhlul?

Bəhlul: – Ta yazıcılığın ötəyini büküb qoydum bir kənara.

Nəsrəddin: – Niyə ki?

Bəhlul: – Havayı zəhmət imiş...

Nəsrəddin: – Niyə havayı zəhmət olur? Eşitdiyimə görə çox gözəl, mənalı, tərbiyəvi əhəmiyyətli əsərlər yazırsan. Yazdığın da vaxtlı-vaxtında çap olunur. Hörmətin, izzətin... daha nə istəyirsən bundan artıq?

Bəhlul: – Oxucu istəyirəm, Nəsrəddin, oxucu! Heç həmkarlarım, qələm dostlarım da yazdıqlarımı oxumurlar. Get başqa şöhrətlərə, lap təzə yazan bir ədəbiyyat həvəskarını soruş, uşağdan-böyüyə hamıdan bu cavabı alarsan ki; «Yaxşı tanıyıram, filan-filan əsərlərini oxumuşam». Amma bizim şöhrədə... özün yaz, özün oxu!...

Nəsrəddin: – Elə demə, Bəhlul, oxuyan olar, olmamış olmaz...

Bəhlul: – Sözdü deyirsən də, elə biri sən, mənəm ən yaxın, öziz dostum. İndicə demədin ki, «eşitdiyimə görə...» deməli sən də hələ mənəm yazdıqlarımı oxumamısan!

Nəsrəddin: – Orası doğrudur.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

ƏDƏBİ PORTRETLƏR

Ordubadi haqqında söz	5
Məmməd Arif və onun ədəbiyyat haqqında nəzəri fikirləri	13
Yazıçı – tərbiyəçi	58
Şairin düşüncələri	62
Rəsul Rza	80
Bir mübahisə münasibətilə	94
«Gələcək gün» romanı	103

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR VƏ MƏDƏNİ İRS HAQQINDA

Azərbaycan ictimai fikrinin inkişafında «əkinçi»nin tarixi rolu	113
Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı	123
Vətənpərvərlik hissi haqqında	138
Şerimiz son beş ildə	151
Ədəbiyyatımızın yeni nəslə	165

KÖVRƏK DUYĞULU YAZILAR

Bir həftənin xatirəsi	185
Mənalı ömür	189
Musiqidə xalq dili	192
Həqiqi sənət sərgisi	197
Ürəklərə yol tapanda	201
Barlı-bəhərli ömür	206
Höyat hadisələrinə yeni münasibət mühüm şərtidir	208

BƏDİL YARADICILIQ

Qeybalının dostlarına məktubu, yaxud hördəmxöyal _____	217
Çox gözəl, çox yaxşı _____	237
Zənbillər _____	247
Şalvar _____	252
Metronun əxlaqı _____	260
Qayanın dibində _____	267
Dəvətnamə _____	276
Qızıdır, ya oğlan? _____	281
Bir yüngülcə səhv _____	289
Dana öti _____	296
Molla Nəsrəddinin işə adam qəbul etməsi _____	306
Zəlzələ _____	308
Əntiqə adamlar _____	310
Dilindən iş gələn _____	312
Orası doğrudur _____	314

MƏMMƏD CƏFƏR CƏFƏROV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

(III cild)

NAŞIRI

Qosqar İsmayıloğlu

BƏDİL REDAKTORU

İlham İsmayılov,

TEXNİKİ REDAKTORU

Leyla Qaraveva,

Akif Dənizadə,

KORREKTORU

Rəfiqə Qənbərqızı,

OPERATORU

Mələhat Qurbanova,

ÇAPA MƏSUL

Xaqani Axundov,

Anar Abdullayev,

Azər Yunusov.

Yığılmağa verilmis 28.08.2002.
çapa imzalanmış 15.03.2003.
formatı 60x90 1/16,
fiziki ç.v 20.0, serti ç.v 20.0,
ofset kağızı №1, tayms qarnituru,
sifariş 33. Sayı 709.

Kitab

«ÇINAR-ÇAP» müəssisəsinin nəşriyyatında
nəşrə hazırlanmış

ve

«QAPP-POLİQRAP» Korporasiyasının
mətbəəsində çap olunmuşdur.

☒ 370025. Bakı şəhəri, N. Rəfiyev küçəsi, 24.

☎ Tel.: 902757, 989555, 937255

МАМЕД ДЖАФАР ДЖАФАРОВ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

(III том)

ИЗДАТЕЛЬ

Гошгар Исмаилов

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Ильхам Исмаилов

ТЕХНИЧЕСКИЙ РЕДАКТОР

Лейла Гараяева

Акиф Денгизаде

КОРРЕКТОР

Рафига Гамбаргизи

ОПЕРАТОР

Малахат Гурбанова

ОТВ. ЗА ПЕЧАТЬ

Хазани Ахундов

Анар Абдуллаев

Азер Юнусов

*Сдано в набор 28.09.2002,
Подписано к печати 15.03.2003.
Формат 60x90 1/16,
физ. п.л. 20,0, усл. п.л. 22,5,
Заказ 33. Тираж 700*

Книга подготовлена к изданию
в издательстве
предприятия "ЧИНАР-ЧАП"
и отпечатана в типографии
Корпорации "ГАПП-ПОЛИГРАФ"

370025, Баку, ул. Н.Рафиева, 24.
Тел.: (+99412) 902757, 989555, 937255.

MAMMAD JAPHAR JAPHAROV

SELECTED WORKS

(III volume)

PUBLISHER

Goshgar Ismayilolu

ARTISTIC EDITOR

Ilham Ismayilov

TECHNICAL EDITOR

Leyla Garayeva

Akif Danzizade

PROOF-READER

Rafiga Ganbargizi

TYPIST

Malahat Gurbanova

PRINTING OFFICERS

Khagani Akhundov

Anar Abdullayev

Azer Yunusov

*Submitted for typing 28.09.2002,
signed for printing 15.03.2003,
size 60x90 1/16, physical p.p. 20,0,
conditronal p.p. 20,0, offset paper №1,
times font, order 33, circulation 700*

This book has been developed
in Publishing House
"CHINAR-CHAP" Enterprise
and printed in printing house,
"GAPP-POLIGRAF" Corporation.

370025, Baku, N. Rafiyev street, 24.
Tel.: 902757, 989555, 937255

2003

1487